

**ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
ІМЕНІ О. О. ПОТЕБНІ
НАН УКРАЇНИ**

**МОВА І МОВОЗНАВСТВО
В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА**

Монографія

Видавничий Дім Дмитра Бураго
Київ 2007

УДК 81'37
ББК 81
Т 77

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні НАН України*

Відповідальний редактор: доктор філологічних наук **Т. В. Радзієвська**

Рецензенти: доктор філологічних наук **Б. М. Ажнюк**
доктор філологічних наук **Н. П. Шумарова**

Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: *Монографія.* – К.:
Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. – 352 с.

ISBN 966-02-4089-9

Монографію присвячено колу питань, пов'язаних з функціонуванням мови в соціумі в контексті певних історичних періодів розвитку цивілізації та культурних середовищ. Запропоновано аналіз проблеми мовної стійкості нації та її джерел, висвітлено мовний аспект неповноти культури та шляхи її подолання. Розглядаються мовні явища, зумовлені глобалізаційними зрушеннями в світі останнього періоду, зокрема основні ознаки комп'ютерного дискурсу та його вплив на інші дискурсивні середовища. Як один з аспектів проблеми «мова і культура» здійснено лінгвосеміотичну реконструкцію моделі світу, властиву традиційній культурі. Висвітлюється питання дослідження мовних контактів, його історії, сучасного стану, місця в лінгвістичній науці. Для філологів – фахівців з загального мовознавства, соціолінгвістики, етнолінгвістики, дискурсивного аналізу, міжмовної взаємодії, а також культурологів, філософів, усіх, хто цікавиться проблемами функціонування мови в контексті суспільного розвитку.

УДК 81'37
ББК 81

ISBN 966-02-4089-9

© С. С. Єрмоленко, Г. В. Зимовець,
Т. В. Радзієвська, О. Б. Ткаченко
© Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007

Від редактора

Пропонована читачеві колективна монографія «Мова і мовознавство в духовному житті суспільства» присвячена комплексній тематиці взаємодії мови і суспільства, мови і духовної культури її носіїв, мови в історичному контексті, яка була і залишається актуальною для сучасної мовознавчої науки.

Проблеми функціонування мов у суспільстві в зв'язку з формуванням етносів та їх культур впродовж цивілізаційного розвитку в різні історичні періоди, діалогічні стосунки мов і культур та їх проекція на суспільну і мовну свідомість неодноразово привертала увагу багатьох лінгвістів. У наш час з огляду на інтенсифікацію інформаційних процесів у суспільстві, швидких темпів соціальних і культурних змін потреба в їх всебічній науковій рефлексії – дослідженні, інтерпретації, об'єктивному аналізі, лише зростає. Виникає потреба як у створенні адекватної, науково обґрунтованої соціолінгвістичної концепції мовного розвитку в широкому історичному контексті, так і в аналізі нових реалій функціонування мови в наш час.

Увагу авторів зосереджено передусім на відтворенні картини багатовимірних, почасти різновекторних процесів і тенденцій мовного розвитку, що діють у соціумі і культурі, та її концептуальній інтерпретації в мовознавчій науці. Монографія відкривається розділом «Проблеми захисту мов і мовного відродження» (автор чл.-кор. НАНУ О. Б. Ткаченко), в якому висвітлюється низка питань, пов'язаних з поняттям мовної стійкості. Мовна стійкість розглядається в комплексі з поняттями національної традиції, національної свідомості та солідарності, національної культури та ін., відзначаються фактори її формування у слов'янських народів.

У розділі піднімається питання про явище неповноти культури і на широкому тлі соціолінгвістичних ситуацій в країнах різних регіонів світу розкриваються його причини та історичне підґрунтя, а також пропонуються шляхи подолання. У зв'язку з цим окреслено процеси виникнення націй в контексті взаємодії різних мов і культур, роль фактора культурної переваги в процесах формування національної ідентичності, прецеденти відновлення повноти нації (народження або відродження нації). Докладно схарактеризовано ситуації здобуття в процесі історичного розвитку національно-мовної повноти, яким властива поверхнева неповнота або завершена неповнота. Спеціально розглянуто в цьому розділі особливості здобуття соціально-національної й культурно-мовної повноти українцями та деякі аспекти сучасної мовної ситуації в Україні.

Другий розділ «Дослідження мовних контактів» (автор канд. філол. наук Г. В. Зимовець) присвячено аналізу історичного становлення однієї з важливих галузей сучасного мовознавства – дослідження мовних контактів. У історичному нарисі запропоновано періодизацію у вивченні мовних контактів

та розглянуто особливості поглядів лінгвістів на такі явища як змішування мов, запозичення, інтерференція на всіх мовних рівнях, білінгвізм, диглосія тощо. Значну увагу тут приділено розглядові психолінгвістичних і соціолінгвістичних аспектів контактування та їх висвітленню в працях лінгвістів XIX–XX ст., а також схарактеризовано основні спроби побудови типології мовних контактів, які стали можливими завдяки накопиченню в достатньому обсязі фактичного матеріалу та відповідних спостережень. У цьому ж розділі подано характеристику поняттєво-термінологічного апарату теорії міжмовної взаємодії та її сучасної проблематики з урахуванням внеску представників різних шкіл до її вивчення.

У розділі «Мова і культура: деякі теоретичні та методологічні проблеми лінгвoseміотичної реконструкції традиційної народної моделі світу за даними паремій календарного циклу» (автор докт. філол. наук С. С. Єрмоленко) розглядається роль паремійних текстів у зв'язку з моделлю світу, носієм якої виступають представники т. зв. традиційної культури. Автором висвітлено семантичні і граматичні особливості паремій, що відбивають календарний цикл, окреслено позамовне підґрунтя темпоральних показників у семантичній структурі паремій, їх зв'язок як з християнськими, так і з язичницькими уявленнями. Структурно-семіотичний аспект аналізується на прикладі паремій прогностичного типу, звертається увага на двоїсту знакову природу мікротекстів.

Розділ «Мовні зміни, час і соціум у контексті глобалізаційних процесів» (автор докт. філол. наук Т. В. Радзівська) присвячено розглядові деяких мовних змін, властивих добі глобалізаційних зрушень, які пов'язуються з гіпотезою про існування закону про мовну еволюцію, яка зумовлюється дією фактора часу. Як мовно-комунікативне середовище, в якому виразно виявляється дія фактора часу, розглядається комп'ютерний дискурс та його основні властивості, відзначається характер впливу комп'ютерного дискурсу на інші дискурсивні середовища, який виступає одним з основних джерел мовних змін в сучасному соціумі, моделюється механізм такого впливу. У розділі аналізуються також інтерференційні явища, властиві сучасному писемному мовленню, що реалізуються в різних дискурсивних сферах (медійний, довідково-інформаційний та інші дискурси).

Монографія виконувалась у відділі загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні під керівництвом члена-кореспондента НАНУ О. Б. Ткаченка. Тема була запропонована акад. НАНУ О. С. Мельничуком.

Автори висловлюють ширю подяку рецензентам д. ф. н. професору Н. П. Шумаровій та д. ф. н. Б. М. Ажнюку, які висловили низку глибоких зауважень та міркувань.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ МОВ І МОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

1. ПРОБЛЕМА МОВНОЇ СТІЙКОСТІ ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛ

1.1. Основні засади

Проблема мовної стійкості та її джерел – одна з ключових теоретичних проблем соціолінгвістики, набуває особливої практичної гостроти там, де процеси мовної асиміляції ставлять під загрозу існування певної мови, а разом з тим, як дальший наслідок, можуть призвести до загибелі народу – носія відповідної мови. Щоправда, відомі випадки, коли мовна асиміляція не призводила до цілковитого зникнення етносів. Вони відродилися на новій мовній основі. Так сталося, наприклад, коли після зникнення романізованих дороманських народів на тих самих теренах з'явилися народи романські (неолатинські). Проте, по-перше, далеко не завжди подібне відродження можливе, по-друге, мовне переродження етносу витворює, по суті, новий народ. Процес мовного, – а тим самим і етнічного, – переродження етносу, пов'язаний із виникненням нового народу, вимагає тривалого, багатівікового вироблення нової мови. Крім того, процес подібної появи нових народів дуже часто викликає мовну й етнічну смерть народу-асимілятора. Свого часу римський народ асимілював низку нероманських народів Європи, але ця асиміляція, започаткувавши народження нових народів, стала водночас початком кінця, смертю римської латинської мови і римського народу.

Тому питання мовної стійкості, важливе в першу чергу для народів асимільованих, набуває у кінцевому підсумку неабиякої актуальності і для народів асимілюючих.

Оскільки питання мовної стійкості, особливо пекуче для українців, найпереконливіше може бути висвітлене в контексті розв'язання аналогічної проблеми народами світу взагалі і слов'янськими народами зокрема, найдоцільніше розглянути його під трьома кутами зору, що їх відбито відповідно в трьох розділах запропонованої статті – 1. *Основні засади*. 2. *До проблеми мовної стійкості українців (питання внутрішніх перешкод)*. 3. *Передумови і фактори формування мовної стійкості у слов'янських народів*. Сюди ж долучається й 4-й розділ про відродження івриту, що тривалий час перебував у стані (напів)мертвої мови, аж доки не став, відродившись, абсолютно живою, повноцінною й багатфункційною мовою, «Єврейське мовне відродження як універсальний досвід людства». При всій лише суто позірній віддаленості, цей розділ є доконечним при розгляді проблеми мовної стійкості, бо йдеться про найвищий її еталон. Лише

комплексний розгляд цих трьох граней проблеми (особливо при долученні до них розділу про відродження івриту) створює ту цілісність, яка потрібна для бодай першого наближення до порушеної в них складної проблематики.

* * *

Проблема мовної стійкості постає не перед усіма народами, зокрема не перед тими з них, що здавна характеризуються мовною стабільністю, коли ніщо серйозно не перешкоджає існуванню й розвиткові мови. До народів з подібними мовами належать ті, мова яких (російська, англійська, французька) поширена не тільки на території відповідних країн, а й далеко за їх межами, або ті, мова яких (зокрема, болгарська, румунська, угорська), хоч мало відомі поза межами їхньої території, але повністю поширені на ній, у тому числі й серед інших етносів, що там проживають. Подібну мовну стабільність забезпечують власна національна територія, ефективна економіка, стабільна держава, високий рівень культури. За відсутності одного або кількох із цих факторів народ утрачає свою мовну стабільність, становище мови стає непевним, невірніваженим, часом навіть загрозливим. Масштаби поширення мови на певній території можуть у такому разі обмежитись самими її носіями, тільки частково охоплюючи представників інших народів (литовська, латиська, естонська, в радянський період, але почасти такий стан зберігається і в сучасній Латвії й Естонії; польська під час поділів Польщі). Іноді мова на своїй території може мати часткове поширення навіть серед народу, її носія (білоруська в Білорусії, ерзя- і мокша-мордовська в Мордовській республіці). Часом поширення мови серед її носіїв може навіть наближатися за поширеністю до нуля (іжорці, 1970 р. – 800 чол. у Ленінградській області; ліви, 1975 р. – 150 чол., у Латвії; водяни, 1975 р. – менше ніж 100 чол., у Ленінградській області)¹. У подібних випадках при виникненні загрози поступової втрати національної мови і денаціоналізації гостро постає питання мовної стійкості народу, тобто його здатності за несприятливих обставин зберегти і відновити свою мову.

Отже, мовна стабільність і мовна стійкість народу – різні речі. Втративши свою мовну стабільність, народ завдяки мовній стійкості може поступово повернути й свою мовну стабільність, навіть зміцнити її. Втративши мов-

1 Є також народи, у яких ступінь поширення мови різний на різних територіях. Так, серед українців Західної України українська мова, як правило, поширена повсюдно, хоч не скрізь її знає населення інших національностей. Серед українців Східної України українська мова поширена лише частково. Значна частина їх користується російською мовою (переважно у великих містах), причому іноді вони не тільки не розмовляють українською мовою, а навіть і погано її знають.

ну стабільність і не маючи або не виробивши мовної стійкості, народ може втратити навіть найстабільнішу і найвпливовішу, найпоширенішу свого часу у світі мову, про що свідчать долі таких колись поширених світових мов, як давньоєгипетська, шумерська, аккадська (ассиро-вавилонська), хетська, що стали мертвими і тепер відомі лише з пам'яток. Свого часу академік НАН України Л. А. Булаховський порівнював мови з валютою [Ткаченко 1988: 23–24], оскільки оцінка мов за критерієм поширеності скидається на курс валют на світовому ринку. Зважаючи на це порівняння, можна сказати, що мовна стійкість народу, який випробовується на міцність, є начебто квінтесенцією мовної стабільності, її запорукою. Це той скарб, той золотий фонд, який, урешті-решт, гарантує стабільність валюти.

Мовну стійкість народу живлять чотири головні джерела, що становлять доконечні умови його національного існування: національна традиція (історична пам'ять); національна свідомість та солідарність, що мають становити взаємопов'язану нерозривну пару; національна культура, духовна і матеріальна; національний мир і співробітництво з іншими етносами, що живуть на території відповідного народу, а також з іншими народами світу. Дію цих джерел найкраще з'ясують наведені далі приклади.

Останнє століття (1890 – 1990 рр.) цікаве тим, що засвідчено випадки відродження навіть мертвих мов. Найяскравіший приклад це факт відродження гебрійської мови (іврит). Після зруйнування Єрусалимського храму (70 р. н.е.) і придушення повстання Бар Кохби (132 – 135 рр. н.е.) римська влада остаточно вигнала євреїв з їхньої землі, позбавивши єврейський народ не тільки власної національної держави й економіки, але навіть і території. Іврит як розмовна мова дожив щонайдовше до V – VI ст. н.е., після чого у повсякденному побуті цю мову не вживали [Гранде 1963: 3; Гранде 1972: 27, 31]. З кінця XIX ст. за прикладом і намовою мовознавця Елезера бен Єгуди, який перетворив іврит на розмовну мову своєї родини, на іврит у побутовому спілкуванні почали переходити єврейські поселенці Палестини [Vriezen 1956: 3-4]. У 1882 році народилася перша людина, для якої іврит став рідною мовою у повному розумінні цього слова син Еліезера Бен Єгуди Ітамар). У 1948 р. з проголошенням нової держави Ізраїль, відновлено знищену ще Римською імперією єврейську державу. Тепер в Ізраїлі іврит є мовою повсякденного спілкування для понад 3 мільйонів чоловік. Отже, народ, носій цієї мови, понад 1800 років був відірваний від своєї землі, його мова близько 1400 років була мертвою, і тим часом він спромігся відродити у повному обсязі свою мову, а згодом і державу. Відповідь на питання про причину цього лінгвістичного дива має бути цілком однозначною. Його уможливило те, що євреї, хоч і втратили майже все, що потрібно для

існування народу – передусім свою національну територію, не втратили своєї національної традиції, збереженої в пам'ятках, писаних івритом. Цей національний скарб вони зробили основою своєї глибоко національної релігії, у якій відбито історію народу, його релігійні догмати, найкращі твори фольклору й літератури, звичаї, закони судочинства, ритуальні настанови (аж до основних приписів щодо способу життя і в тім числі характеру національних страв). Як складники віровизнання своєї релігії – усе це стало протягом багатьох століть предметом старанного вивчення, а разом з цим таким предметом став іврит, мова, якою відтворено цю важливу національну традицію. Іврит вийшов з ужитку як розмовна мова, але залишився важливою частиною національного життя, бо ця мова пов'язувала народ зі своїм найдавнішим минулим, своєю історією впродовж віків і водночас єднала євреїв усього світу, – де б вони не жили, якою б мовою не користувалися як розмовною, в єдину цілість. Ним користувалися як мовою національних релігійних настанов, вели листування між громадами, що жили в різних країнах, писали й нові твори – релігійні, наукові, мистецькі². Через це, коли виникла в цьому потреба і склалися сприятливі обставини, стало можливим відродити його в усіх сферах сучасного життя.

Історія іврити по-своєму унікальна, але принцип, що лежить в основі його відновлення, аж ніяк не виняток, радше – правило.³ Усі народи, що відроджуються, відроджують свою мову або зміцнюють її позиції, спираючись насамперед на національну традицію, свою найглибшу історичну пам'ять.

Показовий і такий приклад. У 1777 р. помер останній носій кельтської корнської мови, поширеної колись у Корнвалії (Корнуеллі у Великобританії), жінка на ймення Дороті Пентрет. Коли патріоти Корнвалії почали відроджувати наприкінці ХІХ ст. корнську мову, виходячи з того, що вона має свої писемні пам'ятки, а в англійських говірках Корнуеллу виступає багато корнських слів, то надихала їх насамперед давня корнська традиція. Адже саме корнською мовою створено свого часу оригінали уславлених переказів про короля Артура й лицарів Круглого Столу, а також прекрасну легенду

2 *Італійці часів Рісорджименто в Італії, поділені між чужоземними державами, що мусили часто заробляти на хліб, користуючись для цього чужоземними мовами, звали кожну з них lingua di rape – «мова хліба», тобто «мова, що нею заробляють на хліб», на відміну від італійської, яку вони називали lingua di cuore «мова серця». Близькими до цього мав бути у євреїв розподіл функцій між мовою щоденного побутового вжитку їдиш і івритом, мовою національних святоців.*

3 *Докладніше про це див. у розділі «Єврейське мовне відродження як універсальний досвід людства, здобутий єврейським народом», який органічно пов'язаний з темою мовної стійкості як еталонний зразок її найбільшої міцності.*

про Трістана й Ізольду, які справили великий вплив чи не на всі літератури Європи (зокрема, на українську літературу, про що свідчить поема Лесі Українки «Ізольда Білорука»). З деяких книжок можна довідатися про значні успіхи у відродженні корнської мови, що полягають у появі цілих груп людей у Корнвалії, які користуються нею усно і на письмі, у творенні новітньої художньої літератури, поступовому її поширенні серед населення тощо; з'являються навіть перші корнські політичні партії, зокрема «Тур ha Tavas» («Країна і мова»), і «Mebyon Kernow» («Сини Корнвалії») [Berresford 1974: 204].

Шведська адміністрація і шведська наука у XVIII ст. констатували неперспективність фінської мови та прогнозували швидке її зникнення. Пропонувалося витіснити фінську мову в Фінляндії, замінивши її шведською, а для потреб лінгвістичної науки влаштувати своєрідний музей просто неба, зберігши кілька фінськомовних повітів десь біля полярного кола, на кордоні з Лапландією. З виданням Е. Ленротом у 1835 р. «Калевали» розпочинається небачений розквіт фінської мови і культури. «Калевала» стала невичерпним джерелом для фінської літератури, образотворчого мистецтва, музики. Її впливу відразу зазнали й інші літератури світу. Як відомо, класик американської літератури Г. Лонгфелло спеціально вивчав фінську мову, оскільки віршовий розмір «Калевали», система прийомів її написання, зокрема уживання паралельних синонімів, на його думку, були найприйнятнішими для реалізації його задуму – написання поеми «Пісня про Гайавату», де він їх з успіхом і застосував.

Народження нових літературних мов не обов'язково починалося з пошуків витоків національної традиції. Але завжди саме з них починався їхній розквіт, їхнє змужніння: у естонців – це епос «Калевіпоег», у латишів – «Лачплесіс», у сербів – героїчні пісні, видані Вуком Караджичем, у чехів – «Зеленогірський» і «Краледвірський» рукописи. Литовців могли надихати вже сама їхня старовинна мова, усвідомлення того, що литовський селянин ще й досі на початку XX ст. говорить мовою, яка своєю старожитністю не поступається давньоіндійській мові священних гімнів Ріг-Веди або давньогрецькій мові гомерівських поем. Надихали їх і славні часи Великого князівства Литовського, землі якого в часи Вітаутаса сягали від хвиль Балтики до берегів Чорного моря. Саме завдяки унії з Литвою Польща стала державою «від моря до моря». У натхнених поезіях Майроніса, у геніальних картинах Чюрльоніса оживала перед ними ця славетна старовина, і саме вона, коли, здавалося б, литовська мова ось-ось мала загинути, відродила і зробила її настільки міцною, що тепер навіть смішно і дивно згадувати ті часи, коли вчені били на сполох: «Записуйте скоріше литовську мову, адже її чути тільки під

селянською стріхою. Литовці всі скоро полонізуються або понімечатся». Тим часом литовська мова зміцніла, як ніколи.

Не становлять винятку й українці, бо «Кобзар» Тараса Шевченка, що начебто підсумував усе найвизначніше в українській національній традиції, відбив сучасне і накреслив шлях до майбутнього, тим самим заклав основи нової української літературної мови, а разом з нею і літератури. Без цієї великої національної Книги чи існували б українці і досі як народ? Ці приклади переконують у слушності думки: «Народ, що має минуле, має й майбутнє». І що глибше сягають корені національної традиції, то міцніше стоїть дерево національної культури, а тим самим і мови.

Знання національної традиції, своєї історії сприяє розвитку національної свідомості, основним носієм якої є національна інтелігенція. Проте доки ця свідомість зосереджена тільки в ній, не стала, хай не в такій концентрованій формі, набутком усього народу, не пов'язалася із своїм зовнішнім практичним дійовим виявом – національною солідарністю, національна свідомість мало що важить. Там, де є національна релігія, національна свідомість розвивається завдяки їй. Утім, цю роль відіграли й різновиди світових релігій, зокрема християнства, оскільки належність до певних конфесій часто пов'язана з належністю до певних національностей. Крім того, поширенню національної свідомості дуже сприяє література, особливо історична проза, романи, сучасний епос. Так, в історії польської літератури давно усталилася думка, що класик польської літератури Ю. Крашевський вирвав із рук польських жінок французьку книжку і вклав у них польську⁴. Ці жінки, майбутні матері, виховали потім цілі покоління польських патріотів. Величезне значення для виховання національної свідомості в поляків мала відома трилогія Г. Сенкевича, якою зачитувалися всі в Польщі – від найубогішого наймита до найбагатшого аристократа.

Національна свідомість і національна солідарність нерозривно пов'язані. По суті, це два вияви того самого почуття, що можна б назвати патріотизмом, повагою, любов'ю до свого народу. Тільки свідомість – це думка, а солідарність – дія. Свідомість – переважно теорія, а солідарність – практичний висновок з неї. У зрілих народів національна свідомість і солідарність нерозривні. У незрілих національна свідомість виливається нерідко в абстрактне теоретизування, через що й залишається приналежністю вузьких інтелігентських кіл.

⁴ Ю. І. Крашевський, якого за його величезну продуктивність називали «людина-установа», написав, як відомо, понад 500 томів романів, історичних праць, нарисів тощо. У серії своїх історичних романів він відбив всю історію Польщі від доісторичних часів аж до XVIII ст. [Mały słownik ...1966: 159].

Прикладів великого значення національної солідарності можна було б наводити багато, але обмежимось одним. Тих, хто замислювався над подіями епохи наполеонівських воєн у Європі і дальшим періодом так званої реакції, не міг не здивувати дещо суперечливий характер цього часу. Справді, Наполеон, щоб там не було, ніс країнам Європи здобутки Французької буржуазної революції – скасування кріпацтва, феодальних привілеїв дворянства, конституцію, розвиток прогресивних буржуазних порядків. Після перемоги над Наполеоном в усій Європі запанувала феодальна реакція – Священний Союз, Меттерніх, жандармське стеження за умами, сувора цензура, а в Росії – військові поселення Аракчєєва, миколаївська реакція і після 1812 р. ще майже півстоліття кріпаччини, яку, цілком можливо, Наполеон, у разі перемоги, скасував би. Проте народи Європи, – якщо не рахувати поляків, які чекали від французького імператора відновлення Польської держави, – виявили дивовижну національну солідарність і одностайно – і пани, і кріпаки – розпочали війну проти нього і перемогли його, хоч унаслідок цієї перемоги, скажімо, колишні російські кріпаки, часом дослужившись до молодших офіцерських чинів, гинули потім під різками своїх панів. До певної міри тут наявна суперечність, незрозуміла з вузькосоціологічного погляду, але ясна з погляду національної свідомості й солідарності. Так, цілком можливо, що з Наполеоном до народів Європи йшло соціальне визволення, але... на іноземних багнетах. А зрілі народи, як і дорослі люди, воліють не одержувати хоч би й найвище добро від когось, а здобувати його самим. Вони хочуть бути не об'єктом чиєїсь історії, а суб'єктом власної. І коли народи завдяки розвиненій національній свідомості й солідарності домагаються розв'язання найскладніших економічних, екологічних, політичних питань, у них зміцнюється й повага до власної мови, тому що мова всіх їх об'єднує в один народ. Якщо цього немає, авторитет рідної мови падає, бо від неї не одержують практичної користі. І тоді, коли різні соціальні прошарки того самого народу говорять цей однією мовою, той іншою, а хтось «суржиком», вони не можуть і в буквальному, і в переносному розумінні знайти спільну мову, оскільки кожен з недовірою ставиться до носія іншої мови або іншого її різновиду. Так, навіть великі народи розпадаються на безліч окремих каст, груп і угруповань, і нічого, зрештою, не можуть домогтися. Малі ж народи з розвиненою національною свідомістю й солідарністю, об'єднані спільною мовою, діють як одна родина і домагаються значних успіхів. Отже, наявність розвиненої національної свідомості і солідарності є ще одним важливим джерелом, яке живить мовну стійкість, їх брак значно її послаблює.

За рівнем національної свідомості й солідарності українці (особливо українці сучасної Східної України), безперечно, аж ніяк не посідають

першого місця серед народів Європи і світу. Вся історія України в кінцевому підсумку дає картину часткових перемог і великих поразок, викликаних тим, що в народі не виробилося міцних вертикальних зв'язків: верхи й низи взаємно не довіряли одне одному. Великою заслугою наших предків у XVI – XVII ст.ст. було те, що вони у відчайдушних військових змаганнях урятували нас від геноциду. Але, на жаль, це не гарантувало народ від загрози етноциду, винародовлення, денационалізації. Фортеця із слів, споруджена Шевченком, виявилася щодо цього набагато міцнішою, ніж сила їхньої зброї. Але якби не було героїчної боротьби наших предків, Шевченко не мав би що оспівувати. Що стосується сучасності, то звертає на себе увагу порівняно більша державницька активність Західної України, пов'язана саме з більшою свідомістю і солідарністю. Серед української діаспори перед веде саме західноукраїнська еміграція. І саме в Західній Україні більша мовна стійкість: українська мова там серед українців поширена повсюдно, незалежно від суспільної, вікової, професійної належності, від освітнього цензу або походження з села чи міста. На сході України, навпаки, поширеність української мови соціально обмежена і соціальна залежна.

Національна свідомість і солідарність сприяють тому, що мова охоплює всі соціальні верстви народу, а це є ґрунтом для створення широкої, справді загальнонародної культури, насамперед духовної, де чільне місце належить літературі з її першоелементом – мовою. Доки народ не усвідомлює практичної користі національної солідарності, доки він роз'єднаний за мовою (одні верстви говорять своєю національною, інші інонаціональною мовою), мимохіть дуже звужується можливість для творчості письменників, а це, в свою чергу, відбивається на мові, гальмуючи її розвиток, збіднюючи її.

Дуже складне щодо цього завдання взяв би на себе сучасний письменник, який би хотів реалістично змалювати, скажімо, Київ. Він змушений був би або обирати для змалювання окремі осередки, де вживається українська мова, а їх дуже мало (крім того, вони не існують у вакуумі, їх звідусіль оточує загальноміська російськомовна стихія), або переважно перекладати з російської, де на те, що дія відбувається в українському місті, вказують тільки українізми місцевої російської мови. Зрозуміло, що тут ще дуже далеко до типізації мови героїв.

Сучасні історики словацької літератури дуже часто критикують класика словацької літератури С. Гурбана-Ваянського (1847 – 1916) за його антиреалістичні романи [Dejiny... 1960: 324–327; Magnuszewski 1975: 159]. Дія в них відбувається в поміщицьких маєтках, де їхні власники добірною словацькою мовою розмовляють про словацькі й слов'янські справи, хоча на той час словацької незмадяризованої шляхти вже не лишалося. Сучасний

східноукраїнський письменник може тільки поспівчувати С. Гурбанові-Ваянському, бо й він майже в такому самому становищі. А от львівському письменникові немає чого вигадувати. Невипадково, таке широке реалістичне полотно, як роман Ірини Вільде «Сестри Річинські», де представлена ціла галерея різноманітних, у тому числі й міських українських типів з їх характерною мовою, виникло саме в Західній Україні. Авторитет мови, коли нею вже говорить весь народ, залежить від розвитку не тільки духовної, а вже й матеріальної культури. Авторитет німецької мови піднесли не лише Гете, Шіллер, Бетховен і Вагнер, але й німецькі вчені та винахідники Р. Вірхов, Р. Кох, Т. Моммзен, Г. Даймлер, а також відомі всьому світові бехштейнівські роялі, зінгерівські швацькі машини, золінгенівські ножиці, цейсівські біноклі, автомашини «Фольксваген» тощо. Так само тепер повагу до Японії, а разом з тим пошану до японської мови, викликають японська електроніка, автомобілі марки «Тойота» і високі технології в цілому. Авторитет чехам і чеській мові здобували не тільки К. Чапек і Я. Гашек, а й підприємства Баті та Шкоди. На цих прикладах можна переконатися, що дуже часто національна економіка й техніка прокладають шлях мові у світ. Тим важливіша роль матеріальної культури, національної економіки в зміцненні мовної стійкості народу в своїй країні, бо зрозуміло, що, коли національна мова стає мовою представників усіх професій, швидко й природно внаслідок потреби в ній починає розвиватися національною мовою і термінологія всіх галузей науки й техніки, а це робить мову ще більш розвиненою.

Тепер, на початку ХХІ століття, жоден народ не може жити в повній ізоляції від інших і майже неможливим є існування абсолютно однорідних в етнічному відношенні держав. Навіть у порівняно невеликих, в основному однаціональних країнах Західної й Північної Європи, крім основного народу, обов'язково проживає одна або кілька меншин; у Нідерландах – фризи, у Данії – фарерці, шведи і норвежці, у Швеції – саами, у Фінляндії – шведи і саами і т.ін. Стійкості мови сприяє мир і співробітництво між основним народом певної країни та її національними меншинами. Без цього виникають конфлікти, які розхитують (і часто дуже серйозно) міжлюдські, соціальні, економічні й етнічні стосунки, а це негативно відбивається на становищі мов, у тому числі й основного народу. Щоб уникнути цього, поряд з тим, що мова основного народу країни має стати загальнодержавною на всій його території, мають бути забезпечені культурно-мовні права всіх меншостей, забезпечена рівність усіх етносів. Це не тільки морально й гуманно, а й практично корисно. Адже національні меншини, як правило, представники народів суміжних країн, які становлять їхнє основне населення, і вони ніби містки пов'язують ту чи іншу національну територію із суміжними народами.

Так, в Угорщині проживають, крім угорців, румуни, серби, хорвати, словенці, німці, словаки. Усі ці народи становлять основне населення суміжних країн. На відміну від довоєнних урядів, які будь-що намагалися більшість цих етносів асимілювати, у сучасній Угорщині, навпаки, протидіють асиміляційним тенденціям, що часом серед них виникають, бо, між іншим, якби всі вони змадяризувалися, Угорщині було б значно важче, ніж тепер, налагоджувати контакти з навколишнім світом.

В Україні фактично поки що забезпечено тільки становище російської мови. Що ж до української, то сьогодні ні в кого не викликає сумніву її кризовий стан, особливо на сході України. Не можна визнати нормальним і стан мов інших народів, що населяють Україну. Адже в Україні живуть, крім українців і росіян, ще білоруси, поляки, болгари, чехи, євреї, греки, молдовани, угорці, гагаузи, уруми, караїми і чимало представників інших народів. Для забезпечення їхніх мовно-культурних потреб знадобляться значні зусилля. Поширення знання української мови серед них і, що найсумніше, серед значної частини українців, також є складним завданням. А як же може викликати повагу до своєї мови народ, який часто сам її не поважає? Отже, насамперед, треба було б докласти зусиль для популяризації й поширення української мови серед самих українців. І тут знову слід наголосити на ролі письменників у цій важливій справі. Доки кожен з них не відчуватиме всієї відповідальності за свою працю, не сприйматиме її як національну місію, а ту халтуру й сірятину, що подекуди ще виходить з-під його пера, не оцінюватиме як дискредитацію свого народу, годі нам дивуватися з падіння інтересу до української книжки, слова, мови. Звичайно, українську книжку можуть не читати й через незнання мови, її «непопулярність», «непрестижність». Але не тільки в цьому причина. Так, роман О. Гончара «Собор» у той час, коли він зазнав найбільше нападок, які, до речі, створили йому своєрідну рекламу, читали й люди зовсім далекі і від української мови, і від української літератури. Ті самі люди залюбки читали, доки не з'явився його російський переклад, гостро сюжетний український роман Ю. Дольда-Михайлика «І один у полі воїн». А книжки для дітей М. Трублаїні свого часу читали всі юні читачі, не чекаючи на переклади. Ще раніше такою ж популярністю користувалися й романи В. Винниченка. Отже, велика відповідальність лягає на письменника, що пише українською мовою, мовою, якою творили Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський, Стефаник, Винниченко й інші наші класики. Однак заради об'єктивності слід зазначити, що є тут і зворотний зв'язок: що чисельнішим і вимогливішим ставатиме український читач, то більше стимулів буде для українського письменника писати дедалі краще.

Національна традиція, національна свідомість і солідарність, національ-

на культура, національний мир і співробітництво з усіма народами, а насамперед з тими, з ким живемо разом на одній території, – ось ті джерела, що живлять мовну стійкість, поступово підводячи народ до мовної стабільності. Для того, щоб повністю її забезпечити, залишається тільки оформити юридично те, що цілком готове до економічного й політичного суверенітету.

Проте залишається ще одна умова, що, як можна було переконалися з понад шістьох останніх десятиріч історії Радянського Союзу, здатна серйозно загальмувати дію тих чинників, про які йшлося. Найлегше і найкраще і соціальні, і національно-мовні проблеми розв'язуються в умовах правої, демократичної держави. Однак на початку двадцять першого століття несприятливі умови можуть тільки загальмувати, але аж ніяк не зупинити розвиток народів, а разом з ним і зміцнення мовної стійкості. Про це свідчить хоч би приклад Європи, де кількість визнаних офіційних мов неухильно зростає. Якщо в 1815 р. (під час Віденського конгресу) їх було лише 13, то в 1919 році (під час підписання Версальської мирної угоди) – уже 27, а в 1945 р. (під час Потсдамської конференції) – 35⁵. Отже, поява дедалі нових офіційних мов – закономірність загальносвітова. І на цьому тлі піднесення статусу української мови до рівня державної мови України виглядає не як виняток, а як закономірність. Можна дивуватися лише з того, що це не сталося раніше, що мову доведено до передкризового, якщо не просто кризового, стану. Проте не слід гадати, що зміцнення позицій мови відбудеться само собою або, що нам би вибачили нащадки, якби через недалекоглядність і недбальство ми втратили свою мову, і що це можна було б «списати» на «несприятливі обставини». Мовна стійкість народу, як свідчать наведені приклади, залежить не стільки від обставин, скільки від його бажання і волі. При бажанні можна воскресити навіть мертву або напівмертву мову, при небажанні – можна і з цілком живої мови зробити мертву.

⁵ У 1815 р. – 1) французька, 2) німецька, 3) російська, 4) польська, 5) турецька, 6) шведська, 7) данська, 8) нідерландська, 9) англійська, 10) іспанська, 11) португальська, 12) італійська, 13) латинська (Папська область – Ватикан), у 1919 р. додалися – 14) норвезька, 15) фінська, 16) литовська, 17) латиська, 18) естонська, 19) білоруська, 20) українська, 21) чеська, 22) румунська, 23) угорська, 24) сербохорватська (нині її розглядають як дві окремі мови – сербська і хорватська), 25) болгарська, 26) албанська, 27) грецька, у 1945 р. додалися – 28) ісландська, 29) фарерська, 30) ірландська, 31) словацька, 32) словенська, 33) македонська, 34) ретороманська, 35) мальтійська. Цей список зростає і далі, бо після 1945 року додалися ще мови: 36) фризська, 37) каталанська, 38) галісійська, 39) баскійська. У поданому тут списку єдина зміна стосується польської мови: на час Віденського конгресу (хоч пізніше цю функцію було скасовано) польська мова визнавалася як офіційна, – а по суті державна, – мова Польського королівства (1815 – 1830 рр.).

1.2. До проблеми мовної стійкості українців (питання внутрішніх перешкод)

Мовна стійкість народу, як ми встановили, залежить від дієвості чотирьох джерел – національної традиції, національної свідомості та солідарності, національної культури, національного миру й співробітництва з іншими народами (насамперед спільнотериторіальними).

Прагнучи мовної стійкості, кожний народ (також і українці, про яких головню йтиметься) стикається при її виробленні з різними перешкодами. Адже перебуває він не у вакуумі. Якщо є сили, що призвели народ до мовного й етнічного занепаду, то, будучи зацікавлені в цьому стані, вони й далі діяти муть у тім самім напрямі, щоб зберегти подібне вигідне для них становище. Тому зміцнення мовної стійкості й дієвості джерел, що її живлять, водночас означає подолання несприятливих обставин і поборення сил, що цьому перешкоджають. Є два види перешкод, що стоять на заваді зростанню мовної стійкості: перешкоди зовнішні, матеріальні (антинаціональна діяльність у вигляді репресій і терору) і перешкоди внутрішні, ідейні (антинаціональна ідеологія у вигляді відповідних поглядів і теорій). Найнебезпечнішими є внутрішні перешкоди, бо, по-перше, вони створюють ілюзію законності перешкод зовнішніх, а, по-друге, духовно обеззброюють народ, позбавляють його впевненості у справедливості відстоювання своїх національних прав. Тому важливо з'ясувати, і розглянути їх відповідно до джерел мовної стійкості.

На заваді дієвості такого джерела й чинника мовної стійкості, як національна традиція, стоїть позбавлення українського народу цієї традиції та її фальсифікація в галузі історії українського народу й української мови, української літератури й культури в цілому, сучасної української літературної мови. У галузі історії й історії мови ці тенденції виявляються в постійних намаганнях відтіснити українців (у минулому й до останнього часу також русинів, русичів, народу України-Русі) від історичної і мовно-культурної спадщини Київської Русі (тут, можливо, варто пошкодувати, що сучасні українці відмовилися від своїх традиційних назв). Ці тенденції виявляються також у трактуванні факту появи трьох східнослов'янських мов не як здавна зумовленого й закономірного, а як значною мірою випадкового історичного явища (зумовленого як вирішальним чинником татаро-монгольською навалою) [Филин 1972: 637]. Звідси вже недалеко до відроджуваної останнім часом у різних варіантах антинаукової концепції існування й досі «триєдиного російського народу» у складі «великоросів, малоросів (або делікатніше – українців – *О. Т.*), білоросів» [Фоменко 1990].

У галузі української літератури українці до останнього часу були позбавлені своєї національної традиції як через замовчування, так і через не-

друкування «небажаних» творів, заборону на згадування імен нелояльних щодо влади письменників, цілих літературних напрямів і викривлене трактування друкованих творів письменників-класиків, де коштом наголошення класово-соціальних мотивів усіяло заглушувалися національно-патріотичні. Національна літературна традиція принижувалася й знецінювалася тим, що не стільки висвітлювалася самотність та оригінальність українських класиків, скільки всіляко, часто штучно, підкреслювався «благотворний вплив» на них, причому виключно російської літератури. Відтак українська література виступала якоюсь невиразною копією російської, а її класики в найкращому випадку лише більш-менш обдарованими учнями-імітаторами російських письменників. Про яку ж тоді власну національну літературну традицію може йтися?

І досі спостерігається бажання цілковито й беззастережно включити до складу діячів російської культури українських митців, письменників і учених, таких, наприклад, як композитор Д. Бортнянський, художник В. Боровиковський, письменник Ф. Прокопович, учені М. Остроградський, О. Потебня, В. Вернадський. Щодо сучасної української літературної мови, то тут своєї національної традиції український народ позбавлявся й позбавляється шляхом нівеляції «українськості» української мови, усунення її оригінальних рис, що не збігаються з російськими, оголошення їх «застарілими», «хуторянськими», «побутовізмами», «розмовними», замість яких у мові поширюються нерідко російські кальки. До цього українських мовознавців, а слідом за ними і всіх носіїв української мови, тривалий час спонукали під приводом боротьби проти так званого «буржуазного націоналізму». Це призводило і призводить до збіднення й денационалізації української мови, до перетворення її на якийсь блідий дублет російської мови, її «малоросійський» варіант. Звісно, ніякої дотичності до демагогічно проголошеного при цьому братерства з російським народом, в ім'я якого вона нібито провадилася, ця нівеляційна робота не має, бо безцеремонне втручання в найсвятіше для людини – її мову нічого, крім розбрату між народами, викликати не може. Інші згубні наслідки цієї роботи для українців – це відштовхування їх від власної мови, бо не може викликати поваги мова, норми якої раз у раз порушуються й до того рабськи копіюються з іншої, а також відлучення їх від класичної спадщини, оскільки людина, вихована на «деукраїнізованій» мові, дедалі менше розумітиме мову українських класиків.

На заваді дієвості чинників національної свідомості та солідарності стоїть досі належно не висвітлений, застосований тривалий час принцип класової боротьби проти української міської і сільської буржуазії, виправданий як такий лише незначною мірою. Переважно він застосовувався

великодержавницькою владою для маскуванню справжньої неоголошеної війни, геноциду і етноциду, проти українського народу в особі його незденационалізованих верств – української національної інтелігенції, селянства Східної України, широких верств населення Західної як найбільш національно розвиненої частини України. Трактувати саме так, а не інакше ці трагічні події дає підстави те, що їх жертвами стали представники найрізноманітніших верств і прихильники різних ідеологій (академіки, професори і селяни, письменники-неокласики і західноукраїнські комуністи, духівництво української автокефальної церкви і більшовики-ленінці). Всі вони були незденационалізовані або й національно свідомі українці і, очевидно, розглядалися як потенційно небезпечні, а через це й підлягали знищенню [Русанівський 1990: 3; Дашкевич 1990: 4]. Основні удари до 1939 р. було скеровано проти української національної інтелігенції як головного носія національної свідомості і проти селянства як основного (на сході України) носія української народно-розмовної мови, а після 1939 р. їх було переорієнтовано в основному на Західну Україну. Про те, що принцип класової боротьби був, як правило, фальшивим і в усякому разі не визначальним, свідчить величезна кількість посмертно реабілітованих репресованих українців, а також визнання штучного характеру голоду 1933 р., що був насправді голодомором, та інсценізованості судових процесів тих років (зокрема, процесу так званої «Спілки визволення України» – вигаданої організації, якої ніколи не існувало).

Практика переслідування українців як «буржуазних націоналістів» за вияви національної свідомості разом із русифікацією носіїв української мови у містах Східної України не припинялися й у хрущовські та брежнєвсько-сусловські часи. Подекуди, особливо на півдні України, ця боротьба провадиться й дотепер, хіба що в більш замаскованій формі. Не припинено й процесу русифікації на сході України, бо надання українській мові статусу державної в реальному житті впроваджується дуже мляво, а вимоги її активнішого впровадження в життя кваліфікуються як «насильницька українізація»⁶. Тому укорінені роками тези про ворожість нібито всуціль «буржу-

6 Обнадійливою подією тут є офіційне тлумачення Конституційним судом України статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування, та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України. Рішенням Конституційного суду України від 19 грудня 1999 року визнано:

1. Українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах, які визначаються законом.

Володіння українською мовою є однією з обов'язкових умов зайняття відповідних державних посад (статті 103, 127 та 148 Конституції України).

азної» і «націоналістичної» інтелігенції своєму народові, про «відсталість» і «класову несвідомість» селян, про «буржуазно-націоналістичну» Західну Україну дають і досі свої отруйні плоди.

Згубні наслідки інтелектоциду, фізичного і морального нищення національної інтелігенції, призвели до занепаду національної свідомості. Спрямування національної ворожнечі на селян під час розкуркулювання («розселяннювання») і голодомору 1933 р., а потім вороже ставлення до західних українців, збройну боротьбу яких, звичайно, пояснювали не як викликану сталінськими репресіями, а виключно як наслідок «українсько-німецького націоналізму», – усе це вилилося у поділ українського народу на «касти», що користуються часто різними мовами або їх різновидами і з недовірою ставляться одна до одної. Це відбивають і їх розмовні назви-прізвиська – «західняки», «східняки», «ширьє украинцы», «міщани», «жлоби» тощо. Тим самим, особливо на сході України, серйозно підірвано національну солідарність. З посіяних зерен національної недовіри й ненависті, якщо їх не буде усунуто, можуть у подальшому виникнути соціальні і міжнаціональні конфлікти. Поки українці поділені на ці «касти», а отже, їм бракує і національної свідомості, і солідарності, годі їм знайти свою спільну українську мову і в буквальному, і в переносному розумінні.

Дієвості такого чинника, як національна культура заважає звужена й примітивізована концепція культури радянських народів, і, напевне, народів колишніх соціалістичних країн, яка оголошувалася соціалістичною за змістом, національною за формою. Проте оскільки соціалізм, який будувався в Україні, дуже відмінний від того соціалізму, який будувався, наприклад, у середньоазіатських республіках, і ще більше відрізнявся від соціалізму, наприклад, колишньої НДР (отже, і зміст був різний, національно зумовлений), правильніше, мабуть, сказати, що кожна національна культура національна як за формою, так і за змістом. У такий спосіб національне в культурі не зводиться до самої мови і якихось дрібних етнографічно-побутових рис, які дуже легко можуть нівелюватися⁷, а охоплює всю сукупність матеріального

2. Мовою навчання в усіх навчальних закладах є українська мова. У державних і комунальних навчальних закладах поряд з державною мовою можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин.

7. Мабуть, саме через це у нас (колишньому СРСР – О. Т.) такою великою популярністю користувалися різні футурологічні прогнози, причому на близьке майбутнє, за якими передрікалося неминуче злиття всіх націй і мов не лише СРСР, а й усього світу, що мало психологічно примирити людей з мовною асиміляцією (русифікацією). Тій же меті, напевне, служила концепція «нової історичної спільноти – радянського народу», що ще зовсім недавно активно пропагувалася й обґрунтовувалася радянською наукою.

й духовного життя народу, зумовлену своєрідністю землі, де він живе, її історією, особливістю зв'язків з іншими народами. Отже, образно кажучи, національна культура це не одяг, який легко скинути й замінити іншим. Це шкіра, невіддільна від усього організму, якої не можна позбутися без загрози для життя. Нерозуміння цього викликало величезні втрати як у галузі матеріальної культури України (у бездумному насильстві над природою і господарством, що призвело до екологічних катастроф), так і не менш спустошливі лиха в царині культури духовної.

Свідоме спрямування на оспівування спільнорадянського, та ще й скуте канонами соціалістичного реалізму з його єдино можливими конфліктами «між добрим та кращим», коли національне часто обмежувалося самою мовою та українськими прізвищами героїв, змусило українських письменників створити масу знеособлених творів і «недобачати» справжніх національних трагедій, які теж визначали своєрідність культури, – «розселення» українського села, голодомору 1933 р., «розстріляного Відродження», масової денационалізації тощо. Українська національна культура в «усереднених» творах, написаних за відповідними правилами, ставала, по суті, майже безнаціональною, і саме в цьому переважно, а не в «мовному бар'єрі», головна причина втрати нею популярності (хоч би щодо української культури 20-х років). Вона бо не відповідала на пекучі питання сучасності, замовчувала їх. У вельми зрусифікованому Харкові українськомовні п'єси Миколи Куліша, що їх виставляв на сцені «Березоля» Лесь Курбас, ставали справжніми подіями культурного життя, бо з величезною переконливістю висвітлювали проблеми, що хвилювали всіх. Звичайно, у 30-х роках багато що замовчувалося через політичний тиск, але дезорієнтували й ідеологічні гальма, прищеплені письменникам за сади так званих соціальних замовлень. «Внутрішній цензор», всаджуваний у кожного письменника, коли творець неодноразово «ставав на горло власній пісні», уже в зародку вбивав навіть бажання писати твори, які справді відповідали потребам суспільства. Для того, щоб національна культура розвивалася нормально і плідно, вона має звільнитися від тоталітарного мислення, яке накидає письменникові схеми й трафарети, згідно з якими, а не з правдою життя, він має творити. Скута ще більшими путами, ніж література російська, зазнавши незрівнянно більших утрат, українська література мимохіть втрачала свого читача, що «перебігав» до російської літератури. І це також було і є одним із чинників денационалізації українців, їхнього «розукраїнювання». Українського читача привабить тільки справді національна література, тобто та, де він знайде відповідь на найважливіші питання сучасного українського життя і його витоків у минулому. Тим-то роль українського письменника така відповідальна, бо він водночас і митець, і борець за мову, і її охоронець. Але

попри це навряд чи доречні заклики до письменників відвернутися тепер від політики в ім'я «чистого мистецтва» (коли раніш, навпаки, боролися з їхньою аполітичністю), бо тільки той митець, що тримає руку на пульсі життя свого народу, зможе й правдиво його відтворити, тим більше, що борючися за свободу всього народу, письменники борються і за свободу власної творчості.

На заваді ефективності дії такого чинника, як національний мир і співробітництво етносів України, стоїть і досі не припинене і раз у раз поновлюване застосування жупела «українського націоналізму» й інших неросійських «націоналізмів»⁸, яким протиставляється дуже своєрідно трактований інтернаціоналізм, носієм якого проголошується фактично лише російськомовне населення, що його в жодних «націоналістичних» гріхах не звинувачують. Цим, безперечно, хибним поділом в Україні сформовано кілька антагоністичних соціально-національних груп – насамперед досі розколоте на кілька «каст» українство, кілька до останнього часу денационалізованих народів (неукраїнців і неросіян), і раз у раз агресивніше під'юджуване проти них, передусім проти свідомих українців, російськомовне населення, представлене в тому числі і денационалізованими українцями.

Важливими передумовами усунення згаданих деформацій тут мали б стати:

1) з'ясування й усунення ганебного зловживання поняттям «націоналізм», що, як правило, означає патріотизм неросійських народів, у тім числі й українців (тимчасом як патріотизм російський, навіть із шовіністичним відтінком, завжди толерується, а виступи проти нього кваліфікуються як «русофобія»⁹);

2) пояснення, що інтернаціоналізм можливий на ґрунті будь-якої національної мови, а не тільки російської;

3) боротьба проти виявів будь-якого шовінізму, не виключаючи й українського, якби він виник (але без сплутування його з «націоналізмом», любов'ю до свого народу при шануванні всіх інших);

8 До війни звинувачення в націоналізмі, супроводжувані репресіями, крім українців, стосувалися переважно польського і німецького населення України, після війни – єврейського, що виявлялося, зокрема, у боротьбі проти так званих «безрідних космополітів».

9 З огляду на це, зміст поняття «націоналізм» (особливо, коли йдеться про негативне значення, набуте цим поняттям у колишньому Радянському Союзі) варто взагалі переглянути, тим більше, що його занадто довільне вживання (до виявів «українського націоналізму» в широких російськомовних колах, наприклад, схильні й досі відносити постійне користування українською мовою, співання українських пісень, невдоволення катастрофічним станом української мови тощо) у минулому стало причиною загибелі великої кількості нині «помертво реабілітованих» осіб.

4) поширення знання української мови як державної серед усіх етносів України, передусім українського, при повному протегуванні культурно-мовним, політичним, соціальним та економічним потребам усіх інших народів;

5) делікатне й тактовне ставлення до потреб усіх національних шкіл, де при всебічному ознайомленні із власною національною мовою і культурою було б створено умови для ґрунтового засвоєння української мови, літератури та історії.

Перелічені побіжно перешкоди, що заважають дієвості джерел мовної стійкості українського народу, крім суто організаційно-практичних заходів, вимагають для їхнього подолання великих зусиль фахівців-теоретиків у галузі мовознавства, історії, літератури, соціології й політології. Тут потрібні й глибокі наукові дослідження, які б висвітлили відповідні питання і спростували помилкові погляди на них, і науково-популярні праці, які б ознайомили з усією дотичною проблематикою широку громадськість. Якщо питання справжнього суверенітету України ставиться серйозно, а не обмежується декларацією, то подібна робота є невідкладною.

1.3. Передумови і фактори формування мовної стійкості у слов'янських народів

Усі слов'янські народи майже без винятку опинилися перед загрозою втрати власної мови. Для деяких з них, а саме українців, білорусів, верхніх та нижніх лужичан, ця загроза цілком реальна і досі. Тому й лишається актуальним вироблення у слов'ян мовної стійкості, яка протидіє цій загрозі. Головні джерела, що живлять мовну стійкість, у всіх народів, у тім числі й слов'янських, однакові. Це – 1) національна традиція, 2) національна свідомість та солідарність, 3) національна культура, 4) національний мир та співробітництво з іншими етносами і народами. Проте у різних слов'янських народів неоднаковими були передумови і фактори, що сприяли або перешкождали дії цих чинників.

Як і більшість народів Європи, усі слов'янські народи внаслідок християнізації втратили свою язичницьку традицію і дальшу національну традицію мусили будувати кожний у різний спосіб на руїнах язичництва. До національної традиції кожного зі слов'янських народів увійшли тільки окремі фрагменти цієї дохристиянської спадщини, наприклад, частина обрядової поезії, адаптована християнством, хоч цю традиційну поезію (зрозуміла річ, у зміненому вигляді) зафіксовано набагато століть пізніш. У найдавнішій писемності слов'ян з її войовничим християнським духом, властивим неопітам нової релігії, для неї не знайшлося місця, так само, як не виявилось

місця для відбиття всього розмаїття, напевне, наявних уже тоді слов'янських мов. Для потреб християнської церкви, що монополізувала майже всю тодішню культуру, усе слов'янство використовувало, по суті, лише дві мови: старослов'янську – переважно православні, і латинську – здебільшого католики. Латинська мова, поширена в середньовічній Європі як міжнародна, була зовсім чужа слов'янам. Старослов'янська мова, рідна лише для болгар та македонців, частини південних слов'ян, як близькоспоріднена була більш або менш зрозумілою для всіх слов'ян. Звідси здебільшого випливають різні передумови вироблення мовної стійкості у різних частин слов'янства.

Здавалося б, у сприятливіших умовах мала б опинитися та частина слов'ян, яка використовувала старослов'янську мову як богослужбову. Мова ця, близька до рідної кожного слов'янського народу, а для давніх болгар та македонців ідентична з нею, давала змогу легко засвоювати, а тим самим поширювати писемність серед південних і східних слов'ян. Латина цієї переваги не мала. Проте старослов'янська мова для більшості слов'янських народів, що її прийняли як богослужбову, була лише ерзацем, замінником мови рідної. Кінець кінцем це торкнулося навіть болгар і македонців, бо їхні новітні мови в своєму розвитку настільки відхилилися від старослов'янської мови, що обом народам довелося в цілому просто її відкинути і при створенні своїх літературних мов спиратися на матеріал сучасних болгарських і македонських діалектів. Через це розвиток писемності і мовної традиції у слов'янських народів, що належали до православної церкви, полягав у поступовому витісненні старослов'янської мови власною при відносно незначній (за винятком російської і болгарської) адаптації її елементів¹⁰. Цей процес, як відомо, розтягся на цілі століття. Тому нові літературні мови на народній основі у східних, а частково й південних слов'ян остаточно сформувалися дуже пізно, протягом XIX, а іноді й XX століття (як у білорусів і македонців). Подібна мовна невизначеність за бездержавності більшості вказаних вище народів наражала щойно сформовані в основному ще безписемні національні мови на серйозну небезпеку, їхню втрату.

Негативним психолінгвістичним чинником для бездержавних слов'янських народів, територіально суміжних із сильнішими слов'янськими сусідами, став сам факт появи чужої спорідненої, але «вищої» щодо рідної (бо «божественної») мови. Створювався прецедент для подібних дальших

¹⁰ Дуже активно, як відомо, використовував старослов'янські елементи Т. Шевченко, який щодо цього йшов ще за староукраїнською мовностилістичною традицією XVIII ст. Шевченко включав старослов'янські елементи як готовий матеріал для надання мові своїх творів стилістичного відтінку урочистості (іноді, навпаки, іронії та сарказму). Проте в подальшому українська мова цим шляхом не пішла.

ксенофільських (чужолобних) замінів, коли власна мова сприймалася як «низька», «мужича», а споріднена слов'янська мова – як «вища», «панська». Звідси було вже недалеко й до зневажливого сприйняття власної мови як приреченого на відмирання «діалекту» панівної мови сусідньої слов'янської держави. У такому становищі, зокрема, опинилися носії народно-розмовної (та фольклорної) української мови (і її протоукраїнських говірок-попередниць). Якщо в IX – XIII ст.ст. вищою щодо власної мови могла сприйматися старослов'янська (давньоболгарська), то в XIV – XV ст.ст. – якоюсь мірою старобілоруська, у XVI – XVII ст.ст. – польська, а з XVII ст. – російська. Подібна ситуація склалася і при становленні народно-розмовної білоруської мови. Отже, без власної літературної мови на народній основі, – цей стан був характерний для всіх слов'янських народів із богослужбовою старослов'янською мовою, – слов'янські народи не могли спертися на власну національну традицію, що існувала лише в усній формі.

Брак власної писемної традиції гальмував розвиток національної свідомості та солідарності, оскільки народ не був об'єднаний єдиною літературною мовою. Заважало це й розвитку власної національної культури кожного народу, а відтак не сприяло й визнанню його світом як певного етнічного цілого, окремого народу. А це не давало змоги налагодити мирне національне співробітництво з іншими народами, оскільки народ, не оформлений як етнічна єдність власною окремою мовою, начебто й не існував для іноетнічного довкілля. Отже, старослов'янська мова для тих слов'янських народів, що її сприйняли, стала переважно передумовою не стільки прискорення, скільки уповільнення процесу їхнього мовноетнічного розвитку. Виняток тут, безперечно, становили тільки росіяни, для держави яких, православної російської імперії, а перед тим Московського царства, задуманої як центр об'єднання не тільки всіх «руських племен» росіян, українців і білорусів, а й узагалі всіх православних слов'ян, старослов'янська мова стала справжнім об'єднувачим чинником, що працював на концепцію «Москва – Третій Рим». Старослов'янська мова сприяла розбудові й зміцненню Російської держави, а тим самим і створенню найвигідніших умов для розвитку російської літературної мови. Через це вона й знайшла тут повне сприяння своєму розвитку. Тому, на відміну від інших слов'янських народів, росіяни не відкинули старослов'янську мову, а поступово адаптували, злили її у найжиттєспроможніших елементах із східнослов'янською основою своєї мови.

Для більшості ж слов'янських народів ще одним негативним фактором було те, що старослов'янська мова не єднала, а роз'єднувала слов'ян з Європою, міжнародною мовою якої з раннього Середньовіччя до XVII ст. була латинська. Крім цієї переваги, латинська мова відзначалася ще й тим,

що будучи для слов'ян мовою абсолютно чужою (а жодної слов'янської мови-замінника у слов'ян-католиків не існувало), вона сприяла розвитку власне національних мов. Саме тому писемні пам'ятки чехів і поляків, які спромоглися створити власні національні держави, починаючи з найдавніших (XIII – XIV ст.ст.), є безсумнівними пам'ятками чеської і польської мов, чого не можна сказати про найдавніші пам'ятки східно- й південнослов'янських народів, у яких власні мовні риси примхливо змішані із старослов'янськими властивостями. У слов'ян-католиків, які не створили власної державності, – у словенців, а також у верхніх і нижніх лужичан – писемні пам'ятки з'явилися набагато пізніше (лише в XVI ст., коли за вимогою Реформації почали перекладати й творити богослужбову літературу лише національною мовою). Проте і в цих народів писемність з перших слов'янських пам'яток, що з'явилися в добу Реформації, твориться лише їхніми власними мовами. Виняток становлять тільки словаки, до яких Реформація прийшла з Чехії, і через це писемність для них творилася чеською мовою. До власної літературної мови з огляду на використання спорідненої, але чужої мови словаки прийшли поступово впродовж більш ніж трьох століть, спочатку через фонетичну словакізацію чеської мови, потім застосування західнославацького діалекту, найближчого до чеської мови, поки, нарешті, не поклали в основу своєї мови найсвоєрідніший із її діалектів – середньословацький.

На початок XIX ст. жоден слов'янський народ, за винятком росіян, не мав своєї держави. Через це створювана на основі старих (польської, чеської, верхньолужицької, нижньолужицької, словенської) або новостворених (української, словацької, болгарської, сербської) літературних мов національна традиція брала за свою основу оспівування славетного минулого держави відповідного слов'янського народу (поляки і чехи) або боротьбу за волю, отже, в кінцевому підсумку за перспективу державної незалежності (українці, болгары, серби). Лише народи з давно культивованими літературними мовами, як поляки й чехи, могли при цьому виходити безпосередньо з давніх літературних традицій, не цураючись, однак, при цьому й фольклорних форм («Śpiewy historyczne» («Історичні співи») Ю. У. Немцевича, «Kytice» («Букет») К. Я. Ербена, Краледвірський та Зеленогірський рукописи), що було характерним для панівної на той час літературної течії – романтизму. Що стосується слов'янських народів з нововиниклими літературними мовами, то тут в основу національної традиції були покладені або безпосередньо найвидатніші фольклорні твори (епос сербів «Героїчні пісні» («Јунашке пјесме»), зібраний Вуком Караджичем), або поетичні твори, що значною мірою ґрунтувалися на темах і формах

фольклорної спадщини («Кобзар» Т. Шевченка). Кожен слов'янський народ в особі своїх найвидатніших творців, прагнуч, відтворюючи свою національну традицію, відбити в ній насамперед найгероїчніші, найвагоміші для його долі історичні події¹¹.

Формування національної свідомості, крім національної традиції, відбитої в літературі, сприяла також християнська церква, якщо вона стала протягом століть справді національною, як католицька церква в Польщі або греко-католицька в Західній Україні. Для народу, позбавленого власної державності, церква стала важливим осередком національного усвідомлення та національної солідарності. Там же, де офіційна церква використовувалася як засіб асиміляції суміжними або панівними державами (грецька православна церква в Болгарії як провідниця еллінізації, російська православна церква в Україні як засіб зросійщення), слов'янські народи докладали всіх зусиль для всамостійнення її в своїх країнах, що знайшло вияв, зокрема, в боротьбі болгар, а пізніше й українців¹² за створення власної автокефальної православної церкви. Утвердження як богослужбової власної національної мови стало для слов'ян важливим фактором зміцнення їхньої мовної стійкості. Проте для вироблення такого важливого джерела, як національна солідарність, чимало важило встановлення миру між конфесіями у тих слов'янських народів, де існувала різноконфесійність (в українців православні й греко-католики, у словаків римо-католики і протестанти тощо). Очевидно, єдиний шлях, що веде до віровизнаннєвого миру, це пріоритет загальнонаціонального, толерантність стосовно різних видів світогляду, не

11 Важливо відзначити, що реально національна традиція кожного слов'янського (та й неслов'янського) народу щільно пов'язана з його мовою. Через це з відмиранням давнішої мови кожен народ мусить часто свою національну традицію, історичну пам'ять «перевдягати» в новіші форми. Через це, скажімо, безпосередня національна традиція українців пов'язана з «Кобзарем» Шевченка та історичними думами, а не зі «Словом о полку Ігоревім», так само, як, наприклад, найглибша національна традиція для сучасного англійця пов'язана не стільки з давньоанглійським епосом «Беовульф», скільки з творами В. Шекспіра, як для сучасного німця національна традиція в'яжеться не стільки з давньонімецькою «Піснею про Гільдебранта» і навіть не з пізнішою «Піснею про Нібелунгів», скільки головно з творчістю Й.-В. Гете. Одним із засобів поглиблення історичної пам'яті є переклад або, точніше кажучи, переспів давньої літератури сучасною мовою, іншим – поширення норм сучасної фонетики на давню мову. Проте ці засоби лише деякою мірою наближають застарілу з мовного боку спадщину, безпосереднє її наближення до сучасників неможливе, бо навіть твори віддаленіших класиків, пов'язаних із сучасною мовною традицією (Шевченка для українців, Пушкіна для росіян, Міцкевича для поляків), як відомо, уже потребують коментарів.

12 Як відомо, ця проблема залишається невирішеною для українців і досьогодні.

виключаючи й атеїстичного; у кожній високорозвиненій нації, в тому числі й слов'янських, з часом виробляється ціла система національних святощів, своєрідний національний культ, що включає в себе національну традицію і пошанування найвидатніших діячів своєї нації, її найславетніших звершень. Саме ця система, якій найбільше відповідає назва національної релігії (у найпервіснішій сенсі слова, – «зв'язок із тим, що позаду», отже, з минулим), і має становити те, що об'єднує кожну слов'янську націю попри будь-які конфесійні розбіжності. У найрозвиненіших слов'янських націй так і є. Не цілком сформовані слов'янські нації прагнуть до цього стану.

Вироблення національної свідомості та національної солідарності, двох взаємопов'язаних виявів того, що можна визначити як патріотизм, любов до своєї нації, сприяли розвитку національної культури кожного слов'янського народу, насамперед мовної. Внаслідок втрати власної державності для багатьох слов'янських народів характерною стала своєрідна соціально-мовна роз'єднаність, коли власною національною мовою користуються тільки соціально найнижчі верстви населення або нечисленна національна інтелігенція. Національна мова зосереджується головню в селах, меншою мірою у невеличких містах, а у великих містах майже без винятків поширюється мова держави-метрополії. Подібний стан, звичайно, гальмує розвиток національної культури, оскільки творення повноцінної реалістичної літератури про життя подібних мовно роз'єднаних двомовних або багатомовних народів, якщо й не цілком неможливе, то вкрай утруднене. Адже дія новітнього європейського реалістичного роману пов'язана переважно з великим містом, із відбиттям життя усіх його соціальних і найчастіше саме найвищих прошарків. Звичайно, письменник може трохи випередити перебіг подій, перекласти одну мовну дійсність іншою мовою. Однак виправити її він не може. Отже, доки національна мова того чи іншого слов'янського народу не поширилася на всі його соціальні прошарки, не тільки на селі, а й у місті, і він є неповною нацією, створення багатьох літературних, а частково й музичних творів (особливо великого обсягу, наприклад, роману або опери) залишається неможливим. Тільки із формування численної впливової національної еліти, яка стає взірцем для наслідування інших верств певного слов'янського народу, і яку раніше через брак власної держави втрачено, починається поступова ренаціоналізація денационалізованого міста. Цей шлях свого часу пройшли германізовані в своїх верхніх прошарках чехи й словенці, мадяризовані і богемізовані словаки, полонізоване українське населення міст Галичини тощо.

Процес розпаду багатонаціональних імперій з єдиною офіційною мовою метрополії на менші, переважно однонаціональні країни, є процесом,

характерним не лише для слов'янського світу Європи, а й для неї (з її переважно германськими й романськими країнами) в цілому¹³. А він логічно веде до появи дедалі більшої кількості офіційно визнаних державних мов. У цьому історичному контексті такі події, як розпад багатонаціональної Югославії, Радянського Союзу, державне усамостійнення Словаччини є не якимось прикритим «непорозумінням», а історичною закономірністю. Адже розпадові цих багатонаціональних держав передували розпад Австро-Угорської, Німецької та Оттоманської імперій тощо. Власне кажучи, унаслідок Першої світової війни розпочався розпад і Російської імперії, і те, що вона тоді не розпалася¹⁴, слід завдячувати як недостатній національній зрілості окремих її народів, так і соціальній демагогії та терорі більшовиків. Проте їхні насильницькі дії могли тільки загальмувати перебіг закономірного історичного процесу. Зупинити його несила будь-кому. З огляду на загальний крах колоніальної системи, що торкнувся навіть найвідсталіших країн Азії, Африки та Латинської Америки, неминучим і доконечним є тим більш остаточне незалежнення до останнього часу поневолених південно- і східнослов'янських народів. Процес розпаду імперій іде в цілому в напрямі від економічно й політично розвиненішого заходу Європи до її відсталішого сходу. Саме тому й процес визволення слов'янських народів, що розпочався на початку XIX століття, нині, у XXI столітті, завершується¹⁵.

13 Більш уповільненим і проблематичним стосовно перспектив цей процес є у кельтських народів і басків. Очевидно, і тут його кінцевим наслідком має стати мовне й національне відродження. Проте оскільки йдеться про народи, включені до складу відносно невеликих і тому вельми централізованих держав (Англії, Франції, Іспанії, або розколотої Англією Ірландії) і тому мовно дуже асимільовані, поки що важко прогнозувати тривалість і конкретний перебіг цього процесу.

14 Оскільки Польща, Фінляндія, Литва, Латвія та Естонія тоді все ж здобули незалежність, тому частковий розпад Російської імперії все ж стався.

*15 Із втратою Росією у 1990 – 1991 рр. усіх чотирнадцяти колишніх союзних радянських республік, Російська (Радянська) держава формально припинила своє імперське існування (хоча фактично у складі РФ і нині перебуває значна кількість неросійських автономних національних республік), але, на жаль, не мислення, бо тривала традиція існування Російської імперії, у тім числі й під фальшивою назвою СРСР, що мислився до того ж як зародок уже **всесвітньої** Російської імперії, яку символізував герб із земною кулею і гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» підкріплене до того ж дуже популярним афоризмом «Москва – столиця трудящихся всего мира» виробила в росіян дуже стійкий стереотип імперського мислення, для якого характерне абсолютне несприйняття існування як самостійних держав колишніх «республік», та ще й слов'янських, як Україна. А оскільки цією імперськістю заражена й значна частина населення колишніх республік-провінцій (особливо України й Білорусі) «вилікуватися» від цієї «хвороби» росіянам буде дуже нелегко.*

Природна річ, що при виробленні і зміцненні мовної стійкості, яка є показником національного пробудження і мовного самоствердження народу, провідною є роль внутрішніх чинників, пов'язаних з кожним народом, у тому числі слов'янським, тобто з його національною традицією, національною свідомістю та солідарністю, з його національною культурою. Проте поряд із цими суто внутрішніми чинниками, характерними для кожного слов'янського народу індивідуально, неабияку роль у зміцненні його позицій відігравали й відіграють національні зв'язки кожного із слов'янських народів з іншими. Адже кожен із слов'янських народів існує не в порожнечі чи ізоляції, а в певному етнічному оточенні. І тому особливо в той період, коли певний слов'янський народ лише виборював собі свободу й незалежність, він мусив шукати собі союзників, щоб здобути в цій боротьбі перемогу. Ця потреба не втрачає своєї ваги і досі для тих слов'янських народів, які ще тільки йдуть шляхом визволення. Слов'янські народи, що наражалися на небезпеку мовно-етнічної асиміляції з боку неслов'янських держав (Туреччини, Угорщини, Німеччини, Греції, Італії), шукали допомоги насамперед у сильніших слов'янських народів, що вже побудували власні держави (росіян, поляків, чехів). Ті ж слов'янські народи, яким загрожувала асиміляція з боку сильних слов'янських держав (насамперед, Росії або Польщі), шукали порятунку або в інших слов'янських держав, або ж у держав неслов'янських. Так, Україна й Білорусь шукали по черзі підтримки проти Польщі у Росії і, навпаки, проти Росії у Польщі, а часом проти них обох то у Швеції, то у Німеччині. У часи Хмельниччини і т. зв. Руїни Україна шукала допомоги також у Туреччині, Кримського ханства, Молдавії й Семигородського (Угорського) князівства. Пізніше, наприкінці XIX – на початку XX ст., українці мали досить сприятливі умови для розвитку своєї культури й мови в Австро-Угорщині, тимчасом як у слов'янській державі Росії їхня культура зазнавала жорстоких утисків і переслідувань. Загальновідомим фактом є також те, що сприяння розвиткові національної культури в період так званої Великої еміграції (після поразки повстання 1830 – 1831 рр.) полякам надала Франція.

Історичний досвід навчив слов'ян, як і інші народи, що в державних і політичних справах етнічна й мовна спорідненість аж ніяк не можуть бути запорукою найкорисніших політичних угод та союзів. Часом, навпаки, факт мовної спорідненості ставав негативним щодо перспектив розвитку власної національної мови й літератури, бо панівна держава із спорідненою мовою, у цім випадку слов'янською, використовувала дану обставину як аргумент на користь мовної нівеляції підкореного народу. Найбільш тривалих і жорстоких утисків Україна і Білорусь зазнавали, безперечно, саме від своїх найближчих слов'янських держав-сусідок (Росії і Польщі), які факт мовної спорідненості

українців і білорусів використовували як додатковий доказ потреби їхнього перебування у своєму складі. Той самий історичний досвід навчає також того, що в найбільш вирашному становищі знаходитиметься завжди той народ, який має найширші взаємини з усіма країнами, як безпосередніми, так і найвіддаленішими своїми сусідами. Саме широкі зовнішні контакти допомагають народів кожного разу знаходити найоптимальніші варіанти політичних, економічних і культурних зв'язків.

У своєму історичному розвитку мало не всі слов'янські народи більшою або меншою мірою потребували мовної стійкості саме для того, щоб зберегти свою мову, і, здобувши власну державу або, принаймні, діставши культурно-територіальну автономію (як у випадку двох серболужицьких мов)¹⁶, домогтися якнайсприятливіших умов для розвитку власної мови. Поки що мовної стійкості не потребував сам лише російський народ. Проте це аж ніяк не означає, що цей народ ніколи її не потребуватиме. Адже після розпаду Радянського Союзу або, точніше, майже одночасно з ним, розпочався й розпад Російської Федерації. Отже, напевне, ніхто не міг би гарантувати, що в подібній ситуації евентуальність загибелі Російської держави як національної держави росіян абсолютно виключається. Приклад Польщі, яка, прагнучи зберегти себе як фактичну багатонаціональну імперію, Річ Посполиту, утратила, зрештою, національну незалежність, занадто красномовний, щоб на нього зовсім не зважати.

Нині з огляду на розпад Радянського Союзу, що був, по суті, спадкоємцем Російської імперії, лише в дещо прихованім вигляді, російський народ стоїть на роздоріжжі вибору трьох варіантів дальшого розвитку своєї державності – 1) відновлення в одному з варіантів колишньої Російської імперії у вигляді конгломерату країн, що входили до складу СРСР із обов'язковим включенням України й Білорусі; 2) збереження Росії як Російської Федеративної республіки, «Ерефесерії», як її презирливо іменують деякі російські «суперпатріоти»; 3) утворення нової Росії як в основному однонаціональної держави, населеної етнічними росіянами. Значній частині росіян видається найкращим перший шлях, хоч підступна діалектика історії може саме його зробити найбільш небезпечними та згубним. Адже нічого, крім нових небезпечних (в тому числі

16 Незважаючи на всі заходи, спрямовані на підтримку розвитку серболужицьких мов (особливо значні в період існування НДР), поки що важко передбачити їхню подальшу долю (особливо стосовно нижньолужицької мови). Для носіїв цих мов, принаймні виходячи з їхнього нинішнього соціолінгвістичного стану, не можна цілком виключити у більш чи менш віддаленій перспективі і їхньої повної германізації. Втім, випадки рекреації у нашому столітті навіть вимерлих мов лишають деяку надію, що ці поки що живі слов'янські мови збережуться й надалі (звичайно, за умови зацікавленості в цьому їхніх носіїв).

й для неї) зовнішньополітичних авантур і остаточної економічної руйнації Росії він не обіцяє. Разом з тим він навіть у випадку успішного здійснення міг би виявитися згубним і для самої російської мови, остаточно перетворивши російський народ на «російськомовне населення», а колись єдину російську мову на кілька різних «російських мов» жодна з яких не продовжувала б безпосередньо сучасну російську літературну мову, що стала б за таких умов лише мертвою «слов'янською латиною». Саме така невідрадна для російської мови перспектива могла б виникнути внаслідок русифікації неросійських народів відновленого Радянського Союзу чи іншої форми Російської імперії.

Щойно розглянута проблема мовної стійкості, однак, для кращого розуміння динаміки її вироблення в народів, що її тільки-но здобувають, конче мусить бути пов'язана з іншою проблемою, а саме з проблемою мовного аспекту неповноти культури і шляхів її подолання, що особливо актуально при розгляді сучасної української мовної ситуації, а тому після доконечного наступного розділу, присвяченого єврейському мовному відродженню, саме ця проблема розглядатиметься далі.

Мовна стійкість, виявлена єврейським народом, безперечно, найсильніша і найбезсумнівніша з-поміж тих, що її виявлено усіма народами світу, і саме тому є всі підстави розглядати її як певний безперечний еталон, який вимагає спеціального, бодай найзагальнішого висвітлення.

1.4. Єврейське мовне відродження

як універсальний досвід людства (еталон мовної стійкості)

Давня історія єврейського народу і найвищі осяги духу його пророків і співців, відбиті в книгах Танаху (Старого Заповіту)¹⁷, при всій їхній неповторній унікальності давно вже стали справжнім підручником життя не для самих лише євреїв, яким вони належать, але й для людства в цілому. Тим самим, залишаючись унікальним і неповторним явищем єврейської культури, вони водночас набули універсального, вселюдського значення. Опинившись волею долі у своїй землі на межі трьох континентів – Азії, Африки й Європи, на шляху всіх завойовників, межі жорнами найпотужніших імперій, здатних, здавалося б, перемолоти його на порошок, єврейський народ знайшов у собі сили не тільки вижити, але й усіх їх пережити. Нема вже давно ані Давнього Єгипту і єгиптян, ані Вавилону і вавилонян, ані Римської Імперії і римлян. На їхнім місці виникли інші держави з іншими народами, арабськими і романськими. Усі завойовники і поневолювачі, що збиралися знищити єврейський народ, самі давно зникли. Але досі є єврейський народ і відроджена ним власна держава.

¹⁷ Танах = Тора «Закон» + Невієм: «Пророки» + Кэтувім «Писання».

Не менш, а, напевне, багато в чому ще більш повчальною, ніж біблійна, є післябіблійна історія єврейського народу. Він-бо знайшов у собі моральні сили після двох попередніх полонів, Єгипетського й Вавилонського, пережити третій, найстрашніший і найдовший, Римський, що тривав 1812 років, тобто близько двох тисячоліть, і закінчився в 1948 році з проголошенням відродженої єврейської держави Ізраїль. Сил цих вистачило не тільки на те, щоб в умовах розсіяння (галуту) зберегтися як етнічна цілість, а й щоб відродитися як нація із власною державою і відродити в усіх функціях сучасної мови вічну єврейську мову іврит незважаючи на її тривале «змертвіння» в повсякденному побуті. Як би не поточилася далі історія єврейського народу, яка б його частина не повернулася на історичну батьківщину, відродження Єврейської держави та івриту має величезне значення для євреїв як нації. З'явилася держава, яка може захищати інтереси євреїв, де б вони не жили. Що ж до відродження гебрійської мови, то вона остаточно консолідує євреїв у націю, бо, як відомо, однією з найістотніших ознак нації є наявність однієї спільної мови. Відродження євреїв як нації із власною відновленою державою і відродженням івритом – дивовижний феномен, справжнє мовно-етнічне диво, причину здійснення якого ще довго вивчатимуть учені і мислителі всього світу.

Коли мова і національне буття під загрозою, як свідчить єврейський історичний досвід, особливої ваги набуває національна ментальність у її конструктивних моментах, які за сприятливих умов можуть стати розвинутою основою національної свідомості. Можна виявити 10 подібних елементів єврейської національної ментальності. Як показує уважне ознайомлення із ментальністю народів, що мали відстоювати свою національно-мовну індивідуальність, усі вони мусили більшою або меншою мірою розвинути подібні ж елементи. До цих конструктивних елементів належать такі риси національної ментальності: 1) збереження національної традиції та культ історії; 2) національна солідарність та ізоляціонізм; 3) поєднання постійно-невхильної стратегії вічного життя свого народу із повсякденною гнучкою тактикою його виживання; 4) дієвість патріотизму; 5) культ національної книги і духовності; 6) пошанування власної національної еліти; 7) високий престиж національної мови (хай не побутової й не повсякденної) як мови національної традиції і релігії; 8) доброзичливий інтерес до інонаціонального оточення і прагнення до мирного співжиття і співробітництва з ним; 9) пісня як вияв найвищих поривань і єднання народу (насамперед ідеться про урочисто-піднесені пісні); 10) гумор як запорука повсякчасного оптимізму.

Звичайно, тут немає жодної змоги докладно висвітлювати кожен з цих рис, але у цьому й немає неминучої потреби: усі вони тільки конкретні ви-

яви, різні грані чотирьох найважливіших джерел мовнонаціональної стійкості, навколо яких вони групуються. Ці чотири джерела такі – 1) національна традиція (вона ж історична пам'ять); 2) національна свідомість та солідарність; 3) національна культура; 4) національний мир і співробітництво з іншими народами. Звичайно, може викликати заперечення або принаймні сумнів поняття «мовнонаціональний» стосовно євреїв, що як народ опинилися, якщо не поза часом, то в усякім разі поза простором, позбавлені начебто всіх атрибутів національності – власної землі, яку вони втратили, рідної мови, яка вийшла з повсякденного побутового вжитку і стала рідкісним святковим урочистим гостем (у побуті її заступив напівсурогат, проміжна, мішана мова). Позбулися євреї і власної економіки, яку замінила економіка все нових і нових «рідних чужин», і власної держави, якої не стало. Проте те, що це було цілком так, може видатися тільки при поверховому, неуважному підході до справи. Насправді, було не зовсім так, а, точніше, зовсім не так. Євреям у цьому випадку дуже пощастило, бо вони дістали в спадок незрівнянний дар – національну релігію, і, власне, ця релігія заступила євреям національність, бо вона містила в собі геть усі атрибути національності, хай іноді у вимушено сконденсованому «згорнутому» стані.

Щастя євреїв полягало в тім, що вони дістали мудрих духовних вождів, суворих охоронців своєї релігії, заповуки їх життя як народу в умовах галуту, але також і в тім, що вони виявили досить мудрості, щоб слухняно, терпляче і в покорі підпорядкувати себе приписам цієї релігії і настановам своїх духовних вождів. Лише в них, як у національно-релігійній еліті, концентрувалося найбільшою мірою усе релігійне, а, отже, й національне, включно з досконалим знанням івриту і найвищою національно-релігійною свідомістю. Але завдяки підпорядкованості етнічного національно-релігійного загалу своїй еліті він жив як здорове національне тіло, що підпорядковується мозкові. Якщо духовне, релігійне життя порівняти з кроною дерева, то духовних вождів єврейського народу годилося б порівняти із дбайливими садівниками, які своєчасно й уважно цю крону формують, відтинаючи, хай часом гарні, пишні, але зайві відгалуження, які могли б загрожувати нормальному зростанню дерева релігійно-національного життя. Адже це дерево стояло під такими бурями історії, що від кожної такої зайвої галузки його могло б вирвати з коренем із землі. Так було відтято самаритянство, юдео-християнство, караїмство і низку інших, суперечних усталеному юдаїзмові вчень. Той, хто пішов за цими вченнями, відірвався від свого народу і перестав бути євреєм. Деякі з подібних учень зовсім відірвалися від юдаїзму і дали початок новій релігії (юдео-християнство, що трансформувалося в християнство). Інші (самаритянство, караїмство), зберігаючи зв'язок з основною (талмудичною)

течією юдаїзму, не змогли привернути до себе стільки вірних і через це ледве животіють, що посилює притягальну силу основної течії розвитку юдаїзму, яка тріумфує. В умовах діаспори збереження одновірства було єдино можливим шляхом. Народ мав зберегти єдність, щоб зберегти себе.

Кажучи про те, що найбільшою мірою сприяло збереженню єврейського народу протягом майже двох тисяч років, незважаючи на брак не тільки власної держави, а навіть власної етнічної території і на розпорошеність, слід серед інших чинників, що вже згадувалися, на перше місце поставити національно-релігійну традицію, або історичну пам'ять, яка включала в себе, по суті, й знання найкращих творів національної літератури, включених до релігійних книг, а також мову, іврит, з якою пов'язана ця історична пам'ять. Єврейська релігія, юдаїзм, не давала змоги жодному євреєві забути ані звідки він, ані яка його історія. Тричі на день єврей-чоловік мав молитися, повернувшись у бік Єрусалиму, нерідко на стіні, до якої він обертався, містилося зображення цього міста, столиці минулої і – в надії – майбутньої відновленої єврейської держави. Раз на тиждень, у суботу, кожна єврейська родина (ідеться, звичайно не про більшовицькі часи) цілий день присвячувала не тільки відпочинкові, а й молитвам і релігійним роздумам, які теж нагадували євреям, хто вони, звідки походять і яке їхнє минуле. Протягом кожного року відзначалися свята і пам'ятні дати, теж пов'язані з визначними, радісними і скорботними, подіями власної історії – виходом з Єгипту, перемогою Макавеїв над грецько-сирійськими поневолювачами, зруйнуванням римлянами Другого Храму. Кожний рік присвячувався черговому читанню Тори, яка теж нагадувала про події давньої історії єврейського народу. Щороку висловлювалася надія на повернення до Єрусалиму («Наступного року в Єрусалимі»). І всі ці нагадування про минуле, які й формують народ, були пов'язані з івритом, указуючи на те, що саме ця згадувана в найурочистіші, найпіднесеніші хвилини життя кожного єврея мова і є справжньою рідною мовою євреїв, їхнім найдорогоціннішим скарбом. Адже поняття «рідна мова» не ідентичне з поняттям «мова повсякчасного вжитку (або мова найчастіш уживана)». Усякому, хто від німецької мови переходив до їдишу, намагаючися читати цією мовою, відразу стає ясно, що однієї німецької мови для опанування або принаймні розуміння цієї мови тут аж ніяк не вистачить. Найбільші складності тут, звичайно, не в розбіжності у лексиці германського походження, хоч і вони є: за своєю діалектною основою він відрізняється від німецької літературної мови. Проте найскладніше в їдиші не це, а численні лексичні елементи гебрійського походження, де самого німецького словника не вистачить: потрібен уже й словник з івриту. Слова ці стосуються найрізноманітніших, часто дуже важливих понять. Тут і «прав-

да» – emes, і «війна» – milxome, і «держава» – meluxe, і «ярмарок» – jarid, і «господар» – balebos, і «обличчя» – ronem, і безліч інших слів. Складність і своєрідність гебрайських елементів їдишу і в тім, що вони мають і свою своєрідну фонетику (наприклад, s-, x- на початку слів, не властиві німецькій мові: sejfer – «книга», xaver – «товариш»), і свою граматику, зокрема, із закінченнями множини іменників, властивими не германським, а гебрайській мові (roges «пан» – rгісім «пани», krojve «родичка» – krojves «родички»). У такий спосіб навіть в їдиші, начебто германській мові, мовець раз у раз стикається з івритом як з дуже істотним елементом цієї мови. І це не дивно. Адже існує поняття lašon ha qodeš «священної мови», «мови святощів». Такою мовою в цілому був і є іврит, мова найвищих поривань єврейства. І є ціла низка понять із цієї мови, які є неперекладаними, бо містять у собі настільки національно і релігійно священно-недоторканий зміст або мають таку складну і своєрідну семантику, що будь-яка спроба їх перекласти стає або блюзнірством, або просто неможливістю через своєрідність подібних слів. Ці слова лишаються без перекладу і тому переносяться в такому вигляді з івritу до будь-якої проміжної мови (тобто мови початково не єврейської, а лише вторинно євреїзованої). Так абсолютно неможливо передати дуже багато релігійних понять, таких як šem (elohim, adonaj), пов'язаних з поняттям Бога. Поняття mašiax «месія», це, безумовно, не грецький, здавалося б, відповідник **Христос**: хоч грецьке слово начебто дослівно гебрайське слово калькує, але юдаїстичні коннотації, пов'язані з гебрайським словом, і християнські уявлення, що міцно зрослися з грецьким словом, абсолютно виключають будь-яку їхню співвідносність. І подібних випадків дуже багато. Неможливо, по суті, перекласти для єврея й книги Танаху, бо всі вони (незалежно від наявності або браку суто формальних ознак віршової мови) книги високопоетичні. При перекладі можна тільки дослівно переказати їхній зміст. Звичайно, неєврейські народи мусили на це собі дозволити. Єврейський народ як законний господар цих скарбів не міг відмовитися від їхнього читання в оригіналі, бо це б означало відмовитися від себе, від своєї тисячолітньої історії і надії на її продовження в Єрусалимі. Тому, якщо якісь переклади на поширені в той або інший час серед євреїв мови для євреїв і робилися (на грецьку, арамейську, іспанську, німецьку тощо), то призначення цих перекладів, максимально дослівних, було суто допоміжним: вони мали полегшити читання і розуміння оригінального тексту Танаху.

Отже, протягом майже двох тисяч років перерви у всебічному функціонуванні івritу серед єврейського народу зв'язок з цією мовою, однак, не переривався. Ця мова не згасла. Вона була невіддільна від єврейського життя протягом усіх цих століть і весь час у різних проявах його супроводжувала.

З огляду на це здається не позбавленим вірогідності припущення, що в сприйнятті євреїв (особливо релігійних) справжньою рідною мовою, причому мовою престижною, завжди вважався іврит так само, як справжньою батьківщиною – Єврейська країна (Земля Ізраїля) (Ерец-Ізраель). Через це особливо повагою користувалися люди, що добре володіли цією рідною мовою єврейського народу, а неволодіння або погане володіння розглядалося як хиба, неосвіченість, невігластво, простацтво. Тому й назва «жаргон» стосовно їдишу аж ніяк не стосується тільки неєврейських кіл, дуже довго так цю мову називали самі євреї. Саме подібне психолінгвістичне сприйняття івриту як мови рідної, але забутої і відчуття цієї «забутливості» як хиби сприяло також поширенню цієї мови серед євреїв Палестини (Ізраїлю) в усіх функціях. Через це, хоч воскресіння івриту як побутово-розмовної мови все одно подія, що дорівнює чуду, це чудо не повинно особливо дивувати. Так мало статися, бо це природно впливало із ставлення єврейського народу до цієї мови протягом тих століть, коли ця мова вийшла з ужитку у повсякденному побуті. Звичайно, багато тут важив ентузіазм Еліезера бен Єгуди, цього генія й фанатика ідеї відродження івриту, який багатьох надихнув своїм прикладом, заговоривши з часу приїзду в Палестину раз і назавжди тільки на івриті і цим змусивши повірити, що ця мова може захити новим життям. Але важливе й те, що будував він не на зовсім голому місці. Коли в другій половині XIX століття Еліезер бен Єгуда опинився в Єрусалимі, там уже стихійно представники двох громад, ашкеназійської і сефардійської, при зустрічі на базарі почали застосовувати іврит, причому в сефардійському фонетичному варіанті. Це було цілком природно, бо за допомогою своїх побутово-розмовних мов їм годі б було порозумітися. Найприродніше було як до спільного знаменника звернутися до тієї мови, яку і ті, і ті знали, хоч досі вона була в пасиві. Але і Еліезер бен Єгуда, і прагнення порозумітися між представниками двох громад нічого б не вдіяли, якби єврейський народ протягом століть не читав своїх священних книг, не молився, не писав гебрайською мовою, не застосовував її, певною мірою, в усній формі.

Приклад подібної вірності своїм традиціям, своїй мові вчить інші народи, що, незважаючи ні на що, кожний народ може зберегти і свою своєрідність, і свою мову, якщо виявить подібну стійкість, яку виявили євреї. Тому нічого дивного немає в тому, що тепер услід за євреями й інші народи намагаються, використовуючи їхній досвід, застосувати як окремі конкретні методи розбудови власної мови, так і в цілому взяти на озброєння ідею відродження (рекреації) мов, що вийшли з ужитку (вимерли). Це стосується, як мов занепалих (ірландської, баскійської), так і вимерлих (кельтської корнської у Великобританії), балтійської пруської з території колишньої Східної

Пруссії). Так баски для поширення своєї мови використовують досвід ульпанів (курсів інтенсивного вивчення іврити в Ізраїлі)¹⁸, а прихильники відродження вимерлої у XVII ст. пруської мови (у ФРН і Литві) збираються поступово відродити свою мову шляхом створення дитячих садків і шкіл, де відроджувану мову діти засвоюватимуть змалку, чим також наслідують єврейський досвід^{18a}.

Таким чином, як це сталося з Біблією, єврейський історичний досвід мовно-національного відродження стає здобутком усього людства. Гірке коріння цього досвіду приносить солодкі плоди надії кожному народові землі, у якому б розпачливому стані мовно-національного гноблення він не був. Досвід євреїв переконливо доводить, що, кінець кінцем, доля кожного народу залежить не стільки від зовнішніх обставин, скільки від нього самого. Якщо він виявить стільки ж сили духу, як євреї, відстоюючи своє право на життя, він житиме всупереч усьому. І тоді, як це сталося з єврейським народом, згідно із словами псалма: «Хто сіє у сльозах, з радістю буде жати»¹⁹.

2. МОВНИЙ АСПЕКТ НЕПОВНОТИ КУЛЬТУРИ І ШЛЯХІВ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

2.1. Соціальна неповнота нації, її причини і мовно-культурні наслідки

Поняття неповноти культури, конкретно в нашому випадку літератури, у цій праці запозичено в Д. Чижевського, який також говорить про неповноту нації, щоправда, вживаючи ці поняття як суто «робочі», а тому беручи їх у лапки [Чижевський 1994: 307]. Характеризуючи стан української нації і відповідно української літератури, він, зокрема, пише: «Втративши провідні верстви (вищу шляхту та вищі кола духовництва – *О. Т.*) наприкінці XVIII ст., українська нація зробилася нацією «неповною». «Неповною» стала і література» (а, отже, і культура в цілому – *О. Т.*). Ще раніше практично про ту саму неповноту української нації, а відтак і її культури й мови, писав наприкінці XIX ст. П.Куліш, називаючи її у своєму відомому вірші «До кобзи», «тіснотою» – пор.: «Кобзо! Моя непорочна утіхо! Що ти мовчиш? Задзвени

18 Тищенко К. Баскійський досвід мовного будівництва. – Урок української, 2000. – №8, – С. 55.

18a Див. працю [Клоссе 1990: 17] щодо рекреації пруської мови. Важливо відзначити, що в тезах доповіді прямо на це вказано, пор.: «10. Десятая ступень рекреации – создание в колонии собственного издательства литературы на прусском языке, организация детсада и школы с использованием исключительно прусского языка (обращение к опыту Израйля)».

19 Псалом 126 (125) Святе Письмо Старого та Нового Завіту (перший переклад здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами). (Ukrainian Bible 630C-United Bible Societies 1991 – 60M. – Старий Завіт. – с. 695).

мені стиха, Голосом правди святої дзвени, нашу тісноту (підкреслення мое – *О. Т.*) гірку спом'яни» (П.Куліш, До кобзи, 1882 р.) [Куліш 1970: 212, 386]. Оскільки «тіснота» національна (брак провідних верств), культурна (брак створюваних цими верствами сучасних виявів культури, різноманітних витончених різновидів літератури в тім числі) і мовна (недорозвиненість мови через те, що нею користуються самі соціальні низи і їй бракує абстрактно-інтелектуальної лексики зокрема) саме й виникає внаслідок неповноти національної, культурної, мовної, можна вважати, що поняття «тіснота», безперечно, є цілком можливим синонімом до поняття «неповноти», але, оскільки воно менш точно відбиває розглядане тут явище, варто надалі спинитися на іншому терміні, а саме неповнота, яке до того ж цілком заслугоує на те, щоб подавати його без лапок, уже не як «робочий», утворений принагідно термін, а цілком повноправний, оскільки це не лише, сказати б, термін-образ, а й найточніше відбиття віддзеркалюваного ним явища. Справді-бо, у деяких народів унаслідок історичних обставин, у яких вони опинилися, відбувається начебто випадіння з тіла нації її істотних частин, провідних верств. Унаслідок цієї неповноти, неповноти національної (і водночас соціальної, бо нації починає бракувати кількох соціальних прошарків) утворюється спричинена нею неповнота культури в її найширшій розумінні, нації починає бракувати власних адміністративних органів і організацій, властивих нормально розвиненому суспільству (війська, поліції (міліції), суду, адміністративних установ, власних шкіл, особливо середніх і вищих, власної держави, промислових і торговельних установ тощо). У свою чергу, це викликає явне, таке, що впадає в око кожному, «недокрів'я» мови, якій бракує розвиненої, щойно згаданої абстрактно-інтелектуальної лексики, що без неї не може нормально розвиватися ані наукова, ані навчальна література, та й повноцінна література мистецька. Нерозвинуеною є термінологічна лексика. Нація, приречена, на неповноту, стає мимоволі збідненою, неповною щодо твореної нею культури, «недорікуватою» у своїй мові. Отже, явища неповноти нації, неповноти культури й неповноти мови взаємопов'язані, нерозривні і як такі вимагають того, щоб вони розглядалися разом. Однак оскільки пропонується праця належить мовознавцеві, найбільш підготованому в галузі лінгвістики і зацікавленому у висвітленні мовного аспекту неповноти культури і шляхів її подолання, на перший план тут висувається саме мовна проблематика, оскільки це істотно для неї, звичайно, в її пов'язанні з явищами національно-соціальними і культурними.

Явища неповноти національної, соціальної, культурної і мовної простежуються раз у раз протягом усієї приступної нині науці історії людства. Причиною її постання є, як правило, експансія певної держави, поширена

на територію іншої країни (країн), експансія мілітарна, а за нею й державно-адміністративна, культурна й мовна, унаслідок якої нація, піддана цій експансії, наче розколюється на два соціуми, які стають носіями двох різних культур і мов. Отже, мовний аспект проблеми неповноти культури як відбиття неповноти нації виникає внаслідок поширеної і тривалої експансії іноетнічної держави разом з її проникненням на землю підданого цій експансії народу. Результатом цього може стати поступове відчуження соціальної верхівки відповідної нації від її нижчих соціальних верств. Тимчасом як останні, будучи носіями своєї (редукованої) культури й мови, залишаються в межах власної нації, соціальна верхівка відпадає від неї, сприйнявши культуру й мову народу експандуючої держави, стає не стільки репрезентанткою своєї нації, скільки представницею інтересів цієї інонаціональної держави. У тім числі, асимілювавшись сама, ця соціальна верхівка докладає всіх зусиль, щоб повністю асимілювати народ своєї країни, цілком злити його з народом іноземної держави—загарбниці і таким чином цілковито завершити її анексію. Адже два народи злиті воєдино мовно й культурно, вже не відчуватимуть себе двома різними етносами, а єдиним народом. Тим самим завоювання вже відчуватиметься навіть не приєднанням, а возз'єднанням двох частин одного цілого, а з часом шов, що ним зшито обидві колись різні частини, повністю «розсмокчеться», і в такий спосіб розширяться землі, збільшиться кількість населення народу-завойовника, що увібрив у себе і повністю розчинив у собі інший етнос.

Іноді, особливо коли завойований народ і його земля (країна) малі і / або відповідний народ не виробив у собі достатньої мовної стійкості, що передбачає збереження національної традиції (історичної пам'яті), не розвинув на цій основі нерозривно пов'язаних національної свідомості та солідарності, національної культури й національного миру й співробітництва з суміжними народами, тобто найкорисніших стосунків із ними, — ці асиміляційні зусилля щастить здійснити. У такому випадку завойований або втягнений в інший спосіб державних інтересів суміжної держави-експансіоністки етнос поступово розчиняється в її народі. У такий спосіб, наприклад, розчинилися серед римлян-латинян їхні союзники-етноси, оски і умбри. Їхні споріднені з латинською мовою, так само як і вона італьські, мови були поступово витіснені латиною, і тепер, можливо, хіба що у вигляді окремих незначних прослідків можна виявити рештки спадщини цих мов у відповідних діалектах італійської мови, але оскільки самі ці мови як певні цілком виразні ідіоми цілком зникли, а разом з ними зникли й відповідні етнічні суспільства й культури, що їх обслуговували, буття колишніх народів давно припинилося. Вони в жоден спосіб не виокремлюються з суцільного масиву постлатинської

італійської мови відповідних регіонів Італії. Те саме слід сказати й про дослов'янську (до(прото)українську) іранську, конкретно скіфську, мову України, дослов'янську (до(прото)білоруську) балтійську мову Білорусі, дослов'янську (до(прото)російську) фінську (фінські), зокрема мерянську, мову Росії, деякі з яких становили, очевидно, у свій час окремі ідіоми, носіями яких були окремі народи (нації) із властивими собі культурами. Нині можна їх, їхні культури й мови, лише реконструювати, виходячи з їхніх решток відповідно у мові й культурі українців, білорусів і росіян, порівнянних із спорідненими іранськими, балтійськими, фінно-угорськими мовами.

Проте так відбувається далеко не завжди. Іноді народ, випробовуваний у подібний спосіб на міцність, виробляє в собі достатній ступінь мовної стійкості у всіх її чотирьох основних джерелах, що їх щойно було згадано²⁰, і регенерує провідну верству народу, національну еліту, і тоді здійснити його асиміляцію, винародовлення не вдається. У багатьох випадках повнота нації, її культури, а тим самим і мови відновлюється. На землі нації, що знову стала повною і в своєму національному естві, і в своїй культурі, і в мові, згодом закономірно відроджується (або постає) власна національна держава. За згаданих обставин подібні ситуації виникали і виникають, як уже згадувалося, неодноразово від найдавніших періодів історії аж до сьогодення. Цим визначається теоретична й практична актуальність і вага розгляданої проблеми у світовому обсягу. Гостро актуальна вона, зокрема, й для України.

Про неповноту конкретно української нації, а відтак і української літератури, як частини культури української в цілому, як уже зазначалося попередньо, писав Д. Чижевський, говорячи про те, що вони постали наприкінці XVIII ст., очевидно, слід додати, як наслідок ліквідації решток автономії Гетьманщини. Проте подібні погляди в радянські часи замовчувалися і поборювалися як заборонені, бо в них ставилася під сумнів слушність боротьби з тезою про «безбуржуазність української нації». Проте, наприклад, таке цілком об'єктивне свідчення, як дані одногоденного перепису населення Києва у 1874-ому році цю тезу значною мірою підтверджувало. Носіями української мови в тодішньому Києві виявилися мешканці околиць, не-

20 Про неповноту (неповність) української мови пізніше писав Ю. Шевельов (Шерех) у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус». [Шевельов 1987]. Див., зокрема, прикінцеву частину праці, де, говорячи про те, що в першій половині XX ст. майже всі українські словники були пов'язані виключно з мовами держав, що загарбали Україну (російською, німецькою, польською, угорською), він зазначає: «Така залежність від мови панівної нації була великим гальмом для нормального розвитку мови української, та зрештою, й не тільки самої мови. Тут маємо справу з ще одним виявом неповноти української мови в першій половині XX століття» [Шерех 1998: 385].

письменні вихідці з села. Серед них бракувало ремісників, кваліфікованих робітників, багатих городян. Отже, всі вони (за незначними винятками, – які могли становити буквально кілька родин, напр. Косачів, Старицьких або Лисенків, що свідомо культивували українську мову) належали до найнижчих шарів суспільства. Якщо порівняти Київ 1874 року з Києвом сучасним, 2006 року, тобто пізнішим від нього фактично на 130 років, то при всіх здобутках української мови й культури в ньому, поки що дуже далеко від того, щоб визнати Київ, – уже майже 16 років як столицю незалежної України, що мав би бути для неї взірцем, – за україномовне місто. Мовою міського побуту в найширшому розумінні у Києві загалом лишається й досі російська мова. Тут не йдеться, звичайно, про якість переважно вельми сумнівної з погляду нормативності цієї дуже «мало» російської мови, а лише про її явне кількісне переважання над будь-якими різновидами української, особливо ж над українською літературною мовою. Україномовні осередки на цьому тлі виглядають як поодинокі острівці. Спроби вийти за ці здавна узвичаєні межі поки що назагал мають у собі ще відтінок чогось декораційно-декларативного, – на взірць хоч би цієї здавна узвичаєної «декорації» українськості Києва (мається на увазі його **мовна** українськість), що становлять собою численні україномовні написи і вивіски. Вони-бо, ці спроби прориву української мови в міський побут Києва, не стали повсякденним і поширеним явищем, зосереджуючися або на низах соціальної піраміди суспільства, або на самій її верхівці у виступах і спілкуванні найвищої адміністрації, або ж окремими вкрапленнями у вигляді мовного режиму поодиноких переважно наукових або навчальних установ. Українській мові Києва тим часом ще дуже далеко, щоб стати масовим суцільним або принаймні переважним засобом спілкування, – як це бачимо, наприклад, у містах Західної України, – і це спонукає до аналізу різних типів постання неповних націй з їхньою мовно-літературною неповнотою, і способів їхнього виходу з цього стану, трансформації в нації повні з повнотою їхньої культури й мови. Без вивчення особливостей подібних процесів у світі в цілому неможливо з'ясувати й феномен неповноти української нації в її рисах подібності до виявлених де-інде особливостей і в її українській специфіці.

Проте перш ніж до цього розгляду прийти, слід виразно відмежувати від соціолінгвістичної ситуації розглядової її національної мовно-культурної неповноти випадок добровільного використання як допоміжної іноземної мови у цілком незалежних державах. Подібні випадки, як і розглядане явище національної неповноти певних народів, спостерігається здавна і супроводжує всю історію людства. Полягає воно в тім, що певна мова завдяки здобутого народом, її носієм, високого рівня розвитку своєї економіки

й культури, а також військової й політичної потужності, які пов'язані з цим, роблять відповідну державу вельми впливовою, а її мова перестає бути мовою суто локального поширення і починає широко використовуватися в світі (принаймні серед суміжних країн). У такий спосіб ця мова починає відігравати важливу роль не лише в межах своєї держави, де вона є рідною для основного її населення, носіїв цієї мови, або в підлеглих завойованих чи приєднаних до неї країнах, а і в державах незалежних. У такий спосіб відповідна мова підвищує свій соціолінгвістичний ранг, стає мовою поза-територіального поширення [Ткаченко 1988: 27–30], тобто поширеною поза територією своєї країни (держави), мовою міждержавною (міжнародною), найвищим виявом чого є належність до т. зв. «світових мов». Мовою подібного типу на Близькому Сході у старожитності була, наприклад, аккадська (ассиро-вавилонська) мова, яка, очевидно, в часи особливого піднесення політичної впливовості Ассирії і Вавилону замінила у цій функції давньоєгипетську мову. На Далекому Сході в старожитності, тобто до нашої ери, і дуже довго в добу Середньовіччя як подібна міжнародна мова використовувалася давньокитайська мова (вень-янь). Більш-менш у той самий період у країнах Індії, населеної, як відомо, не самими індоарійськими народами, а й народами дравидійськими, носіями дравидійських, абсолютно відмінних від індоєвропейських мов, у функції міжнародної використовувалася давньоіндійська мова (санскрит), поширення якої нерідко виходило й поза межі Індійського субконтиненту, поширюючися й на суміжні з ним країни. Ще більшого поширення санскрит і середньоіндійська мова палі дістали внаслідок виникнення буддизму і поширення цієї віри далеко поза межі Індії, у країнах Індокитаю – Кампучії й Лаосі, Малайзії й Індонезії. З VI-го століття нашої ери у зв'язку з розповсюдженням ісламу величезного поширення в країнах ісламської цивілізації (і не лише семітомовних, а й ірано- й тюркомовних) у функції міжнародної здобула собі арабська мова, використовувана від Піренейського півострова на заході аж до країн Середньої Азії та Сходу, від Кавказу, Татарстану та Башкирії на півночі до країн Північної Африки на півдні. Досить значної поширеності дещо пізніше, на межі I-го і II-го тисячоліть, здобула серед країн ісламської культури перська мова (фарсі), популярна не лише серед іраномовних народів (персів, таджиків, курдів, белуджів, пуштунів), але й серед індусів Пакистану і тюркомовних народів, зокрема, турків і азербайджанців (як відомо, класик азербайджанської літератури Нізамі уславився саме своєю творчістю перською мовою). Перська мова (разом з арабською) набула такої популярності у Туреччині, що турецький текст не «орнаментований» численними фарсизмами (й арабізмами) сприймався в Туреччині ще султанській, мало не до часів Кемалю Ататюрка

як надміру «грубий». Мало не обов'язковим в очах соціальних верхів турецького суспільства було його «роззвічування» численними включеннями цих обох іноземних, престижних у Туреччині мов, арабської, як ознаки ученості людини, й перської, як витонченої мови поезії. Утім, таку саму роль, як уже згадувалося, відіграла дуже довго в Кореї, Японії і В'єтнамі давнь-окитайська мова (вень-янь). Значна частина літератури цих країн творилася безпосередньо цією мовою, але її великого впливу, особливо в галузі науки, зазнали й самі відповідно корейська, японська і в'єтнамська мови, куди увійшло дуже багато лексики китайського походження, хоч, зрозуміла річ, і фонетично адаптованої згідно з особливостями відповідних мов.

Не оминуло явище набуття частиною їхніх мов рангу міжнародних і Європи, звідки завдяки її впливовості на інших континентах, що почала виявлятися особливо помітно з XVI – XVII ст., ці мови почали поширюватися поступово усім світом. Першою мовою подібного міжнародного й міждержавного засягу, особливо з часів воєн Олександра Македонського, стала грецька мова. На заході в часи Римської Імперії, тобто в Італії, Галлії, Іберії й Лузитанії грецька мова, конкуруючи з латинською, що мала тут набагато міцніші соціальні позиції, не могла поширитися такою мірою, як на сході Імперії, проте й тут, особливо в Римі і в містах Італії, серед соціальної верхівки грецька мова була надзвичайно престижна як ознака високої освіченості й належності до кіл носіїв особливо вишуканої й витонченої культури. Знання грецької мови, літератури й філософії надзвичайно високо цінувалося в Римі і тому обов'язковою ознакою кожної заможної й шанованої родини в Римі (і західної частини Римської Імперії взагалі) було мати для виховання дітей **грецького педагога** (дітоводія), тобто (буквально) «водія дітей», якогось високоосвіченого грека, іноді навіть невільника (чи вільновідпущеника), який, гуляючи з дітьми, навчав їх насамперед практичного володіння грецькою мовою, а згодом і прилучав їх до знання грецької духової культури. Завдяки цій її популярності й впливовості грецька мова своїми лексичними елементами щедро збагатила латинську мову, стала невід'ємною частиною її, особливо наукової, термінології, а через латинську мову і завдяки їй, у свою чергу, набула поширеності в лексиці всіх європейських мов. Ще ширшого використання й застосування грецька мова, завдяки довготривалій його еллінізації здобула собі на сході Римської Імперії поза Грецією, у Малій Азії, Сирії й Єгипті, де, особливо у великих містах, грецька мова використовувалася як міжнародна, у тім числі й серед євреїв. Тому саме грецькій мові припала видатна роль як першій мові християнства, бо нею здійснено т.зв. переклад Старого Заповіту сімдесятиників, нею ж відразу, а, можливо, якоюсь мірою як переклад з арамейської, написано книги

Нового Заповіту. Тому й перші християнські громади самого Риму, перш ніж здійснено переклад Біблії латинською мовою, користувалися в службі божій грецькою мовою.

Дуже довго завдяки головно діяльності римо-католицької церкви як міжнародна мова в Західній і Центральній Європі використовувалася латинська мова. Це була мова могутньої і дуже впливової церкви, юриспруденції, дипломатичних відносин, науки й навчання, ділового й наукового листування. Нею широко аж до XVIII століття користувалися і як розмовною, особливо в науці, при наукових обговореннях і під час диспутів.

У XVII-ому і особливо XVIII-ому ст. латину в Європі дуже інтенсивно почала витискати французька мова, якій присвоєно саме тоді назву «третьої класичної мови» (після попередніх двох – грецької і латинської). Як мова дипломатії, зокрема, французька, була повсюдно поширена аж до Версальської угоди, яку було укладено вже двома мовами – французькою й англійською, яка з того часу дедалі більше почала витискати в міжнародному житті французьку, доки вже в наш час стала майже безконкурентною мовою у міжнародних відносинах.

Повертаючися до давнішого часу, зокрема доби Середньовіччя у Європі, слід констатувати, що в цей час її обслуговували у функції міжнародних три мови: у Західній і Центральній Європі такою мовою, як уже згадувалося, була латинська. На крайньому південному сході – грецька, що якоюсь мірою намагалася просунутися і в балканські країни, але особливого успіху в цім не мала і компенсувала це (аж до арабського завоювання цих країн) своєю поширеністю в країнах Близького Сходу й Єгипті, хоч і тут її витискали місцеві сирійська і коптська мови. Натомість східних і південних слов'ян, а початково почасти й західних, чехів і словаків, обслуговувала давня болгаромакедонська (старослов'янська) мова, яка тривалий час як церковна й книжна використовувалася також романськомовними румунами й молдованами.

Важливо відзначити, що певній нейтральності частини цих міжнародних мов сприяло те, що на пізній час їхнього застосування вони вже набували (або й набули) характеру суто книжних мов, які вийшли з ужитку як живі розмовно-побутові. Це стосувалося, наприклад, таких мов, як давньокитайська (веньянь), санскрит, латинська, старослов'янська та й значною мірою грецька книжна мова (кафаревуса). Стаючи позаетнічними, подібні мови ставали й дедалі більше нейтральними, що дозволяло їх психологічно сприймати набагато легше не пов'язаним з нею своїм походженням народам, ніж це мало місце стосовно суто етнічних мов, належних певним конкретним народам і в даний історичний період використовуваних ними в усіх функціях, у тім числі

й як розмовно-побутові. Щодо цього досить характерний такий приклад: з одного боку, дуже довго (аж до початку XIX ст.) використання в землях Угорського королівства як угорських (мадярських), так і населених іншими народами латинської мови як офіційної і, з другого боку, прагнення угорців, особливо наполегливі з середини XIX ст., запровадити в тих самих землях як угорських (мадярських), так і неугорських, у функції офіційної угорську мову. Якщо латинська мова як офіційна не викликала особливого спротиву проти себе, дозволяючи, зокрема, словакам, навіть словацькій шляхті зберігати свою мову, то запровадження угорської як цілком живої етнічної мови почало загрожувати неугорським народам денационалізацією й поугорщенням (мадяризацією) і справді викликаючи її, спричинилося до спротиву, боротьби проти неї. Наприклад, у Хорватії це вилилося в справжній бунт, названий пізніше «вивісковою війною» у відповідь на те, що угорці почали вивішувати в хорватських містах вивіски угорською мовою, хорвати відповіли зриванням і розбиттям цих вивісок, вимагаючи, щоб у їхніх містах вони були хорватською мовою. Отже, тимчасом як мова, неналежна ані угорцям, ані хорватам (та й узагалі на час Середньовіччя і в новітні часи жодному народові світу) примирювала обидва народи, намагання одного з них накинути іншому свою мову як офіційну розпалило між ними ворожнечу.

Численні випадки використання як міжнародної окремих найвпливовіших мов (подібних випадків можна було б навести набагато більше) якоюсь мірою подібні до ситуації національної (й соціальної) і мовної неповноти нації, бо і в тому, і в цьому випадку уживання хоч і в функції міжнародної певної мови начебто розколювало націю. Адже володіння крім своєї рідної, ще й престижною іноземною мовою було начебто одним із привілеїв панівних верств нації, а, отже, якоюсь мірою вже ділило суспільство на дві частини. Крім того, іноді поширення певної іноземної мови, якщо це була не нейтральна позаетнічна, як правило, мертва мова, а мова етнічна, жива, могло становити собою певний різновид мирної експансії, яка або витискала рідну мову народу, підданого ній або ж не давала можливості їй розвинутися в повноцінну літературну мову, здатну об'єднати народ, повністю сконсолідувати його в націю. Так проникла на територію Словаччини в XIV ст. чеська літературна мова, яка аж до середини XIX ст. обслуговувала словацьке суспільство, особливо протестантську його частину об'єктивно кажучи, будучи використовувана в Словаччині як літературна замість словацької, роз'єднувала словацьку націю, робила її неповною. З одного боку, виступала словацька інтелігенція, що використовувала як книжно-літературну, а також розмовну чеську літературну мову, з другого, широкі верстви словацьких соціальних низів, що користувалися в побуті словацькою

народно-розмовною мовою в усім розмаїтті її діалектів. До свого мовного самоствердження, а тим самим до консолідації словацької нації, її культури і мови словаки прийшли поступово, шляхом, по-перше, словакізації чеської мови, тобто головно її фонетичної адаптації, по-друге, спробами створити на підставі всіх основних словацьких діалектів словацьку літературну мову (найзначнішою спробою був варіант словацької літературної мови, що спирався на західнославацький діалект, здійснений Бернолаком) і, нарешті, унаслідок остаточного вибору як основи словацької літературної мови найбільш своєрідного із словацьких діалектів – середньословацького.

Отже, повністю відмежувати випадок виникнення неповноти національної й культурно-мовної як наслідку політичної або мілітарної експансії від випадків поширення в певному національному суспільстві іноземної мови, використовуваної як допоміжна міжнародна, неможливо. Тут існують випадки, що зближують обидва ці варіанти мовно-національного розвитку. Проте все-таки між ними існує й цілком виразний вододіл, що дає змогу говорити про розбіжність між ними, коли йдеться про найтиповіші вияви того й другого явища.

Очевидно, відмінність між обома випадками і неможливість одного з них, поширення іноземної мови, перерости в інший, витіснення рідної мови нації і цим самим її мовного, культурного й національного (соціального) розколу визначається зрілістю нації, що виявляється, зокрема, у наявності її власної держави. Річ у тім, що як уже відзначалося, в часи Середньовіччя, зокрема, всі народи Західної й Центральної Європи розпочинали свій мовно-національний розвиток з використання як державної й книжно-літературної латинської мови. Це не завадило, однак, тим із них, які спромоглися створити власні держави, витворити на підставі власних етнічних національні мови, романські, германські, слов'янські, польську і чеську, угорську, які в подальшому поступово витисли латинську мову. Лише ті народи, які не змогли відстояти своєї національної й державної незалежності, не змогли цього досягти і мусили прийняти в особі своїх верхніх прошарків мови (суміжних) держав, які їх підкорили. У дальшому тут намітилася виразна відмінність між неповними націями і націями повними, де функціонувала як державна власна національна мова, але могла як міжнародна використовуватися якась іноземна, наприклад, у XIX ст. французька, а наприкінці XX ст. англійська.

При деякій зовнішній подібності (згадані допоміжні іноземні мови використовувала, як правило, соціальна верхівка) відмінність цих мов від мов асиміляції, поширених серед неповних націй, докорінна відмінність між обома соціолінгвістичними ситуаціями в тому, що роль перших мов полягала не у витісненні національної мови, а лише в доповненні національної

мови в частині функцій (насамперед як засобу міжнародного спілкування). Їхнє вживання не робить націю неповною, бо основним засобом її спілкування залишається власна національна мова, поширена в усіх соціальних верствах, яка всю цю націю об'єднує. Випадки перебільшеного, гіпертрофованого використання цієї допоміжної іноземної мови всіляко обмежуються. Їм протидіють як суспільні кола, так і офіційна влада. З проявами галломанії, перебільшеного вживання французької мови, посилено боролися в Росії XVIII – початку XIX століття і завдяки цьому, незважаючи на те, що французька мова була тривалий час дуже популярна в дворянських колах і як розмовна салонна мова, і як мова приватного листування, особливо у взаєминах чоловіків із жінками (переконатися в цьому дуже легко, проглядаючи листування Пушкіна або Лермонтова), французька мова поступово мусила відступити під тиском російської. Те саме відбувалося і в Німеччині, і в цілій низці інших європейських країн. Нині у Франції не менш інтенсивно провадиться боротьба з англomanією і шляхом офіційних законів (наприклад, штрафів за зайве вживання англійської мови в рекламі, оголошеннях і написах), так і висміюванням, осудженням манери домішувати до французької мови англійські слова і вирази (пор. хоч би іронічне питання, що набуло популярності у Франції стосовно подібної франко-англійської мовної мішанини *Parlez-vous franglais?* (буквально) «Чи розмовляєте Ви по-франгліїськи?»). Отже, якщо у випадку неповноти нації офіційна влада витискає національну мову, сприяючи поширенню панівної іншомовної, у тому числі всіляко осміюючи і принижуючи місцеву мову (як на офіційному, так і на неофіційному рівні)²¹, то тут, навпаки, завжди сприяють власній національній мові, а іноземну (допоміжну) обмежують. Це пояснюється тим, що у випадку неповноти нації протегують державній (іноетнічній) мові як засобові консолідації багатонаціональної держави, її зміцнення в боротьбі проти можливого місцевого сепаратизму, у випадку ж іноземної допоміжної мови знову ж таки боротьба з її надмірною поширеністю стає засобом подолання іноземного впливу, який може започаткувати експансію іноземної держави, спочатку культурну, далі економічну, що кінець кінцем може призвести до поступової втрати й політичної незалежності відповідної держави, підданої політичному іноземному впливові. З огляду на зазначене й білінгвізм, і двокультурність у цих двох випадках різні: у випадку неповноти нації офіційна верхівка одномовна і однокультурна (чужомовна і чужокультурна

²¹ Характерним є тут приклад вияву одвертого державного шовінізму у Франції стосовно бретонської мови, що знайшов собі відбиття в написах офіційних установ на території Бретані «Плювати і розмовляти бретонською мовою забороняється!».

щодо власних соціальних низів), двомовність (і двокультурність) виникає в неасимільованих низах; у випадку існування іноземної мови як допоміжної, навпаки, двомовність і двокультурність стосується лише верхівки, а не одномовних і однокультурних низів. У багатонаціональній державі зазвичай усувають обидва види двомовності і двокультурності, – і двомовність та двокультурність іноетнічних низів, у яких намагаються повністю знищити їхню національну мову, тим самим зводячи всі народи багатонаціональної держави до одного спільного знаменника, державної мови панівної нації, і гіпертрофовану двомовність верхів, борячись у такий спосіб проти узалежнення своєї держави від іншої розвиненішої держави, яка (розвиненість) знайшла свій вияв у поширенні її мови як міжнародної.

Отже, є як точки зіткнення в обох соціолінгвістичних ситуаціях, так і докорінна відмінність між ними. Для сильної багатонаціональної держави найбільша загроза вбачається у наявності в її складі неповних націй, які намагаються відбудувати свою повноту, мовну, культурну і національну, що, в останньому випадку, – означає повноту соціальної структурованості нації. У цьому влада панівної нації вбачає загрозу цілісності держави і тому всіляко, насамперед за допомогою своєї своєрідної агентури, асимільованих соціальних верхів неповних націй, намагається цьому протидіяти. Поширеність серед соціальної верхівки в той самий час якоїсь іноземної мови, на той час вживаної як мова міжнародна, вважається меншим лихом. Проте і з ним намагаються боротися, насамперед поборюючи цей мовний і культурний вплив, а тим самим і вплив політичний з боку відповідної держави розвитком своєї культури і мови. На цій стадії це поборення має характер оборонний. У тім випадку, коли відповідна багатонаціональна держава в своєму розвитку, економічно-політичному, культурному, а тим самим і мовному, починає переважати, країну, яка до того часу домінувала в світі і завдяки цьому мала змогу перетворити свою мову на міжнародну, відповідна просперуюча держава переходить у наступ і дістає можливість витиснути мову до того часу поширену в світі у функції міжнародної і зробити такою мовою свою. Прикладом цього є, зокрема, співвідношення у міжнародному житті XIX – XX століть між французькою і англійською мовами. Якщо все XIX ст. минуло під знаком безперечного використання, зокрема, в дипломатичних відносинах, французької мови, то вже Версальську угоду укладено двома мовами, французькою і англійською, що при явному невдоволенні з французького боку Франція не могла не прийняти, бо і в її перемогу над Німеччиною, і навіть у те, що вона не зазнала від неї поразки, як під час франко-пруської війни, вагомий внесок було зроблено спочатку з боку Англії, а надалі, під кінець війни, з боку США. А вже після Другої світової війни, під час якої

Франція зазнала нищівної поразки з боку Німеччини і своїм відродженням як держава зобов'язана головним чином союзникам (США, Великобританії, СРСР), престиж і значення французької мови ще більше впали, і в світі домінує не французька, а англійська мова.

Інша ситуація постає, коли певна багатонаціональна держава хилиться до занепаду і зазнає дедалі більшого тиску з боку зовнішніх сил. Тут їй доводиться буквально боротися на двох фронтах – внутрішньому, долаючи дедалі більшу боротьбу гноблених, неповних націй, які прагнуть від неї визволитися, щоб дістати змогу досягти національної й мовно-культурної повноти, оформити свою самостійність та самодостатність у вигляді окремої держави і відокремитися від неї, і на зовнішньому, оскільки її послаблення викликає прагнення сильніших сусідів дедалі більш узалежнити її від себе, що знаходить свій вияв, зокрема, і в їхній мовно-культурній експансії. На першому етапі при виникненні подібної ситуації найголовнішу загрозу для цілісності, а далі для самого існування багатонаціональної держави становить загроза з боку внутрішніх відцентрових сил, у подальшому чимраз сильнішою стає загроза з боку зовнішніх доцентрових сил, які прагнуть поставити колишню метрополію (колишньої, – часом редукованої у своїй багатонаціональності, іноді ж зовсім її позбавленої) держави під свій контроль, а то й зовсім позбавити її незалежності. На цьому етапі, власне, колишня багатонаціональна держава-експансіоністка дедалі більше позбувається сили своєї зовнішньої експансії і мусить переходити від наступальної до оборонної боротьби, бо перед нею може постати цілком реальна загроза втрати власної державності, а надалі й загроза втрати власним народом повноти національної, спричиненої переходом вищих верств на службу іноземній державі (іноземним державам, що її завоювали), культурної, викликані сприйняттям носіями й верствами як своєї чужої культури, і мовної, як наслідок відмови тих самих верств від власної мови й переходу до мови держави-завойовниці (держав-завойовниць). Таким чином, коли державна, політико-економічна, рівновага певного народу захитується, він, – навіть у разі, якби це був народ, що заснував багатонаціональну державу, де посів панівне становище, – аж ніяк не гарантований від втрати незалежності, а далі – від перетворення на неповну націю з неповною культурою і мовою. Ця колишня неповнота, до речі, що стала проміжним етапом до здобуття нової повноти, може знайти своє віддзеркалення в самій мові народу, що зазнав подібної подвійної трансформації (іноді навіть у два етапи, тобто хвиливого узалежнення спочатку від одного народу-завойовника, а далі від другого). Цікавий приклад такого мовного віддзеркалення дає, зокрема, сучасна англійська мова, де поряд із і досі **якісно** домінуючою основою

західногерманською, англосаксонською основою мови виступають два шари лексики, що залишилися в англійській мові як спадок від подоланих завойовників Англії. Перший, скандинавський (насамперед староданський), другий (нормано)старофранцузький, успадкований англійською мовою від пофранцузжених норманів (очевидно, насамперед, данців і норвежців), що, вторгнувшись до Англії і поневоливши її на кілька століть, згодом разом із своєю національністю, культурою і мовою були «перетравлені» англосаксами, пізнішими англійцями. Першу верству знаходимо у вигляді таких поширених нині слів англійської мови, як sky «небо», (to) take «брати», egg «яйце», sister «сестра», yard «двір» тощо; другу становлять такі слова, як mountain «гора», river «річка», flower «квітка», arrive «прибу(ва)ти», (to) travel «мандрувати», people «народ; люди» і т.ін.

Таким чином приходимо до висновку, що вживання вищими верствами певного народу якоїсь іноземної мови як допоміжної міжнародної саме по собі ще не становить загрози для цілісності, повноти нації. Воно може стати небезпечним лише за певних обставин, насамперед унаслідок втрати відповідним народом своєї незалежності, держави, що здатна захищати його національне життя, у його соціальній повноті, його культуру й мову.

2.2. Тип виникнення нації і здобуття нею повноти на новій мовній основі («народження через смерть»)

Зрозуміла річ, у випадку поступової втрати нацією своєї повноти має цікавити і причина її відпорності, і джерела її регенерації²².

Експансія іноземної держави на країну, піддану мовно-національній і, що за цим іде, культурній асиміляції, призводить до розколу народу цієї країни на два мовно й культурно взаємовідчужені соціуми. Суспільство подібної країни набуває рис бісоціальності, бікультурності й білінгвізму, причому дві останні риси є не суцільно сконцентрованими, а поділеними між двома соціумами, причому не в однаковий спосіб. Тимчасом як верхні соціальні шари колись єдиного суцільного суспільства, пройшовши стан білінгвізму й

бікультурності (поєднання власної автохтонної мови та культури і накинutoї

22 Тут до речі згадати висловлену колись А. П. Непокупним думку (на жаль, ніде не зафіксовану, висловлену в усній формі), що існують певні замкнені в собі і виокремлені з оточення території, начебто самою своєю специфікою створені для породження окремого етносу, мова цього етносу може навіть змінюватися, тобто й сам він перероджуватися, але кожного разу це буде окремий етнос, відмінний від своїх сусідів. Подібні території скидаються на озеро: склад води його може змінюватися, але незмінним залишається його існування в усій специфіці конфігурації його берегів і рельєфу дна.

ззовні експандуючої мови й культури) приходять до стану (чужого) монолінгвізму й монокультурності, нижчі верстви, зберігаючи власну мову і культуру, змушені більшою чи меншою мірою засвоїти й користуватися й чужою мовою і культурою. У випадку великих етносів стан тимчасової соціальної (етносоціальної) культурної й мовної роз'єднаності (і пов'язаного з цим антагонізму) у той чи інший спосіб усувається. Основою для цього, очевидно, стає потенційно спільна (>(одно)національна) економіка, що ґрунтується на специфіці географічного простору, виокремлюваного з його оточення, і спільна (принаймні в залишкових для денационалізованих вищих верств) ментальність (як відбиття колишньої спільності культури роз'єданого, підданого асиміляції народу). Це спільне позамовне підґрунтя (навіть у випадку зміни мови) згодом стимулює вироблення роз'єднаним неповним етносом власних, окремих щодо етносу-асимілянта, культури і мови. У такий спосіб випробовуваний на міцність етнос доводить свою життєвість навіть при його мовно-культурній трансформації на спадковій території. Звичайно, у випадку подібної мовно-культурної трансформації життєвість етносу виявляється вже не в тому, що він зберігається і продовжує існувати, а в тім, що він, помираючи, виявляє здатність породити новий окремий етнос, що відбиває дві лінії спадковості, основну тепер, накинута ззовні, яка пов'язує із мовою, що поширилася ззовні і витисла місцеву, автохтонну, і субстратну, пов'язану із залишковими впливами місцевої автохтонної мови, що, будучи витіснена новою мовою, розчинилася в ній, зумовивши її своєрідну місцеву специфіку. Якщо перша лінія пов'язує нововиниклу мову із прамовою всіх споріднених мов, що виникли з неї, у тім числі й ту, про яку в цьому випадку йдеться, зумовлюючи її спільність із прамовою і спорідненими мовами, то друга, субстратна лінія спорідненості, спричинюється до її відмінності від прамови і від споріднених мов. Одним із яскравих прикладів, що ілюструє подібні випадки, є, зокрема, французька мова, постала внаслідок поширення на території Галлії латини в обох її подобах, народно-розмовній і книжно-літературній. З одного боку, однією, а саме першою лінією спорідненості французька мова пов'язана з латиною, продовжує її, є одним із відгалужень латини, що стала для неї, як і для інших романських мов, їхньою спільною прамовою, з другого боку, іншою субстратною галльською, тобто кельтською, лінією спорідненості французька мова пов'язана з кельтськими мовами, що надало їй, зокрема, яскраво виявленої фонетичної специфіки, визначивши її своєрідність як порівняно з латиною, так і на тлі інших споріднених з нею романських мов [Ткаченко 1972: 187-193].

При зіткненні двох мов, викликаному проникненням однієї з них на територію іншої, для мови, на територію якої проникли носії іншої мови

в особі завойовників-переможців, настає з неминучістю серйозне випробування, що його, як уже зазначалося, не кожна мова витримує. При цьому перемога тієї чи іншої мови – це завжди насамперед перемога культури, репрезентованої відповідною мовою. Римляни поширили свою мову в західній частині Римської Імперії не тільки (і, можливо, не стільки) військовою силою, а (скільки) культурою, – насамперед розвиненою писемністю, якої завойовані ними народи не мали. Саме тому й надалі, у часи Середньовіччя, латинська мова мала таке значне територіальне поширення, проникнувши навіть у ті країни, де ніколи не ступала нога римського легіонера. Якщо римські завоювання дали змогу латинській мові проникнути лише на територію сучасної Італії (у повному обсязі), Сицилії, Сардинії, Корсики, Іспанії (з Балеарськими островами, за винятком території Країни Басків), Португалії, Франції, Надрейнської області у Західній Німеччині і Великобританії й Румунії, то обсяг мирного завоювання латинською мовою Європи виявився значно ширшим. Завдяки тому, що латинська культура виявилася сприйнятливою не лише стосовно культури античності, скориставшись, зокрема з багатющої спадщини давньогрецької культури, але й змогла, так само відповідаючи новішим потребам, стати носієм ідей християнства, латинська мова стала на кілька століть основною мовою релігії, держави і права для країн Західної, Центральної й Північної Європи – Німеччини, Чехії, Словаччини, Угорщини, Хорватії, Словенії, Польщі, Литви, Латвії, Фінляндії, Естонії, скандинавських країн, а згодом почала дедалі більше проникати і в такі православні країни, як Білорусь, Україна і, природна річ, романомовні Румунія і Молдова. Певне поширення латинська мова як мова дипломатії дістала навіть у Московській державі. Як відомо, так звана Нерчинська угода між Росією і Китаєм, яка регулювала відносини обох держав, знайшла відбиття у договорі, укладенім з боку Московської держави, латинською мовою. Зрозуміла річ, разом із виникненням заокеанських володінь Іспанії й Португалії як мови римо-католицької церкви обох держав латинська мова проникла в азійські й африканські володіння Португалії, а також у належну Португалії Бразилію. Що ж стосується Іспанської Імперії, то тут латинська мова в ній здобула собі поширення в американських володіннях Іспанії, на належних їй у той час Філіппінах. Отже, саму назву Латинська Америка можна тлумачити і переносно, як назву тієї частини Америки, де поширилися головню неолатинські, романські мови, іспанська й португальська, і буквально, як назву країн, де з поширенням впливу римо-католицької церкви розповсюдилася й сама латинська мова. Проте сила неолатинських романських народів виявилася не лише в здатності завойовувати для латинської мови і для своїх романських мов нові терени поширення, що було пов'язане з колоніальними завоюван-

нями Іспанії, Португалії і Франції, які сприяли відповідно поширенню іспанської, португальської й французької мов у їхніх заморських володіннях, уже згаданих іспанських і португальських, і французьких, у Північній та Екваторіальній Африці, у Північній Америці (у Квебеку в Канаді), на Гаїті (у Центральній Америці) і в країнах Індокитаю (Лаосі, Кампучії (Камбоджі), В'єтнамі). Надзвичайну стійкість і відпорність, і навіть здатність кінець кінцем, витискаючи мову завойовників, асимілювати їх мовно-національно, виявили романські народи і в період захоплення їхніх країн германськими завойовниками. Як відомо, у ранньому Середньовіччі, в часи занепаду Західної Римської Імперії, германські народи завоювали всі її провінції, не виключаючи й самої Італії із столицею Імперії Римом. Сучасну Францію (тодішню Галлію) завоювали франки, бургунди, готи; готи ж стали володарями Іспанії, Португалії, а також Італії, куди пізніше вторглися лангобарди; романізованою Північною Африкою заволоділи вандалі; англійці, сакси і юти майже повністю захопили Великобританію (за винятком найзахідніших частин, де втрималися кельти). Проте в переважній частині колишніх римських (і романізованих) провінцій колишньої Західної Римської Імперії колишні германські завойовники, незважаючи на всю свою військову могутність і належність їм державної влади, поступово розчинилися в місцевому романському населенні, і місцеві романські провінційні суспільства, яким пізніше судилося стати окремими романськими народами, – французами, провансальцями, каталонцями, іспанцями, португальцями, італійцями, – початково принижені завойовниками, дедалі більше втягаючи їх в орбіту своєї культури і підкоряючи їх її різноманітними привабливостями, далі повністю їх засимілювали, спочатку в особі верхівки завойовників-переможців їхніх королів і знаті, а далі й численнішого простолуду. Як засвідчує це конкретно Бонфанте на прикладі запозичень з германських мов в італійській (насамперед із готської (східногерманської) й лангобардської (західногерманської)) германські завойовники-варвари на час їхнього вторгнення в романські, зокрема італійські, землі відзначалися войовничістю й наступальним духом. Їм не бракувало сміливості й мужності, тимчасом як романці, занепали римляни, втратили на той час дуже багато з давньоримських чеснот, своєї згуртованості, організованості, дисципліни, вояцького гарту. Адже на часи схилку Римської Імперії припадає дедалі менша популярність в очах римської (> романської) молоді служба у війську. Тому чимраз більше лави римських вояків рекрутуються з германських найманців, що надалі разом із своїми вільними войовничими германськими співплемінниками, що ним ці германські вояки передали секрети римського військового мистецтва й вояцького вишколу, згодом детронізують у Равенні останнього римського імператора Ромула Августула

і допоможуть германцям повністю захопити владу навіть в Італії, не кажучи вже про інші терени Західної Римської Імперії, провінції, колись підпорядковані Італії й Римові як метрополії й столиці. Поняття, пов'язані з військовою і вояцькою доблестю, через це в італійській мові є переважно словами германського походження. Романськими залишалися слова на позначення миру, слухняності, терпіння, що їх як християнські чесноти, так догідні віднині германським володарям і повелителям підкорених романців, культивувала перед тим християнська церква. Натомість у лексиці германського походження, що проникла до італійської мови, фігурують також слова, що пов'язані із пияцтвом, об'їданням, розпустою, насильством, гвалтуванням жінок, биттям, які свідчать, що германські завойовники, дірвавшись до влади над підкореними романцями, нащадками римлян, від яких зазнали свого часу стільки кривд і поневірянь, гинучи для їхньої розваги як гладіатори в їхніх цирках, зазнаючи нещадного визиску як невільники, тепер не дуже церемонилися із своїми колишніми поневолювачами, помщаючися за все зле, зазанане від їхніх предків²³.

Проте при всій своїй військовій потузі, при гарті своїх вояків через порівняно короткий час одного-двох століть щодо верхівки завойовників і трохи довшого для їхніх соціальних низів завойовники германці в більшості романських країн поступово із франків, готів, бургундів, лангобардів, перетворилися на французів, іспанців, португальців, італійців, повністю розчинившись в цих народах і нічим істотно не змінивши їхніх романських мов, крім певної частини апелятивної лексики здебільшого із зниженим стилістичним забарвленням та ще й деякої частини їхніх імен, що увійшли до складу цих мов.

Пояснювалося це незмірною різницею між рівнем культурного розвитку завойовників і завойованих. На кожному кроці завойовник, насамперед германський вождь, що ставав королем завойованої країни, стикався з масою проблем, які не давала змоги розв'язати успадкована ним, ще нерозви-

*23 Серед багатьох слів, що характеризували германців в Італії до їхньої романізації, і що їх відбито італійською мовою, звертає на себе увагу лексика, яка засвідчує, з одного боку, войовничість германців, риси, властиві добрим воякам, а, з другого боку, схильність до необмеженого пияцтва, грубих утїх і брутальної поведінки стосовно місцевого романського населення, риси завойовників, що дірвалися до «солодкого життя» і жадібно цим упиваються, – пор.: 1) *ardito* «хоробрий», *orgoglio* «гордість», *baldo* «рішучий», *lesto* «спритник», *senno* «здоровий глузд», *guerra* «війна», 2) *drudo* «полюбовник; розпусник, розбещувач», *squazzare* «валятися в бруді», *trincare* «пиячити», *schernire* «знущатися», *brama* «хіть» (*bramire* «ревіти, як звір»), *sbronza* «похмілля, пиятика», *rubare* «красти», *bisticciare* «сваритися» [Бонфанте 1971:119 – 122].*

нена достатньою мірою культура і швидкі й розумні розв'язання яких він, як і його оточення, знаходили в культурі завойованих і в них самих як конче потрібних дорадників у галузі релігії, права, адміністрування, науки, економіки. Причому все це було зафіксоване латинською мовою в писемних джерелах, а найзручніше розмовляти про відповідні питання було місцевою романською мовою. Для налагодження релігійного життя, де християнська релігія з її ідеологічними настановами, що оскільки всяка влада від Бога, допомагала володарям зміцнити й закріпити свою владу, було потрібне місцеве духовництво з його латинською мовою. Для фіксації і застосування законів, без яких не могла нормально функціонувати адміністрація, були потрібні місцеві романські юристи. Для налагодження господарства з його грошовим обігом потрібні місцеві купці, підприємці, фінансисти, знавці банкової справи, ще здавна розвиненої у вигляді певної суми кредитних операцій в імператорському Римі, а в Італії хіба що інституційно оформленої. І тут також ніяк не можна було обійтися без послуг романців і романізованих євреїв, що цими справами займалися (до речі нагадати, що навіть до їдиш поняття «читати» увійшло як слово не германського, а романського походження: *lejenen* «читати» у кінцевім підсумку сягає латинського *legere* «читати»). У справі навчання й науки, виховання дітей перед вели також завойовані романці, де здавна склалася система початкової, середньої і вищої освіти. Навіть нижчі прошарки германців мимохіть мусили навчатися і прийомам розвиненішого сільського господарства, і ремесла в романських селян і ремісників. Коротше кажучи, саме потреби повсякденного життя і в його простіших і тим більш найскладніших виявах примушували германців мимохіть ставати слухняними учнями підкорених романських народів і хоч номінальна влада ще начебто належала їм, але ця влада дедалі менше зберігала своє германське обличчя, бо і в своїй мові, і в звичаях, і в культурі завойовники дедалі більше зливалися з завойованими, поки остаточно майже нічим крім хіба що своїх антропологічних рис, не стали від них відрізнятися. Про колишню наявність германців, готів і лангобардів у Північній Італії може свідчити хіба що більший відсоток білявих людей, ніж в інших частинах Італії. Однак усе населення Італії, незалежно від свого антропологічного типу і, можливо, успадкованих від далеких германських предків рис своєї вдачі говорить італійською мовою у розмаїтті її діалектів і користується італійською культурою. Ніяких слідів перебування германців в Італії, як і у Франції і державах Піренейського півострова, крім певної суми лексичних запозичень, тепер виявити неможливо. Їх повністю поглинула романська національна й культурна мовна стихія і пояснюється це тим, що культура завойовників-германців на час їхнього вторгнення в романські країни була

набагато слабша від латинської і виниклих на її основі романських і як така конче мусила перед нею (ними) капітулювати. Звичайно, певне значення мало й те, що й кількісно місцеве населення, очевидно, переважало германців, але це було лише додатковим чинником і аж ніяк не вирішальним: як відомо, кількісно галли переважали римських завойовників, але асимільовані були не ці останні, а галли, у чому знов-таки виявилася культурна перевага римлян над галлами. Отже, найвирішальнішим фактором, що зумовив романізацію германців у романських країнах, колишніх провінціях Західної Римської Імперії була культурна перевага романців.

Більш-менш те саме було причиною еллінізації прониклих на Грецький архіпелаг завойовників-слов'ян. Як відомо, серед частини слов'ян, що в V–VI ст. нашої ери проникли на Балканський півострів, були й такі, що захопили не тільки північну частину сучасної Греції, але й проникли в неї значно південніше, захопивши, по суті, всю її внутрішню материкову частину, так що грецьке населення було відтиснене на узбережжя й у приморські міста. Проте це численне слов'янське населення, що залишило свої сліди в місцях перебування в Греції у вигляді місцевих назв, поступово перейшло на грецьку мову, передавши у спадок новогрецькій мові лише дещо із своєї слов'янської мови у вигляді лексичних, меншою мірою словотвірних запозичень (щодо останніх, зокрема, здрібніло-пестливий суфікс *-ίτσα*, пор. укр. *-иця* (*водиця, сестриця*), зокрема, у слові *ψυχήτσα*, «душка, букв. душиця» від *ψυχή* «душа»)²⁴. Причина й тут була та сама, що й у завойовників-германців у романо-мовних країнах: менш розвинена на той час слов'янська культура не витримала конкуренції з набагато розвиненішою грецькою культурою і мусила перед нею капітулювати. Тільки там, де германське й слов'янське населення кількісно переважало відповідно щодо романського й грецького, або й безпосередньо з ним не стикалося, германці й слов'яни, поступово сприймаючи вищу на той час романо-латинську й грецьку культуру, пропущену крізь фільтр своєї мови, змогли її засвоїти без ризику втратити свою національну індивідуальність. Сприяло цьому й те, що грецька культура до православних слов'ян надходила, як правило, в опосередкованому вигляді давньоболгарських (старослов'янських) перекладів, а романська не в пов'язанні з живомовною стихією романських мов – французької, іспанської, португальської, італійської, а лише у вигляді позаетнічної латини. Крім

24 До лексичних запозичень із слов'янських мов, насамперед, очевидно, болгарського або македонського походження, у новогрецькій мові належать, напр., такі слова, як: *βερβερίτσα* «білочка» (пор. укр. діал. *вивірка*, н. *wiewiórka*), *ζακόνι* «звичай» (букв. *закон*), *χράνο* (*χρένο*) «хрін», *βίτσα* «прут; різка» (пор. мак. *вица* «тонкий стрижень, прут»), *βυσδινιά* «вишня» тощо.

того, оскільки йшлося головню про релігійну літературу, яка несла не стільки відгомін античності, скільки інтернаціональний християнський зміст, у якому на єврейський у своїй основі стрижень химерно нашарувалися греко-римські, єгипетські й іранські нашарування, сила культурної експансії з боку середземноморської греко-римської культури значно послаблювалася. Як германці, так і слов'яни, що не проникли на терени, зайняті романськими народами й греками, а залишалися на більшій чи меншій віддалі від них, змогли, поступово збагачуючися набутками античної й християнської культури, зберегти й розвинути власну оригінальну культуру, а разом із нею й власну мову. Проте не можна не відзначити, що зіткнення германських і слов'янських народів із греко-римською культурою до того ще й підсиленою християнською релігією, не минуло для їхньої культурної спадщини «безкарно». І римо-католицьке романське і греко-православне грецьке духівництво, зберігаючи все найкраще із власної античної спадщини, доклало всіх зусиль, щоб повністю зруйнувати і стерти з пам'яті християнізованих германців і слов'ян як «язичницьке» й «диявольське» все з їхньої дохристиянської спадщини, – пантеон їхніх богів, усю їхню багатющу міфологію, історичні перекази про героїв, статуї й зображення їхніх богів і героїв. Германцям лише завдяки існуванню віддаленої від континентальної Європи Ісландії пощастило зберегти свою міфологію й перекази про давньогерманських богів. Завдяки існуванню ісландської «Едди» людство має уявлення про всю своєрідність давньогерманської міфології, про всю грандіозність і велич їхніх космогонічних уявлень. Слов'яни, які, на превеликий жаль, не мали своєї Ісландії, через прийняття християнства загубили цілісне уявлення про свою найдавнішу релігійну й етнічну традицію, яка залишилася їм, на відміну від германців, не у вигляді стрункої й величної побудови, а як розрізнені й хаотичні її уламки.

Протиборство культур середземноморської (греко-римської) і північної, головню германської і слов'янської, не було лише як досі вважалося (під впливом перебільшеного схилення перед античністю й християнством) боротьбою освіченості і «варварства», культури і безкультур'я. Із власного варварства, власне, починали й греки і римляни, набуваючи вищого рівня культурного розвитку при своєму переселенні з Центральної Європи у Середземномор'я від здавна тут задомовлених народів, насамперед єгиптян, фінікійців, євреїв, асиро-вавилонян (і давніших шумерів), а також етрусків і хетів. При цьому переселенні найбільше щодо збереженості і гармонійного розвитку своєї культури пощастило грекам. Уже римська культура була певною мірою знівельована грецькими впливами, завдяки чому виникла греко-римська двоїстість у позначенні пантеону богів Зевс – Юпітер, Гера –

Юнона, Афродита – Венера, Арес – Марс тощо. Проте завдяки виникненню в греків і римлян розвиненої блискучої літератури, яка закріпила назавжди їхню багатющу античну традицію, ані греки, ані римляни, приймаючи християнство, не змогли відмовитися від цієї спадщини минулого. Це стосується «молодших» від них народів Європи, які не мали ще такої, як у них розвиненої духової і матеріальної культури. Тож греки й римляни, бажаючи не тільки від північних «варварів» захиститися, а й підкорити їх своєму впливові, спритно застосували щодо них як своєрідну нівеляційну зброю християнство. Тимчасом як запроваджене християнство не заважало грекам і романцям вивчати своїх «язичницьких» класиків, завчати імена своїх богів і міфи, пов'язані з ними, і не тільки вивчати їх самим, а й пропагувати й поширювати їхнє знання серед германських і слов'янських народів, будь-яка пам'ять про богів германських і слов'янських і про пов'язані з ними міфи серед германців і слов'ян старанно знищувалися і стиралися як «язичницьке», а, значить, і «диявольське». Зберігаючи самі зображення своїх богів, греки і романці знищували їх у германців і слов'ян. Тепер можна лише здогадуватися, чи існували якісь тексти, крім давньоісландської «Едди», які могли б відбити цю античну, германську й слов'янську, спадщину. «Слово о полку Игоревім», зокрема, усе наповнене відгуками цієї дохристиянської старовини («вѣтри, Стрибожи внуци», «Хорсь» «Дажьбогъ»), свідчить про те, що вона цілком могла існувати. А те, що саме «Слово» дійшло лише в одному примірнику та й то випадково, – не виключено, лише завдяки прикінцевій християнській «дописці»: Ігор «ѣдетъ къ святѣй Богородици Пирогощей... Здрави князи и дружина, побарая за христьяны... Аминь», проречисто свідчить, наскільки нещадно християнська, греко-православна церква, плекаючи **грецьку** античність, викорінювала під приводом її «язичництва» античність **слов'янську**. Отже, говорячи про християнізацію народів Північної (в широкому розумінні) позасередземноморської Європи і про ті позитивні етичні цінності, які воно могло нести, а також про додатні впливи греко-римської античної традиції, не слід зовсім спускати з ока й залишати поза увагою і того від'ємного, що ці процеси принесли. Вони позбавили як германців (меншою мірою), так і слов'ян тих коштовностей, які залишили їм у спадок їхні язичницькі, тобто рідновірні предки. І лише тому, що попри все дещо з цієї спадщини, навіть у слов'ян, збереглося, їхня національна культура і у вигляді усної словесності, і писана, змогла, поєднуючися з християнством, набути рис неповторної національної своєрідності.

Де в чому подібною, але завершеною в значно фатальніший спосіб була боротьба культур і мов, що відбулася між завойовниками-маньчжурами і завойованими китайцями. Як відомо, маньчжури, запанувавши над Китаєм

і установивши над ними владу своєї маньчжурської династії, ще в 1644 р. спромоглися зберегти своє панування над Китаєм аж до початку XX ст., тобто близько трьох століть (остаточно своє існування маньчжурська династія, остання імператорська династія Китаю, припинила 1911 року). Остання спроба відновити щось подібне до залишку маньчжурської держави, уже тільки на території Північно-Східного Китаю, первісної Маньчжурії, належала японцям, які утворили тут типову маріонеткову «державу» під назвою Маньчжоу-Го (1932 – 1945 рр.), якою суто номінально правив маньчжурський «імператор» на ім'я Цін-Пу, але якою фактично керувала японська військова адміністрація, що надзвичайно жорстоко поборювала будь-які спроби визволення від японського панування. Восени 1945-го року остаточно визволений від японського окупаційного режиму Північно-Східний Китай (колишню Маньчжурію) возз'єднано з рештою Китаю, і вона тепер *de facto* і *de jure* є його невід'ємною частиною.

На відміну від германців, зокрема, готів, що мали свою, але мало розвинену писемність, і слов'ян, що проникли на Грецький архіпелаг, які писемності або зовсім не мали, або мали її лише в зародковому стані, у маньчжурів існувала досить розвинена писемність і протягом усього перебування при владі маньчжурської династії вся офіційна документація укладалася маньчжурською мовою, хоч, зрозуміла річ, як офіційна мова використовувалася й китайська. Усі урядовці в Китаї мусили вивчати і знати маньчжурську мову. Через це і досі знання маньчжурської мови зберігає своє значення для істориків Китаю, що спеціалізуються в галузі її вивчення протягом періоду панування маньчжурської династії, тобто 1644 – 1911 рр. У своїй сукупності сума всього написаного й створеного маньчжурською мовою дуже велика, а тому поле діяльності сучасних маньчжурознавців (на відміну від спеціалістів готської мови і тих, хто вивчає слов'янські старожитності Греції) значно ширше від цих останніх. Проте працюють вони фактично над мертвою, або в усякім випадку вимираючою мовою. Судячи з того, що відомо про історію маньчжурської мови і її пам'ятки, – де, звичайно, можуть бути свої відкриття, – переважну її частину становлять офіційні й ділові папери й документація. Дуже велику частку становлять переклади різноманітної китайської літератури маньчжурською мовою і тільки відносно незначну частку становить оригінальна мистецька література. Отже, як на порівняння культурної цінності створеного протягом століть (навіть під час панування маньчжурської династії) китайською і маньчжурською мовами, культурна цінність літератури маньчжурською мовою значно програє стосовно створеного китайською, вага обох культур абсолютно не співмірна і саме тому, очевидно, незважаючи на те, що і військова сила, і важелі політично-адміністративного впливу знаходилися, особливо початково,

в руках маньчжурів, їхня майже повна китаїзація на початку 20-го століття стала доконаним фактом. Тому з падінням маньчжурської династії маньчжурська мова, на той час фактично мертва (використовуваний як основа маньчжурської літературної мови південноманьчжурський діалект тепер повністю вимер), вийшла повністю з ужитку як писемна. У сучасному Китаї нині живе близько 4,5 млн. нащадків маньчжурів, які багатьма рисами (як свого антропологічного типу, так і звичаєво) відрізняються від решти китайців, але щодо мови вони повністю китаїзовані. Лише в північній частині Північно-Східного Китаю живе кілька тисяч маньчжурів, носіїв північноманьчжурських говірок, які ще зберігають як побутово-розмовну маньчжурську мову. Отже, виключити повністю можливість появи якогось окремого від китайців етносу на ґрунті майже повністю китаїзованих маньчжурів немає поки що підстав. Але скоріш за все це буде вже за мовою цілком відмінний від маньчжурів і решти тунгусоманьчжурських народів етнос, один із можливих китайських (ханських) етносів, початок якому може дати поєднання місцевого китайського діалекту з маньчжурським мовним субстратом, оскільки підстав для сподівання на відродження маньчжурської нації і культури на ґрунті маньчжурської мови занадто мало.

Отже, боротьба за відновлення (або збереження) своєї національної ідентичності (або окремішності) в її мовно-культурній повноті є насамперед боротьбою двох культур, їхнім змаганням за провідне місце в житті етносу. У цілому тут можливі два шляхи у відновленні порушеної національної, культурної і мовної повноти, перший із яких стисло можна схарактеризувати як «народження через смерть» (коли смерть попереднього етносу в його національній повноті внаслідок втрати попередньої мови стає початком народження на місці старого нового етносу (> нації) з новою мовою), а другий як відродження (повноти нації на тій самій у цілому мовно-культурній основі).

У першому із зазначених випадків відновлення втраченої було повноти нації, її мови й культури досягається завдяки тому, що процес асиміляції з боку суміжної держави, що охопив був спочатку лише верхні соціальні верстви, поширюється далі й на середні соціальні верстви, щоб завершитися нарешті найнижчими. Проте завдяки самій величині асимільованого етносу, величині його території, отже, й своєрідності національної економіки, своєрідності культури й ментальності, які навіть у прослідкових своїх елементах залишаються настільки сильними, щоб накласти надзвичайно своєрідний відбиток на новозасвоєну мову, навіть поза свідомим бажанням асимільованого етносу, особливо сильному в особі його провідних соціальних верств, нічим не відрізнитися від етносу-асимільянта, це не тільки не вдається, а й веде до появи й розвитку нового етносу, абсолютно відмінного від попереднього, відмерлого, але неподібного й до етносу-завойовника й інших споріднених ет-

носів. У такий спосіб виникли всі романські народи. Але, очевидно, так само виникли, – унаслідок відповідно германізації або слов'янської негерманських або неслов'янських народів, – також сучасні в більшості германські й слов'янські нації. Серед них виняток, мабуть, становлять тільки ісландці, що розвинулися поступово в окрему націю на підставі давньонорвезької не внаслідок нашарування на якийсь негерманський етнос, а через свою тривалу ізольованість від норвежців, з яких вони, ісландці, постали.

Найкраще завдяки існуванню зафіксованої фактичної прамови відоме постання романських народів, де тимчасова втрата національної, мовної і культурної повноти через відносно швидку романізацію соціальної верхівки і значно повільнішу – соціально нижчих верств була згодом подолана шляхом повного переходу всіх верств відповідних етносів на нову мову. Чи не найкраще подібна трансформація дає змогу себе простежити в конкретному випадку виникнення французької нації. Завойована римлянами завдяки військовому й політичному генієві Юлія Цезаря не стільки військовою силою, скільки політичним мистецтвом, – Цезар, майстерно використовуючи ворожнечу вождів галльських племен, зміг поступово всіх їх перетворити на союзників, а далі підданців і громадян Риму, – Галлія, однак, далеко не відразу позбулася галльської мови і перейшла на латину в її місцевому виданні. Судячи з даних, які є в розпорядженні сучасної науки, галльська мова в окремих найвіддаленіших місцевостях тодішньої Галлії (сучасної Франції) могла зберігатися ще в VI ст. нашої ери, отже, – оскільки Галлію завойовано ще на зламі старої і нової ери, – на остаточне поширення латинської мови і витіснення галльської знадобилося близько 7-мох століть²⁵. Очевидно, подібна повільність романізації Галлії була спричинена досить високим розвитком галльської матеріальної культури (сільське господарство, ремесла, гірничо-видобувна промисловість) і духової (релігійні і поетичні школи жерців-друїдів і співців-бардів). За прикладом інших завойовників римляни так само, як вони, чинили з завойованими містами, уцент їх руйнуючи, заорюючи їхнє місце, і споруджуючи поблизу нове місто з новою

25 Хоч і не зовсім упевнено, про можливість існування галльської мови ще в VI ст. н.е. говорить частина кельтологів, – пор., зокрема: деякі неясні зауваги Григорія Турського (540 – 594 рр.) начебто вказують на існування галльської мови в його час [Калыгин, Королев 1986: 100]. Можливо, у VI-ому ст. в основному галльська мова вже вимерла, але зберігалися ще поодинокі її носії або окремі, найвіддаленіші, місцевості з ними, завдяки чому її можна було подекуди чути як живу мову. Цим припущенням знімається суперечність між думкою частини вчених, які вважають, що галльська мова повністю зникла вже на кінець V-ого ст., і тими, хто, як французький кельтолог Доттен, вважає за можливе її існування в VI-ому ст.; про це див. [Ярцева 1954: 5].

назвою, вони намагалися вчинити і з культурою галлів, стерши із історичної пам'яті галлів найменший спогад про минуле, перетворивши її на чисту дошку (*tabula rasa*), де пізніше й писали латинською мовою те, що їм було потрібне, тобто вписуючи відомості з своєї культури. Робили це вони досить уміло. Включивши до пантеону своїх богів на території Галлії й деякого із місцевих найшанованіших богів, врешті, функційно близьким давши римські імена, вони в такий спосіб змішали релігійні уявлення галлів із власними. Очевидно, у такий спосіб їм пощастило переманити значну частину галльських жерців до себе. Решта, що не піддавалася цьому, була поставлена поза законом, тобто в разі її непокори і дотримування канонів давньої галльської релігії підлягала знищенню. Очевидно, остаточно ліквідувати інституцію галльських жерців-друїдів римлянам пощастило не відразу, бо відповідні заборонні едикти приймалися римськими імператорами кількокаразово. Проте боротьба з друїдичними школами в кінцевому підсумку виявилася успішною тому, що на відміну від римлян, які в цей час широко застосовували в усіх галузях писемність, галли в галузі релігії і високої поезії вважали за можливе передавати знання лише усно, що вимагало тривалого навчання їхньої молоді у жрецьких і поетичних школах. Оскільки ці знання не зафіксовано писемно, із смертю останніх друїдів і бардів вимерла як національна релігійна традиція, так і висока епічна поезія бардів, що опіувала богів і героїв. Судячи із спадщини інших кельтських народів, зокрема ірландців і валлійців (кімрів), ці поетичні твори мали бути і численними, і високомистецькими. І звичайно, у разі збереження галлами цієї багатющої духової і культурної скарбниці римлянам було б набагато важче, а радше за все й просто неможливо асимілювати галлів, якщо навіть в умовах знищення їхньої історичної пам'яті галльська мова була здатна проіснувати більше ніж півтисячоліття. Проте здійснити свою асиміляційну політику римляни спромоглися й тому, що на відміну від пізніших, значно менш розумних завойовників, зокрема німців у часи гітлеризму, які, наприклад, полякам оголошували, що ставлять своїм завданням перетворити Польщу на «культурну пустелю» (*eine kulturelle Wüste*), римляни не ставили себе над завойованими галлами як «народ панів» (*Herrenvolk*), який лише й мав право на свою власну культуру, а асимілюючи завойованих галлів, щедро ділилися з ними власною, справді багатого, бо підсилена ще й грецькими впливами, культурою. Розкопи, здійснені пізніше у Франції, а то й просто збережені рештки римського будівництва, виявляють у ній прекрасно збудовані римлянами дороги, водогони-акведуки, амфітеатри, споруджені для театральних видовищ, цирки для розваг широких кіл галльського населення. Римляни і в Галлії, як і в Італії, почали відкривати школи, у тім числі й вищі, наприклад, з найвідоміших, у місті

Бурдігала (сучасне Бордо), куди потяглася галльська молодь. Напевне, як і всюди в римських володіннях існували в Галлії і книгарні й бібліотеки, бо, як відомо, найкращі твори тодішньої римської літератури переписувалися в багатьох примірниках і пізніше продавалися, поповнюючи численні приватні бібліотеки тогочасних освічених людей і аматорів літератури. Про високий рівень римської освіченості галлів і набуття найталановитішими з них блискучого знання латини і вправного володіння нею свідчить опосередковано те, що вже в перші століття нашої ери серед них почали з'являтися талановиті поети загальноримського рівня. Один із них, галл за походженням, Рутилій Намаціан у своїй «Поемі повороту» в частині «Прощання з Римом» у блискучих віршах оспівав велич і могутність Риму, пророкуючи йому (за 60 з чимось років до падіння Західної Римської Імперії) вічне володіння над світом, тодішньою Середземноморською Ойкуменою, де Середземне море було тільки Внутрішнім морем (*Mare internum*) обох Римських Імперій – Західної й Східної. Дедалі численніші пам'ятки галльської мови у вигляді чи то поодиноких написів (де нерідко вже галльська мова змішувалася з латиною), чи то текстів, увічнених тривкістю матеріалів (оливо (свинець) або якийсь інший метал чи камінь), на яких їх зроблено, свідчать, що галльська мова відступала під тиском латинської досить повільно. І беручи це до уваги, римляни мали рахуватися з цим. Так, у спеціальній примітці римський юрист Ульпіан ще в III-ому ст. н.е. зазначає, що, крім тодішніх офіційних мов Римської Імперії, латинської і грецької, такі юридичні документи, як заповіти, можуть укладатися (і мати чинність) галльською мовою. Проте, незважаючи на це, галльська мова, усе-таки не тільки не тримала стійкої оборони перед наступом латинської (тим більш нездатна була на контрнатуп), а весь час перебувала в постійному відступі. А тому поки що принаймні не виявлено жодної пам'ятки, яка б свідчила, що галльська мова застосовувалася для поширення християнства. Германські завойовники знайшли фактично на території Галлії вже не Галлію, а Галло-Романію, де галльська мова зберігалася лише в частини сільського населення, причому, очевидно, подекуди й там тільки серед людей старшого віку. Позбавлена будь-якого соціального й культурного престижу і чимраз більше насичувана латинськими словами й виразами, ця мова непомітно для історії зникла разом зі смертю її останнього носія, який, до речі, теж зберігав її лише за інерцією, бо йому бракувало вже співрозмовників, і з своїми дітьми й онуками він (або вона) мав (мала) розмовляти вже новонабутою галлами (місцевою) латинською мовою. Мова германських завойовників уже не могла цю місцеву галло-романську мову істотно змінити. Додавши їй низку слів, пов'язаних з речами і поняттями, принесеними германцями (здебільшого з галузі матеріальної

культури, військової справи й їхнього управління), а також з їхніми особовими іменами, мова завойовників була витіснена місцевою галло-романською і книжно-літературною латиною.

Проте латина Галлії у своїй боротьбі і взаємодії з галльською мовою набула надзвичайно своєрідних рис, які, не затираючи, звичайно, її латинського родоводу, що дається взнаки на кожному кроці, чи в її граматиці, чи в абсолютно переважаючій частині лексики, водночас виявляє себе як цілком своєрідний розвиток латини, що протиставиться як знаній добре з її пам'яток класичній латинській мові, так і решті інших її відгалужень, мовам італійській, провансальській, ретороманській, каталанській, галісійській, португальській, сардській, рето-романській, румунській, далматинській. Французька мова докорінно вирізняється на їхньому тлі. Звичайно, певну частину своєрідності внесла сюди й галльська за походженням лексика, яка чи то у вигляді звичайних культурних запозичень (до речі, засвоєних частково й книжно-літературною латиною, а звідки поширених і в інших романських мовах), чи то як субстратні релікти (слова, не запозичені галлами в свою латину як потрібні реалії, а збережені в мові як занадто близькі мовцям невід'ємні від них, хоч і легко замінні латинськими відповідниками). Проте, незважаючи на все їхнє значення, не вони головно становлять своєрідність французької мови. Найголовніших змін латина в устах романізованих галлів набула завдяки тим численним фонетичним змінам, яких тут зазнали латинські слова. Це ті різноманітні звукові зміни, яким вони були піддані на території Галлії. Звичайно, якоюсь мірою своєрідність галло-романських, майбутніх французьких, слів, узятих з латини визначалася вже своєрідністю тих латинських народно-розмовних говірок, які з собою принесли римські солдати, купці, ремісники, частково й переселені сюди селяни з провінцій Італії, але оскільки найвірогідніше припускати, що ці носії латинської мови найбільшою мірою походили з найближчої до Галлії Північної Італії, колишньої Цізальпінської Галлії, колись теж населеної галлами, лише значно раніше романізованими, цілком логічно зробити й даліше припущення, що фонетично-артикуляційні навички цих носіїв латинської мови мало чим відрізнялися від тих, які посідали галли, мешканці Трансальпінської Галлії, завойованої Юлієм Цезарем. Тому і ті фонетичні тенденції, визначалися впливом діалектної народної латини, принесеної в Галлію, яку, в основному, чули галли в Трансальпінській (Новій) Галлії, і ті, що впливали з їхніх власних (пізніше субстратних) фонетичних призначень, в основному збігалися і лише підсилювали тут формування особливого галло-романського фонетичного узусу. Тому, незважаючи навіть на всі зусилля нормалізаторів-учителів і римських граматистів привчити галло-романців, як і носіїв інших новопосталих на різних долатинських субстратах романських ідіомів майбутніх мов, до тодіш-

ньої латинської літературної норми, зустрічали несвідомий опір цим зусиллям, що виходив з акустично-артикуляційних навичок галлів і масовості цих навичок, які були настільки сильними, що, зрештою, тут витворилася своя цілком оригінальна манера трансформації латинських звуків, а, отже, й слів, яка з найпоширенішого (хоч не відразу визнаного) узусу поступово стало нормою. З особливою силою, звичайно, це позначилося, коли найперше у Страсбурзьких клятвах, першій пам'ятці французької мови, де цю мову названо ще романською, – стало остаточно ясно, що народна латина Галлії і літературно-книжна латина, така, як її зафіксовано, зокрема, в творах класиків римської літератури, це **дві** відмінні мови, а не лише два стилі, народно-розмовний і книжно-літературний, тієї самої мови.

У галло-романській мові Північної Франції, згодом названій французькою (тобто франкською за назвою перших династій французьких королів, заснованою германськими завойовниками франками), латинські звуки, головно голосні, але частково й приголосні, зазнали численних фонетичних змін, що дуже ускладнили, зокрема, порівняно нескладну систему латинського вокалізму. Замість довгих і коротких латинських голосних *ā, ă, ē, ĕ, ī, ĭ, ō, ŏ, ū, ŭ* – тут постали зовсім інші звуки, монофтонги і дифтонги, зокрема, наприклад: лат. *ra*х «мир» відповідає французьке *ra*ix (pe), лат. *manus* «рука» – фр. *main* (mɛ̃), лат. *leporem* (зн. відм.одн.) «зайця» – фр. *lièvre* «заяць», лат. *vinum* «вино» – фр. *vin* (vɛ̃), лат. *laborare* «працювати» – фр. *labourer* «орати», лат. *bovem* (зн. відм.одн.) «бика» – фр. *boeuf* «бик», лат. *vox* (vocem) «голос (голос, – зн. відм. одн.)» – фр. *voix* (vwa) «голос»; що стосується *u*, то воно перейшло в *ü* (y): лат. *luna* «місяць» – фр. *lune* (lyn) і под. Цих і інших фонетичних змін, зазначених латинськими звуками в галло-романському ідіомі, майбутній французькій мові, виявилось значно більше, бо згідно з особливостями кельтської (з галльською включно) фонетики, особливо яскраво виявленими в острівних кельтських мовах, – очевидно, близьких до галльських говірок Північної Галлії (> Франції), – крім переходів звуків тут ще відбувалося руйнування й занепад цілих звукосполук у середині слова, внаслідок чого латинські слова скорочувалися і змінювали до невпізнанності свій вигляд, що особливо сильно віддалило французьку мову від латини і решти романських мов, – пор. фр. *île* «острів» – лат. *insula*, фр. *cit * («місто» – лат. *civitas* (civitatem), фр. *aim e* «кохана» – лат. *amata* (зн. відм. одн. *amatam*), фр. *ma tre* «учитель; майстер» – лат. *magister* «майстер» тощо (низку подібних прикладів можна було б набагато збільшити). Певні лакуни, виниклі в своїй лексиці як унаслідок суто формальних змін, появи надміру коротких слів і багатьох незручних омонімів, так і через брак у народній мові багатьох потрібних семантичних і синонімічних відтінків, зокрема в абстрактно-інтелектуальній лексиці, французька

мова усунула включенням до неї т.зв. учених слів, запозичених безпосередньо з книжно-літературної латинської мови. У такий спосіб виникли численні дублети іменників або потрібні прикметникові форми: *sûreté* «безпека» – *sécurité* «забезпечення», *champ* «поле» – *camp* «табір», *de soir* «(букв.) від вечора, вечірній» – *vespéral* «вечірній» тощо. У такий спосіб колишній ідіом, що початково, мабуть, розглядався як місцеве «зіпсуття» латинської мови, розвинувся в повноцінну національну мову, одну з найрозвиненіших мов Європи і світу, чому, звичайно, найбільшою мірою сприяло як те, що з XVI ст. ця мова, витіснивши з широкого офіційного вжитку латинську мову, стала державною мовою Франції, застосовуваною в офіційних документах, а також в усному вживанні, так і те, що нею з IX століття почала творитися різноманітна й різножанрова художня література.

Безперечно, на своєрідність культури, твореної французькою мовою, наклала свій відбиток не тільки своєрідність мови, створеної французькою нацією, що стала повною завдяки прийняттю всією нею (в повному обсязі всіх соціальних верств) нової мови і своєрідній трансформації цієї мови. Очевидно, не меншою мірою тут позначилася і своєрідність самої нації, що засвоювала цю мову. Своєрідність французької ментальності яскраво постає, зокрема, при зіставленні французьких фразеологічних зворотів із східнослов'янськими, українськими й російськими. Так, констатується, зокрема, у французькій фразеології набагато більше, ніж в українській і російській виявлене **тяжіння до числової й анатомічної точності**; француз не просто прогулюється чи походить взад і вперед, а «робить своїх сто кроків», коли його хтось ударив кулаком, або він упав і вдарився, то йому не просто «аж іскри з очей посипалися» або «свічки засвітилися», а «засвітилося тридцять шість свічок», у разі чийогось самогубства йдеться не про те, що хтось зарізався або застрелився, а проте, що «хтось перерізав собі горло» або «пропалив собі мозок»²⁶. Ця точність французького мислення схиляє до визначення французької мови як мови Декарта, математика і філософа, і Амбруаза Паре, відомого хірурга XVI-го століття. Очевидно, цю специфіку має французька мова як відбиття французької ментальності і на тлі європейських і – вужче – споріднених романських мов, загальновідо-

26 Пор. відповідні французькі фразеологізми і їхні російські відповідники: фр. *faire les cent pas* букв.: *делать сто шагов* – рос. *прохаживаться взад и вперед, делать моцион, гулять, шагать из угла в угол* [Французско-русский...1963: 798]; фр. *voir trente six chandelles* (букв.: *побачити тридцять шість свічок; увидеть тридцать шесть свечей*) – рос. *у него искры из глаз посыпались (от удара, падения)* [там само: 202]; фр. *se couper la gorge* (перерізати собі горло; перерезати себе горло) – зарезаться, покончить с собой) [там само: 525]; *se brûler la cervelle* (спалити собі мозок; сжечь себе мозг) – застрелиться; застрелиться [там само: 197].

мою є, зокрема, «галльська ясність» французької прози. Проте як попередньою наукою, так і сучасною, зроблено ще дуже мало, щоб більшою мірою конкретизувати своєрідність французької мови й культури саме в тому, що б можна схарактеризувати як її дух, тобто відбиття в ній національної ментальності. Такі, наприклад, її визначення, більш образні, ніж наукові, подібні до тих, що дає французький учений, який убачає в ній поєднання двох стихій – латинської, дух якої він називає духом Дон Кіхота, духом романтичним і героїчним, і галльської, яку він називає духом Санчо Панси, духом хазяйновитим, стриманим і ощадливим [Siegfried: 1957; Mauger 1957: 90–91], дають дуже мало, бо мимохить викликають і заперечення своєю дискусійністю. Можна, навпаки, виходячи з ментальності інших кельтів, зокрема, ірландців, уважати галлів романтиками, а римлян, з їхньою дисципліною і пунктуальністю, діючою адміністрацією, з їхньою зразковою юриспруденцією, римським правом, суворими реалістами. Мабуть, набагато більше дало б вивчення французького фольклору (приказок і прислів'їв, казок, пісень) у їхньому зіставленні, з одного боку, з усною словесністю інших романських народів, з другого, народів кельтських. Приклад з життя іншого живого кельтського народу – ірландців, де асиміляція (англізація) відбувалася на очах історії, свідчить, що при переході з однієї мови на іншу багато що з фольклору фольклорно-мовних формул перекладається із «старої» (відживаючої) мови народу на його нову мову, що стає для нього рідною²⁷. Бабусі перекладають (переповідають) для онуків, що вже не розуміють їхньої мови, відомі їм казки. На мелодії старовинних пісень і йдучи слідами їхніх сюжетів і тем новою мовою створюються нові пісні, пов'язані з зі старими. У такий спосіб стара спадкова культура, лише перевдягаючися в одяг нової мови, продовжує життя в нововиниклої нації, яка не тільки фізично (своєю антропологією), а й духово (своєю культурою) пов'язана з попереднім народом-предком, що втративши в цілому мову передав лише низку її особливостей у вигляді мовного субстрату, головню фонетичних тенденцій, певної частини лексики і семантичних, лексичних, фразеологічних і граматичних моделей та схем.

Звичайно, цей зв'язок, улитий у нову форму (мову), так само, втім, як зв'язок кожної людини з предками, вловлюється лише інтуїтивно і для свого виявлення вимагав би копіткої і тривалої роботи, яку, як це не дивно, ще майже не розпочато.

У процесі мовної перебудови галльського етносу і поступового його перетворення в галло-романський, а далі французький, без сумніву,

²⁷ Про зв'язок між ірландсько-англомовною народною поезією ірландців і створеною ірландською мовою [Алексина 1974: 113 – 114].

вирішальну роль відіграли саме найчисленніші нижчі соціальні верстви, бо саме вони, будучи найбільше і найдовше пов'язаними з місцевою мовно-культурною галльською традицією, найменшою мірою піддавалися впливові централізуючих і невілюючих, нормалізаторських тенденцій у витворюваній ними місцевій латинській мові. Вони ж, очевидно, зберігали у своїй мові найбільше лексичних реліктів субстратної галльської мови. Якщо галльська лексика найменшою мірою у французькій мові збереглася, що пояснюється як частково відсіюванням її елементів, характерних лише для частини місцевостей, так і взаємодією з іншими романськими мовами колишньої Західної Римської Імперії, то боротися із фонетичними особливостями і місцевою специфікою в уживанні й формуванні слів латинського походження, надто коли вони набули в народно-розмовній мові повсюдного поширення, було значно важче, а фактично й неможливо, навіть коли вона ще не набула статусу визнаної **окремої** мови. Із набуттям нею цього статусу те, що ще зовсім недавно розглядалося як відхилення, вади, спотворення й похибки місцевої розмовної латини, почало розглядатися як **норма** французької мови.

Нова мова, нова, творена нею і за її допомогою, культура належали, безперечно, й новій нації, шлях якої до порушеної римським вторгненням і завоюванням Галлії повноти полягав у її відтворенні на новій мовній основі. При цьому нова мова завдячувала своїй появі з'єднанню в ній двох ліній спадковості – «материнської», латинської, яка пов'язувала її з латиною, рідительською «матір'ю», і прихованішою, «батьківською», галльською, що вирізняла нову мову на тлі інших споріднених мов, надаючи їй національної специфіки, що відрізняла її від латини як «матері» і від її «сестер», інших споріднених романських мов. Безперечно, найвирішальнішу роль у набутті французькою мовою рис окремої романської національної мови відіграв галльський мовний субстрат. Саме його вплив надав їй **якісно** нового характеру. Решта змін, зокрема, вплив германський, франкський, привів здебільшого тільки до кількісних змін. І хоч нову мову названо згодом **французькою** за ім'ям засновників Франції як держави, королів франкського походження (звідси й французька назва держави France > галло-ром. (ст.) Francīa «Франкія (країна франків)»), у науковій класифікації романських мов французька мова, поряд із провансальською, поширеною на Півдні Франції, розглядається як одна з **галло-**романських, чим належною мірою наголошується на ролі галлів у її формуванні і розвитку.

Якщо порівняно безсумнівною є роль галльського **мовного** субстрату у формуванні французької мови, то вже значно складнішою є проблема галльської спадщини у формуванні і початках французької культури. Це

ще потребує великої роботи фольклористів, етнографів, культурологів, музикознавців, якою, по суті, серйозно й комплексно у Франції, тим більше за її межами ніхто ще серйозно не займався. Проте й за сучасного стану дослідженості не виникає жодного сумніву, що у французької нації маємо націю цілком нову початок постання якої датується смертю останнього носія галльської мови і повним переходом усіх галлів на місцеву галло-латинську (романську) мову. Оскільки між обома подіями, повним вимерттям галльської мови і зникненням останніх осередків галлів, що навіть у побутовій мові намагалися дотримуватися правил тодішньої узвичасної традиції усно-літературної мови, мав існувати якийсь певний, більший чи менший, часовий проміжок, цей час ще не може вважатися періодом появи визнаної галло-романської (>французької) мови як такої. Датувати її появу можна лише з того часу, коли в Галлії літературна латинська мова вийшла повністю з ужитку як побутова, поширена принаймні у певних суспільних колах галлів як мова родин, дідів, батьків і дітей, усіх трьох поколінь. Таким чином, для остаточного й повсюдного утвердження галло-романської (> французької) мови в Галлії треба було, щоб попередньо повністю вимерли як усно-розмовні не тільки галльська, але й латинська літературна мова. Остаточо цей факт, очевидно, закріплено появою Стразбурзьких клятв (842 р.), де нова романська мова виступає поряд із давньоверхньонімецькою. Але, звичайно, фактичне народження нового ідіому як окремої, принаймні поширеної розмовної, мови мало відбутися раніше, мабуть уже тоді, коли церковна влада в Галлії застерегла спеціальною ухвалою Турського собору (813 р.), що хоч служба Бога має правитися латинською мовою, у проповідях до пастви слід звертатися **народною** (отже, місцевою галльською) латинською мовою, бо латинська мова стала незрозумілою народним масам [Доза 1956: 375], що вже свідчило, що як розмовно-побутовою щоденною мовою літературною латиною вже ніхто не користувався. Коротше кажучи, встановити точну дату народження нової мови, названої пізніше французькою, неможливо. Фактичне її зародження розпочалося зі вступом легіонів Юлія Цезаря в Північну Галлію з того часу, як перші галли почали ще паралельно з використанням галльської мови, більш-менш вправно вживати в розмові з римлянами, а згодом і одне з одним латинську мову. Звичайно, якби галльська мова й культура, створена нею, не вимерли, народ, що заселявав нинішню Францію, а тодішню Галлію, мав би набагато довший родовід, ніж сучасні французи, яким, – якщо їхнє «народження» датувати офіційною датою його «реєстрації», Стразбурзькими клятвами, – на кінець другого тисячоліття (2000 рік) ще не виповнилося й двох тисяч років. У такому разі це був би зовсім інший народ, з іншою мовою й іншою

культурою. Те, що його витоки й походження, ще й досі як слід не з'ясоване, звичайно, аж ніяк не робить честі ані французькій, ані світовій науці. Але це цілком пояснено, як тим, що ця проблема не стосується безпосередньо ані історії французької мови, культури й народу, а лише їхнього сказати б, зародкового, «утробного» періоду, так і тим, що розв'язання цієї проблеми належить до найбільш складної проблематики світової науки взагалі, бо сюди належить також подібна проблематика походження германських, слов'янських і інших груп індоєвропейських мов, та й сама, ще складніша, проблема появи індоєвропейської прамови, належної до ностратичної (бореальної) надродини. Можна, однак, сподіватися, що саме романська родина мов, прамову якої, латину, не треба реконструювати, бо вона засвідчена багатьма пам'ятками, могла б дати найбільш вичерпну відповідь на питання постановня з єдиної прамови кількох споріднених мов, а тим самим дати надзвичайно важливий як фактичний, так і методологічний матеріал для подібних пошуків у царині інших груп споріднених мов індоєвропейської родини і інших родин світу.

Зовсім іншим шляхом іде відновлення повноти нації, етно-соціальної, мовної й культурної, у тім випадку, коли це не пов'язане з її переродженням на новій мовній основі і з народженням, по суті, нової, попередньо неіснуючої, нації. Це випадок не народження, а відродження нації, який полягає в тому, що початково роз'єднаний мовно й культурно етнос згодом, завдяки своїй мовно-культурній стійкості поновлює свою єдність і повноту на своїй власній мовній основі, не сприйнятій звідкись інде, від експандуючої на території цього народу держави.

Є, однак, в обох випадках, принаймні, в першому (при мовно-культурній трансформації етносу) і в другому (коли стару спадкову мову й культуру зберігають соціальні низи, тимчасом як соціальні верхи їх відкидають), і дещо спільне. Полягає воно в тому, що саме мова, зберігана широкими верствами народу, чи вироблена на початково чужій мовній основі, чи питома, успадкована, змушує провідні верстви, оцінюючи й усвідомлюючи це як важливий конструктивний чинник для власного самостійного культурного й політико-економічного розвитку, врешті-решт прийняти цю мову, зберігану соціальними низами, як свою і очолити власний народ, використовуючи витворену або збережену ним мову.

Щодо традиційно успадкованої, а не занесеної ззовні мови, ця теза не потребує особливих пояснень і доказів. Дещо складніше стоїть справа із новонабутими національними мовам, виниклими внаслідок «народження через смерть», коли нація, очевидно, навіть не зазнаючи особливих чужоетнічних домішувань, радше за все стосовних тільки елітарних, малочи-

сельних кіл, перероджується мовно. При цьому біолого-антропологічний, расовий (чи підрасовий) тип народу залишається той самий, успадкований. Відбувається лише повний перехід етносу на іншу мову. Масовість цього переходу, фонетичний (у тім числі ритмо-мелодичний) вплив попередньої мови, її семантичних моделей у лексиці, фразеології й граматиці, потреба в словах попередньої мови, чи то для позначення місцевих реалій, чи то як залишкових реліктів, збереження яких диктується нерідко їхньою особливою, інтимною емоційністю, спричинюється до того, що новозасвоєну мову ніколи, особливо якщо йдеться щодо засвоюючого її етносу, про етнос численний і своєрідний, не засвоюється ідеально, без численних відхилень проти її літературних норм. Особливо це стосується, звичайно, численних соціальних нижчих і середніх прошарків селян, ремісників, дрібних крамарів, базарних перекупок, різноманітних декласованих елементів, саме тієї частини суспільства, на яку найвищі прошарки найменше звертають уваги, хоч саме тут як у найчисленнішій частині новоформованого народу і виробляється найбільшою мірою нова мова в усій різноманітності її говірок, у тім числі й тієї, якій волею обставин у подальшому судилося стати основою майбутньої літературної мови.

Беручи за приклад особливості формування французької мови, можна без особливого ризику припуститися великої помилки, гадати, що вона, а точніше той галло-романський ідіом, що надалі розвинувся з неї, мала найбільшою мірою й інтенсивністю формуватися в усій своїй специфіці не в романізованих верхах галло-романського суспільства, а в його нижчих прошарках. Суспільні верхи галло-романського суспільства вже своєю елітарною позицією були наперед призначені до вживання якнайменш відмінної від римської (або – пізніш – равенської) норми латини, хай і тодішньої розмовної, дещо відмінної від писемної. Перед приїздом із тодішньої імперської столиці високим урядовцем – адміністратором або воєначальником аж ніяк не випадало виглядати неосвіченим провінціалом. І тому, коли навіть, можливо, у спілкуванні з власною челяддю чи колонами-селянами той чи той знатний галло-романець міг «низходити» до місцевого ідіому або його елементів, то тут, зрозуміла річ, у спілкуванні із столичним гостем він якнайстаранніше уникав місцевих форм, слів і виразів. Сама думка, що його римський (чи равенський) гість буде десь «цитувати» його невігластво, ілюструючи його, скажімо, вживанням *île* «острів» замість правильного *insula* і десь висміювати його провінційну неосвіченість, змушувала подібного галло-романця до розмови по змозі вишуканішою, наближеною до столичної, латиною, – хоч у цій латині йому було незатишно й незручно, як у парадному, дещо тісному одязі. Звичайно, бажаючи, щоб і його діти

не пасли задніх, а швидко просувалися шаблями кар'єри подібний галло-романець (і всі його брати за класом) знаходив для своїх дітей найкращих учителів і стежив старанно за мовою власної родини. Те саме відбувалося й серед інших представників елітарних кіл галло-романського суспільства. Звичайно, і за таких умов тут не могли не поставати свої, провінційні відхилення, але вони не могли не бути неістотними й дрібними, бо тоді повсякчасно діяла вирівнююча норма столичної латини. Місцевий колорит міг посилюватися лише хіба що в умовах зустрічі інтимних друзів і знайомих, при спілкуванні з людьми нижчого суспільного рівня. Але це були окремі принагідні відхилення. І отже, якби формування мови визначалося самими суспільними верхами, то ледве чи місцевий ідіом набув таких яскраво своєрідних рис, які характеризують нововиниклу французьку мову. Інша річ, мова тих галло-романців, які не боялися наразитися на насміх приїжджиків з Італії, бо це аж ніяк не відбивалося на їхній «кар'єрі» селянина, дрібного ремісника чи крамаря. Тут, навпаки, набагато вільніше розвивалося місцеве мовлення, – у містах лише злегка пристосоване до смаків багатих городян, – і тому є всі підстави гадати, що саме тут і закладено основи для розвитку французької мови. У подальшому, коли зв'язки з метрополією, Італією, унаслідок вторгнень (германських) варварів були послаблені і Галлія надалі стала країною рівнорядною з Італією, навіть сильнішою від неї, – що сталося внаслідок виникнення тут очоленого франкською династією окремого Франкського королівства, – змертвіла латина не могла вже бути загальнонародною розмовною мовою і мала поступитися місцевій народно-розмовній романській мові. І до виникнення її найбільшою мірою, звичайно, спричинилися нижчі верстви галло-романського етнічного суспільства, які не йшли слідами занесеної ззовні столичної або метропольної «моди», а на думку тодішніх нормалізаторів латини, «спотворювали» її, а, насправді, – як виявилось пізніше, – формували свою нову національну мову. Пізніше, коли її значення було усвідомлене вищими верствами галло-романського суспільства, вони почали дедалі ширше використовувати цю народно-розмовну мову, удосконалюючи її і роблячи її завдяки тому, що їй припало виражати найскладніші поняття розумового життя, що його розвивають саме найосвіченіші (і найзаможніші) прошарки суспільства, – дедалі досконалішим зраряддям всебічно розвиненої культури.

Таким чином, хоч насадження латини в Галлії йшло в напрямі «згори в діл», – латина поширювалася насамперед серед галльської знаті і лише насамкінець досягла найнижчого соціального рівня, найчисленнішого кількісно селянства і ремісників (про це свідчить між іншим і те, що саме в галузі, пов'язаній з природою, сільським господарством, ремеслами збе-

реглося і збережено як релікти у французькій мові слова галльського походження, пор., напр.: *chêne* «дуб», *sillon* «борозна», *crête* «вершки», *mine* «шахта», *grève* «плаский піщаний берег» і под.), але саме, найвірогідніше, у цих найнижчих верствах галло-романського суспільства вона сформувалася в справжню національну мову, завдяки насамперед інтонаційній і фонетичній своєрідності (найменше стриманій нормалізаторськими чинниками, що діяли в мовному житті галло-романських вищих верств), а також завдяки взаємодії з тенденціями й особливостями, успадкованими від галльської мови. І вже на відміну від насадженої згори книжно-літературної, а почасти й народно-розмовної латини Італії ця сформована в Галлії місцева народна латина в своєму соціолінгвістичному розвитку і поширенні йшла протилежним шляхом «здолу вгору». Значною мірою стимулом для розвитку нової національної мови Галло-Романії (> Франції) міг сприяти, – хоч це звучатиме й парадоксом, – той «морок варварства», який спустився над Галлією, як і над усією Західною Римською Імперією, спричинений занепадом традиційної римської (> романської) освіченості і культури, пов'язаної з латинською книжно-літературною мовою. Завойовниками Північної Франції (у тім числі й осередку розвитку французької мови, Ільде-Франса) не було часу в своєму повсякденному житті засвоювати літературну латину, у своїх численних побутових справах і стосунках з місцевим населенням набагато поширенішою і практично кориснішою була для них місцева **народно-розмовна** мова, яку, природна річ, насамперед засвоювали і рядові франки, і франкська знать, у тім числі, дедалі більш романізована (> пофранцузувана) королівська династія. І тому, через те, що саме завойовники франки найбільшою мірою відокремивши Галло-Романію від метрополії, Італії, дали найбільший початковий поштовх для розвитку нової самостійної місцевої галло-романської мови й культури Північної Франції, не слід особливо дивуватися тому фактові, що саме назвою цього чужоземного **германського** народу почали позначати нову романську державу, її народ, її мову і культуру. Це виявилось тим природнішим, що самі франки, що проникли у Францію (на відміну від франків, що залишилися на землях Німеччини, стали частиною німецького народу, і франків, що в Нідерландах розвинулися в окремих нідерландський народ, мешканців Голландії і Фландрії) перейшли повністю на місцеву романську мову, злившись з її автохтонами, романізованими галлами.

Соціолінгвістичний напрям шляху поширення мови, насадженої завойовниками, але перетвореної у соціальних низах асимільованого народу «здолу вгору», від нижчих соціальних шарів суспільства до його вищих прошарків, є де в чому подібним до напрямку поширення мови, витискуваної

державою-завойовницею. Тут так само витискувана з життя мова, що стала мовою, як правило, нижчих верств, поступово відроджуючися, підіймається вгору, поширюючися серед найвищих верств суспільства. Проте ця загальна подібність у напрямі руку не знімає багатьох відмінностей в обставинах руку в обох випадках, і тому хоч у шляху поширення мови і повного подолання неповноти соціальної й мовно-культурної є деякі схожі моменти, між обома цими типами мовно-культурного розвитку залишається істотна відмінність, яка не дозволяє їх об'єднати в якусь вищу єдність, а, навпаки, примушує з соціолінгвістичного погляду вважати їх докорінно відмінними.

Ця докорінна відмінність спричинена зовсім відмінним ставленням до ідіому, народжуваного як хай початково й «незаконне дитя» панівної мови, яка витискала, а згодом і витисла мову автохтонну, небажану з погляду цілості держави-завойовниці, від того ставлення, яке виникає до витискуваної мови, яка претендує на розширення соціального кола її носіїв і розширення своїх функцій. Що стосується конкретно галло-романського ідіому Північної Франції, у дальшому майбутньої французької мови, то соціолінгвістичні обставини його виникнення й становлення найрельєфніше виступають у зіставленні з долею галльської мови, одного з його «батьків» (разом із латиною), витискуваної латиною. Галльська мова як можливе знамено галльського сепаратизму римлян явно не влаштувала. Якщо вони її якоюсь мірою й визнавали (пор. згадане попередньо застереження римського юриста Ульпіана щодо можливості офіційного її вживання в частині документів), то це було аж ніяк не визнання-протегування (навіть захист), а визнання-толерування, вимушене відносною стійкістю витискуваної мови, на яке тимчасово вони мусили зважати. Зате інші їхні заходи, зокрема, повторювані неодноразово едикти римських імператорів, якими ставилися поза законом галльські друїди і барди, а тим самим і їхні школи, релігійні й поетичні, де плекалася престижна галльська національна традиція, абсолютно недвозначно говорять про те, що римляни прекрасно усвідомлювали, на чому ґрунтується сила і стійкість галльської мови і, розуміючи це, вони, підриваючи корені національної галльської культури, щільно пов'язаної з мовою, тим самим у найнефективніший спосіб поборювали й витискали з життя галльську мову, чого, зрештою, їм і пощастило досягти. Деякі «послаблення» в проведенні цієї основної стратегічної лінії, скерованої на екстермінацію галльської мови, спричинювалися аж ніяк не якимись суперечливими їхніми бажаннями. Це були лише вимушені тактичні прийоми для якнайнефективнішого проведення тієї самої стратегії: надмірна суворість у витисканні галльської мови могла б викликати неба-

жане щодо римлян роздратування в галльському суспільстві. Ліберальні ж часткові (і тимчасові) поступки дозволяли, примирюючи навіть найбільш консервативно щодо власної мови налаштованих галлів-традиціоналістів з римською політикою, тим більш ефективно впроваджувати в галльське життя і побут латину. У зовсім інших умовах судилося зароджуватися й розвиватися народженому від «шлюбу» народної латини і вигасаючого галльського ідіому (**язика**, – користуючися старими термінами) галло-романському мовленню Північної Галлії. Це мовлення, позбавлене будь-якої престижності як в очах приїжджих освічених римлян з Риму, й Італії загалом, так і з погляду освічених романізованих галлів, звичайно, не могло не викликати їхньої посмішки, але ця посмішка, що переходила в поблажливий усміх, не була пов'язана з будь-якою тривогою, – що її могло викликати існування поки що живої галльської мови: «Хай, мовляв, романізований галльський селянин говорить поки що й поганенькою, але все-таки **латиною**». Докладніше про роль галльського субстрату при формуванні французької мови див., зокрема, у працях автора [Ткаченко 1972: 186–191; Ткаченко 1985: 39–44]. Від нього вже не почути галльської мови, мови колись поборованого Цезарем Верцінгеторікса і інших галльських вождів. Нікому тоді, напевно, й на думку не спадало, що з цієї потворної галльської латини неосвічених галлів з часом виникне зовсім нова мова, суперниця справжньої класичної латинської мови, виплеканої генієм Цезаря, не тільки завойовника Галлії, а й майстра блискучої латинської прози, Цицероном, Горацієм, Овідієм, Вергілієм, Апулеєм і іншими вершинними постатями римської літератури. Коли ж свого часу зневажений ідіом сформувався в самостійну романську мову, Галлія давно перетворилася на Францію, самостійну європейську державу, і тому французам (< галло-романцям) уже не могли загрозувати жодні звинувачення в сепаратизмі або націоналізмі. Як відомо, навпаки, престижність французької мови змусила неодноразово італійців (принаймні територіально більш пов'язаних з колишньою метрополією (Західної) Римської Імперії звертатися до французької мови: сучасною йому французькою мовою писав, зокрема, свої записки всесвітньо відомий італійський мандрівник Марко Поло, французькою мовою так само писав свої «Мемуари» великий італійський драматург Гольдоні [Доза 1956: 454; Lexikon... 1966: 297]. Це викликалося потужністю значно швидше від Італії сентралізованої Франції, яка і в розвитку й поширеності своєї мови набагато випереджала колись пануючу над нею Італію римських часів. Доля інших романських мов, оскільки була більш-менш подібна до долі французької, в зародковому своєму стані при вихідному статусі діалектів латинської мови мала початково, очевидно,

складатися в більш-менш той самий спосіб, що й доля північного галло-романського ідіому (> французької мови): їх так само початково не брали до уваги як місцеві «спотворення» класичної латинської мови, – і тому, власне, в латинських написах вони «відбиті» тільки у вигляді окремих специфічних місцевих «описок» і «помилок» у написах, здійснених літературною латинською мовою. Але так само, як і до галло-романської латини найнижчих верств населення римляни ставилися й до латини лузитан (> португальців), іберів (> іспанців), ретів (> ретороманців та фриулів), даків (> румунів), як утім, і до латинян тусків (> етрусків) майбутньої Тоскани, що згодом стала основою італійської літературної мови. Їх абсолютно не цікавило, як використовують латину соціальні низи підкорених ними народів: найважливішим було для них те, що вони в цілому або повністю почали користуватися їхньою мовою, яка, до речі, у той час, напевне, і в Італії не була абсолютно монолітною, і відрізнялася місцевими й соціальними відмінностями залежно від походження носіїв з тієї або іншої місцевості Італії і їхньої належності до тієї чи іншої верстви римського суспільства. Звичайно, якби мовний романський сепаратизм виявився ще б в рамках Римської Імперії з ним би почали боротися. Але виявився він значно пізніше, уже будучи цілком оформленим романським державним «сепаратизмом», та й то дуже поступово. Відомо-бо, що дуже довго і державне офіційне життя, і державну римо-католицьку церкву в майже всіх романських народів обслуговувала книжно-літературна латинська мова. Проте оскільки на той час ця мова вже не мала коренів у повсякденному побуті, а стала лише спадково мертвою виучуваною мовою, боротьба з нею відбувалася в романськомовних країнах багато в чому як боротьба двох функцій, стилів, діапазон одного з яких, місцевої романської мови, поступово розширювався коштом іншого, латинської мови, а діапазон іншого, латинської мови, поступово звужувався. Це позначалося й відповідно у розширенні і звуженні літературно-писемних жанрів обслуговуваних ними. Початково латина безвинятково панувала як в офіційно-діловому листуванні й документації, так і в мові церкви, як у поважних жанрах (поезії високого стилю, праці науковій і мистецькій, драмі), так і, сказати б, «легковажніших» різновидах літератури (студентські жартівливі й любовні пісні, *carmina burana*). Перші записи романськими мовами – це принагідні (для більшого автентизму) цитовані в юридичних документах латинською мовою записи свідків або знову ж таки принагідно наведена записана усна клятва (Стразбурзькі клятви), яка зафіксована саме **народною** місцевою «латиною» (французькою мовою, ще названою просто романською), для того, щоб ті, що клянуться, як правило, необізнані (або погано обізнані) з лати-

ною, точно усвідомлювали **зміст** клятви і пізніше не могли б її порушення мотивувати не розумінням тексту клятви. Отже, французька мова як народна латина, а разом із нею більшість романських, лише поступово, крок за кроком витискали латину, колись всевладно панівну, якщо вже й не як розмовну, то писемно-літературну мову. Проте оскільки ця мова була на той час фактично вже позаетнічною, це витискання мало радше характер перерозподілу певних стилістичних реєстрів або диглосії при суперництві двох діалектів у межах тієї самої мови і не викликало жодної з тих колізій, якими супроводжується боротьба двох національних мов. Отже, вихідні стартові позиції всіх романських мов щодо латини, що їх породила у взаємодії з місцевими нелатинськими мовами були більш-менш подібні. Однак надалі, коли вже почалося суперництво між окремими романськими мовами, їхні долі склалися по-різному. Частина з них, завдяки сприятливим політико-економічним обставинам, вийшла на перший план, набувши нерідко рангу т.зв. «світових мов» або мов дуже близьких до цього стану. Це – французька, італійська, іспанська, португальська. Інша частина опинилася начебто в затінку цих великих мов, будучи витискувана ними (провансальська, каталанська, галісійська, сардська) і частково й досі з більшим чи меншим успіхом борються за своє існування. Під тиском слов'янських мов, а частково, мабуть, і італійської зникла, доживши до ХІХ ст., далматинська мова. Поступово починає оживати й розвиватися тривалий час витискувана німецькою ретороманська мова Швейцарії. Більш проблематичним є майбутнє її відгалуження (на території Італії) у вигляді фриульського ідіому, який лінгвісти схильні трактувати (залежно від своєї орієнтації) то як окрему фриульську мову, то як різновид ретороманської, то як один з діалектів італійської²⁸. Але ця частина історії романських мов, значною мірою узалежнена від їхньої соціолінгвістичної ситуації вже виходить з-поза меж того шляху розвитку («народження через смерть») у подоланні хвиливої неповноти соціально-етнічної або мовно-культурної неповноти, про яку, зокрема, в її ситуації подолання подібної неповноти при умові народження цих мов тут ішлося²⁹.

28 З огляду на значну розбіжність між окремими ретороманськими ідіомами прийнято було говорити, зокрема в радянській лінгвістиці, про існування ретороманських мов, серед яких виділювати 1) ретороманську мову Швейцарії, 2) тирольську ретороманську мову, 3) фриульську мову [Бородина, Сухачев 1990: 410].

29 Для завершення картини дальшого розвитку неолатинських (романських) мов слід застерегти, що все сказане попередньо стосувалося всіх романських мов за винятком румунської, що виявилася в зовсім іншій ситуації. Спочатку розвиваючися, як і решта романських мов, не тільки з народної латини, але й у взаємодії з її книжно-писемним варіантом (про що, зокрема, свідчать написи

3. Тип збереження (поновлення)

СОЦІАЛЬНОЇ Й КУЛЬТУРНО-МОВНОЇ ПОВНОТИ

ШЛЯХОМ ЗАХИСТУ ВІД СПРОБ АСИМІЛЯЦІЇ. ДВА ЇЇ РІЗНОВИДИ

Зовсім відмінною є ситуація боротьби витискуваної мови неповної нації, яка досягає відновлення своєї всебічної повноти на шляху відродження власної, не накинutoї ззовні мови, поновленням або започаткуванням нормального мовно-національного розвитку. Цей розвиток передбачає цілу низку специфічних моментів в еволюції самої національної мови відповідного гнобленого народу, культури, насамперед, літератури як словесного мистецтва, твореної нею і поширення національної мови, попередньо витісненої з ужитку повністю у вищих соціальних прошарках, а частково в усіх верствах суспільства.

Існує два основні різновиди неповноти нації, які б годилося характеризувати, як (1) поверхневу, або започатковану неповноту (менш типовий випадок) і (2) доглибну, або завершену неповноту (найтиповіший випадок).

римської Дакії), де латина супроводжувала романізованих даків і з'єднуване з ними романо мовне населення, переселене з інших римських провінцій, аж до початкових етапів християнізації цього населення, про що свідчить лексика румунської мови (пор., зокрема, Dumnezeu «Бог» з лат. Domine Deus «Господи Боже» (досл. Бог)), проте в дальшому перебуваючи в слов'янському оточенні румуни мусили як «свою» богослужбову мову використовувати старослов'янську (давньоболгаромакедонську), а як офіційно-ділову аж до початку XVI ст. частково (на півночі) старорумунську, а почасти (у південній Румунії) середньоболгарську, що відірвало їхню мову водночас як від інших романських мов, так і від західноєвропейських у цілому, оскільки те, що в інших романських мовах передається лексикою, утвореною від романських (< латинських) коренів, – основного джерела живлення разом із грецькими європейських інтернаціоналізмів, – у румунській часто-густо виражалося за допомогою слов'янських слів (рідше турецьких, новогрецьких та угорських). Тому цілком природним виявилось тяжіння румунів до зближення своєї мови з рештою романських, яке успішно здійснюється за допомогою т.зв. рероманізації румунської мови, поступового запровадження в неї поряд із слов'янськими і іншими нероманськими лексичними елементами румунізованих романських, які частково повністю витискають нероманські, частково ж виступають з ними поряд як частина синонімічного ряду, збагачуючи тим самим мову стилістичними нюансами (пор. деякі з подібних дублетів: «пил, порох»: prař (< болг. прахъ) – pũlberē (< лат. pulvis); «голос»: glas (< болг. гласъ) – voce (< лат. vox (знах. в. vocem); ім. voce); «любов, кохання»: iubitire (< слов. l'ubiti (любити) – atõr (< лат. atõr (< лат. atõris); ісп. ator); «голий»: gol (< слов. гољъ (голь) – nud (< лат. nudus) тощо. Завдяки цьому румунські тексти, особливо наукові, політичні й публіцистичні, стають набагато приступнішими іншим романцям, ніж це було на початку XVI ст., коли румунська літературна мова почала використовуватися в писемності (докладніше про це див. у змістовній праці А. Граура [Graur 1965: 68]).

3.1. Збереження і здобуття абсолютної національно-мовної й культурної повноти у випадку її поверхневого порушення

До першого різновиду можна (і слід) віднести випадки неповноти націй з довготривалою і щойно (і відносно) недавно знищеною державністю (приклади цього різновиду і водночас стану дають такі нації Європи, як поляки, угорці, італійці). Власне, при цій неповноті вона майже не відчувається, а якщо й починає відчуватися, то дуже гостро, бо нація, по суті, ще повністю зберігає (як спадок попереднього стану повноти за існування власної держави) свою повноту, мовну, культурну, суспільно-етнічну і національну мову через це абсолютно домінує в усіх соціальних прошарках нації, як у селі, так і в місті. Націю, як правило, силоміць приєднану до держави-метрополії, що вчинила це, використавши певну державну політичну кризу приєднаної нації, тільки-но починають змушувати до стану неповноти, і тому вона надзвичайно болюче сприймає цей примус і дуже гостро на нього реагує, оскільки має надзвичайно високо розвинену національну свідомість і, образно кажучи, (через це) дуже розвинене «національне самолюбство», яке надзвичайно болісно реагує на найменші зазіхання на її права, насамперед на її національну самобутність. І тому тимчасом як нація в стані доглибної (завершеної) неповноти, що перебуває начебто в стані летаргійної смерті, тобто (майже) повного знечулення і через це легко «ковтає» найгостріші заходи її нівеляції (наприклад, повне усунення її мови з офіційного вжитку і висміювання її як «мужицької», «некультурної», «потворної» і т.ін.), нація в стані поверхневої (щойно започаткованої) неповноти навіть на найменші обмеження своєї повноти (наприклад, у галузі вживання національної мови, – обмеженнями її офіційного вжитку, двомовністю написів мовою метрополії і власною (тим більш уміщенням на першому місці мови метрополії) і под. відразу ж реагує протестами, пасивним опором, бойкотуванням подібних заходів, усебічним підкресленням своєї національної суті³⁰. Власне, за такого стану нація

30 Пор. характерне щодо цього явище в Угорщині: «Політика Австрії наприкінці XVIII і на початку XIX ст. (особливо скерована на обмеження використання угорської мови) спричинювала сильний опір та обурення. Повсюдно міцніло почуття національної самосвідомості, для патріотів стало справою честі користуватися рідною мовою, носити угорський одяг, танцювати угорські танці, опікуватися культурною спадщиною і розвитком національної науки. Угорськими патріотами засновано Національний музей і Угорську Академію наук; у зв'язку з посилюваним розкладом феодального ладу в 30-х роках XIX ст. проведено низку буржуазних реформ (і безпосередньо далі – О. Т.). Революційні прагнення народних мас у 40-х роках XIX ст. переплелися з прагненням забезпечити для Угорщини повну самостійність. На чолі

і насамперед через існування власної національної еліти, що складається не лише з людей високоосвічених, а й **високозаможних**, причому спадково, належачи до родової аристократії, нація в цілому зберігає свою повноту, яку держава-поневолювачка лише прагне ліквідувати, бо національною мовою за подібного стану користуються не тільки соціальні низи по селах і, – що важливо відзначити, – й по містах, – а й абсолютно всі інші прошарки населення (ремісники, робітники, урядовці (звичайно, поза межами установ, де мусять користуватися як офіційною мовою метрополії), інтелігенція різних професій і професійних спрямувань, буржуазія (купці й підприємці), дворянство, аж до найвищої аристократії, духівництво від найнижчого до найвищого, а також всілякі декласовані й кримінальні елементи «нешанованих» занять – бандити, злодії, шахраї, шулери серед чоловіків, повії різних категорій серед жінок і – відповідно – їхні «керівники» – суге-

*цього руху стояли: публіцист Л. Кошут (Kossuth Lajos), поет Ш. Петефі (Petöfi Sándor) і письменник-публіцист М. Танчич (Táncsics Mihály). Найвищим пунктом прояву національної самосвідомості стали проведення закону про скасування кріпацтва і визвольна війна 1848 – 1849 рр.» [Майтинская 1976: 347]. Багато в чому подібні явища спостерігалися в поляків і італійців. У перших, не говорячи вже про відомі польські легіони в часи Наполеона (організація яких спричинила появу т.зв. «Mazurka Dąbrowskiego», що став потім національним (>державним) гімном Польщі, який розпочинався словами: «Jeszcze Polska nie zgineta, рbкі ту żyjemy...») і не менш знані повстання. У перервах між ними для польського суспільства характерним було, зокрема, в частині, анексованій Росією, гострий спротив проти спроб русифікації і повсякчасний, – якщо не активний, то пасивний опір, що спричинював (попри всі спроби російського уряду до протилежного, не стільки русифікацію Польщі, скільки частково навіть колонізацію посиланих сюди російських урядовців, особливо молоді, про що пише, зокрема, Я. Івашкевич [Iwaszkiewicz 1981: 49]. В Італії рух за визволення також викликав як вияви активного опору (рух карбонаріїв, військові акції Дж. Гарібальді, так і всіляку протидію, зокрема, австрійцям на півночі Італії). До свого руху, італійці, крім італійців, за будь-якої можливості прагнули залучити й іноземців, особливо, якщо це були видатні особистості, що могли надати як найширшого європейського й світового розголосу визвольним прагненням італійців. Зокрема, блискуча красуня, полум'яна італійська патріотка, графиня Гвіччіолі, що в неї закохався Байрон, намагалася (природна річ, не без допомоги своїх жіночих чарів, поєднаних з розумом і красномовністю), – і не без успіху, прилучити Байрона до лав борців за визволення Італії. Це надихнуло Байрона на створення італійських (за темою) поем – «Пророцтво Данте» і «Бенно». Самі італійці часів Рісорджіменто (Rissorgimento. «Відродження», – епоха Возз'єднання Італії) створили справжній культ італійської мови: на противагу іншим мовам, якими мали заробляти на хліб (званими *lingue di pane* (букв.) «мови хліба»), італійська мова звалася *lingua di cuore* «мова серця» (для кожного італійця).*

нери тощо)³¹. Повнота ця, зокрема, прекрасно відбита в творах із сучасного польського життя Б. Пруса («Лялька», «Емансипантки») або Г. Сенкевича («Родина Полонезьких»), С. Жеромського («Бездомні люди»), де діють персонажі з усіх класів польського суспільства і кожне товариство говорить властивою його прошаркові польською мовою, а не штучно сконструйованою, «перекладеною» з іншої мови, що відразу ж відчувається. Усе ж подібна ситуація не є і не може бути ідеальною, тобто суспільно повною, бо її раз у раз порушує вторгнення, більше чи менше, мови метрополії, іноді надзвичайно агресивне й загрозове. У російській частині Польщі, – що особливо характерне, бо розкриває всю абсурдність тези російських слов'янофілів, про «слов'янське братерство», – це виявлялося, зокрема, в намаганні, з одного боку, позбавити Польщу своєї національної еліти, заможних дворян-землевласників, з другого, поставити їх собі на службу: землі польських землевласників, що брали участь у повстанні, конфісковувалися і передавалися у володіння росіянам. Це водночас позбавляло поляків частини провідної верстви заможних людей, а цих останніх примушувало триматися осторонь від визвольного руху, бо це могло призвести до втрати багатств, нагромаджених попередніми поколіннями предків. Частину цієї еліти царська влада намагалася до того ж поставити собі на службу, приваблюючи її представників високими посадами на військовій і цивільній службі, звичайно, коштом їхньої повної чи часткової відмови від своєї польськості і зросійщення. Такі відомі прізвища осіб уже російської або радянської історії (явно польського походження), як Пржевальський, Кржижановський, Вєльгорський (Wielgórski), Коллонтай (пор. Hugo Kołłątaj, – ім'я й прізвище відомого польського діяча і письменника часу Просвітництва – XVIII ст.), свідчать, що іноді це вдавалося. Відбувалася й часткова русифікація поляків, які в пошуках заробітків кидали Польщу (Край, як її на-

31 До речі, як це не видається дивним, наявність саме цієї декласованої групи носіїв національної мови (часто із власним своєрідним жаргоном, але на національній основі) одне з найяскравіших свідчень повноти і стійкості національної мови, і, навпаки, при набутті повноти мовою, до того часу неповної, саме ці прошарки, пов'язані з заможними верствами, бо вони їх грабують (зłodii, бандити) і «випомповують» з них гроші, продаючи їм своє тіло (повії), найпізніше «навертаються» до національної мови. Тому в роки т.зв. «українізації» дехто, жартуючи, казав, що коли десь у темному завулку до вас підійде кримінальний тип і скаже (звісно, українською мовою) щось подібне до такого речення: «Ану, свиното, витряхай свої кишени, та швидше!», або десь із вечірньої сутіни вирине нічна «сирена» в коротенькій спідничці і скаже: «Красунчику, чи не підеш зі мною спатусі?», то вважайте, що українізація цілком і повністю перемогла, бо ці елементи як найбільш «антижлобські» найменш на неї податні.

зивали поляки) і їхали поза її межі (урядовців, підприємців, купців, – пор., зокрема, відомі польські крамниці ковбасних виробів у Москві, утримувані польськими купцями; між іншим саме цим російські мовознавці пояснюють наголос *языkováя* колбаса (п. *kielbasa językòwa*) на відміну від, скажімо, *языковáя* політика). Зачіпала частково русифікація і найнижчі верстви польського населення (у тім числі селян), які мусили служити в російській армії з її російською мовою. Частина з цих поляків могла теж залишитися в Росії. І нарешті, русифікацію спричинювали численні арешти й заслання поляків у межі Росії, з яких значна частина там і залишалася, причому, може, не стільки вони, хоч це іноді стосувалося й їх, скільки їхні діти, особливо, коли вони одружувалися з росіянками повністю деполонізувалися і ставали за мовою і національною свідомістю росіянами. До речі, потім частина цих зрусифікованих нащадків виявилася видатними ученими. Крім уже згаданого Пржевальського, сюди (у науці) належить також Е. Цюлковський (п. *Ciołkowski* від п. *ciółek* «теля (самець), малий бичок», р. *телок*). А серед письменників такі уславнені імена *російської* літератури, як Олександр Грін (справжнє прізвище (у р. формі) Гриневский, п. *Gruniewski*), одесит Юрій Карлович (отже, від батька на ім'я *Karol*) Олеша, К. Паустовський, бабуся якого, як він сам про це розповідає в автобіографічному романі «Далёкие годы», була полька, глибоко віддана польській мові й культурі. Через це з такою симпатією він розповідає про свої відвідини Я. Івашкевича в його справжньому польському домі, згадуючи принагідно про бабусю. Царський уряд, як відомо, – особливо після третього, січневого, повстання (1863 – 1865 років), що закінчилося поразкою, – докладав усіх зусиль до «обрусіння» Польщі. Польська мова як офіційна була оголошена поза законом (єдино, де вона офіційно, – поряд, однак з російською, – толерувалася, це церковні (костельні документи), якими римо-католицька церква реєструвала народження, шлюби й поховання своїх вірних (як відомо, за мовою римо-католицька церква залишалася польською, а через це були всілякі намагання зробити поляків православними (хоч би й через мішані шлюби, – з росіянами, українцями й більшістю білорусів православних, – частина була римо-католиками, – православними). Виключно на російську мову переведено в Польщі державні чоловічі й жіночі гімназії, де дуже суворо стежили, щоб усі не лише в гімназії, а й поза її стінами не користувалися польською мовою. Заборонялося читати польські книжки. Особливо суворо (аж до виключення з гімназії з «вовчим білетом», тобто без права вступу до жодної гімназії в межах Росії) каралося читання «націоналістичних» (за радянською термінологією, тобто патріотичних і, зрозуміла річ, антиросійських) творів великих польських поетів-пророків ро-

мантиків (А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красинського); з їхньою поезією і з польською історією учнівська польська молодь могла знайомитися лише в суворо законспірованих учнівських гуртках, участь у яких теж каралася виключенням із гімназії без права вступу до будь-якої іншої російської. У гімназії учням всіляко втовкмачувалася думка, що поляки – це в далекому минулому ті самі росіяни, а польська мова це наслідок «зіпеуття» цієї **первісної** рідної мови поляків скандинавськими і римо-католицькими впливами. Отже, справжньою рідною мовою поляків є російська, а їхньою рідною **слов'янською** релігією є православна. І тому русифікація поляків – це не насильство, а природний процес повернення до **рідної** російської мови і до рідної полякам **православної** віри. Опиратися цьому **благодетельному** процесові нісенітниця (якщо не злочин). Польська ж мова в гімназіях викладалася також, але майже факультативно, як **місцева** мова (ще не асимільованих цілком тубільців) за нудними нецікавими підручниками, де витравлено будь-який дух польського «сепаратизму», і учні ці уроки (лише толерованої як Попелюшка мови, де панувала нудьга) неохоче відвідували. Такі випадки, один з яких описує С. Жеромський у своєму романі «Сизифова праця» («Syzyfowe prace»), коли вчитель на цім уроці замість запрограмованої порції нудьги, що йому загрожувало суворою карою, крім позбавлення роботи, – наважився учням прочитати патріотичного вірша А. Міцкевича, могли бути лише винятковими. І однак, знаменна назва роману, де яскраво описано цю гнітючо-вбивчу для польської мови й культури атмосферу, – до того ж перейняту глумом і зневагою до всього польського, його опльовуванням (де, наприклад, учитель, перекінчик-поляк, щоб сподобатися російському начальству, співає перед учнями пісеньку, що зневажає героїв останнього повстання: «Все повстанцы, кохаёнцы, удирают как зайонцы» (тобто, всі повстанці, що кохають (мається на увазі – Вітчизну), утікають як зайці)³²). І незважаючи на це, з чим пов'язана і назва роману, усі спроби всіляко змусити учнів-поляків російської гімназії відірвати їх від польської культури і «обрусити» (зрусифікувати), усі ці намагання виявляються «сизифовою» (тобто безнадійно марною) працею, бо що більш і примусом, і перспективами кар'єри **намагаються цих учнів** відірвати від польської мови й культури і прищепити їм

32 Принагідно до речі буде згадати, що подібне глузування з усього українського (історії, літератури, особливостей українців), де вищується, вигадується й підкреслюється все негативне, спостерігається з боку російських (або зросійщених) українців і в Україні. Але докорінна відмінність між Польщею і Україною полягає в тому, що там (у Польщі) це було можливе за умов гноблення Польщі, її (насилницького) перебування в складі Росії, що ж до України, то тут подібні виступи можливі (і безперешкодні) в умовах уже... України як незалежної (?) держави.

російську мову і російську культуру, то більш учні повертаються в бік усього польського і в них росте зневага і неприязнь до русифікації. Це, зрозуміла річ, не значить, що вони не помічають шедеврів російської літератури, що вони не викликають у них зацікавлення, але оскільки й польська культура не менш цікава, а польська історія така, що мимохіть не може не викликати до себе інтересу й поваги, сама ж польська мова не менш багата і різноманітна, ніж російська (до того ж Росія десь далеко, а Польща – це власна земля), усі зусилля педагогів-асиміляторів виявляються змарнованими. Російська гімназія не тільки не робить з її вихованців-поляків ренегатів-перекинчиків, а ще більше зміцнює їх у польському націоналізмі (у найкращому розумінні цього слова), робить з них свідомих і переконаних борців за незалежність Польщі. Перебування в ній начебто справляє враження якогось щеплення проти небезпечної хвороби, у цьому випадку хвороби зрадництва щодо свого народу: зіткнувшись з насильством російської адміністрації (тут шкільної) молоді поляки втрачали ілюзії щодо російської «передової культури». Вони бачили в ній лише злегка європеїзовану азійську деспотію. І тому їх не могла привабити російська культура, яка, по-перше, була лише камуфляжем, що тільки маскував поліційно-жандармську машину терору, а, по-друге, вони розуміли, що якщо навіть передові російські письменники зазнавали переслідувань від царської **російської** влади, то тим менше перспектив для розвитку Польщі під чоботом царського деспотизму. Нічого, крім животіння для польської культури, де раз у раз польські видання виходили під грифом «Дозволено цензурою», російський імперський лад не обіцяв. Зрозумівши це ще на гімназичній лаві, молоді поляки тим завзятіш і заповзятливіше (незважаючи на загрозу «вовчих білетів») розпочинали боротьбу за свою людську і національну гідність. У таємних гуртках вони вивчали несфальсифіковану російською владою історію Польщі, знайомилися з творчістю найбільших польських письменників, ушановували пам'ять видатних людей Польщі. А коли Росія почала зазнавати від Японії поразок у російсько-японській війні, уся Польща тішилася з перемог японців, які фактично мстилися Росії мимоволі й за кривди Польщі. У Варшаві відбувалися бурхливі демонстрації на честь перемог японської зброї, у яких брали активну участь не самі лише поляки, а й місцеві євреї, що теж були аж ніяк не в захваті від єврейських погромів, незнаних Польщі, але характерних для непольської (східнослов'янської) Росії. Отже, й для євреїв японці були месниками за їхні кривди. Під час цих демонстрацій усі кричали по-японському «Банзай!» («Слава!»). Щоправда, не слід недооцінювати і ті деструктивні моменти, які перебування поляків у складі трьох різних держав унесли у відновлен-

ня **абсолютної повноти** польської нації й її культури як у сенсі повноти мовної, коли польська мова, по-перше, охопила всі сфери життя (армія, поліція, суд, адміністрація), де перед тим панувала російська (у російській частині поділів) або німецька мова (у пруській частині, значно меншою мірою в австрійській), так і в розумінні мовно-культурної неповноти і нецілісності (кожна дільниця дістала під час поділів свою мовну і культурну специфіку), що позбавляло поляків цілісної мови і ментальності, – довго ще поляки поділялися на «москалів», «австріяків» і «прусаків». Польські історики новітньої Польщі (це стало загальником і тому не конче вимагає посилань) прийшли до висновку, що тільки на 1939 рік (кінець міжвоєнного десятиліття) поляки поновили повністю мовно-ментальностеву цілість нації, а водночас і її повноту, частково надщерблену часом поділів. Проте слід зазначити, що ті, утім, неглибокі, прояви започаткованої неповноти навіть у період поділів були ледь помітні, особливо сторонньому, непольському спостерігачеві, і оскільки польське суспільство трималося дуже згуртовано, чинячи повсякчас пасивний опір русифікації, відбувався часто не стільки процес русифікації поляків у Польщі, скільки, навпаки, полонізації росіян, що потрапили (чи, точніше, попали) до Польщі. Ярослав Івашкевич, як уже згадувалося, пише, наприклад, про росіян-гімназистів у Ченстохові, які розмовляли між собою чудовою польською мовою, до речі, кращою, ніж сам Івашкевич, у той час: ці гімназисти здобули собі польську мову в корінній Польщі, тимчасом як Івашкевич в Україні з її периферійною польською мовою (*polszczyzna kresowa*) [Iwaskiewicz 1981: 41].

Зовсім інше становище мови й культури складається в народів із доглибною соціальною неповнотою. Тут, унаслідок того, що верхні верстви повністю денационалізувалися, переважно внаслідок втрати державності і особливо жорстоких репресій щодо збереження самостійності, точніше осіб, що це прагнення втілювали, або внаслідок того, що тим більш, у частини подібних націй, у яких зникли і не збереглися в історичній традиції спомини про власну державність, склалася доглибна неповнота, фактичний поділ усього етнічного суспільства на два соціуми, один з яких повністю перейшов на мову іншої, панівної у відповідній країні нації. Сюди належали верхні соціальні верстви. А другий із цих двох етнічних соціумів і далі тримався за власну національну мову й культуру, але мусив хоч трохи знати чи розуміти іноземну мову власних панів. Через це, наприклад, тривалий час, а саме – більш-менш до середини XIX-го століття у Фінляндії, по містах і в середовищі інтелігенції панувала шведська мова, в Естонії відповідно німецька. Подібне ж панівне становище серед освічених верств і по містах (особливо великих) Чехії займала німецька мова. Починали

поза селом, серед інтелігенції (у тім числі в містечках) використовувати у Фінляндії фінську, в Естонії естонську, у Чехії чеську у порівняно вузьких колах, що мали характер нечисленних патріотичних гуртків. Проте була відмінність у тому, що коли у Фінляндії й Естонії, скільки сягала історична пам'ять, у державній адміністрації і у вищих освічених колах панували чужоземні, відповідно шведська й німецька мова (уживання в цих країнах фінської і естонської належало до напівлегендарних або й зовсім казкових часів «Калевали» чи «Калевіпоега»), то в Чехії це було справою порівняно недавнього минулого, відбитого в численних документах історичного характеру або в художніх творах. Чеським патріотам можна було спертися на державну традицію Середньовіччя, на часи гуситських воєн, на часи чеського Відродження XVI століття аж до Білогорської катастрофи на початку XVII століття. Отже, хоч в обох випадках стан національної мови був більш-менш той самий, у морально-психологічному плані становище чехів було міцніше, бо їм, принаймні в історичній перспективі минулого було на що покликатися і що відроджувати: у них у минулому було Чеське королівство, власні королі, власна шляхта, військо, власне вище духовництво і ведені з успіхом державно-релігійні війни, а як наслідок і значно розвиненіша в різних функціях національна мова. Цим самим їм легше було іти шляхом **відродження**, яке полягало не тільки в творенні ще не здобутого, а й у відновленні тимчасово забутого, що, до речі, й викликало своєрідну чеську диглосію: свою книжно-літературну мову чехи базували на мові XVI століття, зокрема, на зразковій мові перекладу Біблії, Кралицької Біблії, тимчасом як загальнорозмовна мова багато в чому вже відійшла від неї (зокрема, у галузі фонетики). Фіни й естонці не мали власної державності на час виникнення власної писемності (у XVI-ому столітті), і тому, розвиваючи власну культуру, не могли спертися на попередню книжно-літературну писемну традицію. Отже, творення власної культури (літератури, насамперед) у них не могло спертися на попередню писемну традицію, а полягало в одночасному виробленні, творенні літературної мови.

Проте, поминаючи те, що їх розрізняє, а саме наявність, хай і більш-менш віддаленої, але засвідченої історичною пам'яттю, традиції власної держави, а отже й повного національного суспільства в одних, або її брак в других, ситуація неповної нації з неповною культурою, а отже, й мовою загалом однакова і докорінно відрізняється від обстановки народу поневоленого, але повного, що зберіг у своєму складі всі прошарки нормального суспільства, які усі користуються національною мовою. Власне кажучи, віднесення випадку підкореної країни з повною нацією до націй неповних є

суто умовним і, строго кажучи, не має для цього повних підстав, потребуючи обґрунтування. Якщо подібний випадок тут і розглядається, то робиться це тільки з двох причин: по-перше, тому що будь-яке перетворення націй повних на неповні обов'язково проходить цей етап, а тому його розгляд важливий для того, щоб зрозуміти увесь процес перетворення націй повних на неповні, і для того, щоб з'ясувати особливості протидії націй подібному, деструктивному процесові (адже в низці випадків завдяки подібній протидії нація переживає період поневолення, не втрачаючи в цілому своєї повноти) і, по-друге, оскільки при збереженні в цілому своєї повноти нація поневолена, образно кажучи, перебуваючи в стані облоги, у дечому мусить частково під асиміляційним тиском утрачати частину носіїв своєї мови й культури, отже, частину своїх представників (асиміляція частини дворянства або буржуазії, утягнених в обслуговування загальнодержавних структур, – армії, адміністрації, підприємств), важливо знати, до якої міри подібні «відколи» частин нації, окремих осіб і груп можуть не заважати збереженню загальної повноти нації.

На підставі розгляду випадків збереження повноти нації навіть за обставин утрати нею власної держави й завоювання національної території іншою іноземною й інонаціональною державою, можна прийти до висновку, що сприяє цьому збереженню (як спадку від існування власної держави) національна економіка відповідної (підкореної) країни і пов'язана з цим економічно-соціальна структура нації, що передбачає збереження пов'язаних із цією структурою відповідних суспільних верств – дворянства, тобто великих землевласників, буржуазії, великих підприємців і купців, ремісників, технічної, наукової й освіченої інтелігенції, службовців (чи урядовців), які навіть будучи змушеними користуватися мовою держави-завойовниці, зберігають свої зв'язки з рештою національного суспільства, і далі користуються національною мовою. Сюди слід додати також ремісників, кваліфікованих і некваліфікованих робітників і декласовані елементи. Оскільки економіка підкореної країни, будучи щільно пов'язаною з соціально-економічною структурою суспільства у цілому, по суті, керується місцевою знаттю і заможними людьми, решта національного суспільства напряму залежить не від держави-завойовниці, а від власних панівних класів. І через це, до речі, суто демагогічний характер мають будь-які розмови, начебто народові, тобто нижчим верствам суспільства, а, висловлюючися точніше, простолюдові, усе одно, хто над ним панує, чи власні національні панівні верстви, чи іноземні. Якби було справді так, то були б абсолютно незрозумілі т.зв. вітчизняні війни, коли на захист своєї вітчизни устають усі її верстви, і навіть тоді, коли завойовники несуть на своїх прапорах привабливі й спокусливі гасла рівності, знищення

експлуатації панівних класів, отже, висловлюючися стисліше заклики типу: «Мир хатам, війна палацам!» На такі заклики позитивно реагують тільки нації несформовані (або недоформовані), і, як правило, на цьому програють. Нації справжні пройняті національною свідомістю, їх не сприймають і воюють усі як один з повною віддачею сил, не зважаючи на будь-які найпопулярніші гасла й заклики завойовників (приклади найближчих воєн подібного типу, радянсько-польської 1920-го року, і ще ближчої, радянсько-фінської 1940-го року свідчать самі за себе). І причиною подібної реакції повних націй є те, що насамперед вони цінують свою національну особистість, усвідомлюючи себе як частину єдиного національного тіла, знаючи, що в складі своєї нації вони можуть досягти зміни своєї долі на краще без втрати власної національної індивідуальності. Як частина ж чужої держави, чужої нації, яку ця держава репрезентує, вони муситимуть для поліпшення своєї долі відректися від своєї національної індивідуальності, тобто свого людського єства, скоріш за все навіть зазнати приниження на шляху до свого соціального піднесення як «іногородці», як чужинці. Тому, цінуючи насамперед у собі своє національне, яке є для нього й найдорожче в собі людське, простолюд повних націй, те, що називають вельми розпливчато «народом» або «простими людьми», усвідомлює при загрозі війни єдність не з «пролетарями» по той бік фронту, а з власними «панамі», і оскільки вони керують ним, ним командує, вони слухняно підкоряються їхньому керівництву і їхнім командам. І тому аж ніяк не є облудними, а відбивають настрої найширших (у тім числі і найнижчих верств) слова, які напередодні польсько-німецької війни 1939 року написав В. Броневський (подібні ж слова, тільки фінською мовою, і про Фінляндію міг би написати й фінський поет напередодні фінсько-радянської війни, – як відомо, багато фінських комуністів у цей період рвали свої партійні квитки, що зобов'язували їх до «інтернаціоналізму», тобто капітуляції перед радянським військом, і йшли добровольцями до фінської армії): «Jest w Ojczyźnie rachunki krzywd (obca dłoń ich też nie przekreśli), ale krwi nie odmówi nikt, Wysączymy ją z piersi i pieśni. Cóż, że nieraz smakował gorzko na tej ziemi więzienny chleb? Za tę dłoń podniesioną nad Polską Kula w łeb!» («Є у Вітчизні рахунки кривд (чужа рука їх теж не перекреслить), але крові не відмовиться дати ніхто. Витиснемо її з грудей і з пісні. Що із того, що не раз смакував гірко на цій землі в'язничний хліб? За цю руку, піднесену над Польщею, куля в голову!»). На підставі існування нормального повного структурованого соціально етнічного суспільства подібні нації не менш повно охоплює й культура, створена для всіх однією національною мовою, що, в свою чергу, згуртовує в нерозривну цілість подібну націю. Додатковим чинником стає й релігія, де мовою церкви є національна мова (якщо і не в службі Божій, то в

проповіді і церковних співах). Додатковим чинником консолідації нації, з одного боку, і її відокремлення від нації експандуючої може бути ще й відмінність конфесійна. Проте навіть за наявності спільної конфесії, наприклад, православ'я у грузин і частини естонців, релігійна межа могла утворюватися різною мовою служби Божої (як, наприклад, у православних грузинів або естонців із їхньою відповідно старогрузинською чи естонською мовою). У такий спосіб народи, що зберегли свою етнічну (вона ж суспільна) повноту, у якій як найвищий і найавторитетніший прошарок зберігається національна еліта, зразок для наслідування для всієї нації, зберігають і повноту культури, бо все їхнє життя, як матеріальне, так і духовне, обслуговується власною національною мовою, а це означає й повноту мовну. І водночас, оскільки життя нації від її найвищих соціальних верств до найнижчих суспільних прошарків обслуговується єдиною для всіх національною мовою в усім різноманітнім спектрі її літературних стилів або соціальних жаргонів (у місті) чи місцевих говірок по селах, це відкриває широчезний простір для письменників подібної нації, для їхньої творчості, якою б вона не була, чи заклично-романтичною, де б вимагалось високе поетичне піднесення з багатим добром стилістично піднесених засобів лексики й граматики, чи «заземлено» реалістичною, де б вимагалась якнайточніша типізація мови героїв, письменник подібної нації без особливих надзусиль знайде всі лексичні ресурси в джерелах власної національної мови. Він не потребуватиме особливих зусиль і напруги для того, щоб «вигадувати» національне життя, перекладаючи його власною мовою, бо це оригінальне національне життя, що користується лише мовою його творчості, його національною мовою в усій своїй різноманітності оточує його зусібч, даючи багатий матеріал для його змалювання. Тому, незважаючи на те, що національне визволення становить значні труднощі (наприклад, поділ національної території між кількома державами-хижаками, що не бажають відпускати на волю свою здобич), їхнє визволення і відновлення власного державного життя відбувається набагато простіше, ніж у націй неповних. Вони краще підготовані до цього і внутрішньо, і зовнішньо. Внутрішньо вони діють як цілісний організм, чітко протиставлений зовнішньому інонаціональному світові. Тому за першої-ліпшої нагоди подібна нація досить вправно й скоординовано піднімається на національну боротьбу, на яку її штовхає усвідомлення фактичної рівності, а іноді й морально-духової переваги щодо держави й нації, яка її гнобить і потреба цю потенційну рівність перетворити на рівність дійсну. Тут немає відчуття ущербності й схиляння перед «панською» культурою й мовою іноземних і іномовних чиновників, бо гноблений народ, маючи власних «панів», що розмовляють його ж мовою, позбавлений будь-якого відчуття неповноцінності. А відчуття того,

що держава-гнобителька й народ-завойовник панують над власною нацією не завдяки якійсь культурній вищості, а лише коштом грубої військової сили, повсякчас викликаючи відчуття кривди, перетворюють подібну націю на пороховий льох із сухим порохом, готовим щохвилини за слушної нагоди спалахнути й вибухнути. І це, зрозуміла річ, робить подібну повну націю внутрішньо згуртованою і боєздатною, готовою до свого визволення й відновлення власної держави. Цьому сприяє й її сприйняття назовні. Будь-який іноземець, потрапивши до країни з подібною нацією, відразу ж переконується в її своєрідності. У цьому ж переконує постійна боротьба подібної нації і популяризація вимог назовні її емігрантами, представниками її національної еліти. У цьому переконують хоч би порівняння щодо цього Польщі й України. Трагедія поділів Польщі завдяки тому, що Польща мала свою державність, вимірювалася масштабами загальноєвропейської (а то й світової) трагедії. На сумління Європи впливали і польські легіонери часів наполеонівських воєн, і польські повстання, і польська Велика Еміграція. Україна зазнала не менше поділів і не менш трагічних, але через те, що не існувало справжньої загальнонозваної й загальновизваної Української держави, аж до ХХ століття ця трагедія залишалася внутрішньою суто українською справою. Світ вона абсолютно не обходила.

Зовсім іншим є становище неповної нації з доглибною соціальною неповнотою.

У нації, лише поверхово зачепленої експансією сусідньої держави-агресора внаслідок збереження нею повноти, зберігається лексична розвиненість і багатофункціональність мови, через що не виникає жодної «паузи» в наступності поколінь представників національної освіти, науки серед представників різних фахів розумової праці в галузі гуманітарних, медичних, точних, природничих, технічних наук, а це сприяє швидкому відновленню економіки й культури навіть у випадку тривалої або короткочасної, але серйозної кризи унаслідок загибелі власної держави і вимушеного бездержавного існування або внаслідок воєнної поразки і відносно короткочасної, але жорстокої окупації.

Оскільки нації, піддані недавно експансії держав, що їх захопили, спадково зберігають повну соціальну структурованість свого етнічного суспільства, повноту культури, відбиту в мові, подібні нації не потребують особливих зусиль при побудові, точніше кажучи, відбудові власної держави, маючи у своєму розпорядженні з самого початку подібного відновлення готові кадри для адміністрації, судочинства, армії, поліції (міліції), науки, освіти, до чого значною мірою готова й мова, лише дещо підупала внаслідок застосування в частині управлінських структур (особливо найвищих державних) іноземної

мови країни-окупантки. Проте оскільки перед її поневоленням відповідна країна (держава) мала власну державну адміністрацію і в тім числі велику залишену нею документацію, а до того ж у приватному управлінні (наприклад, поміщицькими маєтками) відповідна управлінська (адміністративна) діяльність із застосуванням власної національної мови, як правило, ніколи не переривалася, відновити в усій повноті уживання національної мови в усьому обсязі культури в найширшому розумінні не становить для подібних націй особливих труднощів.

3.2. Відновлення доглибної соціальної й культурно-мовної неповноти (за браку або наявності в далекому минулому державної традиції)

Цілком інакше, набагато ускладненіше, відбувається поновлення (а багато в чому і створення) повноти культури в її мовному аспекті у тому випадку, коли нація здавна втратила свою незалежність і через це поступово перетворилася на націю мало не всуціль селянську. У цьому випадку поновлення повноти нації, її культури і мови відбувається набагато складніше, долаючи набагато тяжчі перешкоди культурні, соціальні, психологічні. Є, звичайно, і тут свої відмінності, наприклад, якщо взяти до уваги такі народи, як, скажімо, фінів Фінляндії (або естонців Естонії), з одного боку, а, з другого, чехів Чехії на кінець XVIII-го або початок XIX-го століття. У Фінляндії, якщо колись, до XX-го століття, і існувала власна державність, то в дуже далекі, доісторичні часи, про які фінський народ давно забув. Державне існування чехів, до його втрати Чехією на початку XVII-ого століття, добре відоме історії і знайшло своє відбиття в низці документів, історичних пам'яток, зокрема тих, що стосувалися гуситських воєн, які для чехів були добре знаним минулим. Отже, якщо для фінів створення власної держави було фактично чимось зовсім новим, для чехів це було лише відновленням давньої, але добре знаної історичної традиції. Зрозуміла річ, це створювало той додатковий важливий психологічний чинник, якого бракувало фінам. Проте, загалом, завдання в обох випадках було те саме, відновлення повноти соціальної структури нації, відновлення повноти її культури, насамперед словесної, тобто літератури, а тим самим і повноти мови.

Історичний досвід народів, що пережили тимчасовий занепад, або, власне, перебували в занепаді здавна, який, спричинений чужоземним пануванням, призвівши їх до перетворення на неповні «селянські нації», свідчить, що подолати його неможливо без співдії усіх чинників – національного і щільно пов'язаного з ним соціально-економічного, культурного і мовного.

Для найточнішого вивчення процесів, що приводять в рух національно-визвольні прагнення народу до здобуття ним національної незалежності, до

відтворення на шляху до неї своєї соціальної, культурної й мовної повноти, потрібні були б глибокі комплексні дослідження, у яких би бралися до уваги **абсолютно всі** чинники, що цим процесам сприяють. Поки подібних досліджень, які б мали бути водночас соціологічними, політологічними, економічними, культурологічними і мовними, де могли б співробітничати відповідні фахівці, бракує, їхню роль має взяти на себе мовознавець-соціолінгвіст, причому соціолінгвіст-історик, який зобразити і збагнути подібні процеси може тільки вельми схематично.

Якщо взяти до уваги приклад хоч би тих самих чехів, то тут успішні набуття національним життям усілякої повноти національної, соціально-економічної, культурної й мовної сприяло те, що початкові спроби чеських патріотів, учених і письменників, сприяти чеському відродженню насамперед у галузі мови й літератури знайшли для себе сприятливий ґрунт у соціально-економічних інтересах чеського, хай майже всуціль понімеценого мовно й культурно, дворянства і щойно народжуваної чеської буржуазії. Чеське дворянство, занепокоєне централізаторськими планами австрійського Йосифа II (1741-1790) імператора ліквідувати Чеське королівство з його установами в Празі під приводом того, що, мовляв, усяка відмінність між Чехією і Австрією зникла, обидві країни у своїх вищих освічених верствах користуються німецькою мовою (чеська мова – приділ лише темної неосвіченої черні, простолюду), мусило навіть мовно заакцентувати свою чеськість. Перспектива втрати численних адміністративних установ у Празі, де знаходилися посади для цих дворян, а надалі для їхніх синів, і домагання цих посад у Відні, де і без них було досить австрійських претендентів, змусила цих дворян, досі цілком байдужих до чеських справ, боротися за збереження Чеської королівської канцелярії і підпорядкованих їй установ. До чеського патріотизму, досить сумнівного, бо виниклого зовсім недавно, їх штовхнули суто матеріальні інтереси. Але оскільки ідеальне, патріотичні духові устремління чеських патріотів, знайшло свою підтримку в матеріальному, причому з боку провідних кіл чеського суспільства, до того часу мало чим пов'язаних із життям решти чеського народу, це не могло не зміцнити чеського національного руху. Ті самі чеські дворяни почали мимохіть цікавитися чеською історією, бо там згадувалися імена їхніх чеських, але ще не понімецених предків, чеською мовою, бо, щоб продемонструвати своє чеське походження і слухність претензій на збереження установ Чеського королівства, треба було довести, що чеське (і за мовою) дворянство таки існує, а для цього знадобилося знання чеської мови³³.

*33 Пор.: ... небагато (чеських – О. Т.) патріотів, що вболівали з приводу цього за-
непаду, здавалося, захищали безнадійну справу. Царювання Йосифа II викликало не-*

Чеська мова виявилася потрібною і для того, щоб нею вміти користуватися в документації чеських королівських установ, бо без неї всі вони перетворювалися мимохіть лише на суто провінційні установи Відня. Отже, виникло й **практичне** зацікавлення чеською мовою. У такий спосіб богемістика як широка ділянка наук, пов'язаних із вивченням чеської історії, чеської мови, чеської культури і насамперед літератури, які досі були цариною інтересів поодиноких «диваків», стала предметом значно практичніших зацікавлень, з'явилася безпосередня практична матеріальна потреба в розвитку всіх цих галузей знань, а, отже, й потреба й бажання їх фінансувати.

Іншим джерелом матеріальної підтримки стали інтереси народжуваної шойно чеської буржуазії, що, виходячи з селян і дрібних міських ремісників і купців, не бажала вже задовольнятися роллю «австрійців, що погано говорять німецькою мовою», а відчувати себе цілком комфортно в своїй столиці Празі, що на той час (кінець XVIII – початок XIX ст.) була в основному німецькомовним містом. На людину, що в цьому місті, будучи добре одягнутою і начебто заможною й освіченою, але чомусь (?) говорила «селянською» чеською мовою, у цей час всі із здивуванням оглядалися як на «білу ворону». Чехові, що в цьому місті, столиці колись існуючої Чеської держави, розмовляв чеською мовою, було незатишно, і це дедалі більше гнівило й нетерпеливило у дедалі більший кількості зміцнілих і збагачених чеських підприємців і купців. Їх дратувала потреба обов'язково долати мовний бар'єр і знімчуватися, щоб стояти на рівній нозі зі своїми німецькими колегами, силуючи себе до обов'язкового вживання німецької мови, коли вони мали свою рідну чеську. Тому твори чеських письменників, що оспівували красу Чехії (*rajská zem to na pohled* – «райська країна це на вигляд»³⁴), виховували гордість її історією, виявлені старовинні чеські пам'ятки «Краледвірський рукопис» і «Зеленогірський рукопис», що засвідчували давнину чеської культури, викликали їхнє захоплення і знову ж таку ж, як і чеське дворянство, і навіть більшою мірою, практичну потребу, – бо ці вихідці з чеських сіл, містечок, а не столиці Праги і інших великих міст³⁵, значно гірше, ніж

сподівану зміну: з протесту проти дій імператора магнати повернулися до слов'янської мови, переслідуючої Йосифом і на сеймі 1791 року вони вже сяк-так калічили чеську мову. Утім їхнє захоплення було поверховим... Однак патріоти домоглися заснування кафедри чеської мови і Франц (новий, після Йосифа II австрійський імператор, 1768–1835), коронувався королем Чехії [Історія...1938: 94].

34 Слова з пісні, текст якої належить чеському письменникові Йозефові Кастанові Тилу (1808–1856), що пізніше стала чеським національним гімном.

*35 Чеська мова в той час усущіль уживана була лише в чеських селах, що засвідчує й німецький вираз *böhmische Dörfer* «богемські (=чеські) села», рос. «китайская грамота». У чеських селах німець із своєю мовою нічого не міг зрозуміти.*

дворяни знали німецьку мову і тому значно більше були зацікавлені в поширенні чеської. Їм хотілося якомога більше допомогти тим, хто займався вивченням чеської історії й мови, хто творив чеську культуру, літературу й театр. Народ, принижений національно, а, отже, й соціально-економічно навіть у своїх провідних верствах, бо все, що тільки було до цього часу в Чехії з багатих і освічених людей, розмовляло німецькою мовою, надалі чимраз менш погоджувався з цим станом. Так поступово зростала кількість представників елітарних (багатих і освічених) кіл, які боролися за чеську мову і культуру, хоч би вже тим, що не погоджувалися із станом знімченості Праги й інших великих чеських міст Брно (Brünn), Оломоуц (Olmütz) і інших і почали дедалі частіше, долаючи при зви́чаєння і психологічний опір великоміського населення, говорити скрізь чеською мовою. Новонаросла чеська національна буржуазія почала, в свою чергу, теж фінансувати чеські культурні й культурно-освітні установи – музеї, бібліотеки, театри. Почали з'являтися поступово в дедалі більшій кількості й чеські освітньо-виховні установи від дитячих садочків (*školy mateřské* (букв.) «материнські школи»), до початкових і середніх шкіл аж до чеських університетських кафедр, а надалі й Чеського університету в Празі. Немалим стимулом для чеського національного руху був також т.зв. слов'янофільський рух. Під час походу Суворова до Італії, а потім неодноразового проходження через Чехію російських військ (не слід забувати, що саме в Чехії під Славковом, тоді більш відомим як Аустерліц, відбулася одна з найбільших битв наполеонівських воєн), тих військ, які в 1815 році здобули головно перемогу над Наполеоном. Свідомість існування великої слов'янської держави, мову якої, російську, мали змогу чути чехи, також дуже підносили патріотизм чехів, гордість належністю до слов'янських народів. Впливали на них і культурні успіхи Польщі. Як відомо, зразком для створення великого чеського словника одного з чеських будителів Й. Юнгмана (1773–1847) був великий словник польської мови С. Б. Лінде (1771–1847).

Відчувши свою силу в своїй солідарності, чехи кинули відоме гасло «Свій до свого по своє». Якщо чех відкривав крамницю, чехам слід було іти не до німецького, а до чеського крамаря, щоб йому допомогти; якщо чех відкривав підприємство, і йому, насамперед, годилося всіляко сприяти. Так, іще до здобуття Чехією незалежності і виникнення Чехословаччини чеська буржуазія ставала великою силою. Ще в Чехії, уярмленій Австрією, з'явилися підприємства чеських фабрикантів – взуттьовика Баті і зброяра Шкоди. Чеську молодь було охоплено гімнастично-спортивними, т.зв. сокільськими організаціями, за зразком яких такі самі сокільські гімнастичні товариства почали з'являтися навіть у Росії. Тут чоловіча молодь поступово готувалася

й до військового вишколу, щоб пізніш скласти перші кадри новонародженої чесько-словацької армії. Словацький національний рух через більшу економічну й культурну відсталість Словаччини виявився набагато слабшим від чеського, і через це підпав (хоч, утім, і значно раніше в часи гуситського руху) мимохіть під сильний вплив чеського, і тому постання спільної держави чехів і словаків після Першої світової війни було явищем цілком закономірним і навіть неминучим.

Розвиток чеського мовно-національного руху, а в зв'язку з цим і набуття повної соціальної структури чеським суспільством, а відтак і чеською культурою й мовою є одним із яскравих прикладів розвитку бездержавних націй. Тут завдяки існуванню приватної власності, яка давала змогу бездержавній нації навіть усупереч інтересам держави-метрополії (тут Австрії) поступово соціально-економічно розвиватися і ставати з неповної повною, підвалини потрібні для створення власної національної держави фактично закладено ще в період бездержавного існування. Виникло етнічне суспільство, повна нація, з усіма соціальними прошарками від найнижчих до найвищих. А оскільки ця нація уся всуціль розмовляла тією самою мовою, у цім випадку чеською, для письменників з'явилася змога творити повноцінну і **повну** літературу, що відбивала життя чеської нації. Тут не було потреби вигадувати чеську мову, скажімо, для празького городянина, купця, підприємця, інтелігента, урядовця або робітника. У романах Марії Пуйманової, зокрема в її відомій трилогії «Lidé na křížovatce» («Люди на роздоріжжі»), «Hra s ohněm» («Гра з вогнем»), «Život proti smrti» («Життя проти смерті»), відбите все багатоманіття справді реально існуючої сучасної чеської мови в устах її носіїв з усіх соціальних прошарків, з усіма притаманними цим верствам її особливостями. Те саме можна сказати й про інших сучасних чеських письменників, хоч, зрозуміла річ, подібний стан справ склався далеко не відразу, і першим новітнім чеським письменникам доводилося творити в значно складніших умовах, бо тоді їм бракувало багато чого не в самій лише мові, а у змалюванні чеського суспільства, оскільки це суспільство у найліпшій випадку складалося з самих найнижчих і середніх верств. Найвищі верстви з їхньою німецькою мовою або мусили повністю випасти з поля зору письменника, або ж про те, як саме вони говорили, можна було сказати лише в найзагальніших рисах, оскільки передача їхньої мови була здебільшого перекладом з німецької мови³⁶. Годилося або подекуди її навести без пере-

36 Децо подібне, щоправда, з децю інших причин спостерігалось й, наприклад, і в російському суспільстві з його сильним сфранцузженням верхніх верств: як відомо, лист Тат'яни Лариної Євгенівні Онєгіну писано французькою мовою, у романі він виступає у російському перекладі.

кладу, хоч, зрозуміло, таких місць не могло бути забагато, бо інакше подібний твір мав би призначатися для ідеального, навряд можливого, двомовця із доскональними знаннями обох мов, чеської й німецької, або частіше перекладати мову героїв подекуди, зазначивши, що розмова точилася німецькою мовою, хоч її подано чеською.

З цього погляду досить характерним є відповідний пасаж з історичного роману Алоїса Їрасека, початок дії якого за вказівкою самого автора збігається з кінцем 1780-го року. На перших сторінках твору, де час дії визначено дуже точно («den začátkem měsíce prosince r. 1780» – «день на початку грудня місяця 1780-го року») [Jirásek 1952: 5] (переклад тут і далі автора праці. – *О. Т.*) розповідається, як до героя роману, який їхав у відкритій колясці, під'їхав на коні драгун, що переслідував певного (з погляду тодішньої влади) злочинця і запитав його, чи не бачив він якоїсь підозрілої людини і куди вона пішла. Усна розмова між героєм роману і драгуном подано в романі чеською мовою, але після цього йде авторський коментар, який орієнтує читача в тодішніх особливостях мовного життя Чехії:

«Dragon oslovil prve mladého pána, jak se za oněch časů samo sebou rozumělo, německy, a ten mu též tak odpovídal. Kočí na kozlíku, chlapisko tváře ne přílís jemně a oči malých, potměšilých, napínal sluch a stíhal je svým bystrým zrakem. Ač koliv německy neuměl, věděl, oč běží, a nyní, když zase koně do kroku pohnul, pilně se ohlížel do zadu» («Драгун першим звернувся до молодого пана, як за тих часів само собою розумілося, по-німецькому, і той йому також так само відповідав. Візник на козлах, хлоп'яга з обличчям не надміру витонченим і малими, лукавими очима, напружував слух і стежив за ними своїм гострим зором. Хоча німецькою мовою не володів, знав, про що йдеться, і тепер, коли знову коні змусив до руху, пильно озирнувся назад» [Jirásek 1952: 7–8] (переклад автора праці – *О. Т.*).

Тут у дуже стислій, але цілком виразній формі відбито міжмовні стосунки тогочасної Чехії. Драгун, військовий тодішньої Австрії, звертається до пана, тобто до відповідно одягненої людини, що в ній можна відразу визнати людину, належну до вищих прошарків населення тогочасної Чехії, німецькою мовою, єдино «паньською» тоді в Чехії, сподіваючися, що він, напевне, його зрозуміє і відповідь тією самою мовою. І він не помилився і не міг помилитися, бо в той час усі люди, належні до вищих, а напевне, й середніх прошарків суспільства у Чехії, незалежно навіть від походження, чи це був австрієць (австрійський німець), чи чех, прекрасно знали цю мову і добре нею розмовляли. І справді, молодий пан, чех за походженням, як пізніше довідуємося, відповідає драгунові німецькою мовою. Пояснюється це тим, що середню і вищу освіту в Чехії у цей час можна було дістати тільки

німецькою (якщо в певних випадках не латинською) мовою. І тому серед верств, що в цей час належали в Чехії до панівних, простіш було зустріти чеха, що погано знав або й не знав чеської мови, ніж того, хто б не володів німецькою.

Візник молодого пана, теж чех, але належний до нижчих суспільних прошарків, тому він не володіє німецькою мовою, її не знає. Проте оскільки це не просто селянин, а, очевидно, людина, що була в бувальцях, навіть він зовсім не знати німецької мови не може. Він її не знає настільки, щоб нею розмовляти, тим більше вільно, але цього знання досить для того, щоб йому зрозуміти, про що йдеться, який загальний зміст розмови.

Очевидно, в Чехії в цей час зовсім не розуміли німецької мови лише в чеських селах, та й то лише в дуже віддалених від великих міських центрів і, очевидно, головно жінки, що тоді мало виїздили зі своїх місць і малі діти. Уже чоловіки з подібних сіл, як набагато рухливіший елемент (виїзди на ярмарки, служба в армії), напевне, якоюсь мірою, хоч і дуже поверхово, були обізнані з німецькою мовою.

Унаслідок еволюції чеського суспільства, про яку йшлося попередньо, цей стан мусив змінитися докорінно. Вищі верстви чеського суспільства, що правда, перебуваючи в межах Австро-Угорщини і далі, як правило, залишалися обізнаними з німецькою мовою, проте ставлення до чеської мови, її соціальний статус, престижність докорінно змінилися. Якщо наприкінці XVIII – на початку XIX-го століття чеських патріотів могли ще тішити навіть незначні успіхи в поширенні чеської мови й мовному самоствердженні чехів (наприклад, удалий переклад «Утраченого раю» Дж. Мільтона з англійської чеською мовою або запровадження викладання чеською мовою того чи іншого предмета в середній школі чи поява підручника геометрії чеською мовою), – про деякі з цих тодішніх «подій», вони справді були подіями і без лапок, – пише А. Їрасек у своєму історичному романі «F.L.Věk» з часів чеського будительства, – то на кінець XIX-го початок XX-го століття чеська нація настільки зміцніла в своїй цілковитій повноті, що всі величезні здобутки, досягнуті нею протягом XIX-го століття їх уже не задовольняли. Чехія своїм розвитком стояла напередодні здобуття державності дуже високо, і треба було вже дуже небагатьох зусиль, щоб за тодішніх сприятливих обставин (розпад Австро-Угорщини, викликаний її поразкою у Першій світовій війні), щоб ця мрія стала реальністю.

Багато в чому близьким до чехів шляхом ішли в подоланні своєї неповноти й інші «селянські» неповні нації Центральної Європи, зокрема, фіни, естонці й лагиші. Щоправда, були тут і свої відмінності, про які вже попередньо йшлося.

Зокрема, фіни не мали будь-яких спогадів про своє державне існування. Якщо щось подібне у їхній давній історії й було наявним, то, по-перше, це було в дуже давні, дописемні, отже, й доісторичні часи, і тому виразних слідів у народній пам'яті не залишило, по-друге, якщо якісь утворення подібні до державних фіни й могли мати, то це було за тих часів, коли держави в сучасному розумінні ще не існувало. Це могли бути якісь племінні об'єднання під владою родової знаті, де ще не могло існувати всіх атрибутів сучасної держави з її фіксованим на письмі правом, складним апаратом державного управління, армією, поліцією (міліцією), розвиненою та багатогалузевою економікою, виробленою системою освіти, писемністю, дипломатичними зв'язками з іншими державами. По суті, той державний апарат і державне управління, – до складу Росії Фінляндія увійшла як Велике Князівство Фінляндське, – що дісталися в спадок Фінляндії, становив собою ні що інше як провінційний адміністративний апарат однієї з шведських провінцій, оскільки Фінляндія як складова частина Швеції, відвойована в неї Росією, не становила собою якоїсь окремої держави. Піднесенням її рангу до ступеня Великого Князівства Росія бажала відторгнути її остаточно й безповоротно від Швеції, оскільки якби і в складі Росії Фінляндія залишалася б лише як частина Швеції, абсолютно нічим від неї не відмінна, право на її відокремленість від Швеції було б більш сумнівним, і Фінляндія б залишалася спірною територією, належність якої до Росії могла б бути піддана більшому сумнівові, ніж у тім разі, коли цю колишню частину Швеції можна було б їй протиставити.

Тим самим початково й фінський патріотизм був ще не віддільний від колишнього шведського минулого Фінляндії. З цього погляду характерне, наприклад, те, що вірш, який пізніше став текстом фінського національного гімна під фінською назвою «Meidän maa» («Наша країна») є перекладом з шведської мови вірша фінського шведськомовного поета Йогана Людвіга Рунеберга «Vårt land» («Наша країна» – шведською мовою), що виник в часи боротьби фінсько-шведської армії проти Росії, яка в 1808 – 1809 роках завойовувала Фінляндію, відірвавши цим її від Швеції.

Фінське суспільство в цей час, так само, як і чеське, приблизно в той самий період не становило собою цілості в мовно-національному розумінні і було типово неповним. Пояснювалося це головню не тим, що в Фінляндії певні її частини (на півдні і заході) були заселені переважно шведами. Причина була значно глибша. Не були монолітними щодо мови самі етнічні фіни. На той час, коли у фінів ще не склалася власна державність, – якщо зародки її існували, то, очевидно, лише у вигляді влади окремих племінних вождів. Єдиної ж фінської держави не існувало, – шведи завойовували Фінляндію і встановили свою владу. Фіни були типовим підкореним народом. Вони му-

сили воювати на боці шведів у численних війнах, які вела Швеція аж до початку XVIII-го століття на Європейському континенті, зокрема, під час 30-літньої війни, у завойовницькій війні Швеції з Польщею (під час відомого «Потопу»), у семилітній війні Швеції проти Росії. У цих війнах за абсолютно чужі для них інтереси гинуло багато фінів. Щоправда, з поширенням у Швеції протестантизму, з огляду на його вимогу поширення слова Божого серед вірних національною мовою, фінською мовою перекладено Біблію і деякі інші релігійні тексти, що дало певний поштовх для розвитку фінської літературної мови, але, загалом, фінська мова в цей час була типовою «сільською» мовою, мовою фінських селян і духівництва, яке їх обслуговувало, і тому повинно було добре знати фінську мову. Саме й тому дуже часто лави духівництва поповнювалися коштом селян, як це було й у багатьох інших неповних націй, зокрема, слов'янських, – верхніх і нижніх лужичан, словенців, чехів, словаків, українців і білорусів. Духівництво тому часто також, і особливо початково, давало перші кадри національної інтелігенції. Але, загалом, становище фінської мови було дуже непевне і якоюсь мірою навіть загрозливе. Так, ще в XVIII-ому столітті серед шведської інтелігенції серйозно дебатувалися проекти повного витіснення фінської мови як, мовляв, неперспективної. Прихильники подібних проєктів при цьому зазначали, що якщо справді фінська мова становить якийсь інтерес для науки, то для цього цілком досить створити для фіномовних фінів і фінської мови своєрідну «резервацію» десь біля полярного кола, відвівши для цього своєрідного «музею просто неба» кілька найпівнічніших повітів Фінляндії.

Царський уряд, безперечно, не ставив собі за мету особливо опікуватися фінською мовою, але вже виходячи з тактичних цілей своєї політики був якнайбільше зацікавлений у тім, щоб всіляко підкреслити відмінність Фінляндії від решти частин Швеції. Безперечно, у цей час традиційна політика «обрусіння» щодо Фінляндії могла б відштовхнути її від Росії і посилити симпатії Фінляндії до Швеції. Тому подібна русифікаційна політика відсувалася в майбутнє, становлячи собою так би мовити, другий акт задуманого спектаклю під назвою «Обрусіння інородців» у її застосуванні до Фінляндії. Насамперед ставилося завдання якнайбільше віддалити Фінляндію і фінів від Швеції, а тому, коли у Фінляндії виникло дві течії – рух т.зв. «фенноманів», прибічників розвитку фінської мови і культури, і протиставний їм рух т.зв. «свеноманів», прихильників шведської мови й культури, царський уряд в особі його адміністрації безпосередньо в Фінляндії і опосередковано сам через це сприяв фенноманам, бо був надзвичайно зацікавлений зберегти Фінляндію в складі Росії: кордон із Швецією за Ботнічною затокою його влаштовував набагато більше, ніж у безпосередній близькості до столиці

Імперії Петербурга. Через це Фінляндія дістала дуже широкі, особливо як на самодержавницьку Росію права і привілеї – власний парламент (сейм), митний кордон з Росією, власну фінську валюту (фінські марки) і інше. Щоправда, ці права неодноразово порушувалися і особливо на початку ХХ-го століття, дедалі більше посилювався тиск на Фінляндію і з боку російської буржуазії, і самого царату. Російський уряд явно бажав переглянути свою політику щодо Фінляндії, але повернути колесо історії було вже запізно. У Фінляндії протягом ХІХ-го століття досягнуто величезних успіхів у розвитку фінської мови й культури, яка на кінець ХІХ-го століття давно вже втратила свою **селянську обмеженість**, фінською мовою заговорило й фінське місто, і не тільки селяни і сільське духовництво, а й інтелігенція, робітники, урядовці. Проте оскільки початково офіційною мовою Фінляндії була шведська і шведи займали по-старому досить міцні позиції як в економіці, так і в культурі Фінляндії (і досі в Фінляндії частина місцевої літератури твориться шведською мовою, причому серед шведських письменників Фінляндії є видатні творці, відомі широко в скандинавських країнах)³⁷, а також у зв'язку з тим, що фінські шведи стояли разом із фінами на однакових патріотичних позиціях спільної Вітчизни Фінляндії, протиставної як Росії, так і Швеції, це забезпечило мирне існування фінської і шведської мови й культури. Шведська меншина Фінляндії, зокрема, на відміну від німецької в Чехо-Словаччині, аж ніяк і ніколи не відіграла ролі «п'ятої колонії» щодо Фінляндії в її стосунку до Швеції. Очевидно, цим і слід пояснювати той факт, що у Фінляндії не виникло жорсткого протистояння між двома мовами і їхніми носіями, двома народами. Шведська мова у Фінляндії має статус державної. Її вивчають у фінських школах, так само, як і фінську у шведських. Могло сприяти високому статусові шведської мови у Фінляндії, мабуть, і те, що шведська мова пов'язує Фінляндію з іншими країнами Скандинавії, куди входить і Фінляндія, і де шведська мова всім зрозуміла, тимчасом як фінська абсолютно неприступна.

Це, однак, сполучається з тим, що внаслідок того, що шведи значно поступаються чисельністю фінам: у 1983 році, зокрема, вони становили лише 6,2% населення Фінляндії [Брук 1986: 257], – причому при зростанні їхньої кількості весь час спадає їхня частка в населенні Фінляндії (у ХVІІІ ст. вони 37 Докладніше про шведську літературу Фінляндії див., зокрема, у німецькому виданні [Das Land...1986] (наукова розвідка і тексти). В антології відбито, щоправда, лише представників шведськофінської літератури кінця ХІХ-го – ХХ-го століття, але значна кількість імен (14 найвидатніших письменників) і розмаїтість літературних спрямувань («доморослі експресіоністи» Фінляндії, «нова об'єктивність», «заангажований модернізм», «новий радикалізм» і «пізній модернізм») – усе це свідчить про значний інтелектуальний потенціал шведськомовної Фінляндії.

становили 20% населення Фінляндії, у середині XIX-го – 15%) [Брук 1986: 257], – через це поширеність знання фінської мови серед шведів Фінляндії вища, ніж рівень знання шведської мови серед фінів Фінляндії. Тимчасом як фінську знають мало не всі шведи, серед фінів шведською володіють, як правило, лише фіни південно-західної Фінляндії, тобто в областях, де розташоване шведське населення, яке користується шведською мовою. Зменшення відсотка шведів у Фінляндії пояснюють меншою народжуваністю у шведів, ніж у фінів, а також еміграцією фінляндських шведів до Швеції. Частково її пояснюють і асиміляцією.

Поряд із набуттям фінами рівноправності із шведами ще до здобуття Фінляндією незалежності (у 1917-ому році) разом із появою серед фінів тих самих вищих соціальних прошарків, яких їм перед тим бракувало, відбувся і розвиток фінської культури і мови. Точніше кажучи, ці процеси йшли паралельно і відбувалися вони не лише коштом того, що представники заможного фінського селянства, потрапляючи до шведизованого фінського міста і переносячи туди фінську мову, поступово сприяли дешведизації фінського міста і поширенню в ньому фінської мови. Процес фінізації відбувся також і за рахунок того, що певна частина міської інтелігенції і буржуазії, відчувши себе фінами, переходила в побуті і суспільному житті зі шведської на фінську мову.

Як показує вивчення історії мовно-національних процесів серед неповних націй на шляху набуття (відновлення) ними національної повноти, – звичайно, сюди не поширюються випадки попередньо розглянутого шляху «народження через смерть», – початково цей процес заініціювали саме не вихідці з селян, а представники панівних верств, належних догнобленого народу і мовно засимільованих унаслідок свого високого соціального статусу (адже на етапі, що передував моментові національного пробудження, належність до вищих верств передбачала обов'язково знання на той час престижної іноземної мови держави-володарки). Поштовхом до пробудження національної свідомості могли бути різноманітні причини. Однією з них могло бути відчуття певної соціальної приниженості стосовно етнічних, національних носіїв панівної мови, які, як правило, займали вищі посади, вправніше могли володіти панівною мовою, ніж місцеві її носії, у мовленні яких відчувався певний місцевий акцент. Звичайно, одних із місцевих вищих прошарків це могло штовхати на шлях ще більшого пристосування, в інших, навпаки, внутрішню протидію, бажання дошукатися своїх коренів, краще пізнати історію своєї країни, її (незасимільований) народ, простолюд. Цьому сприяло й те, що на зламі XVIII-го – XIX-го ст. у Європі повсюдно поширювався, з одного боку, рух до демократизації суспільства, до позбуття феодальних обмежень

і привілеїв, до яких належав і мовний поділ суспільства («пани» користувалися латиною або якоюсь іноземною мовою, «простолюд» – власною національною), а, з другого боку, цьому сприяла поширена в цей час літературна течія преромантизму й романтизму з його замилюванням народною творчістю й етнографією. Представники інтелігенції неповних націй, ще будучи мовно засимільованими, починали відчувати в собі пробудження національної свідомості, розуміти хисткість свого становища, принизливість постійного догоджання інтересам іноземної держави і її правлячих кіл, усвідомлювати, що їхня сила у власному народі, без якого вони залишаться «генералами без армії», так само, як і їхній народ без проводирів, вождів залишиться гальванізованим «трупом без голови». Так мимохіть виникала потреба «ходіння в народ», що вела до потрібного і вельми продуктивного обміну. Представники національно-свідомої, але мовно засимільованої інтелігенції, яким поки що було легше розмовляти іноземною панівною мовою, ніж мовою свого народу, несли в народ національну свідомість і вчилися в нього рідної (але забутої ними чи їхніми предками) мови, народ давав цим новонародженим національним інтелігентам знання національної мови, навчаючися від них знанню власної історії, здобуваючи завдяки ним національну свідомість.

На цьому етапі дуже багато стосовного власної національної історії, мови й культури пишеться ще мовою асиміляції (у фіннів шведською, у чехів німецькою, в українців і литовців польською або російською). Робиться це частково через тимчасову недосконалість власної мови, ще не здатної вживатися в усіх функціях літературної мови, але частково й тому, що кадри національної інтелігенції ще незначні, а вербувати, пробуджувати її простіше тією мовою, яку ще несформована національна інтелігенція найкраще знає, тобто мовою асиміляції. Лише згодом, коли кількість національної інтелігенції помітно збільшується й у тім числі з'являються вже й ті її представники, які вийшли з селянства і взагалі нижчих соціальних верств, які знали національну мову змалку, потреба в творенні національної літератури (посібників, підручників, словників) із застосуванням мови-асимілянтки поступово зменшується, і вона починає творитися виключно національною мовою. Разом із поверненням неповній нації її повноти, що пов'язане з поширенням національної мови на всі класи національного суспільства (як коштом формування цих класів із надр самого до того часу «селянського» народу шляхом піднесення соціального рангу і переселення в міста, так і коштом ренаціоналізації представників вищих прошарків) мова її починає здобувати чимраз вищі позиції, що дозволяє при здобутті державної незалежності відповідним народом досить швидко й безболісно зробити її не лише загальнонаціональною (бо нею на цей час користується вся відповідна

нація), а й загальнодержавною, тобто мовою, якою як офіційною користуються в загальнодержавних справах усі національні меншини держави або менші її етноси.

4. ОСОБЛИВОСТІ ЗДОБУТТЯ

СОЦІАЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ Й КУЛЬТУРНО-МОВНОЇ ПОВНОТИ УКРАЇНЦЯМИ НА ТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО Й СВІТОВОГО ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

Ця схема перетворення мови з частковоетнічної на повноетнічну (повнонаціональну), а надалі й на загальнодержавну відмінна лише в конкретних деталях у шойно розглянутих народів Центральної Європи, чехів і фінів, зазнає, однак, потреби в істотних корективах, якщо йдеться, по-перше, про народи близькоспоріднені з народом-асимілянтотом панівної держави, а, по-друге, якщо йдеться про останній період в історії людства, коли з'явився додатковий потужний чинник асиміляції у вигляді тотального одержавлення усієї власності, коли її єдиним власником стала держава.

Ця ситуація вимагає особливої до себе уваги через те, що вона стосується (в обох випадках) України, особливо у східній її частині.

Зокрема, що стосується становища народів із близькоспорідненими щодо мови країни-метрополії мовами, як показує досвід історії, шлях визволення таких народів від іноземного панування і перетворення їх з націй неповних на повні буває особливо складним.

Річ у тім, що в цьому випадку держава-загарбниця дістає в своє розпорядження додатковий (і дуже вагомий) аргумент, що виправдовує її панування. Якщо у випадку Чехії і Фінляндії при найбуйнішій фантазії неможливо було б будь-кого переконати, що чеська мова, – це діалект німецької, а фінська (тим більш) – шведської, то при співіснуванні в одній державі двох близькоспоріднених мов, однієї панівної, другої пригнобленої і витискуваної, не становило особливих труднощів зобразити ситуацію в той спосіб, що витискувана мова є або діалектом панівної, або навіть тільки її варіантом і на цій підставі відмовляти витискуваній мові в праві на існування і самостійний розвиток, а гноблений народ скрізь подавати як частину власного панівного народу. Провадити подібну політику було (і є) тим легше, що, справді, відмінність між діалектом і близькоспорідненою мовою встановити дуже важко. Часом досить віддалені один від одного ідіоми³⁸ вважаються і фактично за своїм со-

38 Цей термін застосовується тут як найзручніший для загального позначення будь-якого окремого мовного утворення різного рівня (мова – макромова, мікромова, діалект, говірка, аргі тощо). Для уникнення незручної термінологічної омонімії між цим терміном і вживаним для позначення певного типу фразеологізмів терміном ідіом пропонується щодо останнього вживати слово ідіоматизм.

ціолінгвістичним статусом, є діалектами, як, наприклад, діалекти китайської мови – пекінський, шанхайський, кантонський, або дуже віддалені щодо себе діалекти німецької мови, один з яких, а саме нижньонімецький, до речі, існував як окрема мова із своєю багатоміною літературною традицією. З другого боку, є й випадки дуже близьких одна до одної мов, які вважаються і є, насправді, окремими літературними мовами, як, наприклад, данська і норвезька, що були особливо близькими в початковій стадії тієї форми норвезької мови, що склалася, як гадають, на основі озвучування данських текстів норвежцями і позначається як *ріксмол*, тобто (букв.) «державна мова», або *букмол*, тобто (букв.) «книжна мова». Складність проведення виразної межі між діалектами і близькоспорідненими мовами викликається не лише потребою застосування до цих визначень багатьох критеріїв, і не самих лише лінгвістичних, а й тим, що ідіоми, що обслуговують людство, не знаходяться в тому самому стані, а раз у раз під впливом різноманітних чинників, економічних, соціальних, політичних, можуть змінювати свій соціолінгвістичний статус. Часом колишній діалект підноситься до рівня літературної мови, як сталося, зокрема, із романськими мовами, що виникли фактично на підставі колишніх діалектів народної латинської мови. Іноді, навпаки, колишня літературна мова занепадаючи, набуває характеру діалекту, точніше, розпадається на низку говірок, підпорядкованих соціолінгвістично іншій мові, як це відбулося із провансальською (окситанською) мовою стосовно французької або з нижньонімецькою (саксонською) мовою стосовно (верхньо)німецької літературної мови.

Тим-то, коли такі мови, як серед слов'янських чеська або болгарська, як серед германських нідерландська або данська, як серед романських іспанська або португальська здавна або вже відносно чималий час визнані не тільки як окремі мови, не лише належать націям, що стали повними, тобто ними користуються суспільства з усіма соціальними прошарками від найнижчих до найвищих, а й використовуються національними меншинами відповідних держав, то такі мови, як словацька стосовно чеської, як македонська щодо болгарської або сербської серед слов'янських, як фризська щодо нідерландської, як фарерська щодо данської серед германських, як галісійська щодо португальської чи іспанської або каталанська стосовно іспанської серед романських лише порівняно недавно здобули або тільки здобувають визнання як окремі мови і починають жити повноправним життям.

До мов, що опинилися в подібному, несприятливому для їхнього самостійного розвитку становищі належить принаймні частково й українська мова. Лише відносно незначна частина українців опинилася в становищі конкуренції з носіями неспоріднених або, що фактично майже тотожне, з носіями далекоспоріднених мов. Ними були закарпатські українці, яким у

зв'язку з належністю Закарпаття до Угорського королівства, довелося зазнавати мадяризації, або буковинські українці, які зазнавали тиску з боку румунської, а частково (у часи панування Австро-Угорщини) з боку німецької мови. Переважна ж більшість українців опинилася в силовому полі дії двох найрозвиненіших слов'янських мов і культур – польської і російської, або – пізніш – російської і польської.

Обидві держави, Російська і Польська, з огляду й на те, що найвищі верстви українського суспільства були або зрусифіковані або сполонізовані і українська нація на кінець XVIII-го – початок XX-го століття здебільшого складалася з неосвічених селян або близького до них за своїм соціально-економічним становищем дрібного духівництва (та й те було піддано значним впливам з боку російської або польської культури і дедалі менше зберігало українську мову), не визнавали існування українців як окремого народу. Адже народ, націю репрезентують найбільшою мірою його найвищі верстви, найосвіченіші і найбільш економічно й соціально впливові люди. Якщо таких немає, якщо найвищі верстви відповідного народу мовно й культурно засимільовані державою, що панує над народом, до якого вони своїм походженням належали, народ перестають визнавати як націю, на нього починають дивитися просто як на «етнографічну масу», «сировину» ще не остаточно утилізовану для перетворення на частину свого, панівного народу, але готову для цього. А оскільки судять про народ на підставі найвищих соціальних верств, що з нього вийшли, але користуються не його «мужицькою мовою», а мовою панівних націй, відмінність же цих вихідців із підкореного народу від народу «володаря» лише в тім, що вони не цілком досконало засвоїли його мову, серед поляків, зокрема, щодо українців існував подвійний погляд, що «Rusini (= русини, тобто українців) to są tylko chłopci i pori», «Русини (= українці) це тільки селяни і попи» або що Rusini to są Polacy, którzy źle mówią po polsku» «Русини (= українці) це поляки, які погано говорять по-польськи». Приблизно так само на українців дивилися й росіяни. І тому коли почав розвиватися український рух з його вимогами принаймні мовно-культурної автономії, представники правлячих і провідних кіл і росіян, і поляків довго не могли зрозуміти (і навіть тепер за інерцією не розуміють) причини його появи, яка болісно руйнувала їхнє уявлення про українців як лише якусь безлику відсталу людську масу, призначену бути «сировиною» для збільшення кількості росіян або поляків. Росіяни вважали, що поява українського руху – наслідок «польської інтриги», скерованої проти росіян, поляки, що поява цього ж руху – результат «московської, тобто російської інтриги», скерованої проти поляків.

У порівняно сприятливому становищі опинилися при цьому українці

Галичини. Австрійський уряд, звичайно, не мав якоїсь особливої прихильності до українців, – і так само, як це й досить схильний робити О. І. Солженіцин, – він не «винаходив» і не «вигадував» українців – українці існували задовго до приєднання Галичини до Австрії. Він просто не бажав надмірного посилення польських сепаратистських рухів, і тому, щоб якоюсь мірою приборкати поляків, користався з наявності в Галичині українців, щоб протиставити їх полякам. Зробити це було просто, бо українці в цей час (на кінець XVIII-го – початок XIX-го століття) були поставлені в незрівнянно гірше становище, ніж поляки. Українські селяни були закріпачені. Українське греко-католицьке духовництво існувало в значно гірших умовах, ніж польське римо-католицьке. Значно нижчою була їхня освіченість. Набагато гіршим від поляків, що мали своїх поміщиків, багатих підприємців і купців, було становище українців і в соціально-економічному плані. Австрійський уряд провів низку реформ, які поступово почали поліпшувати становище українців Галичини. Насамперед, ще наприкінці XVIII-го століття він зрівняв становище греко-католицького українського духовництва із становищем римо-католицького, польського. 1848 року скасовано кріпаччину, чим Австро-Угорщина випередила Росію (і російську Україну) на 13 років.

Сприяло піднесенню української культури в Галичині, як це не видається дивним, і переслідування української культури й мови на Наддніпрянщині Царською Росією. Саме завдяки цьому в Галичині опинилися в проміжку між 1861 – 1905 році публікації цілої низки найвідоміших українських письменників-наддніпрянців (таких, як О. Кониський, П. Куліш, О. Пчілка, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Б. Грінченко, П. Грабовський і ін.). Тут працювали й видатні українські вчені й громадсько-політичні діячі з Наддніпрянщини, такі, зокрема, як М. Драгоманов і М. Грушевський. Завдяки цьому в Галичині виникли значно сприятливіші, ніж на Наддніпрянщині умови для формування і поширення тут української літературної мови. Ізольовані від впливів Польщі з її римо-католицизмом, і Росії з її православ'ям, пов'язані безпосередньо з народами Австро-Угорщини і суміжних європейських держав, у яких у XIX-ому столітті інтенсивно розвивався національно-визвольний рух (в угорців, італійців, чехів, словаків, поляків, хорватів), українці Галичини також свою соціальну боротьбу пов'язували з розв'язанням мовно-національних питань. Тут ще в XIX-ому столітті почала складатися, як у селі, так і в місті, українська національна буржуазія. Дуже багато для мовно-національного й культурного розвитку Західної України дало заснування товариства «Просвіта». Розвинулася в Галичині й на Буковині журналістика й видавнича діяльність, і завдяки тому, що тут і за часів міжвоєнної Польщі (1919 – 1939 рр.) було місце приватній ініціативі, могли з'явитися українські

банки, кредитні товариства. Широкий розмах дістав кооперативний рух. Це дало змогу (і завдяки втім числі допомозі меценатів із Наддніпрянщини, зокрема, графині Єлизавети Милорадович) з'явитися тут такій поважній науковій інституції, як Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, що стала до появи Академії в Києві фактичною Академією наук України.

Зовсім інші умови склалися в Східній Україні, національний розвиток якої початково випереджав національний розвиток Галичини і, по суті, його стимулював. Тут аж до 1905 року діяли суворі заборони на українське слово, крім того, українців Наддніпрянщини царський уряд, пам'ятаючи ще часи Козацької Української держави, повсякчас за найменші спроби розвивати українську культуру звинувачував у цьому як у початках сепаратизму, «мазепинства». У цих умовах дуже багато зусиль, на відміну від Галичини, витрачалося не на боротьбу за вирішення соціально-економічних проблем або політичних завдань, які могли утягти в український рух широкі селянські кола (як це було в Галичині, наприклад, при виборах депутатів до Віденського парламенту або до місцевих виборних органів), а обмежувалося самими культурницькими мовно-літературними проблемами. У цих умовах український рух у Східній Україні притягав до себе відносно вузькі групи інтелігенції й інших верств народу (селян і робітників) і набагато ширші групи молоді йшли в загальноросійський радикальний рух. За цих обставин так, як це, на жаль, значною мірою залишається й досі в Східній Україні дуже довго мовно-культурний рух не об'єднувався з соціально-політичним, а йшов той і інший, у вигляді двох паралельних і не пов'язаних одне з одним течій. Ті, що були прихильниками національного визволення України, обмежувалися здебільшого мовно-культурними питаннями, ті, які боролися за соціально-економічне визволення народу, мислили, як правило, загальноросійськими (загальноімперськими) категоріями і мало зважали на національне питання, відмахувалися від нього як від неістотної перешкоди у своїх широких планах ошчасливлення «одним махом» мало не всього людства. Тільки мало не перед самою революцією 1905 року і в Східній Україні починають з'являтися й українські політичні партії, проте вони не мали такої сили й впливовості, як загальноросійські. З початком Першої світової війни на український рух знову спали переслідування з боку Царської Росії, яка, борячися за приєднання Західної України до Росії, як «русской землі» і спираючися на допомогу тамтешніх москвофілів, ставила собі за мету придушити взагалі український рух.

Лютнева революція 1917-го року відкрила для України можливість боротися за своє державне існування. Проте на той час вона не була готова до цього навіть психологічно: у Східній Україні було занадто багато прибічників

створення Федеративної Росії, у складі якої мислилася й Україна. Унаслідок розбрату серед українців боротьба України за незалежність була програна.

Радянський лад, установлений в Україні під назвою «соціалістичний», робив, по суті, єдиним власником державу, від імені якої як її повноважний розпорядник виступала Комуністична партія. Оскільки держава камуфльована під «інтернаціональну», була за своєю суттю тією самою Російською Імперією, освіта, заможність і можливість робити кар'єру відкривалася тільки перед тими, хто був або росіянином, або зрусифікованим інородцем, чи, не будучи ним, слухняно виконував службу національного урядовця, вірно служачи верховній імперській владі. Національне в цих умовах, особливо за тих обставин, що склалися в Україні, мало право на існування лише у вузьких, суворо обмежених рамках цієї ситуації.

Населення великих міст по-старому залишалося російським або російськомовним. Українська мова залишалася лише приналежністю селян або мешканців малих провінційних містечок. У великих містах українською мовою розмовляли лише представники обмеженої кількості «українських» професій – учителі шкіл з українською мовою викладання, мовознавці й літературознавці, україністи, працівники українських видавництв, преси, радіо, актори українських театрів й телебачення, та й для них українська мова не завжди водночас була й мовою домашньою. Дуже часто вони нею користувалися на своїй україномовній роботі, а в побуті міському й домашньому – російською. У цих умовах в Україні й досі існує гостра відмінність між Україною Західною, однорідно україномовною як у селі, так і в містах, і Україною Східною, де в містах і надалі панує російська мова. А оскільки провідні владні кола в Східній Україні були російськомовними, нічого дивного немає, що до влади в Україні уже начебто незалежній прийшли люди космополітичного штибу, не пов'язані глибоко ані з українською мовою, ані з українською культурою, часто взагалі чужі будь-яким українським симпатіям. Багато з них є типовими представниками компрадорської буржуазії, яких абсолютно не цікавить становище України, своє перебування при владі вони використовують для власного збагачення, сподіваючись за допомогою своїх капіталів знайти собі «місце під сонцем» будь-де. Зрозуміло, що поки подібний стан триватиме і в Україні не прийде до влади національна патріотична буржуазія, яка свою особисту долю вбачатиме в долі України, яка своє збагачення пов'язуватиме з її збагаченням, Україні не вибратися з тієї кризи економічної, соціальної, політичної, національної, культурної і мовної, у якій вона тепер перебуває.

Тут говорилося поки що про загальні риси становлення і мовно-національного самоствердження колишніх неповних «селянських націй».

Варто спеціально заторкнути питання, у який спосіб долається їхня неповнота у мові і безпосередньо пов'язаному з нею як словесному мистецтві, літературі. Природна річ, початково література неповної нації, де її мовою користуються тільки соціально найнижчі верстви населення, переважно селянство, мусить обмежуватися змалюванням селянського життя, у крайнім разі життям міських околиць, що вже потроху перестаючи бути селом, не стали ще й справжнім містом, у тім числі не перейшли на «міську» мову (німецьку в чехів, шведську у фінів, російську або польську в українців). Проте поступове збільшення кількості інтелігентів, національно налаштованих і звиклих до широкої літератури, яку вони знаходять на мові асиміляції своєї країни (німецькій, шведській, російській, польській) і яку б вони бажали мати власною мовою, штовхає національну інтелігенцію на пошуки виходу із мимовільної вузькості тем власної літератури.

Вихід із цієї скрути шукають і знаходять, удаючися до різних більш-менш вдалих пошуків. Теми свої, насамперед, поети-романтики, – бо час пробудження багатьох європейських неповних націй збігся з розквітом романтизму в літературі, – щоб вийти з тісного кола сучасного життя, шукають у минулому своєї країни, використовуючи для цього або опрацювання власної народної поезії (фінська «Калевала»), або творячи за її взірцями багато в чому власні твори (естонський «Калевіпоег», латиський «Лачплесіс», чеські «Краледвірський рукопис» і «Зеленогірський рукопис»). Іноді це цілком оригінальні твори, присвячені власній героїчній старовині, де також використовуються елементи фольклору (поема «Сліпий (Невольник)» Шевченка з уміщеною там «Думою», яку співає герой поеми). Іншим способом вийти з обмеженості сюжетів є використання запозичених сюжетів, де досконалість мови зростає з її розвитком. Початково ці запозичені сюжети беруть на озброєння поети. В українській літературі, зокрема, Шевченко розпочав, причому цілком поважно (на відміну від Котляревського, що використав запозичений сюжет «Енеїди» в основному в пародійно-гумористичному плані) використовувати запозичені сюжети, взяті з чужоземної історії («Єретик», «Саул», «Неофіти»). Слідами Шевченка йшла Леся Українка в своїх поемах «Роберт Брюс, король шотландський» та «Ізоolda Білорука».

Проте розширити коло тем власної літератури і водночас дати в цій літературі зразки високорозвиненої інтелектуалізованої мови, придатної для використання її в мовленні національної інтелігенції, сама поезія виявляється не в стані. Для цього найбільш важливим засобом стають початково переклади, тобто використання запозичених з іноземних літератур творів і спроби відтворити їх власною мовою.

Проблема вироблення власної розвиненої літературної мови стояла по-

чатково гостро і перед повними націями, проте тут справа полегшувалася тим, що в творенні мови активну участь брали всі соціальні верстви суспільства. Складність становлення неповних націй полягала в тім, що тут єдиним масовим активним творцем могли бути самі найнижчі соціальні верстви, мовно відчужені від них вищі верстви в процесі мовотворення участі не брали. Тому весь неймовірний тягар праці над виробленням власної розвиненої літературної мови лягав на плечі самої нечисленної національної інтелігенції головно, особливо в початковий період, ними могли бути самі письменники. Важливими віхами в цій роботі для них ставали переклади найважливіших творів світової літератури – Біблії, «Іліади» й «Одисеї» Гомера, найвидатніших творів класиків світової літератури, для чехів, як уже згадувалося, наприклад, велике значення відіграв переклад «Утраченого раю» Дж. Мільтона, для українців переклади творів Шекспіра й Байрона, здійснені Кулішем. При всій початковій недосконалості перекладів вони ставали величезним стимулом для вироблення мови, збільшення її лексичного багатства. Перекладачам ставали потрібними і в пригоді вдало використані діалектизми, і вдавання до засобів власного словотвору (нових суфіксальних і префіксальних утворень) і якоюсь мірою «кування» нових слів. Так, ніхто вже з сучасних українців, принаймні їхня переважна більшість, не здогадується, що таке поширене тепер слово, як **мрія** було свого часу «викуте» М. Старицьким. Діалектне слово **дратувати**, узятє з північноукраїнських говірок, яке там мало значення «дражнити», здобуло собі згодом права громадянства в літературній мові із вужчим значенням «викликати почуття незадоволення, досади, гніву, злості» (у говірках, наприклад, *дратувати собак* означало те саме, що *дражнити собак*).

Іншим, вищим і дальшим кроком уперед у розвитку літератури і водночас мови було використання запозичених сюжетів, але вже не в поезії, а в драматургії. Цей крок є цінним тим, що в драматичних творах даються, по суті, уже зразки інтелектуальної мови для ведення розмов власною національною елітою. Через це подібний етап стає можливим не відразу, для нього потрібна вже певна попередня виробленість мови. Цей етап, до речі, проходять і мови повних націй. Так, Шекспір в англійській літературі брав сюжети для своїх драм, якщо не з англійської давнини, то, як правило, з життя інших народів і країн, починаючи з античності й Середньовіччя аж до часів Відродження, але не з англійського життя. Дія його драм, таких як «Гамлет», «Отелло», «Ромео і Джульєтта», «Венеційський купець», «Юлій Цезар», «Два веронці» відбувається десь далеко за межами Англії. Те саме стосується й французьких драматургів Корнеля і Расіна. Найголовнішою драмою Корнеля був «Сід», дія якого відбувається в Іспанії. Расін також

брав свої теми аж ніяк не із французького життя, а, як правило, з античності («Андромаха», «Британік», «Федра»). Німецька драматургія XVIII століття в особі найвидатніших її представників також зверталася переважно до запозичених сюжетів: Лессінг «Емілія Галотті», «Натан Мудрий», Шіллер «Змова Фієско», «Дон Карлос», «Орлеанська дівка». Пояснювалося це, напевне, тими самими причинами, що й у неповних націй. Літературна мова щойно вироблялася, нація в повсякденному житті тільки-но починала вчитися говорити виробленою і водночас різноманітною мовою, і тому простіше було створювати драматичні твори з життя інших народів, де ніхто не міг звинуватити в неприродності або нетиповості мови, типізації мови, її конкретної пов'язаності з тим чи тим соціальним середовищем і з огляду на те надання його рис (діалектизмів, арготизмів, специфічних відхилень від норми тощо) тут не вимагалось. Тут мимохіть спадають на думку слова Чехова, висловлені в одному з його листів, що писати про Сократа легше, ніж про якусь панночку або куховарку [Чехов 1955: 175]. Віддалена епоха, екзотична країна (навіть при потребі знань про них) вимагає від драматурга меншої конкретності, зокрема й у стилізації мови, ніж змалювання власного життя, і коли власне суспільство говорить або недосконало власною національною мовою, або в своїх найвищих суспільних верствах майже або й зовсім нею не говорить, драматургові набагато легше взятися до змалювання чужоземного життя, ніж удаватися до конкретики відбиття життя вищих верств, яких, по суті, ще немає. І там, і там фактично доводиться «перекладати», але змусити римлян говорити, як до цього вдалася, зокрема, Леся Українка у своїх драмах «Адвокат Мартіан» або «Руфін і Присцилла», українською мовою набагато простіше і природніше, ніж це виходить при спробах створення драми не з сільського життя, а з життя міської інтелігенції, як це та сама Леся Українка зробила в драмі «Блакитна троянда». І те, і те, безперечно, умовне: римське суспільство на початку нашої ери, коли формувалося християнство аж ніяк не розмовляло українською мовою, а тодішньою латинською мовою, але й міське суспільство в Східній Україні кінця XIX-го століття так само, особливо якщо йдеться про ширші кола, а не три інтелігентсько-дворянські родини в Києві (Косачі, Лисенки, Старицькі), українською мовою не розмовляло. Більше того, навіть в цих родинях часом не всі користувалися українською мовою. Так, за цілком вірогідними свідченнями сучасників, тимчасом як мати і діти в родині Косачів розмовляли українською мовою батько П. П. Косач при всій його симпатії до українофільства розмовляв і писав, як правило, тільки або переважно російською літературною мовою, лише зрідка вдаючися до української. Слід припускати, що й бабуся Лесі Українки Є. І. Драгоманова, судячи з того, що її дочка

О. П. Косач (Драгоманова), Олена Пчілка, писала до неї листи російською мовою, також розмовляла російською. Тим більш очевидно, усі переходили на російську мову, коли в родині Косачів, Лисенків або Старицьких приймали російськомовних гостей або росіян. Тому умовність української мови в устах переважно російськомовних городян, якщо можна так висловитися, могла видаватися набагато умовнішою від української мови римлян.

Уже давно складені на той час традиції європейських літератур, де охоче бралися на виплат і використовувалися сюжети біблійні, античні або належні до пізнішого часу, стали такими, що сприймалися як надбання мало не всієї Європи і могли бути сприйняті глядачем (читачем і слухачем) набагато толерантніше, як умовність, що стала звичною, ніж, по суті, «перекладна» драма з міського життя України. І тому, очевидно, Леся Українка, зрозумівши з невдалості першої спроби безперспективність дальшої праці в тому самому напрямі, у дальшому не пішла цим шляхом, а вдалася – за винятком своєї «Лісової пісні», дія якої відбувається, однак, **не в місті**, а в сільській місцевості і в лісі, наповненім, крім людей, фантастичними істотами, – до своїх екзотичних сюжетів, свого іноземного світу.

Очевидно, сприяло цьому й саме обдарування письменниці, скерованого не так на побут, і повсякденне життя, як у В. Винниченка, – а на розв'язання вічних тем людського і національного життя.

Найскладнішим, однак, етапом у розвитку кожної літератури є етап створення прози і особливо великої прози. Проза є, по суті, синтезом словесного мистецтва, вона вимагає витонченого ритму, без якого не може існувати, як і поезія. Проте складність його полягає в тім, що він, не будучи таким виразним і регулярним, як у вірші, має бути, однак, наявним. Без нього проза стає кострубатою і незграбною. Що це саме так, свідчить досвід багатьох літератур. Зокрема, відомо, як відшліфовував свою прозу з цього погляду Г.Флобер. Для того, щоб надати реченню і цілим абзацам якнайбільшої гармонійності і водночас природності, невимушеності, він, перед тим, як перенести написане із чернетки на папір, нерідко те саме писав (і витирав) на дошці крейдою. Водночас проза мусить мати й прикмети доброї драматургії у побудові діалогів (розмов) і монологів (розмірковувань) своїх героїв. Але, крім того, вона повинна мати й те, що доконечне для прози – цікавий сюжет, що «втягає» в розповідь читача. І найголовніше, оскільки проза змальовує життя в усій його конкретності, вона повинна мати далеко багатшу, ніж поезія і драматургія, мову. Для того, щоб творити велику прозу, тим більш романи-епопеї, романи-ріки, щокладаються лише в кілька томів, проза, однак, повинна мати цілковиту повноту національного життя. Через це творити прозу, поки такої повноти ще не досягнуто, письменникові надзвичайно тяжко. Він мусить виходити з

свого скрутного становища різними шляхами. Один із них полягає у зверненні своєї творчості до змалювання тих верств, які користуються національною мовою. Особливо неминучим цей шлях стає на початку розвитку літератури, бо письменникові не тільки бракує певних верств товариства, але й слів на його зображення. Так, Л. Толстой у своєму романі «Війна і мир» пише переважно про найвище російське товариство, яке якщо й не весь час, то в усякім разі досить часто вдається до французької мови. Персонажі з цього товариства, які весь час розмовляють тільки російською мовою, видаються на цьому тлі диваками чи оригіналами. Так Л. Толстой змальовує як одиничну оригіналку Марію Дмитрівну Ахросимову, однією з прикмет якої, – що, очевидно, тоді всіх дивувало, – було те, що вона «завжди говорила по-російськи» [Толстой 1945: 37]. Щоб відтворити атмосферу тодішнього російського вищого світу Л. Толстой свій *російський* роман починає з французьких речень, щоправда, з російськими вкрапленнями, Анни Павлівни Шерер: *Eh bien, mon prince, Gênes et Lucques ne sont plus que des arpanages des поместья, de la famille Buonaparte. Non, je vous prévienс que si vous ne me dites pas, que nous avons la guerre, si vous vous permettez encore de pallier toutes les infamies, toutes les atrocités de cet Antichrist (ma parole, j’y crois) – je ne vous connais plus, vous n’êtes plus mon ami, vous n’etes plus мой верный раб, comme vous dites. Ну, здравствуйте, здравствуйте. Je vois que je vous fais peur, садитесь и рассказываете*³⁹.

Проте своє завдання Толстой здійснює блискуче завдяки тому, що російська мова його часу була цілком розвинена для того, щоб відтворити описувану ним історичну епоху, в тім числі життя високого товариства, вищого світу.

Українська література початку і навіть середини ХІХ-го століття подібних мовних ресурсів ще не мала, а тому й не дивина, що свою прозу навіть найінтимнішу (щоденник) Т. Шевченко писав російською мовою. Свою складну прозу, у тім числі і з українськими сюжетами, М.Гоголь, відомий своїми недвозначними українськими симпатіями, мусив також писати російською мовою, бо тодішньої української мови на складні прозові твори ще не вистачало.

Проте вже на початку ХХ-го століття М. Коцюбинський, а ще більшою мірою В. Винниченко наслідилися писати про складні, у тому числі й міські теми. Виникає сумнів, чи всі дійові особи, наприклад, відомого роману,

39 Або в російському перекладі: «Ну, князь, Генуя и Лукка поместья, (і російською) des поместья фамилии Бонапарте. Нет, я Вам вперед говорю, если Вы мне не скажете, что у нас война, если Вы еще позволите себе защищать все гадости, все ужасы этого Антихриста (право, я верю, что он Антихрист), – я вас больше не знаю. Вы уже не друг мой, Вы уже не мой верный раб, как Вы говорите. Ну, здравствуйте, здравствуйте. Я вижу, что я Вас пугаю, садитесь и рассказываете».

а, мабуть, точніше повісті Винниченка «Записки кирпатого Мефістофеля» говорять українською мовою. Проте письменник наважився свій прозовий твір написати українською мовою і, треба сказати, вийшов він у нього досить вдалим. Проте все-таки, якщо порівняти твори східноукраїнських письменників із тими творами, що їх написано в Західній Україні, не раз відчувається більша штучність перших порівняно з другими.

Західноукраїнський письменник змальовує героїв, які говорять, можливо, менш нормативною мовою, якою б годилося бути їй згідно з вимогами тих, хто піклується про її чистоту й правильність, – постійним загальним місцем українців Наддніпрянщини, навіть російськомовних, є нарікання на «неправильність» мови Західної України, проте при всій її неправильності вони українську мову використовують практично, вони нею розмовляють. Тимчасом українці Східної України переважно своєю правильною українською мовою... мовчать, воліючи говорити далеко не завжди правильною, але звичною їм російською мовою.

Саме через це фактично проблему писання української прози в Західній Україні давно розв'язано. Письменник мусить писати і пише там давно загальноукраїнською літературною мовою. Мова ж його персонажів різноманітно реалізується, тобто відбиває конкретні і залежні від його освіти, мовної компетенції, соціального статусу, діалектних чи іншомовних впливів особливості.

З цього погляду характерний, можливо, далеко не бездоганный з погляду свого ідейного спрямування (наприклад, вимушено перебільшена в романі роль комуністичної ідеології в Західній Україні 30-х років), але добре скомпонований у своєму типізаційному багатоголоссі роман Ірини Вільде «Сестри Річинські», герої якого говорять українською мовою, але кожен своєю. На цьому тлі, звичайно, дуже безбарвно виглядає більшість східноукраїнських романів і повістей із міського життя, де діють інженери, лікарі, спортсмени, учні суворовських училищ, тобто тих середовищ, де українська мова назагал ніколи не жила. Мова цих творів правильна, нормативна (попрацював письменник, попрацював і редактор), але це (напів)мертва, нежива, це перекладна (з російської) мова. На цьому тлі виняток становлять хіба що окремі твори, які відзначаються або цікавими темами, або ж і цікавою, наближеною до живої, мовою.

В українській прозі, маючи на увазі тут насамперед прозу письменників Східної України, – бо в Західній Україні, як уже мовилося, – ці проблеми самим розвитком життя давно уже розв'язано, – чи не з самого її початку вирізняються дві течії, які умовно годилося б назвати – квітчина і вовчкова (за іменами перших найвидатніших прозаїків, Квітки-Основ'яненка і Марка Вовчка).

Перший – це шлях побутового проникнення в життя, його сумлінного, можливо, не вельми ефектного, зате в своїх досягненнях найефективнішого відбиття й опису, шлях поступового освоєння матеріалу життя, у тім числі й відтворення конкретного мовлення героїв. Другий – це шлях оспівування життя в його піднесених, емоційних моментах, його поетизації, намагання його охопити в істотному, найголовнішому, а якщо мовний, зокрема, розмовний матеріал не піддається адекватному освоєнню, шлях відтворення його в експресивний, імпресіоністичний, сказати б, спосіб. І оскільки українське життя, українська державність, український історичний розвиток ще не усталені і раз-у-раз перериваються, то моментами піднесення, то катастрофічних спадів, що викликає потребу як у реалізмі, так і в романтизмі в його широкому розумінні, наспівно-піднесений, романтичний стиль оповіді і далі ще не вижито не тільки тому, що він об'єктивно легший, ніж творення густої, багатой на побутову і мовну конкретику прози, а й тому, що сама українська історія ще потребує романтичних злетів⁴⁰.

Типовим представником романтично-піднесеної, наспівної прози, який іде шляхом Марка Вовчка й Коцюбинського, є в українській літературі Олесь Гончар.

Не менш типовим представником іншої течії, течії репрезентованої прозою Квітки-Основ'яненка, Нечуя-Левицького, а далі Винниченка є Григор Тютюнник. На відміну від Гончара, Григор Тютюнник дуже уважний до розмовної мови своїх героїв. Тим-то він не цурається ані суржику, ані можливих русизмів, ані інших неправильностей у мові своїх дійових осіб.

Виправдання й обґрунтуванням обом течіям, звичайно, можна знайти, але загалом їхнє існування говорить про ненормальність обстанова, в якій має розвиватися українська проза.

У звичайній нормально розвиваній прозі має скластися рівновага між ритмізованою прозою і певними моментами її романтизації, але водночас вона не повинна відриватися від живого життя, у тім числі з його розмовним мовленням. Оскільки для східноукраїнського письменника, що змальовує міське життя, чуже йому за своєю неукраїнською, а саме російською стихією, стоїть неймовірно складне завдання, говорити про українське, але водночас переважно неукраїномовне місто, він поки що позбавлений змоги писати, сказати б, цілком з натури, бо його **натура** обмежена. Щоправда, є вже у місті й окремі осередки українськості й україномовності, але вони вузькі і виглядають як окремі острівці в морі російськомовності. З огляду на це ви-

⁴⁰ Докладніш про цю об'єктивну потребу раз-у-раз удаватися до романтичного зображення дійсності в українській літературі див. у праці автора [Ткаченко 1999: 3–9].

падає такий дуже цінний елемент, важливий для письменника-реаліста, як соціальні й професійні різновиди живого мовлення, (наприклад, робітників, урядовців, різних кримінальних і напівкримінальних угруповань), молодіжний сленг, різноманітні суто розмовні слівця, вирази і звороти. Усе це існує, але в російській мові, тому й українська мусить ними послуговуватися. Є у місцевій російській мові і свої українізми, але вони знову ж таки стилістично своєрідні в російському мовленні, в українському вони «не грають».

Український письменник у подібній ситуації мусить сам собі давати раду, якщо він хоче творити реалістичне полотно, а не чергову «поему в прозі», яка теж, напевне, тільки виграє, якщо її сильніше занурити в життя. Тут, очевидно, в пригоді може стати й досвід попередників, а також мистецький смак і хист письменника. Він може, як Л. Толстой або Панас Мирний у «Повії» іти й шляхом прямих перенесень цілих партій чужомовних російських усних і писаних текстів і включення їх у тканину твору, і в спосіб окремих потрібних краплень, і, нарешті, там, де це потрібно введення в стосовній мірі «суржикізмів» українських і російських, а часом і за допомогою певної зрусифікованості авторського тексту. Якщо в західноукраїнських письменників могла бути певна стилізованість у тексті їхніх творів, а в Винниченка чи Хвильового певна доза розчинених в авторському тексті русизмів, то, очевидно, до цього мав би вдаватися й сучасний східноукраїнський письменник, звичайно, не перебираючи міри, але й не сахаючись боязко від «ненормативності» в разі потреби вдатися до цього засобу, якщо він диктується логікою мистецького твору⁴¹.

Загалом же картина взаємних пов'язань між соціальним розвитком суспільства до його національної повноти, розвитком культури, насамперед, словесної, тобто літератури і мови, що все це відбиває, настільки складна, що показати всі грані цього процесу в праці, що має переважно лінгвістичне спрямування, неможливо. Є потреба, щоб сюди були залучені як фахівці-мовознавці, так і літературознавці і соціологи.

З уже викладеного, однак, випливає, що часом розвиток суспільства випереджає розвиток культури й мови. Часом же, навпаки, розвиток мови й літератури випереджає розвиток суспільства. Саме тому міг, наприклад, виникнути такий феномен, як творчість Лесі Українки. У своїх творах з їхньою складною проблематикою і не менш складною як на ті часи мовою, вона набагато випередила свій час. Але, як показує той самий історичний досвід, письменник, звичайно, може озброїти своє національне суспільство високорозвиненою інтелектуалізованою, багатого на абстрактно-інтелектуальну лексику мовою. Проте це тільки основа для розвитку мови. Доробити

41 Докладніше про це див. у статті [Ткаченко 2002: 241–263].

цю мову, зробити її різнобарвною і розмаїтою, влити в неї живий струмок розмовної лексики й виразів може тільки суспільство в цілому, особливо ж поки що денаціоналізоване місто, у якому в разі його ренаціоналізації як у плавильному казані мають зливатися всі елементи говірок, професійних і соціальних жаргонів і сама словотворчість народу, щоб стати багатою на відтінки літературною мовою.

У попередньому розгляді лише побіжно порушено питання іншомовних вкраплень. Зокрема, російських і польських і, зокрема, значення їх застосування у художніх творах. Це питання, однак, вимагає окремої уваги.

Загалом, при переході нації від її неповного до повного стану виявляються переважно в лексиці дві можливості мовного самоствердження народу, що йде до своєї соціально-національної повноти.

За їхніми двома найтипівішими виявами їх годилося б назвати англійським і чеським. На «свіжу» людину, що прийшла до англійської мови від значно інтегральніших німецької (безумовно, германської) і французької (поза всяким сумнівом, романської), ця мова, особливо початково, справляє враження якоїсь дивовижної суміші, де пропорції її основних лексичних складових частин можуть залежно від текстів дуже змінюватися. Знавець німецької мови, знайомлячися з текстом англійської казки, зустрине переважно **свою**, споріднену мову, де під оболонкою дещо зміненої форми зустрине в основному знайомі слова. Якщо йому пощастило познайомитися ще з якоюсь із скандинавських мов, кількість цих знайомих незнайомих іще більше зросте, бо до знаних з німецької мови слів (bring – bringen «приносити», come – kommen «приходити», go – gehen «йти», man – Mann «чоловік», wife – Weib «дружина», cat – Katze (Kater) «кіт», fish – Fisch «риба») долучаться такі слова, як take – дан. tage «брати», træ – tree «дерево». Проте в тім випадку, коли він матиме справу з науковим або більш-менш складним літературним чи публіцистичним текстом, тут уже знань германських мов виявиться не досить і з англійським текстом більш дасть собі раду знавець французької мови або латини: people – peuple «народ», science – science «наука», language – langage «мова; мовлення», peace – paix «мир» тощо. Проте слів, подібних до французьких, в англійській мові чимало і там, де це стосується досить звичайних, ненаукових понять, напр.: flower – fleur «квітка», regard – regarder «дивитися», mountain – montagne «гора» і т.ін. Звичайно, англійці могли б свого часу порівняно легко позбутися в германській мові усіх цих численних французьких і латинських запозичень, які стали з часом невід'ємною складовою частиною їхньої мови, і тому тепер так міцно в неї зросли, що їх зрушити з неї не можна.

Щоб зрозуміти причину такого міцного входження цих чужорідних

спочатку елементів, треба звернути увагу на обставини, в яких це відбувалося. Як відомо, з 1066 р. після завоювання Англії нормандським герцогом Вільгельмом Завойовником, який став англійським королем, керівну роль у завойованій країні став відігравати чужоземний король і чужоземні феодали, які розмовляли і писали французькою мовою, бо це були пофранцузені мовно колишні данці й норвежці. Французька мова стала надовго офіційною мовою Англії. Нею ж провадилося навчання, якщо при цьому не застосовувалася латина. Англійська мова лише толерувалася, бо нею говорив підкорений народ. Проте це була тривалий час лише мова простолюду і окремих людей, що й далі цією мовою писали. Той, хто хотів зробити кар'єру при королівському дворі, посісти якесь місце в адміністрації, зайняти провідне місце в суспільстві, мусив знати французьку мову. Через це переважно забувалися і виходили з ужитку давньоанглійські слова, пов'язані з державою, судом, військом, наукою і їхнє місце навіть у тих людей, що користувалися англійською мовою, заступалися французькими, які лише набували англійської фонетичної форми. Так англійська мова, яка в давньоанглійський період відзначалася, мабуть, не менш, ніж німецька або й ісландська своїм германським герметизмом, поступово дедалі більше «суржикізувалася», ставала сумішню германських англосаксонських і (пізніше) скандинавських елементів, що позначали основні поняття або становили собою артиклі, службові слова, певну частину суфіксів і префіксів, найголовніші дієслова (у тім числі найістотніші неправильні) і зайшлих новопривданих французьких (і близьких до них латинських).

Звичайно, якби протистояння двох мов – англійської (англосаксонської) і французької залишалось і надалі таким самим жорстким, як мало бути спочатку, коли на норманів англійці дивилися як на завойовників, якби й надалі французька мова витискала англійську (характерно, що англійської мови тривалий час не знали англійські королі і випадки, коли вони або найвище духовництво були обізнані з англійською мовою, спеціально відзначалися), очевидно, стосунки двох мов не були б такими мирними, і/або французька мова остаточно витіснила англійську, як сталося з готською або лангобардською мовою в Італії, витісненими італійською, або в жорстокій боротьбі англійська витискала і витисла повністю французьку і при цьому, звичайно, водночас, переважно позбулася майже повністю французьких слів, які як ворожі «вторжники», що загрожували самому існуванню англійської мови, нещадно б викидалися (приблизно в такий самий спосіб, як у німецькій мові вчинено із французькими запозиченнями, що були в ній занадто «розпаношилися» у т.зв. *à la mode – Zeit*, у XVII – початку XVIII ст.). Проте так не сталося, і причиною цього було те, що взаємостосунки двох мов, англійської й нормано-французької, склалися, кінець кінцем, на користь англійської мови.

Власне, поширення французької мови в Англії розпочинається з 1066 року, після перемоги Вільгельма Завойовника над англійським королем Гаральдом при Гастингсі.

З огляду на те, що мовою завойовників була французька мова Нормандії, з часу завоювання норманами (офранцузженими мовно скандинавами) Англії ця мова на тривалий час (разом з латиною) стала офіційною мовою Англії, відтиснувши на периферію англійську мову. Проте ціла низка обставин: 1) бажання місцевих феодалів нормандського походження закріпитися на своїх соціальних позиціях і через це їхня протидія прибуттю нових «конкурентів» із Франції; 2) вимога французьких королів визначитися нормандській знаті зі своїми землями в Англії і Франції (той, хто оселився в Англії, втрачав свої землі у Франції (той, хто жив у Франції, втрачав свої землі в Англії), що змусило родичів в Англії і Франції поділитися відповідними володіннями, а отже, визначитися із державною належністю, англійською або французькою; 3) Столітня війна (1337–1453 рр.), яка дуже піднесла англійський патріотизм, а тим самим і престижність англійської мови, – усе це разом узятє спричинилося до того, що колишні, початково ворожі пришельці, нормани, почали себе дедалі більше відчувати англійцями, також і за мовою. А це сприяло поступовому відмиранню т.зв. англонормандської мови (місцевої старофранцузької мови, занесеної з Нормандії) разом із її **«мирним вrostанням»** у найжиттєспроможніших елементах в англійську мову. Це поступове «мирне вrostання» французької мови в англійську, ускладнене до того ж певною латинізацією французьких елементів розтяглося на кілька століть, аж, либонь, до XVIII-го століття⁴². Отже, витискання французької мови, яка поступово й мирно здавала свої позиції англійській мові, і сприяло тому, що англійська мова увібрала в себе так багато її лексичних елементів. Ситуацією англійської мови, що явно перемагала французьку в обстановці «мирної капітуляції» останньої, створювалася особлива психолінгвістична атмосфера, за якої французька лексика вже не сприймалася як **ворожа, завойовницька**, скерована на знищення англійської мови, своєрідний «Троянський кінь», що ніс їй смерть, а зовсім інакше – як **трофей**, що його англійська мова здобула в переможній війні із французькою. Звідси й зрозуміла толерантність англійців до цих елементів, їхнє миролюбне (на відміну від німців) ставлення до них.

До речі, щось подібне в типологічному плані можна констатувати

⁴² *Ще у XVIII-му ст. запровадження англійської мови в юридичну літературу на штовхувалося на спротив, бо ще в XVI–XVII ст. в Лондонських юридичних інститутах усі лекції читалися французькою мовою. Цей, як і інші факти, беремо з книги [Бруннер 1955: 132–136].*

(за близької до англійської ситуації) і в ставленні японців до елементів китайської мови в японській або персів до арабських елементів у перській мові. Саме сильна позиція японської мови стосовно китайської, як і перської щодо арабської, сприяла тому, що ці іноземні елементи у великій кількості ввійшли в обидві мови, особливо це стосується галузі наукової й абстрактної лексики. В усіх зазначених випадках пуризм не виявився актуальним, бо приплив іншомовних лексичних елементів при сильній соціолінгвістичній позиції мови, що їх запозичала, не загрожував її існуванню. Тим-то тут і змогла витворитися своєрідна лексична амальгама з якісним переважанням власної лексики при значному кількісному включенні лексики запозиченої, яка, однак, не могла змінити основної генетичної природи мови.

Зовсім іншим шляхом мала піти чеська мова за періоду свого занепаду, спричиненого білогірською катастрофою (поразкою на початку XVII-го ст., завданою чеському війську австрійським під Білою горою), коли почалось під приводом боротьби австрійської католицької контрреформації, спрямованої проти чеських єретиків-протестантів, жорстке витискання німецькою мовою чеської. За цих умов, звичайно, ні про яке «мирне вrostання» німецької мови в чеську аж ніяк не могло йтися. Німецька мова була мовою-переможницею, чеська – мовою переможеною. Тому для чеської мови гостро постало питання, бути чи не бути. Поглинання чеською мовою німецьких слів за умов витискання чеської мови німецькою мало б неухильно призвести до повного зникнення чеської мови, на що чехи тим більш не могли піти, маючи в попередній період низку зразкових мовних пам'яток, зокрема, Кралицьку Біблію з її класичною для чехів чеською мовою. За цих обставин у жорсткому протистоянні з німецькою мовою вбачався єдино можливим із соціо- і психолінгвістичних міркувань шлях мовного пуризму, відмови не тільки від запозичень з німецької, а й від поширених у багатьох європейських мовах інтернаціоналізмів як таких, що могли прийти до чеської мови через німецьку. Так виникли такі чеські слова, як: *divadlo* «театр» (від *dívat(i) se* «дивитися»), *dusík* «азот» (від *dusiti* «душити»), *lehátko* «кушетка» (від *lehati* «лягати (для відпочинку)»), *hudba* «музика» (від *housiti* «грати, гудіти» (зокрема, грати на духовому інструменті)), *zeměpis* «географія», *vteřina* «секунда» (від *vteřú* «другий», рос.второй). Частина чеських новостворених лексем до того ж калькувала німецькі слова, пор.: *vstupenka* «квиток (до театру, кінотеатру)», – нім. *Eintrittskarte*), *jízdenka* «квиток (на наземний транспорт)» – нім. *Fahrkarte*), *letenka* «квиток (на літак) – нім. *Flugskarte*). Тенденція до слов'янізації (чехізації) нових понять стала в чеській мові настільки універсальною, що диктується й її системністю, що їй підлягають і зовсім нові запозичення, особливо коли їхня фонетична своєрідність вступає в суперечність із фонетичними особливостями чеської мови. Так,

англ. stewardess «стюардеса (бортпровідниця у літаку)», що спочатку проникло до чеської мови у вигляді слова stewardka (початково навіть stewardeska) потім стало передаватися абсолютно питомим чеським словом letuška від letěti «летіти», де зовсім не видно будь-якого зв'язку з вихідним англійським словом.

І з тих самих соціолінгвістичних причин, польській мові, що кінець кінцем вийшла переможницею в протистоянні з німецькою, коли відбулася колонізація численного німецькомовного населення польських міст (купців і ремісників), абсолютно чужий подібний до чеського пуризм. Тут не тільки добре прижилися європейські інтернаціоналізми (типу teatr, muzyka, gaz), а й досить численні запозичення з німецької мови типу dach (нім. Dach, ч. střecha), п. kształt (нім. Gestalt, ч. tvar), п. gwałt (нім. Gewalt, ч. násilí), п. żagiel (нім. Segel, ч. plachta) тощо⁴³.

Отже, у мовах діє певна, спричинена соціолінгвістичними чинниками, закономірність стосовно запозичень. До них, особливо коли йдеться про запозичення з одного впливового джерела, більше схильні мови із сильною соціолінгвістичною позицією щодо мови, звідки відбувається запозичення. За ситуації жорсткого протистояння при слабкій соціолінгвістичній позиції мови, що запозичає щодо мови, звідки можуть робитися запозичення діє, – особливо якщо, звичайно, мова не «капітулювала» перед сильнішою мовою, а перебуває в стані, зумовленому активною боротьбою її носіїв за її збереження, – тенденція до протиборства з небезпечним для неї впливом. Це виявляється в свідомому пуризмі, тобто в униканні прямих запозичень, нерідко замінованих кальками, у зверненні до власних джерел або у принаймні в дуже скорегованому і вибірково запозиченні слів із соціолінгвістично сильнішої мови, від якої виходить небезпека витіснення власної національної мови. Іноді подібне вибіркоче запозичення виявляється, зокрема, в тому, що запозичені з сильнішої мови слова включаються у власну, але в ролі знижених розмовних елементів, що начебто природно впливає з їх «суржиковості» стосовно чисто національних слів. Так, у чеській мові слово muzika на відміну від hudba має розмовно-побутовий відтінок, позначаючи музику або оркестр нижчого характеру (типу вуличних музик) або танці

43 Це не виключає, звичайно, й того, що й польська мова нерідко замість поширених в інших європейських (зокрема, слов'янських) мовах має і власні суто польські (слов'янські) відповідники (пор. п. czołg «танк», п. chodnik – рос. тротуар), які іноді виступають як синоніми до інших слів, поширених в неслов'янських або слов'янських європейських мовах, тим самим збагачуючи синонімічну палітру мови (так для поняття «союзник» польська мова має три синоніми *aliant, sojusznik, sprzymierzeniec*). Отже, й польська мова певною мірою не цурається своєрідного пуризму. Але це пуризм, який би годилося визначити як обмежено-поміrkований, скерований не стільки на захист мови і тому вимушено жорсткий, скільки на її синонімічне збагачення.

під подібну музику, слово *ksicht* (від нім. *Gesicht* «обличчя») має значення «морда, пика», *artista* (*artistka*) позначають артистів цирку, кабаре, тимчасом як артисту театру й фільму, що сприймаються як артисти вищого ґатунку мистецтва, позначаються словами *heres* (*herečka*). Те саме стосується турцизмів у болгарській і сербській мовах, що мають знижено-розмовний характер стосовно своїх слов'янських відповідників.

Беручи до уваги розглянутий історичний досвід народів світу, зокрема Європи, стосовно запозичення лексичних елементів із особливо впливової мови, де важливим, якщо не вирішальним чинником є міцність соціолінгвістичної позиції запозичаючої мови стосовно мови, звідки запозичається, і оцінюючи на загальне поки що соціолінгвістичне становище української мови щодо російської як слабке, слід вважати, що загалом, поки подібне становище залишатиметься, носії української літературної мови не можуть дозволити собі на певне «розслаблення» стосовно можливих русизмів. Становище могло б дещо змінитися лише в разі явного зламу в мовній ситуації, принаймні початку масового «мирного вродання» російськомовних українців в українську мову (подібно до «мирного вродання» в англійську мову до того часу французькомовних норманів у Англії). Оскільки ж поки що подібного процесу в Східній Україні не спостерігається, носії української літературної мови не можуть собі дозволити на розкіш розхитування її лексичних норм (як, звичайно, і фонетико-граматичних). Це не означає, звичайно, що від нових носіїв (користувачів) української мови слід негайно це вимагати. Тут потрібна певна поступовість. Проте мають і надалі існувати кола носіїв (користувачів) української мови, мовлення яких, – хай і з певними застереженнями, – можна вважати за зразкове (еталонне) і на яке мають орієнтуватися ті, хто хоче засвоїти українську мову. І оскільки російське мовлення в Україні тяжіє до нормативності і літературності, подібним має бути й українське зразкове мовлення, жодна його «суржикізація», що аж ніяк не додасть йому престижності, неприпустима. Отже, тим самим в Україні має зберігатися виразний вододіл між українською і російською мовами.

5. Своєрідність сучасної мовної ситуації

в Україні після здобуття нею державної незалежності.

Гальмівні чинники на шляху до досягнення національної повноти

Розглянувши різні типи подолання культурної неповноти, зумовленої національною і пов'язаною з цим соціальною неповнотою народів, звідки випливає їхня мовна неповнота, можна дійти певних висновків стосовно відповідних явищ у сьогочасній українській мові.

Стан сучасної української літературної мови характеризується насам-

перед тим, що ніде на власній національній території ця мова не стала цілком повною, тобто такою, що охоплює не тільки всю українську етнічну (титольну) націю, а й, що характерне для справжньої нації, як мова державна українську націю політичну, сукупність усіх громадян Української держави незалежно від їхнього національного походження. Ідеться, звичайно, аж ніяк не про витискання мов національних меншин, а про добре знання і вільне володіння українською мовою як (загально)державною.

Якщо в Західній Україні вона стала принаймні мовою повноетнічною, охопивши весь загал українців, незалежно від їхньої соціальної позиції, освітнього цензу й належності до сільського й міського населення, то в Східній Україні, особливо у найсхідніших і в найпівденніших регіонах українська мова по-старому перебуває в багатьох випадках не тільки в стані частково-етнічної, а й мови соціально нижчої стосовно російської. Суперечливість ситуації полягає в тому, що, з одного боку, українською мовою користуються в Східній Україні найвищі посадовці і мова ця цілком готова для обслуговування всіх потреб сучасної високорозвиненої європейської держави, якою мала б бути Україна. Але, з другого боку, ця мова не проникла ще глибоко в міський побут навіть Києва як столиці України, і діловий світ Києва по-старому у своїй практичній діяльності послуговується російською мовою. Більше того, він з усіх сил прагне зберегти цей стан, а для цього силкується його накинути всьому населенню Києва, з чим пов'язане нестримне зростання російськомовної преси, дедалі нових російськомовних газет і журналів, у масі яких буквально тонуть нечисленні ще існуючі українськомовні українські видання, дедалі потужніша русифікація українського телебачення, дорожнеча української і україномовної книжки⁴⁴. Відбувається активне витискання української мови на периферію культурного життя України і явна космополітизація України за допомогою зарубіжних (російських, американських, латиноамериканських, французьких) телефільмів за повного браку власних українських. Зокрема, це призводить до того, що Україна перетворюється на якусь культурну провінцію Росії: нездатна бути продуктивною формувальницею російської культури, на що не дозволяє її історична й культурна своєрідність, вона стає усього лише пасивною споживачкою того, що може їй запропонувати сучасна російська культура, вельми здрібніла

44 З цього погляду цікавий особистий приклад. Авторіві цього дослідження пощастило купити онукові над сподівання цікаву українську книжку К. Коллоді «Пригоди Піноккіо», що коштувала лише 5 гривень. Яким же було його здивування, коли виявилося, що книжку видано в Італії (у Мілані). В Україні б вона коштувала втричі (якщо не більше) дорожче. Ось один з небагатьох прикладів «ефективності» української економіки і водночас української (?) культурної політики.

порівняно з великою російською культурою XIX-го – початку XX-го століття.

Безперечно, сучасна культурна політика в Україні, – якщо така ще в ній узагалі існує, – має бути визнана як недалекоглядна, а точніше кажучи, абсолютно безперспективна.

Її сучасний стан можна пояснити лише тим, що або (у кращому разі) політичні сили, які очолюють Україну, не усвідомлюють величезного значення культури в державному будівництві, або (у гіршому випадку) у державі існує поділ на дві сили, одна з яких, поки що слабша, зорієнтована на будівництво Української держави, а друга, яка поки що домінує, прагне побудувати новітню **Малоросію**, державу потрібну для олігархічних кіл, але таку, у якій по-старому – і навіть більшою мірою, ніж за радянських часів, панівною була б російська культура, а українська мова становила б своєрідну ширму, що дозволяла б певною мірою бути незалежним від своїх російських компаньонів, претендуючи на те, що «ми, тобто ці олігархічні кола, – маємо власну **державу**». Повний брак якоїсь мовної відмінності від Росії все-таки мав би поставити на порядок денний питання: «А чим, власне, відрізняється Київ від, скажімо, Саратова? – Адже і там, і там поширена та сама російська мова? То чому б українським фінансовим магнатам не стати знову складовою частиною Російської держави?»

У цьому випадку цим компрадорським космополітичним колам і виявляється потрібною Українська державність. Але оскільки їх водночас не влаштовує надмірне, на їхню думку, поширення української мови, їх найбільшою мірою влаштовує її, по суті, мікролінгвістичне становище у Східній Україні, до стану якої бажано довести й Україну Західну.

Своєї потужності (у потенції) ці провідні російськомовні сили в Україні досягли ще в часи радянської влади, коли українці позбавлялися систематично шляхом репресій і знищення своєї еліти, а тим часом Радянський Союз всіяко сприяв кар'єрі тих людей, які в Україні русифікувалися. Таким чином вийшло, що реальні соціально-економічні й політичні важелі опинилися в руках людей далеких або цілком відчужених від українства. Своє дальше просперування вони узалежнюють не стільки від активної участі в розвитку української економіки, справи ризикованої, скільки від зв'язків з економікою Росії, де нема жодної відповідальності, – бо це не **їхня** економіка, – зате забезпечений зиск від зв'язку з російською сировинною базою.

Українська **національна** буржуазія, яка реально існує в Західній Україні, на Сході України ще дуже слабка, а тому вона поки що явно програє в цьому змаганні, і тому раз у раз в особі окремих своїх представників намагається йти на болючі компроміси в змаганні зі своїми конкурентами (зокрема, навіть у справі української мови).

Зрозуміло, що поважають тільки сильних, а тому подібні компроміси не тільки не посилюють позиції національно налаштованих політиків, а тільки їх підривають.

Події кінця 2004-го початку 2005-го року, що дістали назву **помаранчевої революції** (або помилково – **помаранчевої** (правильно: **помаранчевої**) революції, що виникло з західноукраїнської помаранчевої з пересуненим наголосом), викликали надію, що в українському суспільстві визрівають здорові **державні**, а в перспективі **національні** українські сили, що здатні були б надати українському мовно-національному розвитку конструктивного спрямування, здатного, нарешті, сприяти формуванню української етнічної нації у Східній Україні, що було б величезним кроком до сформування **української політичної нації**, стрижнем якої має бути **нація** етнічна, неможлива без її повного охоплення національною, тобто українською у цьому випадку, мовою, що відбулося поки що тільки в Західній Україні. Проте ці події не дістали продовження ані в єдності того, що мало стати справді **національною коаліцією**, ані в послідовній політиці тієї ж коаліції, скерованої на підтримку національної мови, національної культурної й національної економіки.

При формуванні державної політики провідні керівники держави постарому головно дотримуються абсолютно безперспективного погляду: спочатку економіка, а аж потім національна культура. Уже добре те, що згідно з виробленою програмою для порозуміння головних політичних сил, що увійшли до урядової коаліції – так само, утім, як і в опозиції, – було досягнуто домовленості про зняття з порядку денного спочатку проголошеної регіоналами вимоги для України двох державних мов, української і російської, залишивши як державну тільки українську. Безперечно, гасло: спочатку економіка, потім – культура, – абсолютно хибне. Національна економіка і національна культура – це нерозривна пара, розвиток якої, особливо при будівництві держави, є абсолютно доконечним. Про це свідчить історичний досвід, зокрема історичний досвід такої потужної держави, як Японія, де саме могутня національна ідея вивела цю державу в ряди найрозвиненіших країн світу. Уже хоч би цей приклад, достатньо красномовний, щоб його засвоїти, мав би навчити, що іншого шляху немає. Без сильної національної культури у її найширшому розумінні, що обіймає всі види людської діяльності і, насамперед, національної духовної культури, неможливий і успішний економічний розвиток. Недаремно японські економісти, які ще наприкінці ХХ-го століття відвідали вже незалежну Україну, на запитання, чого бракує українській економіці, однозначно відповіли – Націоналізму [Бачинський 1998: 177].

Поки що сучасна Україна стоїть на роздоріжжі в розв'язці своїх найдоленосніших питань: державності – нації, – і що є її основою, – національної

мови, втіленої в національній культурі, маючи, як уже згадувалося, на увазі культуру в найширшому її розумінні як сукупність людської діяльності в усіх сферах.

Шлях до відродження дореволюційної Малоросії абсолютно анахронічний, безперспективний і деструктивний. Не менш абсурдний шлях до створення якоїсь «малоросійської» псевдо-Української держави, нового видання колишньої УРСР тільки в незалежному (?) варіанті. Тому ці варіанти самою логікою сучасного розвитку людства будуть рано чи пізно подолані, тим більше, що їхнє існування відіб'ється в перспективі негативно як на долі самої України, так і на долі Європи в цілому, саме як на захід від неї, так і на схід, тобто на Росію⁴⁵. Проте піддаючися пасивно своїй долі, яка полягала не стільки в спробах, скільки в помилках, Україна б готувала для себе дуже довгий і болючий шлях. І навпаки, активно борючися за свою справжню, а не ілюзорну самостійність, що передбачає насамперед вміле використання як історичного досвіду народів світу, так і доцільне його поєднання із власною самотутністю, до чого зобов'язує проголошення незалежності, Україна значно скоротить свій шлях до гідного місця серед європейських держав.

Найближче майбутнє має показати, наскільки визріли в ній суспільні сили, здатні це здійснити.

Бібліографія

Алексина 1974: Алексина Л. М. Ирландская народная поэзия и ее роль в национально-освободительном движении XVIII в. // Кельты и кельтские языки. – М.: Наука, 1974. – С.112–122.

Бачинський 1998: Бачинський Г. Чи залишиться Україна українською?

⁴⁵ Часто говорячи про розпад Радянського Союзу, посилаються на Західну й Центральну Європу: «Де логіка? Вони об'єднуються. Ми роз'єдалися». При цьому, однак, забувають про дуже важливу обставину. Там об'єднуються давно цілком оформлені держави-нації. Радянський Союз розпався на ще несформовані (деформовані імперським розвитком) уламки. Будівництво Європи у цьому випадку порівнянне з будівництвом дому з добре сформованих цеглин. «Будівництво» з роз'єднаних республік Радянського Союзу, навпаки, подібне до будівництва з погано обтесаних каменів, яких дуже важко припасувати один до одного, бо їх деформувала і ще не сформувала історія, яка подбала про європейські країни. Тим-то обидва процеси абсолютно закономірні. Колишнім республікам Радянського Союзу, щоб дорости до європейського, – а не до євразійського імперського, – об'єднання, треба ще пройти той шлях самостійного розвитку країн Європи, якого вони не мали. І з цього погляду сучасна Україна вже переросла стадію імперської провінції, але ще не доросла до того, щоб бути інтегрованою до Європи.

- (Роздуми після святкування четвертої річниці проголошення незалежності України) // Україна на межі тисячоліть. – К.: ВАТ Книжкова друкарня наукової книги, 1998.
- Бонфанте 1971:** Бонфанте Дж. Романизованное население Италии и германцы // Современное итальянское языкознание. – М.: Прогресс, 1971. – С. 92–136.
- Бородина, Сухачев 1990:** Бородина М. А., Сухачев Н. Л. Ретороманские языки // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
- Брук 1986:** Брук С. И. Население мира // Этнографический справочник. – М.: Наука, 1986.
- Бруннер 1955:** Бруннер К. История английского языка. Т. 1. – М.: Изд. иностр. лит-ры, 1955.
- Гранде 1963:** Гранде Б. Предисловие // Шапиро Ф. Л. Иврит-русский словарь / Под ред. проф. Б. М. Гранде. – М.: Гос. изд-во нац. и иностр. слов., 1963. – С. 3.
- Гранде 1972:** Гранде Б. М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. – М.: Наука, 1972.
- Дашкевич 1990:** Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? (Крах українізації 20 – 30-х рр.) // Літературна Україна. – 1990. – № 40.
- Доза 1956; 375:** Доза А. История французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956.
- История 1938:** История XIX века / Под ред. проф. Лависса и Рамбо. – М.: Соцэкгиз, 1938.
- Калыгин, Королев 1986:** Калыгин В. П., Королев А. А. Введение в кельтскую филологию. – М.: Наука, 1986.
- Клоссе 1990:** Клоссе М. Прусский язык и его рекреация. – Интерлингвистические аспекты языковых реформ и проблемы лингвоконструирования. Тез. докл. 2-ой конф. по интерлингвистике. – Тарту, 1990.
- Куліш 1970:** Куліш П. Поезії. – К.: Радянський письменник, 1970.
- Майтинская 1976:** Майтинская К. Е. Венгерский язык // Основы финно-угорского языкознания. Марийский, пермские и угорские языки. – М.: Наука, 1976. – С. 342–414.
- Псалом...Псалом 126 (125) // Святе Письмо Старого та Нового Завіту (перший переклад здійснений за оригінальним єврейськими, арамейськими та грецькими текстами) // Ukrainian Bible 63DC.**
- Русанівський 1990:** Русанівський В. М. Задача про три труби (міжнародне співробітництво в галузі української культури: стан і перспективи) // Літературна Україна. – 1990. – № 37.

- Тищенко 2000:** Тищенко К. Баскійський досвід мовного будівництва // Урок української. – 2000. – № 8. – С. 51-56.
- Ткаченко 1972:** Ткаченко О.Б. Деякі питання міжмовних фонетичних контактів // Філософські питання мовознавства. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 172–193.
- Ткаченко 1985:** Ткаченко О.Б. Роль субстрату у формуванні лексики романських мов. – Мовознавство. – 1985. – № 6. – С. 39–45.
- Ткаченко 1988:** Ткаченко О.Б. До соціолінгвістичної оцінки мов // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 23–31.
- Ткаченко 1999:** Ткаченко О.Б. Спроба типології романтизму: доба, стиль, мова // Слово і час. – 1999. – № 6. – С. 41–44.
- Ткаченко 2002:** Ткаченко О.Б. Проблема типології мовно-літературного розвитку неповних націй (і насамперед української). – Мовні і концептуальні картини світу // Зб. наук. пр. – № 6. Кн. 2. – К.: Проїм-М, 2002. – С. 241–263.
- Толстой 1945:** Толстой Л. Н. Война и мир. – Л.: ОГИЗ: гос. изд. худ. лит-ры, 1945.
- Филин 1972:** Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. – Л.: Наука, 1972.
- Фоменко 1990:** Фоменко О. Ось Москва – Берлин? // Литературная Россия. – 1990, № 33.
- Французско-русский..., 1963:** Французско-русский фразеологический словарь. – М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1963.
- Чехов 1955:** А. П. Чехов о литературе. – М.: Гос. изд-во худ. лит-ры, 1955.
- Чижевський 1994:** Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль: Феміна, 1994.
- Шевельов 1987:** Шевельов Ю. (Шерех). Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус. – Нью-Йорк: Сучасність, 1987.
- Шерех 1998:** Шерех Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900 – 1941). Стан і статус. // Поза книжками і з книжок. – К.: Час, 1998. – С. 281–392.
- Ярцева 1954:** Ярцева В. Н. Предисловие // Льюис Г., Педерсен Х. Краткая сравнительная грамматика кельтских языков. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1954. – С. 3–12.
- Berresford 1974:** Berresford E.P. The Cornish Language and its Literature.– London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1974.
- Das Land... 1986:** Das Land, das nicht ist / Eine schwedische Antologie aus

- Finnland. Herausgegeben, kommentiert und aus dem Schwedischen übersetzt von Gisbert Jänicke. – Rostok: VEB Hinstorff Verlag, 1986.
- Dejiny... 1960:** Dejiny slovenskej literatury. – Bratislava: Veda, 1960.
- Graur 1965:** Graur A. La romanité du roumain. – Bucarest: Editions de l'Académie de la republique socialiste de Roumanie, 1965.
- Iwaszkiewicz 1981:** Iwaszkiewicz J. Petersburg. – Warszawa: WPI, 1981.
- Jirásek 1952:** Jirásek A. Poklad (Historický obraz z osmnáctého století). – Praha: Vyšehrad, 1952.
- Lexikon...1966:** Lexikon der Weltliteratur / Fremdsprachige Schriftsteller und anonyme Werke von den Anfängen bis zur Gegenwart. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1966.
- Magnuszewski 1975:** Magnuszewski J. Hurban-Vajanský Svetožar // Mały słownik pisarzy zachodniosłowiańskich i południosłowiańskich. – Warszawa: Więda Powszechna, 1975.
- Mały słownik... 1966:** Mały słownik pisarzy polskich. – Warszawa, 1966.
- Mauger 1957:** Mauger G. Langue et civilisation françaises. IV. La France et ses écrivains. – Paris: Hachette, 1957.
- Siegfried 1957:** Siegfried A. Fonds celtique et fonds latin // Mauger G. Langue et civilisation françaises. IV. La France et ses écrivains. – Paris: Hachette, 1957.
- Vriezen 1956:** Vriezen Th. C. De ontwikkeling van het moderne Hebreeuws. – Amsterdam, 1956.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ КОНТАКТІВ

1. МІСЦЕ ТЕОРІЇ МОВНИХ КОНТАКТІВ У ЛІНГВІСТИЦІ

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ТЕОРІЇ МОВНИХ КОНТАКТІВ

Кожна наука певним чином відображає свою епоху. Визначаючи, які саме проблеми були або є в центрі уваги як точних, так і гуманітарних наук, можна простежити субстанціональні характеристики суспільної свідомості тієї або іншої доби. З іншого боку, аналіз мовних проблем у ширшому контексті є важливим також через те, що саме зіставлення даних мовознавства з доробком інших галузей людського знання допомагає у вирішенні теоретичних проблем лінгвістики. «Мова – це наріжна категорія лінгвістики і як така не може бути в рамках однієї лише лінгвістики теоретичним чином розкрита і визначена, для її визначення потрібно вийти на метарівень – у сферу філософії» [Жоль 1990: 23]. До цього слід додати, що не тільки філософія, але й інші науки (насамперед увесь цикл суспільних дисциплін) роблять свій внесок у з'ясування феномену мови. У той самий час не можна забувати, що функціонування суспільства, а отже, і всіх його складових, до яких належить й наука, не було б можливим без існування мови як основного засобу спілкування, що ставить лінгвістику в центр гуманітарних (і не тільки гуманітарних) дисциплін. Тому важливим засновком для з'ясування проблеми «мова – суспільство» є теза про їхню взаємозалежність. Як мова впливає на суспільство, так і суспільство впливає на мову. Суспільство, проводячи кодифікацію мови, впорядковує та створює умови функціонування мови в межах окремого соціуму. Проведення унормування, поряд з врахуванням об'єктивних характеристик кожної мови, водночас відображає певну інтенцію, що насамперед проявляється у виборі базового діалекту, у визначенні нормативних конструкцій та словоформ. Загалом саме від позиції (свідомої чи ні) мовної спільноти залежить прийняття або неприйняття інновацій певного типу.

Мова (її лексичний запас та структура) є до певної міри відображенням історії соціуму. Досліджуючи навіть синхронний стан певної мови, у ній можна помітити значну кількість явищ, які є відображенням історії суспільства, яке послуговується цією мовою, що свідчить про важливу кумулятивну функцію кожної мови із збирання та засвоєння знань про світ: «Погляд на мову як на тезаурус знання широко присутній в історії думки. Здається очевидним, що досвід сотень попередніх поколінь не міг не накопичитися у мові, яку вони заповіли (Герцен)» [Бибихин 1978: 232]. Але не слід нехтувати і тим фактом, що мова є не тільки скарбницею попереднього досвіду

народу, водночас вона тим або іншим чином відображає сучасні умови існування етносу, реалізуючи закладений у ній потенціал адаптації до нових умов існування, що змінюються. Такі зміни розширюють суму уявлень про світ, зафіксованих у певній мові, тобто картину світу, представлену в ній.

Відомо, що кожна мова є своєрідною картиною світу, яка своєрідно членує навколишню дійсність. «Картина світу, відображена у свідомості людини є вторинне існування об'єктивного світу, закріплене і реалізоване у своєрідній матеріальній формі. Цією матеріальною формою є мова, яка й виконує функції об'єктивації індивідуальної людської свідомості як окремої монади світу» [Колшанский 1990: 15]. Специфічне відображення картини світу окремими мовами можна розглядати як взаємодію філософських категорій загального і окремого. У кожній мові ми бачимо вираження загальних ідей про світ, притаманних усім мовам світу, що до певної міри знаходить своє відображення в існуванні мовних універсалій. Це стосується не тільки лексичного рівня мови (номінації реально існуючих денотатів, які можуть існувати або не існувати на певній території), але й граматики, яка також зумовлює той або інший кут зору мовця на явища об'єктивного світу. З іншого боку, окрема мова не відображає (і теоретично не може відобразити) всієї мозаїчної складності позамовної реальності. Таким чином, кожна мовна картина світу є селективною у системі закріплених у ній категорій та протиставлень. «У результаті вийшло, що кожна мова з точки зору іншої мови досить довільна в своїх класифікаціях. Те, що в одній мові є єдиною простою ідеєю, в іншій мові може характеризуватися цілою серією окремих фонетичних груп» [Боас 1965: 172].

Однак не слід і переоцінювати значення розбіжностей мов світу у своєрідному членуванні навколишньої дійсності. Необхідною умовою існування взаєморозуміння представників різних мовних груп (звичайно, за умови знання мови іншої групи) є існування певних спільних логічних принципів. «Пізнавальна діяльність людини єдина, як єдина її біологічна природа і вся природа в цілому. Якими б не були своєрідними за своєю структурою окремі мовні моделі, в кінцевому результаті всі вони виходять за концептуальну картину світу, яка є не створенням мови, а відображенням у свідомості людини оточуючого світу. Одним з найважливіших і вирішальних практичних доводів сумісності логічних і мовних систем у їх пізнавальній сутності є неспростовний факт взаєморозуміння народів на основі перекладу з однієї мови на іншу незалежно від належності цих мов до різних груп та сімей» [Колшанский 1990: 34]. Однак визнаючи принципову можливість перекладу тексту або повідомлення з однієї мови на іншу, потрібно чітко усвідомлювати, що ця трансформація завжди супроводжується більшими або меншими

(залежно від віддаленості мов і типу тексту) втратами змісту. При розгляді цього питання слід враховувати те, що фактично контакт між мовами може бути також контактом між представленими ними концептуальними світами, що може призвести до певної зміни як настанов мовців, так і складу мовних одиниць.

Мовознавство, описуючи мову з певних позицій, є адекватним вираженням історичного горизонту кожної культури. До певної міри лінгвістика відображає пануючі в суспільстві ставлення та настрої. Наявність особливого ставлення до мови може визначати характер мовотворчого процесу. Це проявляється не тільки в спрямуванні лінгвістичних досліджень, а й у здійсненні впливу на сам предмет вивчення – мову. Так, перенесення акценту на власну своєрідність та пошуки ідентичності нерідко призводять до виникнення у мовній спільноті пуристичних тенденцій.

Як класичний приклад можна навести ситуацію, що склалася у Німеччині наприкінці XVIII ст. після появи мовної академії, коли розпочалася кампанія проти засилля в німецькій мові іноземних слів. Пуристичні настрої зберігалися в німецькому суспільстві тривалий час. Однак після другої світової війни відбулися зміни у свідомості мовної спільноти Німеччини (передусім західної), що знайшло відображення в інтенсифікації процесів запозичення. Подібна тенденція до забезпечення очищення мови від запозичень була характерна також для деяких слов'янських культур доби національного відродження (насамперед, чеської) [Жирмунский 1936: 68-69]. Пуризм у період після розпаду Югославії набув особливої актуальності для розвитку хорватської мови, оскільки є одним з чинників становлення нового стандарту, що проявляється у відмові від тих одиниць, які наявні в сербській мові [Васильева 2002: 207-208]. У цьому конкретному випадку не можна повністю виключати й вірогідність німецького впливу як джерела появи пуристичних тенденцій у хорватів у XIX ст., незважаючи на поверхову парадоксальність цього твердження: тенденція до заперечення іншомовних елементів виникає в результаті впливу іншої мови. Такі випадки стають яснішими, якщо детальніше розглянути, які саме процеси відбуваються в мові з вираженою настановою на уникнення запозичень.

Пуризм як явище відзначається негативним ставленням до проникнення прямих лексичних запозичень з інших мов. Типовим видом взаємодії з метою поповнення словникового складу в такій ситуації є внутрішньомовний контакт з попередніми стадіями розвитку цієї мови, що проявляється в перенесенні до активного словникового запасу архаїзмів, застарілої лексики, діалектизмів. Періоди інтенсивного розвитку культури та національної свідомості, які призводять до виникнення пуристичної тенденції,

зазвичай, зумовлюють необхідність у нових номінаціях. Тому внутрішньомовна інтерференція не може бути достатнім джерелом поповнення словника з огляду на обмеженість наявних ресурсів. Прямі лексичні запозичення, як правило, є в такій ситуації неприйнятними для спільноти, яка перебуває в процесі національного чи державного становлення, при чому мова набуває ролі одного з основних чинників цього процесу. Однак така завуальована форма запозичення як калька не суперечить завданням самоутвердження та самоідентифікації нації. Завдяки цьому кальки є досить поширеним видом міжмовної взаємодії в ситуації протистояння культур. Таким чином, хоча пуризм позірно і заперечує будь-яку взаємодію між мовами, фактично під забороною опиняються тільки прямі, очевидні контакти, має місце нато-мість прихований іншомовний вплив.

Ще одним чинником, що впливає на появу пуристичних тенденцій слід визнати словотвірну структуру лексичних одиниць мови, оскільки калькування може стати плідним способом вирішення проблеми поповнення словника лише в тому разі, коли слова мають розвинену та прозору внутрішню форму. Мабуть, саме цим до певної міри визначалося негативне ставлення до прямих запозичень у німецькій, з одного боку, та нейтральне в англійській – з другого.

Розвиток досліджень у галузі мовних контактів до певної міри відображає зміну поняттєвих парадигм науки в той або інший історичний період. Відсутність інтересу до вивчення міжмовної взаємодії є також показником суспільних домінант певного соціуму. Як правило, інтерес до явища контактування виникає внаслідок появи в мовній спільноті інтересу до історичного процесу. Вивчення особливостей мовних контактів має велике теоретичне значення для усвідомлення феномену соціальної взаємодії. Факт наявності в мовах світу явищ, що виникли внаслідок взаємодії з іншими мовами, дає підстави говорити про існування глобальної моделі взаємопов'язаності соціумів, адже історія засвідчує необхідність постійного обміну комунікативними засобами між різними спільнотами. Цей висновок є також важливим з огляду на принципову подібність перебігу процесів мислення у всіх етносів. «Оскільки немає жодних даних передбачати існування помітних расових відмінностей в устрої людського мислення, остільки безмежне розмаїття мовної форми як прояв безмежного розмаїття актуального процесу думки не може бути показником цих расових відмінностей» [Сепир 1993: 193]. Проте, з іншого боку, не слід нехтувати і тим фактом, що кожна мова є своєрідним членуванням навколишнього світу, яке відображається як у лексичному складі, так і у системі граматичних категорій. Кожна мовна картина світу є унікальною і виражає певні ідеї, які не є експліцитними в інших мовних картинах світу.

При тривалому співіснуванні народів у єдиному географічному та культурному просторі між мовами цих спільнот витворюється певний ізоморфізм засобів вираження. Так, семантична структура суспільно-політичних текстів, написаних європейськими мовами, збігається на 40%, що є підтвердженням існування особливого «європейського психологічного складу», про який писав Ш. Баллі у «Французькій стилістиці». Виникнення подібного ізоморфізму має, на його думку, два наслідки: 1) цей паралелізм у засобах вираження великою мірою полегшує духовне спілкування між націями; 2) він сприяє тому, що вивчення мов нашого типу стає роботою легшою і одночасно набагато механічнішою, ніж можна було б думати [Баллі 1961: 70]. Сьогодні можна говорити про існування загальної європейської культури, яка базується на спільних духовних засадах, до яких, насамперед, належить християнська етика, традиції римського права тощо. Хоча при цьому не слід забувати, що генетично європейський культурний простір формувався не тільки з місцевих елементів, але й переймав впливи із-зовні. Показовим є те, що одна з головних підвалин цієї культури (християнська етика) сама є привнесеною, запозиченою з іншої традиції. До сфери європейської культури слід віднести також США, хоча із певними застереженнями, пов'язаними з географічною та історичною відрубністю цієї культури стосовно європейського регіону. Тенденція до створення «макрокультур» проявляється не тільки в Європі. Можна говорити про існування арабської, латиноамериканської, далекосхідної макрокультур, які, в свою чергу, вступають у взаємодію одна з одною на глобальнішому рівні.

Постійні економічні та культурні зв'язки між народами висувають потребу в мові (або мовах) міжнародного спілкування. Ця тенденція простежується в різні епохи та в різних географічних регіонах. Так, у середньовічній Європі функції міжнародної мови виконувала латина; арабська мова стала мовою спілкування мусульманського світу. Значення латинської мови не обмежувалося тільки тим, що вона була офіційною мовою католицької церкви. Латина широко використовувалася як засіб дипломатії, судочинства, адміністрації, освіти тощо.

При діахронічному розгляді проблеми виникнення міжнародних мов у минулому звертає на себе увагу той факт, що в багатьох випадках саме виконувана ними функція сакральної мови забезпечувала широкий діапазон їх використання в багатьох сферах життя суспільства з іншою мовою щоденного спілкування. Такі міжнародні мови, зазвичай, стають джерелом інновацій у мовах регіонів, які вони обслуговують, незалежно від ступеня структурних відмінностей. Так, тривалий час одним із засобів поповнення лексичного складу мов європейського регіону були інтернаціоналізми грецького

або латинського походження. У ХХ столітті роль класичних мов у створенні нової термінології та номінації нових реалій у деяких терміносферах (насамперед, у техніці та науці) перейняла англійська мова. При цьому слід зазначити принципову відмінність між латиною як мовою спілкування в епоху Середньовіччя та англійською мовою в теперішньому глобальному світі. По-перше, латина була мертвою мовою, відповідно, без певних регіональних різновидів, розвиток її ресурсів мав дуже обмежений характер. По-друге, як вже зазначалося, латина отримала свій статус завдяки сакральному характеру, престиж англійської, натомість, ґрунтується на економічних і політичних досягненнях спочатку англійської, а потім американської націй. По-третє, основним джерелом засвоєння латини були оригінальні тексти та граматики, для вивчення англійської мови, поряд з цими двома джерелами, важливе значення має безпосереднє спілкування з носіями, тобто спостерігається посилення ролі аудіоканалів її засвоєння. Все це, разом з прогресуючим збільшенням кількості людей, які володіють англійською мовою, не може не створювати сприятливих умов для проникнення англійських елементів до багатьох мов світу. Анґліцизми сьогодні засвідчені у великій кількості навіть у німецькій мові, яка традиційно відзначалася сильними пуристичними тенденціями. Водночас на прикладі англійської мови можна простежити діалектику змін процесу контактування як фактора мовного розвитку. Мова, яка сама в минулому зазнала значних змін у результаті норманського завоювання, сьогодні здійснює вплив на більшість мов світу.

У рамках інших (неєвропейських) регіонів відбувалися та відбуваються аналогічні процеси. Зокрема, арабська термінологія та запозичення відіграли значну роль в розвитку культур мусульманських країн (не арабомовних), китайська – для японської, санскрит – для мов Індії тощо [Бодуэн: 1963а: 92; Сміт 1994: 179]. Так, арабська мова здійснила значний вплив на дарі. Зокрема, за даними [Киселева 1987] кількість запозичених лексем-арабізмів у публіцистичному стилі становить 60% від загальної кількості слововживань у тексті. До того ж взаємодія не обмежується виключно лексичним рівнем, вона має глибинний характер. Зокрема, множина деяких іменників почала будуватися за допомогою арабських суфіксів або з використанням арабської моделі «ламаной» множини. Також були перенесені з арабської в дарі деякі моделі побудови віддієслівних форм. Х. У. Уралов, досліджуючи термінологію мови дарі в Афганістані, прийшов до висновку, що 12% з них складають арабські терміни [Уралов 1987]. Таким чином, існування мов міжнародного спілкування слід визнати об'єктивним і закономірним процесом, засвідченим у різних регіонах у різні історичні епохи, він відзначається певними типологічно спільними та відмінними рисами.

У типологічному плані спільним для всіх міжнародних мов є їхня активна участь у розбудові термінологічного апарату мов, які перебувають у зоні їхнього впливу. Ізоморфізм між засобами вираження різних мов у деяких ланках мовної системи є похідною науково-технічного прогресу, адже саме бурхливий розвиток науки та технологій висуває проблему створення еквівалентної термінології, яка піддається однозначному перекладу. Термінологія науки, яка часто має наднаціональний характер, є переважно міжнародною. Найкоротший шлях до створення єдиної термінології – використання інтернаціональної лексики (у європейському культурному просторі – на базі класичних мов, у мусульманському світі – на основі арабської). На сучасному етапі єдність та однозначність термінології досягається завдяки тому, що більшість наукових публікацій виходять англійською мовою, з ресурсів якої й поповнюється спеціальний словниковий запас багатьох мов з використанням як механізму прямого запозичення, так і калькування.

Натомість соціуми, які мають відносно закритий характер, що проявляється в обмеженні зв'язків з іншими спільнотами, також намагаються створити на всій своїй території єдину систему термінології, що мало місце в Радянському Союзі, де термінологічні ресурси багатьох національних мов створювалися на базі російської мови. Зокрема, в адигейській мові термінологія російського походження складала 95% [Пути 1979: 89]. З іншого боку, необхідно враховувати також той факт, що сама російська мова перебуває в ширшому європейському контексті, і, отже, у ній до певної міри представлені притаманні цьому регіону риси, а саме: широке використання інтернаціональної лексики здебільшого латинського та грецького походження. Таким чином, російська мова виступила як мова-посередник запозичення інтернаціоналізмів багатьма мовами колишнього Радянського Союзу. На початку XXI ст. російська мова продовжує виконувати функції мови міжнародного спілкування не тільки в межах Росії, де вона є єдиною офіційною (федеральною) мовою, але і в ширшому контексті, будучи однією з робочих мов ООН.

Однією із типологічно спільних рис мов міжнародного спілкування є їхня певна функціональна обмеженість, одним з проявів якої є вибірковість тих мовних засобів, які входять до «міжнародного» варіанта міжнародної мови, порівняно до рівня компетенції носія мови. Не є винятком і російська мова. «Специфічні функції полінаціональної мови прийняла на себе не російська мова у всій сукупності форм свого існування, а той адаптований до завдань і умов спілкування в поліетнічному соціумі функціональний різновид, який у лінгвістиці (а потім – і в практиці мовного законодавства) отримав назву мови міжнародного спілкування» [Познякова 1995: 122].

Функціонально обмежений характер міжнародних мов підтверджується практикою їх побутування в різних регіонах світу (як на сучасному етапі, так і в минулому). Однією з причин цього є відсутність повного ізоморфізму між рівнем володіння мовою та знанням усіх багатств культури, створеною цією мовою (тобто культурною компетенцією). Мовці, які засвоїли мову поза межами регіону, де вона є основним засобом спілкування, зазвичай, не мають того спільного багажу мовних знань (насамперед фольклору в широкому розумінні, літературних цитат, поширених образів, архетипів тощо), який активно використовується носіями мови.

Як відомо, мова виконує цілу низку функцій у суспільстві. Поряд з основною комунікативною функцією важливою для розуміння значення мови в суспільстві є її кумулятивна функція, тобто здатність фіксувати досвід освоєння навколишнього світу як попередніх поколінь, так і сусідніх народів. Мовознавство, вивчаючи цей процес, має змогу простежити, в які епохи культурний та економічний обмін між народами є інтенсивнішим, і встановити, які існують передумови посилення або послаблення взаємовпливів, оскільки мовний контакт є завжди похідною культурного контакту, його віддзеркаленням. Тому розглядаючи джерела запозичень певних тематичних груп лексики, мовознавство здатне робити висновки щодо напрямку та характеру культурної взаємодії.

Дослідження мовних контактів поряд з теоретичним має також практичне значення. По-перше, у сучасному світі вже майже не залишилось етнічно чистих територій. Згідно з оцінкою У. Коннора, лише близько 10% держав можуть претендувати на статус «національної держави» в тому розумінні, що етнічні кордони та державні збігаються [Сміт 1994: 24]. Отже, унітаризм (мовно-етнічний) є скоріше винятком, аніж правилом. Протилежна ситуація (багатонаціональність) є більш поширеним у світі явищем. Для цілого ряду регіонів характерне спільне проживання численних етносів, які говорять різними мовами (Індія, Африка, Кавказ тощо). Ці регіони характеризуються дуже складною мовною ситуацією. Так, в Індії населення розмовляє 179 мовами, з яких 14 є офіційними. 42 з цих мов налічують на території Індії понад один мільйон носіїв. Найпоширенішими є бенгалі, гуараті, каннада, малайська, мараті, орія, пенджабі, тамільська, телуру, урду та хінді. Особливо складною та багатофакторною є мовна ситуація на африканському континенті. Зокрема, у Малі, яка має 4 млн. населення, 1 600 тис. людей користуються мовою мандино, 400 тис. – сонінке, 550 тис. – фульбе, 550 тис. – сенуфо, 220 тис. – сонгаї, 200 тис. – туагадською мовою [Базилев 1973]. У Зімбабве 3,6% населення розмовляє англійською мовою, 19% автохтонними мовами ндебеле й діалектами мови шона тощо [Бугулов 1987]. У Південно-

африканській Республіці наявні 11 офіційних мов (англійська, африкаанс та 9 мов банту: кома, зулу, ндебеле, північна суто, південна суто, сонга, цвана та венда). Фактично в окремих регіонах цієї країни використовуються комбіновано германські мови (обидві або одна з них) та одна або дві мови банту [Яковлев 1995]. Таким чином, загальнодержавне поширення мають тільки германські мови. Але надання їм загальнонаціонального статусу є сьогодні неможливим через соціолінгвістичні причини (асоціювання африкаанс з апартеїдом). Дослідник вказує також на цікавий факт посилення чисто мовного на протигагу етнічному та расовому компонента в свідомості носіїв африкаанс. Однією з причин поширення вживання англійської мови є реакція на апартеїд, оскільки англійська мова в Південно-Африканській Республіці сприймається не як колонізаторська, а як антипод африкаанс.

Подібну картину спостерігаємо не тільки в країнах Африки та Азії. Україна також відзначається поліетнічним складом. Згідно з переписом населення 2001 р. 77,8% населення України є українцями (визнали своєю рідною мовою українську 67,5% населення). Крім українців, тут також проживають росіяни, євреї, поляки, кримські татари, болгары, угорці, румуни, вірмени, греки, грузини, гагаузи тощо. Звісно, що за таких умов виникає явище білінгвізму. Факт поширеності міжмовної взаємодії в просторі та часі висуває потребу у виробленні засад мовної політики у регіонах, де етноси співіснують на одній території. При цьому слід враховувати також той факт, що, як засвідчує історія мовних контактів, саме чужі лексичні системи часто стають резервним комунікативним засобом, який знаходить своє використання у специфічних умовах. Зокрема, молодіжний жаргон та арго активно застосовують іншомовну лексику. Типовою в цьому відношенні є ситуація в молодіжному сленгу м. Києва, де можна спостерігати (поряд з англійськими елементами) звернення до засобів української мови: зокрема, лексема *хата* широко вживається у значенні «квартира». Подібні явища спостерігаються також в інших мовних спільнотах. Зокрема, арабська лексика значною мірою представлена в арго циган та дервішів Середньої Азії та Ірану [Хромов 1987: 147-149]. У російській культурі арго традиційно поповнювалося за рахунок німецьких, давньоєврейських, турецько-татарських, циганських, новогрецьких елементів тощо [Жирмунский 1936: 158].

Теорія мовних контактів має ще одну сферу практичного застосування, а саме: вона у взаємодії з психолінгвістикою досліджує мовну здатність індивіда, встановлює межі можливостей окремого мовця у підтриманні різниці між декількома комунікативними кодами та компетенціями, якими він володіє. Вивчення індивідуального білінгвізму має велике значення для теорії мовних контактів, адже зміни виникають, насамперед, саме в окремих

мовців, а не в соціумі в цілому. Поява аналогічних змін у багатьох мовців до певної міри пояснюється схожістю умов їх проживання, їх колективного досвіду. Особливого розгляду заслугоує вивчення змін у дитячому мовленні (діти-білінгви). Мовознавство, досліджуючи особливості засвоєння другої мови, сприяє поліпшенню комунікації між членами різних соціумів, а отже, стимулює економічні та культурні контакти між народами. Крім того, теорія мовних контактів визначає фактори, які впливають на процес оволодіння мовцем іншою мовою, що має безпосереднє значення для процесу вивчення іноземних мов. Цей аспект дослідження набуває останнім часом дедалі більшого значення, оскільки, на відміну від інших, він має безпосередній вихід на практичне застосування.

Як вже вище згадувалося, у мовній спільноті може існувати нейтральне чи негативне ставлення до мовних контактів, що в першу чергу визначається не характеристиками мов, які перебувають у контакті, а суспільною свідомістю, притаманною певним мовним спільнотам. Нейтральне ставлення до іншомовних запозичень характерне для більшості мовних спільнот світу, які активно сприймають іншомовні моделі, адаптуючи їх до системи власних комунікативних засобів. Негативне ставлення до мовного контактування виникає в результаті тривалого іншомовного впливу (який часто супроводжується політичним і економічним тиском) та є реакцією на нього, що проявляється в появі пуристичної тенденції (Чехія періоду слов'янського відродження, Німеччина у період становлення німецької національної держави, Хорватія після розпаду Югославії). Загалом пуризм можна розділити на два різновиди: чистий пуризм, який заперечує будь-які запозичення, та відносний, який виступає з огляду на цілу низку соціолінгвістичних причин проти запозичень лише з деяких мов або груп мов. Так, німці наприкінці XIX ст. заперечували проти будь-яких запозичень. Пуризм у Німеччині мав навіть інституційне підкріплення. Зокрема, 1885 року була створена «Загальнонімецька мовна спілка» (Allgemeiner Deutscher Sprachverein), чім головним завданням стало плекання чистоти німецької мови. Перед першою світовою війною ця спілка налічувала близько 350 провінційних відділень і декілька сотень членів. Вона також публікувала періодичні видання (журнал «Zeitschrift des A.D.S.», який пізніше поміняв назву на «Die Muttersprache», науковий вісник «Wissenschaftliche Beilagen») [Жирмунский 1936: 202]. Ситуація в Чехії у період слов'янського відродження була натомість дещо іншою. Мовна спільнота негативно ставилася тільки до німецьких запозичень, взаємодія з іншими слов'янськими мовами розглядалася як явище позитивне. Такий підхід був зумовлений соціолінгвістичними чинниками, а саме потребами самоідентифікації шляхом протиставлення німецькому впливу

на формування чеської культури та позиціонуванням власної спільноти як частини слов'янського світу.

Пуристична тенденція може бути викликана різними причинами. Її поява може бути спричиненою намаганням довести власну національну ідентичність, відмежуватися від близькоспоріднених мов, в інших випадках вона виступає як захисна реакція мови (що має місце при значному тиску з боку інших мовних спільнот) тощо. Схильність до пуризму іноді визначається певними структурними особливостями мови. Так, продуктивність у мові такої моделі словотвору, як словоскладання активно протидіє процесові лексичного запозичення. Це, власне, і стало однією із зовнішньолінгвістичних причин німецького пуризму (у слов'янських мовах утвердженню настанови на збереження чистоти мови від іншомовних впливів посприяла розгалужена система афіксального словотвору, що призвело до поширення механізму калькування [Ревзин 1969: 65]). Поява пуристичних тенденцій може бути зумовлена не тільки граматичною структурою мови, але також і її фонетичною системою. Специфіка дистрибуції в ініціальній позиції у фінській мові (спрощення груп приголосних) призвела до виникнення небажаної омонімії питомих та запозичених лексем, що в результаті й змусило фінів до використання власних слів замість запозичених.

Пуризм як явище є також характерним для іммігрантських спільнот, де він з'являється здебільшого у другій генерації іммігрантів, які за допомогою мови намагаються зберегти свою ідентичність (іммігрантські спільноти в Америці). Подібну картину ми спостерігали під час дослідження текстів україномовних періодичних видань, які виходили в США та Канаді в ХХ ст. Якщо, за нашими даними, мова діаспори першої половини ХХ ст. характеризується наявністю в ній значної кількості лексичних запозичень (не тільки з англійської, але також з польської та російської мов), то післявоєнний період відзначається зменшенням частки лексичних запозичень, причиною чого є зміна свідомості мовців. Пуризм у цій ситуації не може взагалі анулювати іншомовний вплив. Під контролем опиняються тільки лексичні ресурси мови, запозичення яких найлегше уникнути. У той самий час граматична інтерференція продовжує активно діяти, оскільки дуже часто не усвідомлюється її іншомовний характер. Консервативне ставлення до мови може також визначатися тією роллю, яку грає національна мова в концепції національного самоусвідомлення та самовизначення. Так, якщо саме мова є визначальним чинником ідентичності народу, то можна очікувати сильну протидію будь-яким впливам (або певному векторові впливів). Це особливо характерно для нечисленних мовних спільнот. «Відомо також, що консервативними у відношенні мови звичайно бувають не тільки суспільства з

розвиненою позамовною культурою, але також і суспільства, для яких мова є єдиним або майже єдиним культурним багатством, оскільки для цих останніх захист мовної традиції збігається із захистом своєї власної індивідуальності» [Косериу 1963: 221]. Консервативне ставлення до мови може бути зумовлене також її сакральним характером. Священні мови для виконання ними своєї основної функції передачі релігійного знання мають зберігати свою первісну форму без змін, що й можна простежити на прикладі тривалого існування в законсервованому вигляді санскриту, латини, арабської і гебрайської мов.

Адекватне здійснення мовою її комунікативної функції зумовлює необхідність стабільності системи з метою забезпечення безперервності процесу спілкування в межах спільноти, яка складається з великої кількості індивідів з відмінним мовним і позамовним досвідом. Міжмовна взаємодія, натомість, до певної міри перериває природний розвиток мови. Зняття цього протиріччя забезпечується динамічним характером мовної стабільності. Мова є відкритою системою, у якій постійно відбувається процес формування нових і зникнення старих елементів. Через це вона може абсорбувати іншомовний матеріал без створення загрози неуспішності комунікації. Зміни у мові, до досягнення певного порогу (межі), не мають вирішального характеру для появи глобальних зрушень у системі. Мова змінюється поступово, переробляючи та пристосовуючи для своїх потреб іншомовний матеріал. Через динамічний характер мовної стабільності в ній завжди є певні слабкі ланки (так звані «лакуни», «порожні клітини»), які передусім зазнають змін в умовах контакту. «Оскільки мова – це функціональна система, то вона змінюється насамперед у своїх «слабких точках», тобто там, де система не повністю відповідає потребам вираження й спілкування мовців; проте «необхідні» зміни обмежуються сталістю традиції: сильна культурна норма може обумовити необмежено довге зберігання навіть «незбалансованої» системи» [Косериу 1963: 239]. Як відомо, при контакті взаємодіють різні фактори: як внутрішні, так і зовнішні. Якщо заповнення порожніх місць системи є до певної міри органічним процесом, який не призводить до перебудови відношень у мові (звичайно в тому разі, коли запозичення не суперечать фонологічній та граматичній системі), то поява нової лексики, яка дублює значення, вже наявні в мові, має бути підкріплена зовнішніми факторами. Одним з визначальних зовнішніх чинників є престижний характер певної мови для носіїв іншої мови. Подібна ситуація склалася в Росії XIX ст. відносно французької мови, що й зумовило появу в російській значної кількості галліцизмів, навіть серед такої традиційно консервативної групи лексики, як позначення спорідненості (красномовним прикладом чого є заміна рос. *тятя* фр. *papa*).

Ситуація, подібна до російсько-французької взаємодії, є типовою для епохи Середньовіччя та Нового часу, адже тоді часто саме верхівка суспільства (політична, економічна, культурна) зазнавала значного впливу іншої мови, але поступово спричинені контактом зміни починали розповсюджуватися серед усієї мовної спільноти. Якщо звернутися до історії майже всіх європейських мов, то можна побачити, що поповнення їх лексичних ресурсів словами латинського та грецького походження відбувалося завдяки тому, що білінгви займали вищі щаблі в суспільній ієрархії. Проте може мати місце й протилежне явище, оскільки панівна верхівка не завжди виступає носієм вищої культури. Йдеться, насамперед, про ситуації докорінної зміни соціальної стратифікації внаслідок іншомовного завоювання. У цьому випадку мова переможених (а отже, нижчих верств) може залишити свій високий статус, що й мало місце, скажімо, на Київських землях після їх входження до складу Литовського князівства. Іншим прикладом значного впливу мови переможеної спільноти на переможців є значення арабської мови та репрезентованої нею культурної традиції для розвитку турецького суспільства.

Крім того, слід враховувати також той момент, що престиж є не абсолютною, а відносною величиною. Так, переважання певного етносу в більшості сфер життя не означає, що до його мови не можуть запозичуватися терміни тих галузей, у яких він відстає порівняно із сусідами. Яскравим прикладом цього є румунська мова, лексичний склад якої, як загалом відомо, значно змінився під впливом слов'янських мов. Натомість, у слов'янських мовах, які межують або межували з ареалом розселення румун, спостерігається значна кількість термінів скотарства, запозичених з румунської (наприклад, укр. *бринза*, словац. *bryndza*, пол. *bryndza* від румунськ. *brânză*), що надається до витлумачення саме фактом переважання румунської матеріальної культури в цій сфері.

Значення теорії мовних контактів серед гуманітарних дисциплін визначається вже самим об'єктом дослідження – міжмовною взаємодією, яка в свою чергу є похідною комунікації, що лежить в основі будь-якого соціуму. Таким чином, іншомовний вплив як фактор мовного розвитку можна віднести до лінгвістичних універсалій, оскільки не існує мов, котрі не зазнали або не зазнають впливу іншої. Негативне ставлення до іншомовного впливу є одним з проявів мовної свідомості і не відображає об'єктивно процесів формування та розвитку тих або інших ресурсів мови. Крім того, пуризм як явище має обмежений в територіальному та хронологічному аспекті характер.

2. Історія дослідження міжмовної взаємодії

2.1. Вивчення мовних контактів на ранніх етапах розвитку науки

Для того щоб зрозуміти взаємозв'язок зміни лінгвістичної парадигми в руслі загальних теоретичних пошуків соціуму, необхідно простежити в діячності розвиток певних категорій теорії мовних контактів у їхній взаємодії як з мовознавством, з одного боку, так і з історією соціуму, з другого. При розгляді історії мовознавства стає очевидним, що кожна епоха висуває свої пріоритетні напрямки досліджень. Діалектика розвитку мовознавства (як і будь-якої іншої науки) полягає в тому, що на певному етапі відмовляються від усталеної традиції розгляду мовних явищ, формулюючи нові (часом революційні) шляхи аналізу мови. Але з часом ці нові підходи виявляються інтегрованими в загальний корпус лінгвістичних знань. Жодна епоха не може запропонувати всебічного, багатоаспектного та універсального розгляду мовних явищ. Вибір аспекту залежить не стільки від особистості окремих дослідників, скільки від настанов соціуму. Тому діячності розгляд зародження та розвитку теорії мовних контактів допомагає з'ясувати взаємозв'язок лінгвістичних досліджень з історією суспільства.

В античну добу історичні джерела не відбивають значного інтересу до факту міжмовної взаємодії. На перший погляд це може видатися дещо дивним, адже цей період характеризується значним торгівельним і культурним обміном між народами середземноморського регіону. Проте наявність економічних зв'язків не є вирішальним для виникнення теорії мовних контактів, оскільки поштовхом до виникнення зацікавлення мовною взаємодією служить поява стійкого інтересу до історії, що не було характерним для античності. Таким чином, можна припустити, що у Стародавній Греції та Римі не приділяли значної уваги запозиченням з інших мов. Ще однією причиною цього було зневажливе ставлення до варварських мов, які мали, порівняно до латини та давньогрецької, низький культурний статус. Однак аісторичний характер античної цивілізації не виключав можливість фіксування окремих фактів міжмовної взаємодії. Контакти між мовами не були актуальними для ідеології давніх греків, але існування відмінностей між мовами, фактори, що діють у процесі оволодіння мовою, не могли не привертати увагу тогочасної інтелектуальної еліти. Платон у діалозі «Кратил», розглядаючи питання правильності імен (за договором або за природою), зокрема, звертає увагу на необхідність при розкритті етимології імені враховувати матеріал інших мов. «Сократ: Я помічаю, що багато імен греки взагалі, – і особливо ті, які живуть під владою варварів, – перейняли у цих останніх. Гермоген: Так що ж? Сократ: Якщо шукати, чи призначені ці імена

вдало, на підставі грецької мови, а не на підставі тієї мови, з якої походить це ім'я, то, як ти сам знаєш, можна зчудуватися» [Античные 1936: 44,45]. І далі в тексті діалогу Сократ залучає до пояснення етимологій грецьких слів фригійські відповідники. У латинських граматиках також розглядалися деякі з тих проблем, які потім опинилися в центрі теорії мовних контактів. Зокрема, Варрон у трактаті «Про латинську мову» таким чином описує процес адаптації нових лексем, який, на його думку, є аналогічним до процесу засвоєння нової мови іноземцями: «Бо той спосіб, яким навчишся відміняти на прикладі одного слова, застосовний до нескінченного числа імен; таким чином, коли входять до ужитку нові слова, то весь народ зразу без коливань відмінює їх; також і щойно куплені раби серед численної челяді дуже швидко, дізнавшись про пряий відмінок імен всіх інших рабів, відмінюють їх за іншими непряими відмінками» [Античные 1936: 81].

Не чужими для латинської традиції були також питання культури мови, підтримання чистоти латини від іншомовних запозичень. Мабуть, найбільше про це писав Цицерон у трактаті «Про оратора». Поряд з іншими факторами, які визначають ораторську майстерність, Цицерон називає необхідність підтримання чистоти мови, орієнтацію на римський узус як на взірцевий: «Тому, якщо є певна говірка, притаманна римському народові та його столиці, у якій ніщо не може вразити наш слух, викликати почуття незадоволення або закид, ніщо не може звучати на чужий кшталт або відзиватися чужоземною мовою, то наслідуватимемо її і вчитимемося уникати не тільки сільської грубості, але також і чужоземних особливостей» [Античные 1936: 193]. Відомо, що Цицерон заперечував навіть проти вживання грецьких запозичень, незважаючи на високий статус грецької культури. Однак, попри усвідомлення факту наявності міжмовної взаємодії, античні філософи та граматики не поставили цю проблему в центр своїх роздумів. Для античної доби був характерним тільки спорадичний інтерес до іншомовних впливів.

В епоху Середньовіччя можна спостерігати також незначний рівень зацікавлення до фактів міжмовної взаємодії. Єдиною галуззю, яка має відношення до теорії мовних контактів і яка розвивалася в цей період, було створення багатомовних словників, у яких розглядалося походження окремих лексем, робилися спроби простежити їх генезу, віднайти мову-джерело. Зокрема, Ф. Врнчич уклав п'ятимовний словник латинської, італійської, німецької, далматинської та угорської мови, який було видано 1595 р. у Венеції. У спеціальному розділі цього словника він навів 302 лексичні відповідники між угорською та далматинською мовами, що свідчить про існування міжмовної взаємодії. Однак, незважаючи на популярність подібних словників та порівнянь лексичного складу різних мов, у середньовіччю

епоху ми не бачимо стійкого та глибокого інтересу до проблеми мовного контактування. Це, на нашу думку, було пов'язане із закритим характером соціумів періоду Середніх віків. Активний розвиток торгівельних, а в кінцевому результаті й культурних зв'язків започатковується щойно наприкінці доби Середньовіччя. Неістотним для цієї епохи було й поняття нації та національної мови, які починають формуватися в часи Відродження. Отже, відсутність значного інтересу до проблеми контактування є цілком логічною з огляду на сам характер духовних пошуків епохи.

Факти міжмовної взаємодії у той самий хронологічний період значно ширше, порівняно до європейського регіону, розглядалися в арабській культурі, яка продемонструвала стійкий інтерес до процесу запозичення. Можна говорити, що арабська традиція розгляду запозичень в основному склалася в VI-XI ст. в межах лексикографії. Запозичення з різних мов отримували у словниках помітки «му'арраб» та «дахіл», що є відображенням існування розрізнення в мовній свідомості своїх та чужих елементів. Однак слід зазначити, що перші спроби виділення запозиченої лексики простежуються ще раніше. Зокрема, Ібн Дурайд («Ал-Джамхарат» IV ст.) у своєму словнику зазначає мову (перську, арамейську, набатейську, грецьку), з якої, на його думку, було запозичене те або інше слово до арабської [Рыбалкин 1990: 114]. До актуальних питань мовних контактів, які представлені в арабській лінгвістичній традиції, належать класифікація запозичень, аналіз процесів засвоєння арабською мовою нової лексики (окремо розглядалися слова, які зазнали змін і які не зазнали, які було включено в арабські парадигми і які не було включено). Остаточна система лексикографічних поміток була сформована у класичній праці ал-Джавхарі – «Ас-Сихах» (X ст.). Ця праця була присвячена розглядові перських запозичень в арабській мові. Вона відзначається атомістичним характером, оскільки в ній констатуються окремі факти запозичення лексем до арабської мови з фарсі, що також характерне для європейських наукових трактатів епохи Середньовіччя. Ал-Джавхарі розглядає 207 запозичень, 117 з яких він відносить до перських, розташовуючи їх наприкінці словникових статей після розгляду питомої лексики. Цей лексикограф зробив також спробу дати визначення запозичення, яке звучить так: «Запозиченням іноземного слова є те, коли араби вимовляють його за власними законами (‘алā манāхиджихā). Ти говориш: його (тобто слово) «арабізували» (аррабатху ‘ав ‘а‘рабахху)» [Рыбалкин 1990: 115]. Звертає на себе увагу факт усвідомлення цим арабським лексикографом значення адапційних процесів у процесі перенесення слова з іншої мови. Йому також належить спроба класифікації критеріїв запозичення, серед яких як провідний виділявся критерій фонетичного складу слова.

Отже, в епоху, яка хронологічно розташована між античністю та утвердженням ідей Нового часу, факти міжмовної взаємодії як в європейському регіоні, так і в арабомовному культурному просторі, розглядалися в рамках лексикографічної традиції і не виходили поза її межі. Причину відсутності значних теоретичних узагальнень слід шукати, передусім, у більш закритому, порівняно із сучасним, характері соціумів тої доби.

2.2. Початок наукового дослідження змішування мов у XIX ст.

Появу активного інтересу до вивчення мовних контактів слід віднести до початку XIX ст., що, мабуть, пов'язане з виникнення інтересу до історії в європейському культурному ареалі. Це знайшло своє яскраве вираження в ідеології романтизму, ставленні до минулого як до «золотого часу», позбавленого недоліків пізнішої цивілізації. Одним з найважливіших суспільних інститутів стає нація. Для нових соціальних відносин істотною є ідея самовизначення націй та їх ідентичності. Саме в цей час можна простежити посилення відцентрових тенденцій, намагань багатьох народів створити свої національні держави. Ще одним фактором, який спричинив розвиток теорії мовних контактів, є посилення ідеології націоналізму (в позитивному значенні цього слова), що логічно призвело до появи зацікавлення культурою народу, який консолідувався в націю. Подібні зрушення в суспільній свідомості не могли не позначитися на векторі лінгвістичних досліджень. У цей період мовознавство набуло історичного характеру, почалося діахронічне вивчення індоевропейських мов. Таким чином, з'явився перший компонент, необхідний для формування теорії мовних контактів – констатування змінного характеру мов. Для розуміння феномену контактування мов велику роль відіграє також поняття історичної спільності людей (народ, нація тощо), адже контакти відбуваються саме між мовами окремих етносів. А мова, як відомо, є однією з визначальних характеристик нації. Без чіткого усвідомлення основних чинників, які складають сутність нації або іншої соціальної групи, без розуміння підстав існування таксономії суспільства як у територіальному, так і в соціальному плані, видається маловірогідним формулювання основних положень теорії мовних контактів.

У першій половині XIX ст. виникає та бурхливо розвивається порівняльно-історичне мовознавство. Проблема змішування мов, однак, ще не перетворюється на одну з головних проблем лінгвістики. Проте деякі міркування про характер міжмовної взаємодії знаходимо вже у піонерів порівняльно-історичного вивчення індоевропейських мов (Я. Грімм, Р. Раск), які не обмежувалися констатацією факту запозичення лексики, а звертали також увагу на факти взаємодії на морфологічному рівні. У XIX ст. був запропоно-

ваний і термін «субстрат» (Я. Бредсдорф), який застосовується в лінгвістиці вже майже два сторіччя.

Поглиблення інтересу до проблеми контактування можна спостерігати в середині XIX сторіччя. Так, питання міжмовної взаємодії займали значне місце у мовознавчій теорії А. Шлейхера. Ситуацію контактування А. Шлейхер розглядав у притаманних для його концепції біологічних термінах боротьби за існування та перемоги однієї нації над іншою. Як відомо, подібні ідеї можна простежити і в тогочасних природничих дисциплінах, а саме у теорії Ч. Дарвіна. Натуралістична тенденція пояснення природних і суспільних феноменів не могла не знайти свого вираження в лінгвістиці. Для представників епохи цілком логічним було розглядати взаємодію мов у термінах «завоювання» та «боротьби».

Грунтуючись на теорії зіткнень та конфліктів, розглядав взаємодію мов також А. Шлегель. Він вважав, що внаслідок контакту мова може зазнати значних змін, і не лише на лексичному рівні. Вплив іншої мови може призвести до перебудови деяких ланок системи загалом. «Але цей перехід до аналітичної системи відбувається значно швидше і так би мовити дискретно (переривчато) тоді, коли після завоювання мови опиняються у конфлікті, мова переможців і мова попередніх мешканців» [цит. за Arens 1955: 169]. Саме таким чином утворилися, на його думку, провансальська, італійська, португальська, французька та англійська мови. Отже, йдеться вже не про окремі випадки запозичення лексем або конструкцій з однієї мови до іншої, а про наскрізний вплив, каталізацію певних тенденцій в умовах взаємодії, що було вагомим новаторським теоретичним висновком для лінгвістики цієї епохи.

Безперечно засновником дійсно ґрунтовного вивчення мовних контактів слід вважати Г. Шухардта, який присвятив цьому питанню значну кількість робіт (у цьому зв'язку насамперед потрібно відзначити його працю «Slavo-deutsches und Slavo-Italienisches» (1885)). Описуючи ситуацію контактування Шухардт оперує поняттям «змішування мов», яке активно вживалося у лінгвістиці до середини XX сторіччя. Цей термін, хоча й містить певні природничі конотації, проте адекватно описує процес взаємодії, що й мало наслідком його широке використання в мовознавстві протягом тривалого часу. Розглядаючи різні ситуації контакту, Г. Шухардт приходив до висновку про відсутність принципової межі змішування мов. Ця теза викликала і викликає до сьогоднішнього дня чи не найбільше суперечок у наступників Г. Шухардта. На нашу думку, така ситуація пов'язана з тим, що питання про проникність і цілісність мовної системи є одним з центральних у теорії мовних контактів. Негативне або позитивне ставлення до цієї тези у

дослідників значною мірою визначає спосіб розгляду явищ, що виникли в результаті взаємодії з іншою мовою.

Поряд з початком формування поняттєвого апарату теорії мовних контактів, безумовною заслугою Г. Шухардта є вивчення креольських мов, які становлять значний інтерес для встановлення закономірностей міжмовної взаємодії та формування нових мов. Саме він започаткував цей напрям лінгвістичної науки, який активно розроблявся у ХХ столітті [Дьячков 1981; Елина 1984; Розенцвейг 1963].

Серед російських мовознавців одним з перших звернув увагу на міжмовну взаємодію І.І. Срезневський, який у своїй лекції «Мысли об истории русского языка» говорив про контакти представників російського етносу, до якого він включав також українців і білорусів, та інших національностей, які проживали на суміжних територіях. Крім того, І. І. Срезневський вказував на можливість змішування мов, зазначаючи при цьому, що утворення нової мови відбувається рідко. «Споріднення народу з народом може привести їх мови до повного цілковитого перетворення. З двох або декількох мов може утворитися нова мова, за формами своїми і схожа, і не схожа на ті, з яких вона походить [...]» [Срезневский 1959: 21]. Процес взаємодії, на його думку, частіше призводить до збагачення мов народів, що проживають на одній території, ніж до змішування. Запозичуються, за спостереженнями І. І. Срезневського, насамперед назви чужих понять і предметів. Йдеться, отже, здебільшого про процес заповнення порожніх лакун у лексичній системі мови.

Свої міркування з приводу міжмовної взаємодії висловив також О. О. Потебня. Зокрема, у рецензії на збірник пісень Я. Головацького він пише про стосунки та подальші шляхи розвитку подоланої мови та мови-переможця. «Народність, яку поглинає інша, після безмірного марнування своїх сил, все ж таки в кінці кінців призводить цю іншу до розпаду. Сучасна російська літературна мова може зберігати свою відносну єдність лише до тих пір, поки вона є органом незначної меншості. Стаючи дійсно загально-російською, а тим більше загальнослов'янською, вона у той самий час розпадалася би на наріччя» [Потебня 1880: 97]. Діалектика взаємодії, на думку О. О. Потебні, полягає в тому, що мова-переможець використовує етнографічно-мовні ресурси переможеної мови, але, розповсюджуючись на значній території, а отже, поповнюючи свої лексичні запаси з різних джерел, вона розпадається під дією відцентрових тенденцій. Широкий спектр проблем, пов'язаних із міжмовною взаємодією, представлений у праці О. О. Потебні «Язык и народность». До них, зокрема, належать з'ясування причин та характеру взаємодії, роль перекладу в розвитку культури, психолінгвістичні

аспекти білінгвізму, адаптація лексичних одиниць у мові тощо. Учений вважав, що роль міжмовних і міжкультурних контактів полягає в тому поштовху, який внаслідок цього отримує мова. «Взаємне збудження народів передбачає не асиміляцію, а лише взаємне пристосування, яке можна порівняти з тим, яке виникає між квітами, які живлять комах, і комахами, які сприяють заплідненню квіток» [Потебня 1992: 96, 97].

Цілком природним було звернення до проблеми мовних контактів представників молодогограматичного напрямку з огляду на їхній інтерес до мовлення окремого індивіда та до історії. Вони, з одного боку, продовжують розвивати типовий для XIX ст. історичний підхід до мови. З другого, позиція молодогограматиків засвідчує появу інтересу до індивідуального мовлення, насамперед його психологічного аспекту. Чітко виражений фокус на дослідженні феномену особистості на противагу спільноті можна спостерігати в духовній культурі європейському регіону цього періоду. Мабуть, найбільше уваги з молодогограматиків вивченню контактування присвятив Г. Пауль, який відносив до змішування мов ситуацію взаємодії як окремих мов, так і діалектів однієї мови, не вбачаючи між ними принципової різниці. Отже, Г. Пауль одним з перших звернувся до вивчення явища диглосії, що є цілком природним, якщо взяти до уваги актуальність дослідження діалектів для молодогограматичної концепції мови. Значну увагу лінгвіст приділяв також індивідуальному білінгвізму, що є до певної міри виправданим, адже зміни спочатку мають місце саме у мові індивіда. Таким чином, можна стверджувати, що вагомим досягненням молодогограматиків у розвитку теорії мовних контактів, було перенесення центру аналізу на рівень окремого мовця. Ще однією галуззю зацікавлень Г. Пауля було встановлення залежності між специфікою окремих рівнів мови та інтенсивністю процесу запозичення. Досліджуючи цю проблему, він дійшов висновку, що інтерференція є можливою на всіх мовних рівнях, але для змін у граматиці потрібна наявність особливих умов. Зокрема, Г. Пауль зазначав, що для перенесення флексії з іншої мови необхідне тісне зіткнення мов одна з одною [Пауль 1960: 470].

Питання міжмовної взаємодії перебували також в центрі уваги представників Казанської лінгвістичної школи (І. О. Бодуен де Куртене, В. О. Богородицький). Мабуть, не випадковим є той факт, що інтерес до змішування мов виникає саме у Казані – у регіоні, для якого були характерними інтенсивні контакти між російськомовним населенням та татарами. Саме видатному представнику Казанської школи І. О. Бодуену де Куртене належить провідна роль у визначенні теоретичних основ міжмовної взаємодії, які розглядаються у таких працях вченого: «Проблеми мовної спорідненості», «Мова та мови», «Про загальні причини мовних змін». Для поглядів на цю

проблему І. О. Бодуена де Куртене характерний не тільки чисто лінгвістичний, а й психолінгвістичний підхід. Саме цьому лінгвісту належать перші спроби висвітлення психологічного аспекту мовного контакту: на його думку, змішування мов має місце як між окремими індивідами, так і між цілими мовними спільнотами [Бодуэн 1963б: 348]. Поява таких напрямів та векторів дослідження була не випадковою, адже кінець ХІХ ст. позначений швидким формуванням та розвитком психології як окремої дисципліни. Зміни, на думку І. О. Бодуена де Куртене, спочатку мають місце в мові окремого індивіда. Якщо у великій кількості мовців спостерігаються подібні зміни, то це є результатом, по-перше, наявності однакових умов існування, і, по-друге, спілкування між цими індивідами [Бодуэн 1963а: 224]. Слід зазначити, що, хоча окремі міркування про загальнолінгвістичне значення вивчення результатів змішування мов у окремого мовця ми зустрічаємо вже у молодогограматиків, зокрема у Г. Пауля, однак за глибиною теоретичної постановки проблеми їхні спостереження значно поступаються рівню розгляду цієї проблеми у І. О. Бодуена де Куртене, який не обмежився розробкою виключно психологічного аспекту змішування мов. У центрі його наукових досліджень були також численні проблеми теорії контактів, зокрема аналіз причин виникнення змін у мові, що дозволило йому виділити два головні фактори, які сприяють появі в мові інновації: 1) відсутність засобів вираження для найочевидніших потреб; 2) ізольованість, забування зв'язків між мовними одиницями [Бодуэн 1963а: 227]. Результатом дії першого фактору є поповнення комунікативних ресурсів за допомогою засобів іншої мови, дія другого чинника, який впливає з характеру перебігу психічних процесів, призводить до того, що від одного індивіда до іншого передається запас мовних уявлень та їх зв'язків не повністю. Це створює підґрунтя для заповнення порожніх місць іншомовними елементами. І. О. Бодуен де Куртене вважав відкритими до іншомовних запозичень усі рівні мови. Таким чином, є підстави стверджувати, що визнання відкритості всіх рівнів мови до іншомовних впливів можна вважати характерною рисою розвитку теорії мовних контактів ХІХ ст. Це питання з огляду на цілу низку причин перетворилося на контроверсійне щойно у ХХ ст.

Характерною рисою процесу розвитку мов І. О. Бодуен де Куртене вважав тенденцію до спрощення системи. «Якщо взяти до уваги це поступове пересування фонаційних змін знизу вгору та ззаду наперед, якщо подумати, що, чим більше ми повертаємося в глибину віків, тим більше людство при говорінні працює гортанню і взагалі задніми та нижніми органами мовлення, і, нарешті, якщо ми дозволимо собі залучити для порівняння тварин, всі звуки яких народжуються завдяки дії самої гортані (навіть мавпи не станов-

лять винятку), то, звісно, ми будемо вимушені прийти до висновку, що це поступове пересування мовленнєвої діяльності знизу вгору та ззаду вперед є однією із зовнішніх рис постійно прогресуючого олюднення мови, в той час як внутрішньою рисою цього прогресу є все більш зростаюча абстрактність мови» [Бодуэн 1963а: 236]. Тенденція до спрощення мовної структури діє на всіх рівнях. На фонетичному рівні вона є очевидною, якщо простежити напрям розвитку фонетичних систем різних мов. У галузі синтаксису проявом цієї тенденції вчений вважав появу прийменників, які полегшують розуміння зв'язку між словами тощо. На семантичному рівні І. О. Бодуен де Куртене вбачав тенденцію до спрощення у забуванні етимологічних зв'язків далеких за значенням слів. При цьому він відстоював думку, що при міжмовній взаємодії також знаходить своє вираження тенденція до спрощення: «При зіткненні й взаємному впливі двох мов, що змішуються «природним чином», перемога залишається в окремих випадках за тією мовою, у якій більше простоти і визначеності. Переживають легші та ясніші у своєму складі форми, зникають важчі і нерациональні» [Бодуэн 1963а: 366]. Спрощення проявляється також у зникненні нерациональних опозицій, дії аналогії, втраті флективних форм тощо. Подальші лінгвістичні дослідження у цій галузі підтвердили правильність теоретичних висновків І. О. Бодуена де Куртене про тенденції мовного розвитку в умовах взаємодії. Звісно, що такий природний напрям змін має місце в тому разі, коли не діють додаткові позамовні чинники, а саме політичний та адміністративний тиск.

Отже, кінець XIX ст. і початок XX ст. позначаються поглибленням інтересу до мовного контактування, висвітленням нових аспектів міжмовної взаємодії. Роботи молодогограматиків та представників Казанської школи підготували ґрунт для інтенсивного розвитку теорії мовних контактів у XX ст.

2.3. Розгляд проблеми контактування у першій половині XX ст.

У першій половині XX ст. можна спостерігати значний інтерес до соціальних проблем як у різних галузях знання, так і в суспільстві в цілому, що було продовженням тенденцій попереднього століття. Показовим є те, що й сама соціологія як наука виникає щойно в середині XIX ст. та активно розвивається саме у першій половині минулого століття. У той самий час з'являються дослідження на межі соціології та інших суспільних наук. Так, саме синтез соціології та історії призводить до виникнення школи анналістів. Подібні тенденції до поєднання чисто лінгвістичного та соціологічного підходів спостерігаються також у мовознавстві.

Одним з перших з позицій соціологічного напрямку питання мовних контактів розробляв А. Мейє. У своїх працях він приділяв увагу висвітленню

як чисто лінгвістичної проблеми запозичень, так і соціолінгвістичних умов зміни мови соціумом у цілому. Водночас А. Мейє обмежував процес міжмовної взаємодії лексичним рівнем мови, вважаючи граматику непроникною для іншомовних впливів. Одним з основних факторів, які впливають на посилення взаємодії, цей вчений визнавав статус мови. Інтенсивність міжмовної взаємодії А. Мейє вважав похідною спорідненості мов. У зв'язку з цим він вирізняв декілька можливих ситуацій контактування мов. 1) Мова з високим престижним статусом (наприклад, мова панівного етносу або групи) значно відрізняється від місцевої говірки. У цьому разі можливе запозичення тільки деяких слів. 2) Мова є близькою до місцевої говірки. Носії говірки будуть запозичувати значну кількість лексем, можливі зміни в галузі вимови та словозміни (ситуація впливу паризької говірки на інші французькі діалекти). 3) Ситуація зміни мови, коли населення переходить на престижнішу мову. У цю престижнішу мову воно переносить деякі риси своїх давніх мов [Мейє 1960: 369-371]. На його думку, інтенсивність взаємодії залежить також від того, наскільки сталим є склад населення, оскільки при значній зміні етнічного складу логічно очікувати появу інновацій.

Значне місце дослідження змішування мов займало в роботах О. Есперсена. Він вважав контакти між представниками різних мовних спільнот однією з причин появи змін у мовах. О. Есперсен звертався також до розробки теорії субстрату, визнаючи можливість існування субстратних явищ у мові й розглядаючи типові ситуації співвідношення етносів і мов під час контакту. У його концепції істотним чинником міжмовної взаємодії виступають ієрархічні взаємовідносини між етносами, чії мови перебувають у ситуації контакту (тобто знову, як і у А. Мейє, врахування соціологічної складової контакту). Перший тип взаємовідносин між мовами – це ситуація, коли незначна кількість завойовників формує правлячий клас суспільства. Поступово панівна верхівка втрачає мову, переходячи на ідіом завойованої країни, водночас у цій мові залишаються політичні, адміністративні та військові терміни первісної мови верхівки. Інший тип змін має місце тоді, коли завойовники складають не тільки панівну верхівку, але й середній клас суспільства. У цьому разі мовна спільнота користується мовою завойовників, яка набуває високого суспільного статусу. До цієї мови запозичується незначна кількість лексем здебільшого на позначення місцевих реалій (екзотизми) та ономастика. Третя ситуація спостерігається в тому разі, коли завойована територія стає колонією іншої країни. У цьому випадку її мова поступово наближається до мови панівної нації. І останній, четвертий, різновид контактування – це розселення незначних груп іммігрантів, які якнайшвидше намагаються перейти на мову країни нового поселення [Jespersen 1934: 201]. Отже, саме

О. Есперсен першим виділив ситуацію в іммігрантських спільнотах як окремий різновид міжмовної взаємодії, який має певні спільні типологічні риси.

Крім з'ясування важливих складових загальної ситуації контактування, О. Есперсен, займався також дослідженням чисто лінгвістичних проблем міжмовної взаємодії, зокрема побудовою типології лексичних запозичень. Серед лексичних запозичень він виділяв два такі типи: 1) назви реалій, відсутні в ареалі розселення носіїв певної мови (як-от: поповнення багатьох європейських мов словами типу *пунш*, *шимпанзе* тощо); 2) лексеми, які переносяться з престижної мови, носії котрої досягли значних успіхів у певній галузі життя. Він вважав, що саме мирний культурний контакт має наслідком появу великої кількості запозичень. Завоювання одного народу іншим не створює таких сприятливих умов для міжмовної взаємодії, як культурний обмін. Як приклад О. Есперсен наводить англійську мову, яка перейняла значну кількість французьких запозичень не під час нормандського завоювання, а в результаті подальшого мирного співжиття англійців з норманами. Значну увагу дослідник присвятив також розглядові креольських мов, визначивши спільні типологічні характеристики всіх креольських мов. Проаналізувавши декілька таких мов (бічламар, піджин, чайнок), він дійшов висновку, що всі ці мови мають дуже спрощену граматику, а, отже, і обмежені функції, і тому запропонував розглядати їх як «[...] мінімальні мови, засоби спілкування, які не виконують усіх функцій звичайних мов, але можуть використовуватися як замітники, коли немає більш повних і кращих мов» [Jespersen 1934: 232]. Безумовно, це становило значний внесок до типології міжмовної взаємодії.

Мабуть що одним з перших О. Есперсен звернувся до проблеми залежності інтенсивності контакту від статі мовця. Зокрема, він зазначав, що білінгвами у багатьох етносів були чоловіки, що є наслідком їх більшої економічної активності, постійного контакту з представниками різних соціальних та етнічних груп. Архаїчність саме мови жінок в історичній ретроспективі, мабуть, не викликає заперечень. У цьому контексті варто згадати зауваження Цицерона про мову його теці: «Принаймні, коли я слухаю мою тещу Лелію – адже жінки легше зберігають неторканим характер давнини, бо, не стикаючись з різномов'ям широкого натовпу, завжди залишаються вірними першим урокам раннього дитинства, – коли я її слухаю, мені здається, що я чую Плавта або Невія» [Античные 1936: 193].

Для празької течії структуралізму є характерним значний інтерес до розробки питань теорії мовних контактів. Саме лінгвістам Празької школи належить провідна роль у створенні поняттєвого апарату цього розділу мовознавства. Ще у «Тезах Празького гуртка» знаходимо формулювання основних принципів мовної взаємодії (активна, а не пасивна роль мови-реципієнта,

стійкість до запозичень літературної мови, системний характер змін тощо). Саме завдяки працям членів гуртка почав широко вживатися термін «інтерференція» на позначення тих інновацій, які виникають у мові в результаті міжмовної взаємодії. Члени Празького гуртка також продовжували активно користуватися терміном «змішування мов» (див. праці Б. Гавранека). Б. Трнка розглядав питання впливу історії соціуму на зміни різних рівнів мови. М. С. Трубецької висунув та обгрунтував ідею мовного союзу, підставою виникнення якого є саме існування тривалих ареальних контактів між сусідніми етносами. В основі цієї ідеї лежить констатація існування цілого ряду конвергентних явищ у мовах балканського регіону, які виникли в результаті тривалого співіснування етносів на суміжних територіях.

Проблематика мовних контактів посідала значне місце також у працях неолінгвістів. У фокусі їхніх наукових пошуків перебувала роль міжмовної взаємодії у формуванні різних мов. «Кожна відома нам мова, якщо розглядати її історично, є нічим іншим, як безконечним рядом запозичень – старих та нових» [Бонфанте 1964: 343]. Саме неолінгвісти ввели поняття адстрат (1939, М. Дж. Бартолі) на позначення ситуації маргінального контактування. Уведення нової термінології було пов'язане з тим, що представники цього напрямку вважали за необхідне відмовитися від терміна «запозичення», який, на їх думку, є занадто загальним. Вони підтримували також тезу, яку висунув ще Г. Шухардт, що не існує меж для змішування мов аж до повного витіснення однієї мови іншою. Значним був внесок неолінгвістики також у визначення такого фактора мовної взаємодії, як престиж, який може мати різний характер, а саме: військовий, політичний, економічний, культурний, релігійний, артистичний тощо. Історія засвідчує багато ситуацій, коли саме престижність мови, яка пов'язувалася, насамперед, з наявністю певної культурної або ідеологічної традиції, визначала напрямок мовного контакту (як класичні приклади можна згадати ситуацію впливу латини на європейські мови, китайської мови на японську, арабської на перську тощо).

В американській лінгвістиці першої половини ХХ ст. до розгляду проблеми контактів принагідно зверталися Л. Блумфільд та Е. Сепір. Відсутність значного інтересу до міжмовної взаємодії (особливо з позицій соціолінгвістики) в американському мовознавстві першої половини минулого сторіччя, на нашу думку, можна пояснити акцентуванням уваги на структурному розгляді мови. Для цього періоду був характернішим синхронний підхід до аналізу мовних явищ. Дослідження міжмовної взаємодії, натомість, обов'язково передбачає діахронічний розгляд матеріалу.

Л. Блумфільд присвятив мовним контактам розділ у своїй фундаментальній праці «Мова». Він виділив два різновиди цього мовного явища:

діалектне запозичення, яке включає випадки взаємодії літературної мови та діалектів, а також діалектів між собою (тобто диглосії), та культурне запозичення, яке описує ситуацію взаємодії різних мов [Bloomfield 1984: 444]. У центрі уваги Л. Блумфільда перебували такі окремі конкретні питання міжмовної взаємодії: адаптація запозичень (фонетична та морфологічна), функціонування запозичених слів у мові, калькування, субстратні явища, роль запозичень у формуванні словникового запасу арготичних мов, особливості піджинів та креольських мов. Типовим для американської лінгвістики можна вважати звернення до аналізу процесів, які відбуваються в іммігрантських мовах, що є цілком закономірним з огляду на роль різних етнічних і мовних груп у формуванні американської нації. Л. Блумфільд теж зупинився на особливостях цього процесу, вірогідним наслідком якого він уважав зміну мови (shift). Подібну ситуацію контактування, коли обидві мовні спільноти мешкають на спільній території, дослідник назвав внутрішнім контактом (intimate). Його характерною ознакою є наявність домінантної (або вищої) мови, яка запозичує з іншої тільки деякі назви реалій, які пов'язані з побутом представників іммігрантських спільнот і набувають розповсюдження у країні нового поселення (у даному разі йдеться про такі екзотизми американського варіанту англійської мови як *spaghetti*, *delicatessen*, *hamburger* тощо).

Е. Сепір звернувся до питань міжмовної взаємодії в працях «Мова: Вступ до вивчення мовлення» та «Мова». На позначення цього процесу Е. Сепір використав оригінальний власний термін «мовний дрейф». Він пов'язував проблему міжмовної взаємодії з культурним обміном: мовний контакт завжди відбувається разом з культурним контактом, що не може викликати заперечень, оскільки мова є одним з інструментів творення культури. У зв'язку з цим він виділив в історії людського суспільства п'ять мов, які мали функції провідників культури світового значення: класична китайська, санскрит, арабська, грецька та латинська [Сепір 1993: 174].

Крім наявності культурного впливу, істотним для активізації процесу запозичення Е. Сепір уважав «психологічну позицію мови», тобто відкритість мовної системи до впливів, що визначається структурними характеристиками граматичної системи. У цьому відношенні діаметрально протилежними є англійська та німецька мови. Якщо для англійської мови не є характерним членування слів на складові, вони скоріше сприймаються як один неподільний комплекс (словотвір не має експліцитного характеру), то у німецькій мові складні слова, як правило, можуть розкладатися на значущі складові елементи, що і створює підґрунтя для виникнення психологічної упередженості до проникнення до мови прямих запозичень. Подібна відмінність,

як вказував Е. Сепір, існує також між тибетською та кхмерською мовами. У той час як остання має значну кількість запозичень із санскриту, тибетська мова, попри значний вплив на тибетську літературу класичної індійської літератури, виявилася надзвичайно стійкою до запозичень [Сепір 1993: 176]. Мовознавець розглядав також деякі інші проблеми, дотичні до теорії мовних контактів, зокрема питання ареальної лінгвістики (наявність спільних фонетичних рис у голландській та французькій мовах), проблему інтенсивності взаємодії на різних рівнях (зокрема, вважав зміни у морфології маловірогідними), напрямки подальшого розвитку мови при контакті тощо.

У російському та радянському мовознавстві дослідження міжмовної взаємодії традиційно перебували в центрі уваги лінгвістів, що слід пояснити співіснуванням в одній державі надзвичайно великої кількості етносів, які послуговувалися різними мовами. Крім того, після російської революції 1917 р. була проведена кодифікація багатьох раніше неписемних мов, що сприяло активізації (або започаткуванню) дослідженню систем цих мов та встановленню їхніх зв'язків з іншими. Значне місце аналіз причин та шляхів взаємодії між мовами посідає в працях Л. В. Щерби, Є. Д. Поліванова, В. М. Жирмунського, Б. О. Ларіна тощо.

Л. В. Щерба у своїх відомих працях «Восточно-лужицкое наречие», «О понятии смешения языков», «О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании», «К вопросу о двуязычии» зробив ряд висновків про особливості міжмовної взаємодії, які мають загальнотеоретичне значення для проблематики мовних контактів. Важливою складовою теорії Л.В.Щерби було висвітлення та пояснення процесів, що мають місце в мисленні двомовного індивіда. Таким чином, Л. В. Щерба творчо розвинув ідеї, висловлені в працях І. О. Бодуена де Куртене та молодогограматиків. Зміни у мові, на думку Л.В. Щерби, виникають в результаті того, що людина починає говорити мовою, яку вона ще недостатньо засвоїла, що має наслідком «викривлену» мовленнєву діяльність, а в подальшому призводить до зміни мовної системи. В умовах масового білінгвізму може виникнути така ситуація, коли в голові мовця існує лише одна система асоціацій з двома термінами вираження, що, зокрема має місце в умовах німецько-лужицької двомовності [Щерба 1974: 68]. Вагомою є також роль Л. В. Щерби в розвитку методики викладання іноземних мов, шляхів подолання інтерференції при вивченні чужих мов.

Слід особливо відзначити той істотний внесок, який радянська лінгвістика зробила у розробку саме соціолінгвістичного аспекту теорії мовних контактів. У працях Є. Д. Поліванова та В. М. Жирмунського детально розглядаються питання залежності міжмовної взаємодії від рівня розвитку сус-

пільства, його соціальної стратифікації. Незважаючи на певну марксистську заангажованість аналізу міжмовної взаємодії, саме ці лінгвісти провели ґрунтовний, різнобічний аналіз соціолінгвістичних умов, за яких стає можливим і відбувається контакт. Є. Д. Поліванов, зокрема, розглядав такі конкретні проблеми теорії контактування: умови виникнення схрещених мов, значення урбанізації для інтенсифікації міжмовної взаємодії, іншомовні запозичення як одне з джерел поповнення лексичного складу арго тощо. Він зазначав, що ситуація гібридизації (змішування) є поштовхом до утворення нових соціально-діалектологічних різновидів мови (стаття «Историческое языкознание и языковая политика»), оскільки за таких умов мовці мають виробити з двох ідіомів один, який повністю може обслуговувати нову соціальну групу. Крім того, Є. Д. Поліванов звернув увагу на той факт, що двомовність може виступати індикатором кастової належності. Так, саме російсько-французький білінгвізм був характерною рисою російської дореволюційної верхівки [Поливанов 1931б: 130]. Мовознавець розглядав також питання ролі запозичень у формуванні арго і визначив два головні джерела формування російського арго – слова єврейсько-німецького та тюрксько-татарського походження [Поливанов 1931в: 152-160]. На його думку, іноземна лексика виконує арготичну функцію тоді, коли вона з тих або інших причин не запозичується до стандартної мови, а, отже, є незрозумілою для більшості носіїв цієї мови.

В. М. Жирмунський розглядав мовний контакт у тісному взаємозв'язку з культурним контактом. Так, саме ключова роль Франції у середньовічній культурі призвела до запозичення значної кількості французьких лексем до німецької мови. В. М. Жирмунський також звернув увагу на феномен, який у другій половині ХХ ст. починає розглядатися як диглосія, який, звичайно, є також одним із джерел мовного розвитку. «У сучасному капіталістичному суспільстві селянин, який говорить на діалекті, завжди білінгв (двомовний): крім своєї рідної мови, місцевої селянської говірки, він володіє також «мовою інших» [Жирмунский 1936: 16]. Істотним для феномену міжмовної взаємодії він вважав соціально-економічні умови контакту, зазначаючи, що саме престижність мови визначає напрямок та інтенсивність змін. Особливо інтенсивним контакт, на думку дослідника, є тоді, коли внаслідок завоювання іншої країни змінюється етнічний склад міського населення, а в сільській місцевості залишаються автохтонні мешканці. Така взаємодія може мати різні наслідки: дві мови змішуються або ж одна мова витісняє іншу, й рівновага відновлюється. Але інколи білінгвізм, а отже, й міжмовна взаємодія можуть мати тривалий характер, що мало місце у таких регіонах як, наприклад, Балкани та Чехія. Як окрему ситуацію білінгвізму доби феодалізму

В. М. Жирмунський розглядав існування інтернаціональних мов особливо-го типу – «священних мов» (наприклад, латина у середньовічній Європі). Для капіталістичної епохи дослідник вважав типовою ситуацію «чистки» національних мов, що особливо яскраво проявилось в Німеччині, але також мало місце в Чехії, Естонії, Фінляндії, Греції тощо [Жирмунський 1936: 68-69]. Факти, розглянуті В.М. Жирмунським, демонструють, що пуристичні тенденції та мовні чистки характерні для народів, формування ідентичності та національна консолідація яких відбувалися досить пізно, саме у часи класичного капіталізму.

Іншою характерною рисою міжмовної взаємодії епохи капіталізму В. М. Жирмунський вважав продовження процесу запозичення в усі європейські мови назв місцевих реалій з мов колоніальних країн. Цей факт свідчить про те, що залежність між престижністю мови та запозиченням з неї має не прямий, а опосередкований характер, оскільки напрям впливу визначається різноманітними чинниками. Непрестижні мови також можуть, за певних умов, збільшувати словниковий запас престижних мов. Подібні запозичення, як правило, дуже швидко набувають інтернаціонального характеру. З європейських мов до мов колоніальних країн, в свою чергу, запозичуються так звані «культурні» слова.

Інтерес до проблематики мовного контактування був характерний також для наукових пошуків Б. О. Ларіна. У фокусі його уваги перебували передусім процеси міжмовної взаємодії у місті («О лингвистическом изучении города», «К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок)»). Для теорії мовних контактів особливо велику вагу має пропозиція Б. О. Ларіна розглядати аргі як окрему мову, що функціонує паралельно з літературною мовою. На його думку, носії аргі є, як правило, двомовними, другою мовою яких виступає, як можна припустити, просторіччя [Ларин 1977: 187]. Таким чином, учений підійшов впритул до проблеми соціальної дігლოსії. Розвиваючи ідею Б.О. Ларіна, ми вважаємо за необхідне виділити взаємодію між розмовною мовою, наближеною до стандарту, та різними соціальними діалектами, з аргі включно, як окремих різновид мовних контактів, який попри певні типологічно універсальні риси, притаманні усім їх підвидам, відзначається своїми специфічними характеристиками, до яких, насамперед, належить чітка соціальна стратифікація ситуацій перемикання коду.

Іншим важливим положенням Б. О. Ларіна є констатація багатомовного характеру міста на протизвагу селу, що має наслідком існування постійної «боротьби» між мовами та діалектами, результат якої визначається трьома чинниками, які можуть як підсилювати один одного, так і протидіяти один

одному: культурною вагою мови, характером її соціальної бази та втручанням політичних сил [Ларин 1977: 194]. У майбутній перспективі, на думку Б.О. Ларіна, мала виникнути ситуація врівноваженого поліглотизму з чітким розмежуванням мов, що вже склалася в деяких місцях (Страсбург, Трієст тощо). На нашу думку, подібна ситуація є бажаною, але важко здійсненою, адже неясним залишається механізм забезпечення динамічної рівноваги статусу всіх мов певної території. У будь-якому разі подібна рівновага може мати лише динамічний характер, що спричинятиме постійні зміни конфігурації мовної ситуації регіону.

Одним з важливих положень нового вчення про мову М. Я. Марра було твердження про змішаний характер усіх мов. Він неодноразово зазначав, що мови утворюються шляхом схрещення одна з одною. «Сучасна яфетологія не припускає існування жодної мови будь-якого племені, яка б залишилася поза схрещуванням» [Марр 1987: 84]. Однак це поняття набуває у М. Я. Марра оригінального, відмінного від традиційного, значення, що пов'язане насамперед із запереченням ним спадкового характеру передачі мови від покоління до покоління: «[...] бо спорідненості в біологічному сенсі у мов власне немає, як немає окремих сімей, які виникають шляхом простого успадкування потомством рідної мови від батьків і мають, мовляв, своє незалежне існування» [Марр 1929: 21]. Таким чином, якщо мови мають спільні риси, то це свідчить про їхню взаємодію на однакових ступенях (стадіях) економічного розвитку. Перспективу мовного розвитку людства М. Я. Марр бачав у поступовому зближенні та уніфікації всіх мов світу з появою в історичній перспективі одномовності. Ця нова мова мала б мати відмінний характер від усіх раніше відомих мов, який неможливо визначити на сучасному етапі через недостатній розвиток продуктивних сил. Отже, мовна уніфікація у концепції М. Я. Марра виступає похідною економічно-політичної уніфікації. Цілком логічно видається поява та розвиток теорії М. Я. Марра саме у період 20-х рр. XX ст. у СРСР, однією з ідеологічних домінант якого була ідея побудови Всесвітньої республіки рад. Якщо навіть прийняти теорію М. Я. Марра за вірогідну, то її здійснення (суто теоретично) було б можливим лише за існування однофокусного світу замість реального поліцентричного.

Таким чином, ідеальною, з погляду М. Я. Марра, є ситуація, коли існує лише один всесвітній мовний код, чого, на думку вченого, можна очікувати в майбутньому. У давнину, згідно з концепцією його школи, навпаки, існувала значна кількість мов (власне скоріше діалектів), які з часом шляхом соціального, а, отже, і мовного сходження, укрупнювалися [див. Всесоюзный 1936]. Попри те, що в наш час теорія Марра вважається позбавленою достатнього

наукового обґрунтування, потрібно все ж таки вказати на її сильні сторони. По-перше, цінним є висновок про змішаний характер усіх мов, адже кожний ідіом проходить за історію свого існування складний шлях становлення, у результаті чого формується багатофункціональна мовна система, що було б неможливим без звернення до ресурсу інших мов. Це до певної міри нівелює поняття чистоти мови (та відповідно народу та раси). Нації не є однорідними за своїм етнічним складом, процес утворення національної мови – це складне переплетіння векторів (мовних та етнічних), які виходять з мережі мініцентрів консолідації, які, в свою чергу, також можна розкласти на подальші складові. Динаміка мовно-соціального розвитку засвідчує постійну зміну напрямку цих векторів, їх групування. Етнічні групи можуть взяти участь у формуванні декількох націй (в синхронії пор. ситуацію Бельгії, Швейцарії). У діахронії спостерігаємо процеси розпаду колишніх національних мов, коли на їх залишках утворюються декілька нових мов (наприклад, романські мови). По-друге, М. Я. Марр вказував на необхідність звернути більшу увагу на вивчення діалектів та їхню роль у формуванні літературної мови, адже кожна кодифікована мова є продуктом взаємодії різних діалектів (навіть за наявності одного базового). Поряд з розробкою нової мовознавчої теорії, М. Я. Марр та його послідовники активно досліджували ареальні зв'язки кавказьких мов. Деякі з їх робіт не втратили значення і до сьогодні.

Підсумовуючи, можна сказати, що в першій половині ХХ ст. розвиток суспільної думки в європейському регіоні позначився значним інтересом до соціологічних проблем, що не могло не знайти свого відображення в парадигмі лінгвістичних досліджень. У цей період мовні контакти активно вивчалися насамперед з позиції залежності міжмовної взаємодії від позамовних факторів.

2.4. Активізація вивчення мовних контактів у другій половині ХХ ст.

Принципово новий етап у дослідженні міжмовної взаємодії розпочинається відразу після закінчення другої світової війни. На початку 50-х рр. ХХ ст. виходять декілька досліджень, присвячених вивченню міжмовних контактів, які вважаються сьогодні хрестоматійними (праці У. Вайнрайха та Е. Хаугена). Запропонований у них підхід до аналізу процесу та наслідків міжмовної взаємодії став багато в чому вирішальним для сучасної теорії мовних контактів.

Поштовхом до активізації вивчення мовних контактів послужила публікація розвідки У. Вайнрайха «Мовні контакти» («Languages in Contact»). Саме після виходу цієї монографії У. Вайнрайха закріпилося вживання терміна «мовний контакт», запропонованого А. Мартіне. Хоча деякі лінгвісти

й далі вважали, що термін «змішування мов» адекватніше описує ситуацію взаємодії (так, нідерландський дослідник К.-Х. Шенфельдер і далі продовжував його використовувати), у лінгвістиці почав активно вживатися термін «мовний контакт», позбавлений конотації «фізичного змішування» різнорідних систем. Така зміна термінології пов'язана зі зміною парадигми досліджень – із залученням до аналізу різноманітних як зовнішніх (соціологічних), так і внутрішніх (чисто лінгвістичних) факторів, що привело до переосмислення ступеня складності та поширеності розглядуваного феномену, оскільки натуралістичні концепції ХІХ ст. більше не забезпечували задовільного витлумачення суспільних феноменів.

Роль вище згаданої праці У. Вайнрайха в першу чергу визначається встановленням методології досліджень у цій галузі. Визначення, яке він дав білінгвізму, й досі вважається класичним, незважаючи на численні зауваження висловлені на його адресу: «Практику поперемінного користування двома мовами ми будемо називати двомовністю, а осіб, її здійснюючих, двомовними» [Вайнрайх 1979: 22]. У. Вайнрайх визнавав можливість існування іншомовного впливу на всіх мовних рівнях. Він розрізняв інтерференцію на рівні мови та на рівні мовлення. Саме це положення теорії У. Вайнрайха викликало, мабуть, найбільше заперечень у лінгвістів. З одного боку, багато хто вважає, що немає підстав визнавати існування інтерференції на рівні мови, адже мова обов'язково передбачає наявність певної норми [Михайлов 1972; Супрун Кліменка 1982]. З іншого боку, побутує думка, що між інтерференцією на рівні мови та мовлення немає жодної різниці [Juhász 1970]. Важливим внеском У. Вайнрайха до теорії міжмовної взаємодії є виділення 4 основних типів інтерференції, які він визначив для фонетичного рівня взаємодії: недодиференціація, наддиференціація, реінтерпретація відмінностей, субституція звуків. Цю ідею дослідника розвинули стосовно інших рівнів мови В. Ю. Розенцвейг та К. З. Закір'янов [Розенцвейг 1972а; Закирьянов 1984]. У. Вайнрайх звертався в своїй роботі також до з'ясування характеру креольських мов, визначивши основні фактори, які сприяють процесу творення нової мови. Проблеми та напрямки дослідження, визначені У. Вайнрайхом, залишаються актуальними для сучасної теорії мовних контактів.

Основними сферами дослідження мовних контактів у американському мовознавстві другої половини ХХ ст. є вивчення індивідуального аспекту контактування та процесів, які мають місце у іммігрантських спільнотах, що є абсолютно логічним для парадигми наукових досліджень Америки, які здебільшого є позитивістськими та прагматично спрямованими. Значну увагу американські лінгвісти також приділяють розробці теоретичних основ

мовних контактів. Патріархом дослідження міжмовної взаємодії в Америці післявоєнного періоду слід визнати Е. Хаугена, який у цілій низці своїх праць запропонував новий погляд на сутність процесу мовного контактування. Вагомі загальнотеоретичні висновки Е. Хауген зробив у результаті проведення ретельного аналізу процесів, що мали місце в мові норвезької іммігрантської спільноти в США. Новим був і термінологічний апарат, яким користувався дослідник. Зокрема, він вживав термін «запозичення» лише в процесуальному значенні. Крім того, Е. Хауген уводить до обігу широко застосовуваний сьогодні термін «перемикання коду», який позначає поперемінне використання різних мовних кодів у межах однієї ситуації спілкування. Вчений виділив три типи результатів процесу запозичення з однієї мови до іншої: запозичені слова (loanwords), запозичені суміші (loanblends) та запозичені зміщення (loanshifts) [Haugen 1972: 59-78]. Ці категорії розрізняються на основі переважання в процесі запозичення одного з двох механізмів: або перенесення іншомовних морфем (importation), або використання питомих морфем, що змінюють свою функцію (substitution). Останній тип (запозичені зміщення) співвідноситься з терміном «калька», використання якого було започатковане у французькій лінгвістичній традиції та перенесене до вітчизняної лінгвістики. ЦентRALьною одиницею аналізу змін у мові Е. Хауген обрав морфему як мінімальну значущу одиницю. Подібний підхід мав місце і в Європі. Зокрема, методика лінгвістичного аналізу міжмовної взаємодії з використанням морфеми як основної одиниці представлена в праці дослідника сербохорватсько-англійської взаємодії М. Сундучки [Surdučki 1978]. Е. Хаугена зробив значний внесок у розвиток дослідження іммігрантських мов у Америці. Він сформулював деякі висновки та узагальнення стосовно цього виду мовного контакту, які підтверджуються також при аналізі мовних процесів у інших іммігрантських спільнотах. Зокрема, дослідник констатував посилення пуристичних тенденцій у другій генерації норвезьких емігрантів [Haugen 1972: 119]. Цей самий процес характерний для інших іммігрантських мов.

Актуальність проблем контактування для мовознавства другої половини ХХ ст. підтверджується тим фактом, що приблизно в один і той самий час у різних регіонах з'являються роботи, присвячені цьому питанню: в США – це вже вище згадані дослідження Е. Хаугена і У. Вайнрайха, в Європі – розвідка К.-Х. Шенфельдера «Probleme der Volker und Sprachmischung» [Schönfelder 1956]. Не був винятком у цьому відношенні і СРСР. Приблизно у цей самий час (1952 р.) виходить стаття Б.В. Горнунга «До питання про типи та форми взаємодії мов і діалектів», а також проводиться дискусія з проблем субстрату в Інституті мовознавства АН СРСР (1955 рік). Подібний

збіг є не випадковим, він свідчить про посилення актуальності проблеми мовних контактів саме після закінчення другої світової війни, яка призвела до значних міграцій населення. Крім того, період після другої світової війни позначений спалахом антиколонізаторських воєн у третьому світі, що мало наслідком виникнення великої кількості національних держав у Африці та Азії. Це зумовило необхідність вивчення та кодифікації мов цих народів. Не можна залишати поза увагою й той факт, що європейська експансія у третьому світі мала і має також своє мовне вираження: значний вплив європейських мов на різні сфери функціонування мов Африки та Азії. Ще однією причиною посилення інтересу до міжмовної взаємодії у період після другої світової війни є остаточно глобалізація світової економіки та створення завдяки засобам масової інформації єдиного інформаційного та культурного простору. А, як відомо, одним з проявів і наслідків культурного контакту є саме мовний контакт.

У дискусії з питань субстрату взяли участь відомі радянські лінгвісти В. І. Борковський, В. М. Янцева, Б. О. Серебренніков, В. І. Абаєв, А. В. Десницька, В. Г. Орлова, Є. І. Убрятова, Б. В. Горнунг. А. В. Десницька у своєму виступі зупинилася на історії та здобутках дослідження субстрату в попередні періоди (починаючи з XVIII століття). Б. О. Серебренніков у доповіді «Проблема субстрата» з'ясував відмінність між запозиченням та субстратом, а також характер міжмовної взаємодії в різних умовах та виділив такі її основні наслідки: набуття подібних звуків, запозичення слів, створення синтаксичних кальок, утворення семантичних інклінацій, запозичення словотвірних суфіксів, збудження подібних процесів розвитку структури мови, стимулювання збереження рис одного типу [Серебренніков 1956: 52]. В. І. Абаєв у своєму виступі «Про мовний субстрат», розглядаючи субстратні явища в Кавказькому регіоні, сформулював основну типологічну відмінність між процесами запозичення та субстрату: «І субстрат, і запозичення являють собою проникнення елементів однієї системи до іншої. Але при субстраті це проникнення незрівнянно глибше, інтимніше, значніше. Воно може прийняти всі структурні сторони мови, у той час як запозичення, як правило, поширюється тільки на деякі розряди лексики» [Абаєв 1956: 59]. Тому субстратні явища можна відстежувати на всіх рівнях мови (фонетичному, лексичному та граматичному). На думку вченого в основі виникнення субстрату лежить етногенетичний процес, що зумовлює необхідність врахування при дослідженні субстратів даних історії, археології, антропології, етнології та фольклористики.

Б. В. Горнунг у вищезгаданій статті розглянув ситуацію взаємодії як окремих мов, так і діалектів однієї мови. Він виділив декілька типів взаємодії залежно від структурних та генетичних характеристик мов, що перебувають

у контакті. Б. О. Серебренников, беручи участь у дискусії з питань субстрату, висловив у праці «Про взаємодію мов» свою позицію з цього приводу. Субстрат він охарактеризував тільки як один з можливих різновидів міжмовної взаємодії. Головна проблема у дослідженні субстрату, на його думку, полягає в тому, що більше не існує мова, яка виступила субстратом, і, таким чином, важко встановити, як саме і чому вона здійснювала вплив. Через це Б. О. Серебренников для визначення характеристик подібних ситуацій запропонував вивчати ті випадки, коли субстратна мова з тих або інших причин продовжує своє існування (йдеться про т.зв. «сегментарне зникнення субстрата»), як, наприклад, у випадку контакту марійської та чуваської мов). Дослідження особливостей такої взаємодії дозволило Б. О. Серебренникову сформулювати ряд моментів, істотних для констатування наявності залишків у мові субстратних явищ: 1) поява в мові фонетичних рис, не властивих для споріднених мов групи, до якої належить досліджувана мова, але які є в суміжних мовах; 2) поява специфічних рис в галузі морфології та синтаксису, не властивих спорідненим мовам, але наявних у суміжних мовах; 3) поява нових слів основного словникового фонду, не властивих спорідненим мовам; 4) наявність спільної топоніміки на територіях суміжних мов. У разі відсутності спільної топоніміки, спільні риси, на його думку, могли виникнути в результаті маргінального контакту [Серебренников 1955: 22]. За критерієм взаємного розташування мовних спільнот Б. О. Серебренников виділяв два відмінні типи контактування: маргінальне та внутрішньорегіональне. Результати цих двох випадків взаємодії є типологічно подібними.

Більшість учасників дискусії погодилася в тому, що дослідження проблеми субстрату є актуальним завданням мовознавства, заперечуючи проти деяких підходів та дихотомій (зокрема, заперечення викликало запропонований Б. О. Серебренниковим поділ взаємодії на маргінальну та внутрішньорегіональну), однак у ході обговорення було висловлено і скептичні оцінки стосовно необхідності розробки цієї проблематики (В.М. Жирмунський).

У цей самий період (50-ті рр. XX ст.) був запропонований ще один термін, який пізніше набув значного поширення, – диглосія, введений Ч. Фергюсоном. Головна відмінність диглосії від білінгвізму полягає у наявності оцінки за шкалою «високий – низький». Термін може описувати як ситуацію контактування різних мов (російська – французька) у російській аристократії, так і діалектів однієї мови (арабський світ) або різних стилів однієї мови. Хоча термін з'явився щойно у 50-х рр., подібні явища перебували в центрі уваги лінгвістів і раніше. Зокрема, Є. Д. Поліванов розглядав такі стосунки мов як особливу ситуацію взаємодії, говорячи про відмінний соціальний субстрат носіїв однієї мови.

У 60-х рр. ХХ ст. спостерігаємо спробу описати мовні контакти в термінах математичної лінгвістики. На особливу увагу заслуговують роботи в цьому напрямі В. Ю. Розенцвейга. У центрі аналізу міжмовної взаємодії з позиції математичної лінгвістики перебував характер трансформації речень на різних рівнях породження висловлювання та визначення того, яким саме чином мовець переходить з одного мовного коду на інший. В. Ю. Розенцвейг запропонував розрізняти наслідки субординативного та координативного білінгвізму на підставі наявності або відсутності трансформацій на глибинному рівні мовних структур [Розенцвейг 1972а]. Деякі прийоми цього методу застосовував у своїй роботі також І.І. Ревзін [Ревзін 1969] (насамперед, для встановлення ізоморфізму конструкцій у двох мовах). Цей напрям досліджень не набув у подальшому значного розвитку.

2.5. Психолінгвістичний вектор у дослідженні мовних контактів

Поряд з розробкою проблематики мовного контактування в математичній лінгвістиці 60-ті рр. ХХ ст. характеризуються появою значного інтересу до вивчення міжмовної взаємодії з психолінгвістичних позицій. Переміщення фокусу дослідження від колективного білінгвізму до індивідуального має місце як у радянському, так і у західному мовознавстві. Певні спроби розглянути особливості мовної компетенції двомовців були зроблені ще у ХІХ ст. та у першій половині ХХ ст. (йдеться, насамперед, про роботи І. О. Бодуена де Куртене та Л.В. Щерби). Важливість цього підходу визначається тим, що індивідуальний білінгвізм лежить в основі колективного [Бодуэн 1963а: 224], а, отже, вивчаючи особливості співіснування мовних систем окремого білінгва можна дійти висновків про характер міжмовної взаємодії взагалі (звичайно, з урахуванням специфіки кожного з цих двох типів білінгвізму). До кола проблем, які перебувають на межі теорії мовних контактів та психолінгвістики належать: рівень мовної компетенції та мовної здатності мовця, визначення домінантної мови, механізми появи інтерференції, залежність рівня володіння другою мовою від віку, способу вивчення тощо.

Особливий внесок у розвиток психологічного аспекту теорії мовних контактів зробили американські мовознавці. Для американської лінгвістики є характерним акцент на аналізі саме індивідуального білінгвізму, його наслідків для окремої особи. У полі зору дослідників перебувають проблеми співвідношення у свідомості мовця двох кодів, функціональне навантаження та диференційованість сфер вживання двох мов [Ben-Zeev 1977; Эрвин-Трипп 1975]. Найпридатнішим методом визначення домінантної мови окремого мовця в межах цього підходу визнано експериментальний. Вивчення

швидкості реакції на мовні одиниці різних кодів проводиться як серед дорослих білінгвів, так і серед дітей. Отримані результати щодо швидкості реакції дозволяють визначити функціонально першу мову білінгва. Важливим аспектом експериментальних психолінгвістичних досліджень є визначення факторів, що впливають на чистоту мови та інтенсивність інтерференції в мовців у різних ситуаціях. С.М. Ервін-Тріп, зокрема, провела експеримент з японськими жінками, які постійно мешкають у США, з метою встановлення залежності інтерференції від теми висловлювання та співрозмовника та отримала такі результати: «За даними цієї процедури ми дійшли висновку, що на мовлення впливає не тільки отримувач інформації і не тільки обрана тема, але й специфічне поєднання цих двох факторів. Коли інформантам пропонували говорити англійською мовою, у них виникали труднощі тільки при обговоренні «японських» тем. Комбінація «японка – отримувач інформації + японська тема» у нормальній ситуації майже завжди вимагало використання японської мови» [Ервін-Трипп 1975: 355]. Часто фокус подібних експериментальних досліджень лежить у вивченні мовних процесів у іммігрантів, які змушені були оволодіти новою мовою повсякденного спілкування в дорослому віці. Тенденція до використання ресурсів рідної мови при спілкуванні мовою країни нового поселення спостерігається в усіх іммігрантів. Як показали експерименти, особливого посилення ця тенденція зазнає під час спілкування з особами, які знають обидві мови. Звичайно, подібні експериментальні дослідження відіграють велику роль у психолінгвістиці, а саме при встановленні характеру мовних процесів, що відбуваються у свідомості та підсвідомості окремого мовця. Крім того, їхня цінність полягає у визначенні стратегій мовної поведінки в багатомовній спільноті. Однак, з іншого боку, застосування виключно психолінгвістичних методів не дозволяє вийти на вищий рівень узагальнення, а, отже, зробити висновки про характер змін у мові, яка розвивається під дією цілої низки чинників.

Європейські дослідники у післявоєнний період також проявляли інтерес до дослідження психологічного аспекту контактування. Зокрема, угорський дослідник Я. Юхас проаналізував співвідношення процесів трансференції та інтерференції в процесі вивчення іноземної мови, а також наслідки білінгвізму для психіки індивіда [Juhász 1970]. Зокрема, він констатував, що в двомовців спостерігається погіршення зв'язку між поняттям та словом, що не може не позначитися на характері перебігу психічних процесів. Однак, попри активне використання психолінгвістичних методів для дослідження явища білінгвізму на рівні окремого мовця, все ще не вирішеним залишається наріжне питання про можливість існування у білінгвів специфічної третьої проміжної системи (ідею вперше висловив Л. В. Щерба). Існують

діаметрально протилежні погляди на цю проблему, підкріплені психолінгвістичними експериментами. Так, підтримує існування проміжної системи Ш. Сміт, який стосовно існування певної спільної для обох мов системи зазначає: «Може для двомовців просто зручніше використовувати обидві мови, створюючи більшу близькість [proximity] для того, щоб мати можливість використовувати один і той самий або подібні механізми контролю над використанням обох мов» [Sharwood Smith 1989: 196]. Має прихильників і протилежний погляд на проблему. Зокрема, С. Бен-Зеев, вивчаючи дитячий білінгвізм, приходять до висновку, що білінгви намагаються підтримувати «[...] структурну незалежність своїх двох мов як систем» [Ben Zeev 1977: 46].

У радянському мовознавстві найбільше уваги психологічному аспекту взаємодії мов приділив Є. М. Верещагін, який досліджував процеси, які відбуваються при розрізненні двох відмінних кодів у мисленні білінгва. Ці два коди він запропонував описувати в термінах динамічних стереотипів, які перебувають у стосунках негативної індукції [Верещагін 1969: 33]. За ідеальних умов, коли людина переходить з мови на мову в повсякденному спілкуванні, в її мозку відбувається поперемінна актуалізація двох динамічних стереотипів, при цьому актуалізація одного стереотипу не супроводжується актуалізацією іншого. Між ними встановлюється негативна індукція. Але на практиці з огляду на складність та багатофакторність процесів мислення абсолютна негативна індукція неможлива, наслідком чого є змішування двох динамічних стереотипів, що проявляється в інтерференції. Одна з мовних компетенцій людини, як правило, є домінантною. Є. М. Верещагін визнавав домінантним той код, який використовується мовцем у більшості ситуацій спілкування. Стосовно цього висновку ми вважаємо необхідним висловити деякі зауваження. Звісно, мова, якою користуються частіше, з більшою вірогідністю впливатиме на іншу. Однак при цьому не слід нехтувати тимчасовою домінантністю другої мови при переході зі спілкування другою мовою на першу, адже існує певна інерція перебігу психічних процесів, яка має місце в комунікативному акті, під час якого відбувається зміна мови.

Однією з центральних проблем американської лінгвістики 60-тих років ХХ ст. стала розробка проблеми перемикавання коду, яка вперше була сформульована саме американським дослідником Е. Хаугеном [Haugen 1972]. Ми вважаємо, що активізація вивчення феномену перемикавання коду є похідною та одним із проявів уваги до контактування на рівні індивіда, спробою поєднати психолінгвістичний та чисто лінгвістичний аспекти міжмовної взаємодії. У цілій низці робіт американських лінгвістів розглядаються обмеження, що існують щодо перемикавання мовцем коду в межах одного висловлювання [Poplack, Wheeler, Westwood 1989; Perelman 1989; Preston 1989]. Цю

ж проблему розглядали і деякі радянські лінгвісти, хоча і в іншому ракурсі. Так, А. Є. Карлінський, на відміну від американських дослідників, вважає, що перемикання коду може мати місце лише у «[...] структурах більших, ніж речення» [Карлінський 1980: 31]. В американському мовознавстві, натомість, визнаються за перемикання коду також ситуації зміни мови в межах одного речення. Інша річ, що позиція, у якій відбувається перемикання, не є довільною.

У працях американських дослідників наявні чітко сформульовані умови зміни однієї мови іншою в межах одного висловлювання. Головним є положення про те, що предикативне ядро завжди залишається одномовним, у той час, як периферійні місця можуть заповнюватись іншомовними одиницями. Крім того, був запропонований ще один (факультативний) принцип перемикання коду: перемикання коду може мати місце тоді, коли члени речення розташовуються в обох мовах в однаковому порядку [Poplack Wheeler Westwood 1989: 132]. У цій праці також сформульовані інші обмеження на перемикання коду: не є частим явищем використання іншомовних підрядних речень (за винятком тих випадків, коли вони є вставними), не засвідчено включення окремих прийменників іншої мови, існує тенденція до використання допоміжних слів, категорії стану з першої мови мовця у реченнях другою мовою. Особливу увагу звертає на себе факт перемикання коду на межі вставної конструкції. Мабуть, це пов'язане з особливою експресивно-стилістичною забарвленістю парентези. Е. Перекман додає до цих обмежень такі: перемикання коду неможливе між коренем слова та афіксом (на нашу думку, є більше підстав розглядати поєднання питомих коренів та іншомовних афіксів або навпаки в межах лексичної інтерференції та функціональної адаптації); для того, щоб перемикання коду стало можливим, порядок слів перед місцем перемикання та зразу після нього має бути ідентичним в обох мовах [Pegestam 1989: 231]. Цю думку слід визнати абсолютно слушною, адже в протилежному випадку перехід був би технічно неможливим. Д. Престон формулює такі умови появи явища перемикання коду: 1) еквівалентне обмеження – структури, що існують в обох мовах, є сприятливим місцем перемикання; 2) обмеження стосовно структурної межі фрази – перемикання коду швидше має місце на межі граматичних одиниць, аніж всередині них; 3) обмеження вільної морфеми – перемикання коду не може відбуватися між вільною і зв'язаною, або зв'язаною та вільною морфемами [Preston 1989: 41]. Незважаючи на велику роботу, проведenu дослідниками у вивченні умов переходу з однієї мови на іншу в межах одного речення, та отримані ними вагомі результати, теорія перемикання коду перебуває щойно на початковому етапі розвитку. Цим і пояснюється певна атомістичність сформульованих принципів, відсутність узагальнюючих праць з цього питання.

2.6. Соціолінгвістичний аспект контактування

Іншою характерною особливістю теорії мовних контактів другої половини ХХ ст. є поява досліджень, присвячених розглядові мовної ситуації в регіонах, у яких сьогодні відбуваються активні процеси взаємодії між мовами. У зв'язку з цим слід згадати праці О. І. Чередниченка (Африканський континент) [Чередниченко 1983] та І. М. Бугулова (Зімбабве) [Бугулов 1987]. Висновки, до яких приходять лінгвісти в результаті цих досліджень, часто мають типологічно подібний характер. Так, мова, яка починає вживатися у новому для неї середовищі, (як правило, одна з європейських мов у країнах третього світу) засвідчує тенденцію до запозичення лексем на позначення реалій, відсутніх у регіоні, де раніше ця мова застосовувалася. У цьому разі є всі підстави говорити про заповнення певних порожніх клітин (лакун) у лексичній системі мови: типовими тематичними групами екзотизмів є назви одягу, свят, флори, фауни. Іноді це може мати наслідком виникнення відмінностей між варіантами однієї мови. Так, в австралійському варіанті англійської мови спостерігається значна кількість запозичень з аборигенських мов (ономастика, назви флори, фауни). Важливим у типологічному плані є той факт, що подібні групи лексики виділяють і серед субстратних або суперстратних явищ [Ткаченко О. Б. 1989: 47]. Іншим вагомим у загальнолінгвістичному сенсі висновком, отриманим при дослідженні процесів у багатомовних соціумах, є положення про переважання двомовності або багатомовності в урбаністичних спільнотах цих регіонів. У сільській місцевості існує більший спротив до мовного впливу. Хоча, звісно, не слід переоцінювати абсолютний характер цієї тенденції, адже йдеться не про відсутність у сільській місцевості мовних контактів взагалі, а про меншу інтенсивність міжмовної взаємодії. Це повністю узгоджується з меншою соціальною та географічною мобільністю сільського населення. Ще однією особливістю ситуації контактування у третьому світі є те, що білінгвізм у колоніальних та постколоніальних суспільствах має здебільшого односторонній характер, тобто білінгвами є тубільці, натомість представники панівних (або колишніх панівних етносів) залишаються одномовними, хоча у їхній мові (місцевому соціалекті однієї з європейських мов) можна спостерігати значну кількість запозичень-іменників на позначення реалій цього регіону, про що вже йшлося вище. При цьому мови часто мають різну сферу використання. Як правило, у матеріальній сфері використовується одна з європейських мов, що є логічним з огляду на глобальний характер товарообміну, а сфера духовної культури обслуговується автохтонними мовами [Кнуров 1983; Чередниченко 1989]. На увагу заслуговує також той факт, що подібна картина контакту була

характерною і для взаємодії мов національних меншостей з російською в СРСР. Так, дослідники мовної ситуації в Киргизії дійшли висновку, що російська мова запозичує насамперед назви реалій, одягу, продуктів харчування, свят тощо. У результаті великого поширення російської мови комунікативні функції усної киргизької мови виявилися звуженими. Вона застосовується переважно монолінгвами у сільській місцевості [Очерки 1989]. Натомість киргизи, які проживають у містах, є білінгвами і користуються різними кодами в залежності від специфіки ситуації спілкування. З огляду на те, що подібні відмінності в інтенсивності міжмовної взаємодії спостерігаються в різних регіонах світу, можна стверджувати, що полілінгвізм та пов'язаний з ним мовний контакт є характернішими саме для міста. Наявність тісної взаємодії між мовами у сільській місцевості, таким чином, може сигналізувати про більшу глибину односторонніх та двосторонніх впливів представлених мов. Такий тип контакту історично часто призводить до появи субстратних явищ.

Як вже зазначалося вище, у СРСР велика кількість робіт була присвячена процесам взаємодії між народами, які проживали у ньому (В. І. Абаєв, А. Є. Карлінський, Ч. Х. Бакаєв), (що мають певні риси, котрі є типологічно подібними до тих, які виникли внаслідок контактів у інших регіонах). Одним з основних питань таких досліджень було визначення співвідношення комунікативних функцій мови найчисленнішого етносу країни (російського) та інших у контексті необхідності забезпечення єдиного коду, який би побутував на усій території країни. У цьому зв'язку А. Є. Карлінський обґрунтував необхідність існування у будь-якому мультиетнічному соціумі єдиної мови спілкування: «Таким чином, виникнення й функціонування мови-посередника в поліетнічній державі являє собою природний процес реалізації суспільної необхідності спілкування в конкретних умовах. Мовою-посередником стає, як правило, та мова, яка за цих обставин має більшу кількість суспільних функцій, ніж будь-яка інша мова, в межах існуючого адміністративно-господарського об'єднання» [Карлінський 1980: 11]. Не викликає сумнівів те, що жодне суспільство не може існувати без єдиної мови спілкування, зрозумілої для більшості населення. Реалії мовної політики в різних країнах світу засвідчують, що держави, які мають дві або більше державні мови (Швейцарія, Канада), є скоріше винятком, аніж правилом. Мовна ситуація в цих країнах склалася внаслідок багатофакторної взаємодії історичних факторів формування їх державності. При цьому в межах країни можна чітко виділити регіони, де одна з державних мов є провідною. Так, скажімо, при рівності, згідно із законом, англійської та французької

мов у Канаді, остання є широко розповсюдженою лише у західних провінціях, насамперед, у Квебеку. Подібну ситуацію можна спостерігати також у Швейцарії (німецькомовний Цюріх порівняно до франкомовної Женев), у Бельгії тощо. Як показує практика, забезпечити дійсно рівноправне функціонування усіх державних мов на усій території країни, попри включення їх до шкільних програм як обов'язкових предметів, рідко видається можливим. На кожній території (штаті, каньйоні тощо) домінує одна з офіційних мов. Державні мови можуть відрізнятися також за обсягом виконуваних ними функцій. Наприклад, в Індії є декілька загальнодержавних мов, але крім цього, існують офіційні мови окремих штатів, чия горизонтальна функціональна навантаженість (мається на увазі розповсюдженість на усій території), звичайно, має обмежений характер порівняно до загальнодержавних мов.

Як вже зазначалося, одним з пріоритетних напрямків американських досліджень є аналіз процесів, що відбуваються в іммігрантських спільнотах. Е. Хауген сформулював основні положення своєї теорії мовних контактів саме на базі вивчення мови норвезьких іммігрантів у США. Мабуть, найбільш дослідженою слід визнати мову спільноти німецьких поселенців у Пенсільванії, яка зазнала значних змін під впливом англومовного оточення. У США налічується близько 300 000 чоловік, які спілкуються пенсільванською німецькою, та ще біля 400 000 осіб, які її розуміють [Винокуров 1984]. Проведені дослідження засвідчують, що на усіх мовних рівнях цього соціолекту мають місце зміни, що виникли в результаті контакту. Цей продуктивний напрям теорії мовних контактів охоплює також аналіз процесу і в менших національних спільнотах США (зокрема серед чехів, поляків, сербів, хорватів, фінів тощо). На жаль, радянська лінгвістика з політичних причин не змогла в повному обсязі використати досвід аналізу міжмовної взаємодії для вивчення мовних процесів, що мають місце в іммігрантських спільнотах. Однак слід вказати на піонерські розвідки в цій галузі. Зокрема, Ю. О. Жлуктенко у працях «Мовні контакти», «Українська мова на лінгвістичній карті Канади» проаналізував особливості функціонування української мови в американській діаспорі [Жлуктенко 1966; Жлуктенко 1990]. Взаємодію української мови з іспанською в Аргентині вивчав С. О. Ризванюк [Ризванюк 1973]. Соціо та етнолінгвістичний підхід до феномену української мови в американській діаспорі представлений у праці Б. М. Ажнюка «Мовна єдність нації: діаспора й Україна» (1999 р.), у якій з'ясовується ціла низка важливих проблем, дотичних до теорії мовних контактів. Зокрема, дослідник висвітлює питання мовної політики, співвідношення понять «іммігрантська мова» та «мова діаспори», відмінності в етнічній і мовній свідомості,

процеси у внутрішньому мовленні, роль сім'ї в збереженні мови, аналізує впливи англійської на українську. Особливу цінність становлять зібрані автором під час польових досліджень із застосуванням методу анкетування матеріали щодо визначення мовцями своєї рідної мови, сфери використання української мови, нормативності тих або інших форм тощо.

Певний інтерес дослідників викликає також соціолінгвістичний аспект контактування на мікрорівні. Зокрема, П. Нельде розглянув у своїй праці лінгвістичну поведінку індивідів в умовах контакту в Брюсселі. У результаті проведеного дослідження він прийшов до висновку, що істотне значення має вивчення не тільки індивідуальних причин зміни мови, необхідно вивчати ці процеси також на рівні сім'ї, яка є мінімальною суспільною ланкою. Важливим є висновок дослідника про необхідність врахування різниці у мовній поведінці представників різних класів [Nelde 1986].

Плідним є поєднання в межах одного дослідження психолінгвістичних і соціолінгвістичних підходів до вивчення мовного контактування. Об'єктом аналізу в монографії Н. П. Шумарової «Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму» [Шумарова 2000] виступає мовна ситуація в деяких містах України, яка характеризується наявністю українсько-російської двомовності. З метою з'ясування цілої низки питань, зокрема статусу рідної мови, поняття пасивного та активного білінгвізму, соціолінгвістичної потужності обох мов, чинників, що впливають на вибір мови спілкування в конкретній комунікативній ситуації, мовної компетенції білінгвів, дослідниця застосовує як соціолінгвістичні методи (насамперед анкетування), так і психолінгвістичні експериментальні прийоми, спрямовані на визначення рівня рецепції та продукування текстів різними мовами. Такий комбінований метод дослідження дозволив визначити реальну ситуацію з функціонуванням української мови в Україні та окреслити її перспективи.

2.7. Дослідження креольських мов

Факт існування креольських мов відомий у лінгвістиці вже давно. Перші креольські мови з'явилися у XVI-XVII ст. у Західній Африці (на базі схрещення, з одного боку, португальської, іспанської, французької, англійської та, з іншого боку – тубільних мов). Піонером їх вивчення слід вважати Г. Шухардта, а саме його 10 вип. «Креольських досліджень». У XX ст. було продовжено активне вивчення цього різновиду мов (О. Єсперсен, Л. Блумфільд). З цієї проблеми навіть було проведено декілька міжнародних конференцій (у Вест-індському університеті, 1959, 1968 рр.), що допомогло в утвердженні креолістики як окремої галузі лінгвістики. На відміну від XIX сторіччя, коли головну увагу було зосереджено на генезі креольських мов,

сьогодні все більшого розмаху набувають дослідження, у яких головну увагу сфокусовано на загальнотеоретичних питаннях: причинах виникнення креольських мов, їх статусі в суспільстві, функціональній повноцінності та перспективах розвитку. Цілком закономірною є активізація досліджень піджинів та креольських мов саме в середині ХХ ст., що збігається з появою інтересу до процесів, які відбуваються в країнах третього світу. Це, звичайно, зумовлено причинами зовнішньолінгвістичного характеру (передусім політичного): розпадом колоніальних імперій та формуванням нових держав, що поставило на порядок денний проблему кодифікації місцевих мов та говірок. Загальнотеоретичне значення цього напряму полягає в тому, що креолізація представляє собою живий процес виникнення нових мов, що дозволяє поглибити розуміння його чинників і механізмів.

У. Вайнрайх, розглядаючи процеси мовного розвитку, визначив низку факторів, які сприяють процесові утворення нової мови: 1) ступінь відмінності між мовами: для утворення піджину необхідне контактування двох мов з досить відмінною структурною; 2) сталість форми: нові мови утворюються далеко від центрів соціального контролю, а, отже, відсутній зовнішній контроль над мововжитком; 3) широта функцій: нова мова обов'язково має використовуватися на рівні родини; крім того, існує можливість її поширення адміністративним шляхом – через систему освіти тощо; 4) власна оцінка носіїв: ставлення до мови як до нової, окремої мови [Вайнрайх 1979: 175].

Мовознавці СРСР також зверталися до проблеми креольських мов. Ними було висловлено низку цікавих спостережень та зауважень про характер та формування піджинів. Зокрема, П. Г. Єліна, вивчаючи шляхи виникнення креольських мов, цілком слушно зазначала, що креольські мови слід розглядати як результат міжмовної взаємодії, а не як спрощення англійської мови з метою порозумітися з представниками місцевих етносів [Єліна 1984]. Значне місце ця проблематика займає в працях М. В. Д'ячкова, який пропонує провести термінологічне розрізнення між процесами піджинізації та креолізації. Він вважає, що піджинізація – це значна редукція на всіх рівнях мови, «[...] соціолінгвістичний процес, який виникає і має місце при ситуативно обмежених і несистематичних контактах між двома або декількома різномовними спільнотами, в результаті чого мова однієї з цих спільнот піддається значній редукції на всіх рівнях та істотній зміні своєї структури» [Д'ячков 1981: 291]. Піджин виникає в результаті відсутності взаєморозуміння між мовцями взаємодіючих спільнот, кожна з яких зберігає свою мову. Креолізація, натомість, – це наступний етап, перетворення піджини на повноцінну поліфункціональну мову. Креольська мова повинна мати носіїв, для яких вона є рідною. На думку дослідника, розширення піджини

у самостійну креольську мову відбувається різними шляхами: або шляхом використання іманентних засобів, або завдяки взаємодії з іншими мовами [Дьячков 1981: 296]. Слід зазначити, що пропозиція про розмежування піджинів та креольських мов не є новою. Подібне функціональне розрізнення проведено ще у класичній роботі Л. Блумфільда «Мова» (замість терміна «піджин» Л. Блумфільд використовує «жаргон»). Однак Л. Блумфільд недооцінював значення та творчий потенціал розвитку креольських мов, розглядаючи їх як «нижчий» діалект та констатує, що ці мови проявляють тенденцію наближатися до європейської мови (і, таким чином, покращуватися) [Bloomfield 1984: 473-474]. Живі мовні процеси, а саме розширення функцій креольських мов, є свідченням того, що така постановка проблеми є дещо застарілою і не характерною для сучасного етапу розвитку мов світу.

Як відомо, креольські мови в основному сформувалися в результаті взаємодії однієї з європейських мов (англійської, французької, португальської, іспанської) з місцевими мовами. Явище креолізації традиційно описує інтенсивну взаємодію різносистемних мов (генетично та типологічно віддалених) у специфічних умовах чіткої субординації та розподілу функцій між ними. Типологічною рисою такого контакту слід визнати спрощення граматичної системи, оскільки в контакт вступають мови з відмінними граматичними категоріями. Початковою причиною контакту є встановлення між раніше не пов'язаними спільнотами зв'язків, які мають здебільшого чітко виражений утилітарний характер, насамперед з метою обслуговування ринкового обміну. Практична контактовстановлювальна комунікативна установка визначає відсутність обмежень на використання конструкцій за критерієм «граматична правильність/неправильність» за умови досягнення основної комунікативної мети.

Таким чином, питання дослідження мовотворчих процесів у піджинах та креольських мовах набуває дедалі більшої ваги, оскільки перепони, які лежать на шляху до їхнього перетворення на повноцінні мови мають виключно зовнішньолінгвістичний, а не внутрішньомовний характер. Значна кількість носіїв креольських мов та тенденція до перетворення цих мов на державні дозволяє прогнозувати зростання зацікавленості проблемою їх формування, функціонування та розвитку. Одним із факторів, який сприяє інтенсифікації лінгвістичних досліджень у цій сфері, є все більша поширеність таких мов у деяких регіонах. На мовній карті світу представлена значна кількість креольських мов, найпоширенішою з яких є ток-пісин (або неомеланезійська мова), яка нараховує 15 тис. носіїв, для яких вона є рідною (тобто основним засобом спілкування). Загальна кількість носіїв різних креольських мов сьогодні перевищує 10 млн. [Дьячков 1981: 301].

2.8. Ареальна лінгвістика

Аналіз ситуації креольських мов, попри збільшення їхньої ваги в сучасному світі, у кількісному плані та за своїм значенням для розвитку мов світу все ж таки поступається дослідженням міжмовної взаємодії на ареальному рівні, які було започатковано ще в позаминулому столітті. У другій половині ХХ ст. продовжується активне вивчення результатів ареального контактування [Генетические 1983; Взаимодействие 1980]. Особливістю ареальної взаємодії є те, що в цьому разі міжмовна взаємодія має тривалий характер. Білінгвізм, що виникає в такій ситуації, здебільшого можна охарактеризувати як масовий або груповий, тобто наявні всі передумови для інтенсивної міжмовної взаємодії. З іншого боку, за таких умов сфера володіння другою мовою часто обмежується розмовним мовленням (тобто усним каналом передачі), що, звісно, не може не впливати на характер контакту та картину інтерференційних змін. У цьому зв'язку слід зазначити, що відмінності між здебільшого усним та письмовим характером взаємодії визначають різний ступінь інтенсивності контакту на користь першого. Як відомо, до різних видів усного типу міжмовної взаємодії відносяться безпосереднє спілкування, поширення радіо та телевізійних програм, кінематограф. Унаслідок такого контактування можуть запозичуватися форми з розмовного мовлення, значні шари побутової лексики та лексики іншого характеру в залежності від конкретних умов спілкування. При контакті, що має місце в усній формі, можуть мати місце значні інтерференційні процеси на фонетичному рівні. Проте особливістю такого типу контакту є те, що він має обмежений радіус дії, тобто зміни, які відбулися внаслідок такої взаємодії, можуть бути представлені тільки на певній території, навіть без поширення на увесь ареал розповсюдження даної мови. Письмовий контакт, натомість, характеризується більшим радіусом дії, але, як показують дослідження, відзначається меншою результативністю [Бакаев 1977: 5]. Отже, типологічною рисою усного контакту є територіальна локалізованість, яка супроводжується посиленою інтенсивністю взаємодії, порівняно до письмового. Оскільки ареальне контактування має здебільшого саме усний характер, то цей загальний висновок до певної міри можна екстраполювати також на його характеристики.

У межах ареальної лінгвістики досліджується взаємодія як споріднених, так і неспоріднених мов. Особливо плідним полем для дослідження ареального контактування є регіони, у яких проживає значна кількість етнічних груп (наприклад, Балкани, Кавказ, Індія, Південно-Східна Азія тощо). Аналіз цього типу взаємодії проводиться як у синхронії, так і у діахронії. Як відомо, значними є історичні ареальні контакти балтійських та слов'янських мов. Зокрема, дослідниками виділено близько 800 балтійських лексем

у білоруській мові, 600 – у польській, 300 – у російській [Взаимодействие 1980: 171]. Особливо великим ступенем інтенсивності відзначаються результати ареального контактування на Кавказі. Так, в осетинській мові спостерігається процес зародження об'єктної особи за моделлю іберійсько-кавказьких мов. Кавказькі мови виступили каталізатором ще одного явища в осетинській мові: появи аглютинативного принципу відмінювання [Взаимодействие 1980: 207]. Однак, проведені дослідження свідчать, що взаємодія може відбуватися не тільки в межах вузького регіону. Так, картвельські мови в основному взаємодіяли не з північнокавказькими (що логічно було б очікувати), а з індоєвропейськими та семітськими мовами [Климов 1972]. Причину цього слід шукати у багатовекторності історії етносу та його мови. У фокусі ареальних досліджень перебувають не тільки загальні характеристики, притаманні усім мовам ареалу (встановлення рис, на базі яких можна констатувати наявність мовного союзу), але і вивчення конкретних випадків взаємодії, оскільки подібний атомізм досліджень може привести до появи плідних результатів. Тому цілком слушною, на нашу погляд, є думка, що для мовознавства поряд з констатацією існування на певній території мовного союзу велике значення має також встановлення ознак, спільних для окремих пар мов ареалу [Шарадзенидзе 1983: 73]. Основною причиною цього є необхідність нового погляду на фактори, що визначають напрям і характер мовних змін, їхній зв'язок із загальною історією спільноти тощо.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики продовжується також розвиток теорії субстрату, розробка якої була започаткована ще в XIX столітті. Особливе значення для подібних досліджень має встановлення груп субстратної лексики у мові-переможниці. Зокрема, О. Б. Ткаченко, уважає, що субстратна лексика залишається в місцевій ономастиці (передусім топонімах), діалектах, які продовжують ідіом нового населення, в діалектах, які з'явилися на основі другої мови підсубстратного населення; у так званих «таємних мовах» [Ткаченко 1989: 33-34]. Загалом результати досліджень субстрату в різних регіонах світу дають підстави для констатації того, що автохтонна ономастика залишається у новій мові прибульців навіть за несприятливих для тубільної мови соціолінгвістичних умов контакту. Так, приміром, у США збереглося багато власних назв, запозичених з індіанських мов: *Massachussetts, Wisconsin, Michigan, Illinois, Chicago* тощо. Звичайно встановлення в межах дослідження субстратів тих груп лексики, які зазнали найбільшого впливу, та простеження супровідних фонетичних процесів має велике загальнотеоретичне значення, що, однак, не виключає необхідності з'ясування ролі субстратних мов у видозміні граматики мов-наступниць, яка відзначається певною специфікою, пов'язаною, насамперед, з консервативністю граматичної системи мови, че-

рез що постає питання, за яких умов можливе включення до мови матеріальних граматичних елементів із субстрату. Серед важливих дотичних факторів О.Б. Ткаченко виділив такі: тривалість контакту, відсутність вирівнювального впливу з боку впливової норми, тривала відсутність контактів мови-наступника зі спорідненими мовами [Ткаченко О. Б. 1989: 71]. Складність аналізу субстратних впливів зумовлена необхідністю застосування для їх дослідження комплексних методів, які включають як чисто лінгвістичні прийоми, так і залучення історичних даних, котрі можуть пролити світло на ситуацію взаємодії, що мала місце в минулому.

2.9. Побудова типології мовних контактів

У другій половині ХХ ст. з'явилася велика кількість робіт, присвячених розробці типології двомовних спільнот, мовних контактів, типів білінгвізму тощо (див. праці С. В. Семчинського, Ю. Д. Дешерієва, А. Є. Супруна, Є. М. Верещагіна, Ф. П. Філіна, В. О. Авроріна). Поява узагальнюючих праць у цій царині є результатом великої підготовчої роботи з аналізу феномену міжмовної взаємодії, проведеного на значному фактичному матеріалі різних мов, оскільки після накопичення достатньої кількості спостережень виникає необхідність у генералізації отриманих знань, у пошуку типологічно спільних та унікальних рис міжмовної взаємодії та білінгвізму.

Ф. П. Філін запропонував типологію двомовності, в основу якої покладений зовнішньолінгвістичний принцип розрізнення суспільно-політичних формацій. Зокрема, він виділив: 1) первісний білінгвізм, який мав тимчасовий характер (нетривалі зв'язки між окремими племенами); 2) рабовласницький (його головною характеристикою є зневага до варварських мов, орієнтація на латину та грецьку мову як на взірцеві); 3) феодальний (мав місце як між живими мовами, так і між живими та мертвими); 4) капіталістичний (характеризується широким розповсюдженням явища двомовності); 5) соціалістичний [Філін 1972: 15-20]. Однак Ф.П. Філін не був піонером у цій галузі: на взаємозв'язок суспільно-політичних формацій та особливостей двомовності ще раніше вказував В.М. Жирмунський [Жирмунський 1936]. Хоча подібна класифікація слушно підкреслює залежність характеру білінгвізму від розвитку суспільства, критерій історично-суспільної формації, на нашу думку, не є вирішальним для визначення відмінностей між різними ситуаціями контактування. Проте, з іншого боку, не можна і применшувати значення взаємозв'язку між рівнем суспільного та економічного розвитку та характером білінгвізму. Заперечення викликає зведення специфіки соціальної, економічної та культурної ситуації конкретного суспільства до марксистського поняття формації, яке нехтує місцевими особливостями.

Більшість дослідників як основні типи білінгвізму виділяють: індивідуальний, груповий, масовий. Особливістю індивідуального білінгвізму є те, що двомовці спілкуються другою мовою, як правило, з монолінгвами, тобто спільнота в цілому не набуває двомовного характеру. При груповому білінгвізмі це явище залишається поширеним тільки в окремих соціальних або територіальних групах. Масова двомовність, натомість, охоплює значну кількість мовців на значній території поширення мови. Такий тричленний класичний поділ білінгвізму ми знаходимо у Є. М. Верещагіна. С. В. Семчинський запропонував ієрархічно складнішу таксономію, на першому рівні якої перебувають індивідуальний та масовий білінгвізм. У межах масового білінгвізму він виділив груповий (або парціальний) і тотальний білінгвізм. Звичайно, що значення всіх трьох типів білінгвізму для подальшого розвитку мови є різним. Помітно впливати на розвиток мови може тільки груповий або масовий білінгвізм. На думку С. В. Семчинського, «[...] найбільш інтенсивні наслідки мовної взаємодії спостерігаються при природному колективному білінгвізмі, коли мовці прагнуть встановити тотожності між планами вираження мов, якими вони володіють» [Семчинський 1974: 72]. Із цим загальним твердженням важко не погодитися: саме масовий (або в іншій термінології – колективний) білінгвізм є причиною появи змін в окремих мовах. Однак, як і інші типологічні детермінанти розвитку, цей принцип не має абсолютного характеру, оскільки білінгвізм за умови поширення в групі, яка має високий рівень престижності, може значно вплинути на подальший розвиток тієї або іншої мови. Типовим прикладом значення групового білінгвізму для розвитку мови є двомовність російського дворянства XIX ст. Попри незначну численність дворянства, французька мова здійснила помітний вплив на російську мову, головну причину чого слід вбачати в значенні дворянства в суспільній та культурній ієрархії суспільства. Якщо говорити про роль дистантного білінгвізму, коли мовні спільноти розміщуються не на спільних або суміжних територіях, в поповненні комунікативних засобів мови, то слід визнати, що саме групова або індивідуальна двомовність є інструментом цієї взаємодії. Масовий білінгвізм призводить до змін в ідіомах на ареальному рівні, коли різні етнічні групи перебувають у безпосередньому контакті на суміжних територіях.

Типологію білінгвізму можна також проводити, ґрунтуючись на інших критеріях. Наприклад, на основі ступеню володіння білінгвами обома мовами, вирізняють повний та неповний білінгвізм (В.О. Аврорін). При повному білінгвізмі немає або майже немає різниці між ступенем володіння тією або іншою мовою, що проявляється у здатності думати на будь-якій з двох мов. Якщо ж існує помітна, але не дуже велика різниця в ступені володіння двома

мовами, тоді слід говорити про неповний білінгвізм [Аврорин 1972: 51]. У цьому зв'язку Л. В. Щерба відзначав, що двомовність може бути чистою і змішаною. При чистому білінгвізмі мовець паралельно використовує в різних сферах спілкування різні мови, і ці мови в його свідомості не змішуються на відміну від змішаного білінгвізму, коли має місце проникнення кодів, якими послуговується мовець. Така різниця між типами двомовності особи, на думку Л. В. Щерби, насамперед визначається способом оволодіння мовою. За використання прямого метода формується чистий білінгвізм, коли дві окремі системи асоціацій не мають між собою контактів. Застосування перевідних та порівняльних методик викладання сприяє формуванню змішаної двомовності [Щерба 1974: 67, 68]. С. В. Семчинський розрізняв три типи білінгвізму за критерієм чистоти коду: чистий – координативний – субординативний [Семчинський 1974: 55-69]. Під чистим або ідеальним білінгвізмом розуміється такий, при якому мовні механізми співіснують без будь-якого зв'язку. При координативному білінгвізмі дві різні мовні системи використовуються мовцем у різних ситуаціях і між ними встановлюються певні відповідності, які за певних умов можуть призвести до появи інтерференції. При субординативному білінгвізмі мовець володіє двома кодами в неоднаковій мірі, при цьому один код є провідним, що й призводить до значного тиску однієї мовної системи на іншу. Причиною цього є те, що мовна ситуація в суспільстві здебільшого сприяє використанню переважно однієї мови за рахунок іншої. Природно, що інтерференція в такій ситуації має переважно один напрям. На нашу думку, субординативний білінгвізм у такому розумінні є характерним для початкових стадій вивчення іноземної мови та для ситуацій помітного домінування однієї з мов, тобто він передусім притаманний мовцям, які свідомо або несвідомо надають перевагу одному коду спілкування. Передумовою координативного білінгвізму є автоматизм у породженні висловлювань іншою мовою (навіть найпростіших), тобто такий рівень мовної компетенції, коли мовець вже більше не замислюється над планом вираження. Тільки з цього моменту можна говорити про певний ступінь вільного володіння мовою та про появу координативного білінгвізму.

Тричленне протиставлення за критерієм чистоти/змішаності запропонував також С. М. Верещагін, який розрізняв непродуктивний – продуктивний (субординативний або координативний) білінгвізм. Але, на відміну від С. В. Семчинського, С. М. Верещагін вважав неможливою інтерференцію при координативному білінгвізмі. Це є відмінністю скоріше термінології, ніж дійсно понять. Адже координативний білінгвізм С. М. Верещагін розглядав як паралельне незмішане володіння двома мовами, що відповідає чистому білінгвізму в термінології С. В. Семчинського. А. Є. Супрун висловив думку

про те, що недоцільно використовувати термін «координативний білінгвізм», адже «[...] тексти на кожній мові продукуються незалежно від іншої мови» [Супрун 1982: 79]. Він виділив змішаний білінгвізм (при якому у свідомості мовця співіснують два комплекси мовних знаків і один комплекс процесів опосередкування позначуваних) та співвідносний білінгвізм (існують не тільки два комплекси мовних знаків, але й два відмінні комплекси позначуваних). При змішаному білінгвізмі зростає вірогідність появи інтерференції. За ступенем володіння обома мовами А. Є. Супрун виділив симетричну та асиметричну двомовність. При симетричній двомовності рівень володіння двома мовами є однаковим. Власне як і чистий білінгвізм, це скоріше є науковою абстракцією та узагальненням, ніж дійсним станом речей: як засвідчує досвід, білінгв майже ніколи не застосовує мови в однаковій мірі. В. Ю. Розенцвейг також розрізняв координативну та субординативну двомовність. Згідно з його витлумаченням цих термінів, при координативному білінгвізмі мови співвідносяться на глибинному рівні. Для субординативного білінгвізму характерним є існування третьої проміжної системи, яка включає позначувані, спільні для обох мов [Розенцвейг 1972а: 10-17]. У такій ситуації співвідношення між двома мовами встановлюються не на глибинному рівні, а на поверхневому рівні між словами та членами речення.

Таким чином, більшість дослідників схиляється до думки, що за своєю сутністю білінгвізм є складним феноменом, характер якого визначається низкою позамовних чинників. Безумовно, що з огляду на гетерогенність цього стану свідомості мовця в мові можуть виникати різні наслідки. Зокрема, деякі вчені вказують на існування відмінних різновидів інтерференції при координативному та субординативному білінгвізмі. Так, А. М. Рот зазначав, що калькування є характернішим у першій мові мовця для ситуації координативного білінгвізму [Рот 1973: 399]. За його даними, при субординативній двомовності спостерігається перенесення матеріального інвентарю іншої мови, у той час як при координативному білінгвізмі інтерференція обмежується перенесенням тільки структурних моделей, тобто вона відбувається в основному на морфологічному рівні. Цей факт А. М. Рот пояснює існуванням однієї або відповідно двох мовних систем у корі головного мозку мовця. Координативний білінгвізм, який передбачає існування системних зв'язків, рідко створює можливість перенесення інвентарю, на відміну від субординативного білінгвізму. На нашу думку, у цьому зв'язку слід зазначити, що ці відмінності скоріше пов'язані з відносною легкістю процесу контролю за використанням лексичних ресурсів порівняно до утворення кальок на різних рівнях мови. А.Є Карлінський відстоював думку, що мовні контакти (тобто інтерференція) відсутні при чистому білінгвізмі. Мовні висловлюван-

ня при цьому породжуються на двох мовах автономно і не перехрещуються [Карлинський 1984: 12]. Як вже зазначалося вище, така ситуація взаємодії не є типовою в реальних умовах функціонування мови.

За способом оволодіння другою мовою виділяють природний (стихийний) або штучний (виникає в процесі навчання іноземним мовам) білінгвізм [Семчинський 1974; Рот 1973; Заседатель 1974; Верещагін 1969]. Грунтуючись на цьому критерії, Ю. Д. Дешерієв виділив контактний і неконтактний білінгвізм [Дешерієв 1966: 331]. Контактна двомовність має місце там, де спільно проживають два народи або їхні частини. Такий тип білінгвізму характерний для мовних спільнот різного типу: багатоетнічних територій (наприклад, Кавказ, Швейцарія тощо); державних утворень, де одна мова має загальнонаціональний статус (Індія, ситуація в колишньому СРСР, країни третього світу – співіснування місцевих мов та мов колишніх колонізаторів); іммігрантські спільноти. Про неконтактний або дистантний білінгвізм можна говорити тоді, коли певною мовою спілкуються носії іншої мови, які проживають далеко від основної маси носіїв цієї мови. Прикладом такого типу двомовності може бути російсько-французький білінгвізм російського дворянства ХІХ ст., широке поширення латини у середньовічній Європі тощо.

В окремих роботах можна зустріти інші критерії стратифікації мовних контактів. Зокрема, деякі дослідники пропонують розрізняти літературний та побутовий контакти. Літературний (або ідеологічний) контакт передбачає запозичення літературних, правових, релігійних понять. Цей тип контакту має здебільшого письмовий характер і здійснюється через перекладачів. Побутовий контакт виникає в результаті масової двомовності, є функцією економічних та інших потреб населення [Оглоблін 1983: 116]. Слід зазначити, що до певної міри ця дихотомія співвідноситься з поняттями природного та штучного білінгвізму, запропонованими С. В. Семчинським. Ще одним критерієм для розрізнення відмінних типів контакту може виступати канал взаємодії: писемний або усний [Булаховський 1959: 114]. Хоча отримана при застосуванні такого критерію дихотомія має багато спільного з попередньою, однак не можна забувати і про специфіку відмінностей цих видів контактування. При усному контакті запозичення елементів відбувається безпосередньо з усного мовлення, що призводить до значної реінтерпретації фонетичного, а в перспективі і фонематичного складу лексем. Саме цей різновид взаємодії був і залишається провідним при виникненні креольських мов та піджинів. У результаті усного контакту, зазвичай, відбувається значне спрощення граматичних структур. Писемний контакт, натомість, може мати наслідком навіть ускладнення граматичних структур. Цікавим у цьому

відношенні є факт перенесення до англійської мови абсолютних конструкцій, які утворилися в ній під впливом латини в епоху Середньовіччя. Для писемного типу контакту характерне запозичення слів, що належать до високого стилю, які становлять здебільшого поняття, що асоціюються з певною цивілізацією. Однак, як зазначав Л. А. Булаховський, культурні поняття переносяться з іншої мови обома шляхами, що може мати наслідком існування їх в мові-реципієнті в різних формах (наприклад, *кристал* та *хрусталь* в російській мові).

Важливим критерієм типології міжмовної взаємодії є територіальний принцип. Згідно з ним мовні контакти поділяють на внутрішні (одна територія), які можуть бути маргінальними чи інтра регіональними, та зовнішні. Цей критерій поділу мовних контактів був запропонований Б. О. Серебренниковим. Класифікацію за цією ознакою на конкретному матеріалі провів дослідник українсько-угорської взаємодії А. М. Рот. На його думку, внутрішній контакт має місце в тому разі, коли взаємодія відбувається між мовами або діалектами різних етнічних груп, які мешкають на одній території і не відокремлені одна від одної значними природними перешкодами або державними кордонами [Рот 1973:17]. Зовнішні контакти відбуваються між етносами, що проживають на відокремлених територіях. При цьому слід мати на увазі, що зовнішній та внутрішній характер контакту є величиною змінною для кожної з мов. Материкова українська мова перебуває (і перебувала) у зовнішньому контакті з англійською (цей контакт здебільшого певний час був навіть ускладнений наявністю мови-посередника – російської). Українська мова діаспори США та Канади, натомість, знаходиться у безпосередньому, внутрішньому контакті з англійською мовою, що не може не позначитися на інтенсивності та характері інтерференційних процесів у ній. Подібну зміну парадигми контакту можна спостерігати також в інших іммігрантських мовах Америки.

Ще одним критерієм класифікації мовних контактів виступає статус мов, які беруть у ньому участь. Зокрема В. М. Русанівський та К. К. Цілуйко за цим критерієм виділили три типи білінгвізму: міждіалектний білінгвізм, що виникає на межі діалектних масивів, білінгвізм, зумовлений протиставленням літературної мови і діалектів, і білінгвізм на основі літературної мови [Русанівський, Цілуйко: 1966]. Кожний з цих типів двомовності може набувати різних форм у залежності від конкретної ситуації взаємодії. Разом з тим для них усіх характерні певні типологічно спільні детермінантні характеристики. Так, для міждіалектного контактування є притаманним широкий обмін лексикою, контакт діалекту з літературною мовою призводить до змін також на граматичному та фонологічному рівнях.

Значний інтерес викликало питання про фактори, що грають роль у

процесі міжмовної взаємодії (Є. М. Верещагін, Ю. О. Жлуктенко, К.-Х. Шенфельдер, У. Вайнрайх). Одним з таких факторів є спорідненість або неспорідненість мов, що перебувають у контакті. З огляду на це, крім стратифікації білінгвізму, продовжує розроблятися також питання типології ситуацій взаємодії, у залежності від того, які мови перебувають у контакті. У сучасній лінгвістиці виділяються такі основні можливі ситуації взаємодії: 1) взаємодія близькоспоріднених мов; 2) взаємодія споріднених, але типологічно віддалених мов; 3) взаємодія неспоріднених, але типологічно подібних мов; 4) взаємодія типологічно та генетично віддалених мов [Семчинський 1974; Чемес 1986]. Подібну типологію зустрічаємо також у Б.В. Горнунга. Крім того, як особливий випадок взаємодії вчений ще додав контакт діалектів однієї мови [Горнунг 1952: 4]. Належність ситуації контактування до того або іншого типу є вагомим фактором, який визначає характер міжмовної взаємодії. Прикладом ситуації першого типу, тобто контакту близькоспоріднених мов, можна вважати українсько-російську взаємодію. Контактуювання такого типу в залежності від інших екстралінгвістичних причин може призвести до різноманітних наслідків – аж до утворення в перспективі нової мови, оскільки немає значних відмінностей у граматиці, що могло б послужити як стримуючий фактор для змішування систем. Класичним прикладом такого процесу, мабуть, можна вважати формування у Південній Африці мови африкаанс на базі змішування нідерландських говірок з близькоспорідненими німецькою та англійською мовами. Хоча не можна нехтувати і тим фактом, що в цій ситуації мав також місце вплив інших мов – до певної міри французької, місцевих мов бушменської сім'ї. Другий різновид ситуацій взаємодії (генетично споріднені, але типологічно відмінні мови) можна проілюструвати контактом латини з мовами Європи у добу середньовіччя, контакти слов'янських мов із західноєвропейськими. Такий тип взаємодії, як правило, характеризується переважно лексичними запозиченнями, хоча не виключеним є також вплив і на інші мовні рівні. Третій тип рідко зустрічається в умовах природної взаємодії, скоріше це ситуація усвідомленого вивчення чужої мови (наприклад, вивчення японцями мов тюркської групи). Четвертий тип контакту має місце в ситуаціях утворення креольських мов. Його характерною рисою є значне спрощення граматики, що можливе лише за відсутності типологічної подібності між мовами.

Типологія білінгвізму розробляється також у західному мовознавстві [Preston 1989; Lambert 1977; Genesee 1977]. Застосовані критерії класифікації в основному збігаються з вище розглянутими принципами. Зокрема, Дженезі розрізняє координативний та змішаний (compound) типи білінгвізму. Заслужують на увагу його спостереження про зв'язок між типом білінгвізму та віком засвоєння другої мови. На думку цього дослідника, білінгвізм

має змішаний характер здебільшого в тому разі, коли обидві мови засвоюються в ранньому віці. «Пізня» двомовність призводить до координативного білінгвізму [Genesee 1977: 150]. Ми вважаємо за необхідне висловити деякі застереження з цього приводу. Феномен дитячого білінгвізму охоплює занадто широкий спектр ситуацій та проблем для того, щоб зробити подібні узагальнення. Дійсно, діти дошкільного віку проявляють тенденцію до змішаної двомовності. Але це є тільки певним етапом формування мовної компетенції у першій та другій мовах. Якщо дитина і далі залишається у двомовному середовищі, може відбутися зміна рольового співвідношення між мовами.

Звичайно, що класифікація білінгвізму не обмежується цими двома типами. Д. Престон, зокрема, вважав необхідним ввести термін «додаткова форма» білінгвізму для опису ситуації володіння представниками деяких етнічних груп своїми старими мовами поряд з англійською. Така ситуація контактування розглядається дослідником як акомодация, тобто пристосування до нового середовища. Іншими можливими моделями поведінки мовців може бути зміна мови (мовець вибирає для комунікації одну з рівноправних мов) або асиміляція (втрата мови етнічною групою) [Preston 1989: 89]. Подібної точки зору дотримується і В. Ламберт, виділяючи «додаткову» (additive) форму білінгвізму. Ця ситуація є характерною для франко-канадців та іспано-американців, які продовжують, поряд з офіційними мовами своїх країн, використовувати свої етнічні мови [Lambert 1977: 18-19]. Таке розрізнення є, на нашу думку, необхідним насамперед для визначення соціолінгвістичного статусу мов, що перебувають у контакті.

Е. Хауген розрізняв дитячий та дорослий білінгвізм, кожний з яких характеризується певними відмінними рисами [Haugen 1972: 67]. Загалом таке розрізнення можна визнати слушним з огляду на той факт, що вік оволодіння іншою мовою має велике значення для формування компетенції в ній, адже відмінними є задіяні механізми сприйняття та пам'яті. Абсолютно різними є також стратегії та мотиви вивчення іншої мови, що й визначає як рівень компетенції в другій мові, так і розподіл функціонального навантаження між мовами, сфери їх застосування тощо.

Інтерференція, як відомо, є однією з ключових проблем теорії мовних контактів. Тож цілком природно, що поряд з таксономією різних видів міжмовної взаємодії, значна увага приділяється також розробці типології інтерференції. Класифікувати це багатоаспектне мовне явище з огляду на його складну структуру можна за багатьма критеріями. Зокрема, В. Ю. Розенцвейг поділяв інтерференцію на пряму та непряму [Розенцвейг 1972а: 25]. Як пряма ним розглядалася інтерференція, яка передбачає запозичення матеріальних елементів з іншої мови, непряма ж – це загальний

системний вплив однієї мови на іншу. Класифікація типів інтерференції, запропонована К. З. Закір'яновим, включає цілу низку різнопланових критеріїв поділу: внутрішня-зовнішня, пряма-непряма, прихована-відкрита, фонетична-лексична-граматична інтерференція [Закир'янов 1984]. Варто детальніше зупинитися на першому запропонованому принципі, оскільки всі інші заперечень не викликають і традиційно застосовуються дослідниками. Поділ інтерференції на зовнішню та внутрішню (тобто з ресурсів самої мови на протипагу іншомовним джерелам) піднімає складне в теоретичному плані питання про те, що слід уважати мовним контактом, тобто чи належать до цього феномену випадки взаємодії літературної мови з її діалектами та з попередніми епохами розвитку мови. Докладніше вивчення цієї проблеми може пролити більше світла на механізми та шляхи розвитку мов. На нашу думку, до мовних контактів слід відносити взаємодію між ідіомами, які мовцями сприймаються як незалежні або самостійні, безвідносно до їх юридичного статусу, хоча звісно проникнення мовних форм може відбуватися також у межах однієї і тієї самої мови: запозичення з діалектів або з інших історичних епох. Особливо плідними такі процеси можуть бути тоді, коли з огляду на екстралінгвістичні чинники є небажаними іншомовні запозичення, прикладами чого є ситуація в чеській мові доби слов'янського відродження та в сучасній хорватській мові.

Таким чином, на кожному етапі розвитку теорії мовних контактів можна виділити пріоритетні напрями та цілі дослідження, що до певної міри визначають погляди на цей феномен. Деякі з розглянутих тенденцій аналізу мовних явищ мають глобальний характер, серед яких слід, насамперед, назвати загальну інтенсифікацію дослідження міжмовної взаємодії, розробку психолінгвістичного аспекту контактування у період після другої світової війни тощо. З іншого боку, слід зазначити, що існують численні розбіжності в трактуванні основних проблем теорії мовних контактів. Відмінність у категорійному апараті радянської та західної лінгвістики є відображенням різниці у їхніх базових суспільних і культурних пріоритетах. Національна своєрідність окремих лінгвістик проявляється не тільки у використанні та створенні власної термінології, але й в акцентуванні розвитку певних напрямів досліджень.

3. КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ МОВНИХ КОНТАКТІВ ТА ВІДМІННОСТІ В ЇХ ТРАКТУВАННІ

3.1. Формування поняттєвого апарату теорії міжмовної взаємодії

За тривалий час розробки теорії мовних контактів на позначення феномену взаємодії мов вживалася різна термінологія, що певним чином

відображала й відображає ставлення суспільства до процесу запозичення. У XIX ст. використовувалися терміни «схрещування мов», «змішування мов». З середини XX ст. у лінгвістиці починає застосовуватися термін «мовний контакт» (А. Мартіне). В радянському мовознавстві на позначення мовного контакту вживалися терміни «змішування мов» (Л. А. Булаховський), «взаємні впливи мов» та «змішування мов» (Л. В. Щерба), «взаємодія мов» (Ю. Д. Дешерієв), «мовний контакт».

Термін «змішування мов» (Sprachmischung) почав вживати ще Г. Шухардт на позначення всього спектру ситуацій контактування. Він представлений також у працях І. О. Бодуена де Куртене та інших вчених Казанської школи. В основі терміна лежить уявлення про мову як про живий організм, якому притаманні певні біологічні риси. Однак застосування цього терміна у XX ст. було піддано критиці. Зокрема, Е. Хауген заперечував проти його використання в широкому значенні з тієї причини, що «Введення елементів з одної мови до іншої означає тільки зміну другої мови, а не змішання двох» [Haugen 1972: 80]. На сучасному етапі терміном «змішування мов», як правило, позначається процес гібридизації, створення так званих креольських мов, хоча і сьогодні можна спостерігати спроби надати йому іншого значення. Зокрема, німецька дослідниця Ф. Келер запропонувала використовувати поняття змішування мов на позначення переносу без змін лексичних одиниць і цілих виразів однієї мови до іншої, що є характерним для ситуації недостатнього рівня володіння мовцем другою мовою. При цьому йдеться не тільки про певну стадію процесу навчання іноземним мовам, а й про ситуацію природного білінгвізму, скажімо в Америці, чи в німецькій землі Саарланд, де склад населення є змішаним [Köhler 1975: 9]. У широкому значенні застосовував цей термін К.-Х. Шенфельдер і представники Празької школи, зокрема, Б. Гавранек [Schönfelder 1956; Гавранек 1972]. Проте в більшості праць останнім часом спостерігається тенденція вживати як родовий термін не схрещування мов або змішування мов, а взаємодія мов, який не має природничих конотацій. На нашу думку, в основі такої зміни термінології лежить еволюція поглядів на проблему. Терміни з природничими та механічними конотаціями виявилися неприйнятними для лінгвістики другої половини XX ст., яка все більше уваги почала приділяти соціальному та психологічному аспектам мови. Щодо інших термінів теорії мовних контактів (насамперед стосовно базових термінів «інтерференція» та «запозичення») досі також не досягнуто згоди. У різних дослідників вони використовуються на позначення відмінних явищ.

Багато хто з дослідників намагається не просто визначити сутність того або іншого поняття теорії мовних контактів, але й побудувати ієрархію вико-

ристовуваних термінів. Так, А. Є. Карлінський запропонував вживати поняття взаємодія мов на позначення спеціальної мовної дисципліни, що знаходиться на межі зовнішньої та внутрішньої лінгвістики. У ній він виділив теорію мовних контактів, яка займається вивченням субстанціональних властивостей мов, які перебувають у контакті, безвідносно до того, хто їх використовує (власне лінгвістичний підхід до вивчення проблеми), і теорію білінгвізму, яка вивчає функціональні властивості взаємодіючих мов. При цьому А. Є. Карлінський підкреслював, що проблема двомовності має два аспекти – соціолінгвістичний і психолінгвістичний [Карлинский 1984: 5-6]. Недолік такого розмежування понять полягає в тому, що одним терміном (білінгвізм) описуються два цілком відмінні підходи до вивчення процесу міжмовної взаємодії. Але, з іншого боку, не можна не забувати й про умовний характер виділення різних аспектів вивчення феномену впливу однієї мови на іншу.

В. Ф. Чемес також розглядав термін взаємодія мов як позначення родового поняття. У його класифікації взаємодія мов поділяється на три таких аспекти: 1) мовні контакти (соціолінгвістичний аспект), 2) двомовність (психолінгвістичний), 3) мовна інтерференція (власне лінгвістичний) [Чемес 1986: 9]. Цікавий погляд на розмежування базових понять теорії мовних контактів був висловлений Ю. О. Жлуктенком, який у цьому зв'язку писав: «Мовний контакт і взаємодія мов різняться одне від одного тим, що співвідносяться як причина і наслідок» [Жлуктенко 1966: 12].

Є. М. Верещагін вживав термін «мовний контакт» на позначення суто лінгвістичного аспекту взаємодії. Він, як більшість дослідників, також виділив три аспекти в цій проблемі: психолінгвістичний, лінгвістичний і соціолінгвістичний. Термін «білінгвізм» Є. М. Верещагін запропонував закріпити за психолінгвістичним дослідженням взаємодії мов. Галузь лінгвістики, яка займається взаємовпливами, в його концепції отримала назву теорія мовних контактів. Предметом її дослідження є текст, породжений білінгвом [Верещагин 1969: 3]. Процесуальне розуміння терміна знаходимо у В. Ю. Розенцвейга, який визначив мовний контакт як «мовленнєве спілкування між двома мовними колективами» [Розенцвейг 1972а: 3].

Як вже зазначалося, неусталеним залишається і використання терміна «білінгвізм». Іноді він використовується як родове поняття на позначення всієї сукупності питань мовних контактів. Такий погляд характерний для Ю. Д. Дешерієва, який виділяв чотири аспекти в проблемі білінгвізму: соціолінгвістичний, власне лінгвістичний, психолінгвістичний і педагогічний. На його думку, лінгвістичний аспект передбачає аналіз співвіднесення структур і структурних елементів двох мов, їхнього взаємовпливу, взаємодії і взаємопроникнення [Дешериев 1976а: 7]. Соціолінгвістичний аспект

включає аналіз ситуації, в якій мови взаємодіють одна з одною, психолінгвістичний охоплює процеси, що мають місце у психіці білінгва, а педагогічний аспект займається питаннями, пов'язаними з навчанням іншим мовам. Ю. О. Жлуктенко також виділяв лінгвістичний аспект білінгвізму. Але, на відміну від Ю. Д. Дешерієва він відносив до лінгвістичного аспекту контактування значно більший обсяг питань: дослідження структур контактуючих мов, встановлення специфіки функціонування мови в двомовному середовищі, нормування і лінгвістичне регулювання мови, відношення кожної з мов двомовної спільноти до тієї ж мови, що функціонує в одномовній спільноті, тощо [Жлуктенко 1974: 6].

Отже, у процесі міжмовної взаємодії сьогодні загалом вирізняється декілька аспектів: чисто лінгвістичний, соціолінгвістичний, психолінгвістичний та педагогічний. Якщо розглянути розвиток теорії мовних контактів у діахронічному плані, то можна помітити, що на початкових етапах розроблявся тільки чисто лінгвістичний підхід. Психолінгвістичний аспект починає досліджуватись наприкінці XIX ст. (насамперед, у працях І. О. Бодуена де Куртене та молодогограматиків). Активне дослідження соціолінгвістичних умов взаємодії було започатковане у першій половині XX ст. у межах соціологічного напрямку (А. Мейє) та у радянському мовознавстві (Є. Д. Поліванов, В.М. Жирмунський). Педагогічний аспект починає активно розвиватись в XX ст. Одним з піонерів таких досліджень став Л.В. Щерба. Попри велику кількість робіт у цій галузі термінологія на позначення окремих аспектів міжмовної взаємодії все ще залишається неусталеною, що, найвірогідніше, пояснюється складністю та багатоаспектністю самого предмета дослідження. Крім того, на нашу думку, побудова строгої ієрархії термінів цієї галузі навряд чи доцільна і можлива, оскільки виділення окремих аспектів такого комплексного мовного явища є важливим здебільшого тільки при проведенні відповідного аналізу та при абстрагуванні від інших компонентів.

3.2. Основні напрями дослідження білінгвізму

Основною причиною появи того або іншого виду мовних контактів є білінгвізм. З цим твердженням погоджується більшість дослідників. Проте в літературі є і твердження протилежного характеру. Зокрема, А. М. Рот заперечував обов'язковість білінгвізму для виникнення мовного контакту. «[...] як показали наші дослідження проблем мовної інтерференції, вважати, що в основі всіх типів мовного контакту лежить білінгвізм, значить не враховувати численні випадки маргінальної, немаргінальної мовної взаємодії, а також такі її типи, які не мають нічого спільного з білінгвізмом» [Рот 1972: 49]. На жаль, автор не уточнює, що саме він має на увазі під такими кон-

тактами. Адже навіть при маргінальному контакті проникнення елементів з одної мови до іншої є можливим завдяки тому, що існує хоча б декілька осіб, які володіють обома мовами на певному рівні. Звичайно, рівень володіння іншою мовою може бути різним – навіть мінімальним. Однак, на нашу думку, той факт, що мовець знає іншу мову, з якою контактує його рідна, тільки в дуже обмеженому обсязі, не дає підстав для узагальнень про відсутність у цьому разі білінгвізму, оскільки білінгвізм визначається як знання іншої мови на будь-якому рівні (навіть якщо володіння мовою має пасивний характер). Зворотне твердження про обов'язковість інтерференції при білінгвізмі не поділяється всіма дослідниками. Так, А. Є. Карлінський стверджував, що при чистій двомовності мовний контакт може і не відбуватися [Карлинский 1984: 12]. Слід зазначити, що відповідь на це питання залежить від способу розгляду феномену чистої двомовності. Якщо виходити з визначення чистої двомовності як повної відсутності кореляції та взаємодії між двома мовними системами, то таке твердження є слушним. Але, на наш погляд, не можна забувати про те, що саме поняття чистого білінгвізму є певною мірою лише теоретичною абстракцією, яка дуже рідко має місце в реальній мовній комунікації. А, отже, на практиці під час будь-якого мовного контакту можна знайти інтерференційні явища.

Для визначення характеру білінгвізму та змін у мові, що мають при цьому місце, необхідно розглянути ті чинники, які впливають на міжмовну взаємодію. Поділ факторів, що зумовлюють мовний розвиток, на внутрішні та зовнішні, ми знаходимо ще у Г. Шухардта: «[...] мови можуть змінюватися або в силу зовнішніх, частково залежних одна від одної умов існування мовців, або в результаті прямого втручання інших мов» [Шухардт 1950: 176]. У ХХ ст. було продовжено подальше вивчення факторів, що впливають на зміну мови. Ю. О. Жлуктенко, розглядаючи конкретну білінгвістичну ситуацію українців у Канаді, поділив фактори, що впливають на міжмовну взаємодію, на зовнішні та внутрішні, вказавши при цьому, що саме належить до кожної з груп чинників. До зовнішніх факторів він відносить: 1) соціально-політичне становище носіїв мови по відношенню до носіїв іншої мови; 2) економічне становище; 3) дискримінацію членів певного колективу; 4) єдність мовних спільнот; 5) кількісне співвідношення мовних спільнот, які контактують між собою; 6) ступінь територіальної концентрації спільнот; 7) тривалість контакту і його неперервність; 8) міцність й інтенсивність зв'язків певної групи з основним мовним колективом; 9) наявність суспільно-політичної та культурно-просвітницької діяльності рідною мовою; 10) перевага однієї зі спільнот у галузі соціально-політичного розвитку, культури, мистецтва, науки й техніки [Жлуктенко 1974: 75]. До внутрішніх чинників, на думку

Ю. О. Жлуктенка, належать такі: діалектна роздрібненість мов, що контактують, наявність в обох мовах спільного лексичного фонду, подібності в структурі мов, багатомовна ситуація в новій країні поселення і потреба в «контактній» мові, наявність в іммігрантів попереднього досвіду в двомовності, наявність іншої іммігрантської мови, яка зрозуміла без перекладу тощо [Жлуктенко 1964: 15].

У. Вайнрайх виділив такі фактори, що впливають на міжмовну взаємодію (як внутрішньо-, так і зовнішньолінгвістичні): загальний ступінь володіння засобами вербального вираження і здатність мовця підтримувати окремих статус кожної з двох мов; відносний ступінь володіння мовами; спеціалізація в користуванні кожною з мов залежно від тематики і співрозмовників; спосіб вивчення кожної з мов; ставлення до кожної з мов; розмір двомовної групи та її соціокультурна гомогенність або диференційованість; домінування в декількох підгрупах двомовних осіб, які мають вказані на початку характеристики мовної поведінки; стереотипне ставлення мовців до кожної з мов («престиж» мови, споконвічний або іммігрантський статус мови); ставлення до культури кожної з спільнот; ставлення до явища двомовності; терпимість та нетерпимість до явища змішування мов і до помилок у мовленні; відношення між двомовною групою і кожною з двох мовних спільнот [Вайнрайх 1979: 25].

К.-Х. Шенфельдер вказав на такі фактори, що впливають на змішування мов: активні стосунки між народами, тривалість та інтенсивність взаємних контактів або взаємопроникнень, військова або політична перевага одного народу, культурна перевага одного народу, соціальне становище представників груп та народів, що змішуються, релігійні фактори, психічні особливості народів, що змішуються, географічні та транспортні фактори, структури взаємодіючих мов тощо [Schönfelder 1956: 49]. Водночас не слід і переоцінювати значення деяких факторів, оскільки вагу кожного фактора можна визначити тільки стосовно конкретної ситуації контакту. А. М. Рот, зокрема зазначав, що такий фактор як адміністративний тиск, не завжди є вирішальним при визначенні інтенсивності контакту. «Всі ці сліди, проте, ніяк не підтверджують поглядів деяких лінгвістів, які вважають, що адміністративний фактор є «основною причиною появи білінгвізму». Це спростовується фактами як угорсько-українського, так і українсько-угорського білінгвізму в Закарпатті. Адже угорсько-український білінгвізм з усім різноманіттям його підтипів характерний не тільки для наших днів, коли діє український (радянський) адміністративний фактор, він функціонував і в період дії угорського та інших адміністративних факторів» [Рот 1973: 373]. Хоча далі у цього ж автора ми зустрічаємо спостереження про

відмінний характер угорсько-українського та українсько-угорського білінгвізму, однак ці відмінності здебільшого мають не кількісний, а якісний характер. Якщо для першої ситуації контактування (вплив української мови на угорську) є характерним запозичення суспільно-політичних термінів, назв адміністративних інституцій тощо, то для другого – типовим є перенесення побутової лексики, термінології сільськогосподарського виробництва тощо [Рот 1973: 397]. Таким чином, адміністративний фактор скоріше визначає не сам факт появи взаємодії, а сегменти лексичної системи, які зазнають змін.

М. Шервуд Сміт виділяв такі фактори, які впливають на процес взаємодії: типологічна близькість мов, їхня структурна подібність, міжмовна підтримка, знаковість (символічність), близькість, ефективність кодування, зрозумілість, солідарність, чутливість до введення нового матеріалу, асоціативність, семантичне збагачення [Sharwood Smith 1989: 193]. Розглянуті дослідником фактори в основному, крім міжмовної підтримки, є внутрішньолінгвістичними.

Ми вважаємо, що всі фактори можна поділити на обов'язкові, які характерні для будь-яких умов контакту, та додаткові. До обов'язкових факторів належать інтенсивність економічної та культурної взаємодії між народами, ступінь розходження та подібності структур взаємодіючих мов. Всі інші фактори є додатковими, які можуть бути як присутні, так і відсутні в конкретній ситуації контактування.

Спірним залишається також питання, яким є мінімальний рівень знання двох мов, при якому є підстави говорити про мовний контакт. З цього приводу висловлювалися діаметрально протилежні міркування. Зокрема, Б. Гавранек схилився до думки, що для мовознавства релевантними є тільки наслідки колективного білінгвізму, який виступає фактором розвитку мови [Гавранек 1972: 96]. Р. Філіпович, натомість, вважав, що «[...] мовний контакт має місце у білінгва незалежно від ступеню знання ним першої або другої мови» [Filipović 1986: 333]. В. Ю. Розенцвейг розглядав білінгвізм «[...] як континуум, який простягається від дуже елементарного знання контактної мови до повного і вільного володіння нею» [Розенцвейг 1972а: 4]. Ю. К. Кузьменко зазначав, що білінгвізм починається з елементарного рівня знання іншої мови: «Під двомовністю ми розуміємо не тільки вільне володіння двома мовами (повна двомовність), але й таке володіння другою мовою, яке є достатнім для взаєморозуміння» [Взаимодействие 1980: 105]. Таким чином, можна констатувати, що на сучасному етапі, який позначений інтенсивними дослідженнями в галузі психолінгвістики та вивченням двомовності на рівні окремої особи, більшість мовознавців все ж таки визнають те, що білінгвізм навіть незначного ступеню має значення для лінгвістики

і для розвитку мовних систем, з чим не можна не погодитися. Специфікою індивідуального білінгвізму на протигагу колективному слід визнати те, що наслідки міжмовної взаємодії при ньому здебільшого обмежуються лексичною системою мови.

3.3. Процеси запозичення та інтерференції: відмінні точки зору на проблему

Як вже зазначалося вище, визначення наріжних понять теорії контактів залишається предметом наукової дискусії. Так, у наш час не досягнуто згоди щодо розуміння значення терміна «запозичення». Це до певної міри зумовлене багатозначністю цього слова, можливістю трактувати його і як процес, і як результат, на що, зокрема, вказували С. В. Семчинський і М. М. Маковський [Семчинський 1974; Маковский 1971]. Суперечки точаться і навколо використання терміна «інтерференція», який вживається як на позначення результату контакту, так і самого процесу взаємодії.

Термін інтерференція, що в перекладі з латини означає «взаємне стикування, проникнення», початково знайшов своє застосування в інших галузях знання, а саме в природничих науках. Термін використовували в своїх працях члени Празького лінгвістичного гуртка, але є відомості про його застосування і раніше [Juhász 1970: 17]. З появою терміна «інтерференція» виникла потреба розмежування його з іншими поняттями, які до цього часу застосовувалися в лінгвістиці, а також з тими, що були запропоновані в процесі розробки теорії мовних контактів. У Вайнрайх у праці «Мовні контакти» (1953) дав класичне визначення терміна «інтерференція», яке тою або іншою мірою вплинуло на дефініції цього явища в працях його наступників: «Ті випадки відхилення від норм будь-якої з мов, які мають місце в мовленні двомовних осіб у результаті того, що вони знають більше мов, ніж одну, тобто внаслідок мовного контакту, ми будемо називати явищем інтерференції» [Вайнрайх 1979: 22]. Важливим у загально методологічному плані є визнання У. Вайнрайхом можливості інтерференції як у мові, так і в мовленні. Однак слід наголосити на тому, що він чітко усвідомлював відмінність між цими видами інтерференції: «У мовленні інтерференція подібна до піску, який відносить течія, в мові її можна порівняти з тим самим піском, що осів на дно озера» [Вайнрайх 1979: 36].

Зв'язок між цими двома типами інтерференції полягає в тому, що внаслідок багаторазової появи інтерференції в мовленні білінгвів певні мовні явища стають звичайними для спільноти. На думку У. Вайнрайха, систематична інтеграція запозичень відбувається на рівні мови, у той час як при вивченні мовлення основну увагу слід звертати на мотиви запозичен-

ня. Цей дослідник уважав за потрібне розмежувати поняття інтерференція та запозичення. Критерієм їх розрізнення він вважав складність структури іншомовних елементів, що переносяться: «Поняття інтерференція передбачає перебудову моделей, що є результатом введення іншомовних елементів у ті сфери мови, які відзначаються вищою структурною організацією... Говорити про такі явища як про запозичення, тобто як про просте доповнення до мовного інвентарю, було б надмірним спрощенням» [Вайнрайх 1979: 22]. Звичайно, спроба дати визначення такому складному явищу, як інтерференція, не могла не викликати дискусії. Опоненти У. Вайнрайха вказували на цілий ряд недоліків дефініції, яку він дав мовній інтерференції. Чи не найбільше заперечень викликало використання в дефініції поняття мовної норми, яке саме по собі є не визначеним. У зв'язку з цим А. Е. Супрун та Г. П. Кліменка зазначали, що інтерференція має стихійний характер, і тому, визнаючи існування інтерференції в мові, довелося б визнати її існування також у нормі, а не тільки у відхиленнях від норми [Супрун Кліменка 1982: 89]. Тому ними було висловлено критичні зауваження щодо застосування У. Вайнрайхом терміна «інтерференція» не тільки до процесів, які мають місце в мовленні, а й у мові.

Зауваження протилежного характеру зустрічаємо у Я. Юхаса. Він висловлював думку, що немає підстав для розрізнення інтерференції в мові й мовленні, тому що саме відмінності в мовній системі є причиною появи порушень норми в мовленні [Juhász 1970: 10]. С. В. Семчинський також вказував на те, що визначення У. Вайнрайха потребує уточнення. Він вніс пропозицію замінити в цій дефініції «порушення норми» на «інновацію в нормі» [Семчинський 1974: 77], що до певної міри є виправданим, оскільки цим знімаються негативні конотації, які в деяких дослідників викликає визначення інтерференції через порушення норми.

Близькою до визначення інтерференції У. Вайнрайхом є дефініція угорського вченого Я. Юхаса. Інтерференція визначається ним як «[...] порушення мовної норми або процес впливу, викликані впливом іншомовних елементів» [Juhász 1970: 9]. Таке розуміння інтерференції, на нашу думку, можна назвати широким. Я. Юхас вирізнив два основні типи інтерференції: глобальну і окрему (Globalen und Einzel). Різницю між ними вчений провів на підставі того критерію, що глобальна інтерференція є субститутивним тиском іноземної мови на рідну, у той час, як окрема інтерференція виступає на просуненому етапі оволодіння другою мовою, і проявляється у зміні тільки окремих мовних одиниць. Таким чином, ці два типи інтерференції відрізняються насамперед інтенсивністю. Якщо за глобальної інтерференції білінгв породжує висловлення зі значними відхиленнями від норми, то за

одиночної інтерференції спостерігається лише незначне спорадичне домішування іншомовних елементів. Звісно, що подібна класифікація є застосовною тільки у педагогічному аспекті міжмовної взаємодії. Це підтверджується також тим, що поряд з інтерференцією Я. Юхас виділив поняття трансфера, який має місце в тому разі, коли елементи мов, що перебувають у контакті, є подібними [Juhász 1970: 30]. Разом з тим дослідник підкреслював, що з точки зору психології при цьому йдеться про явища, які характеризуються однаковим походженням, різниця між ними полягає виключно в мовному «результаті». Таким чином, інтерференція та трансфер мають однаковий механізм дії. Подібне розрізнення проводив також Ю. Д. Дешерієв, виділяючи при мовному контакті як негативний вплив, спричинений внутрішньоструктурними розходженнями, так і позитивний вплив структурно-типологічних відповідностей між мовами [Дешерієв 1976а: 10]. Ці відмінності в процесі взаємодії двох мов є релевантними насамперед для методики вивчення іноземних мов. Видається, що при розгляді результатів природних контактів ними можна знехтувати, адже вони не викликають змін у мові. Але не слід забувати і про той факт, що існування значної подібності між мовними структурами може сприяти інтенсифікації процесу інтерференції в цілому.

Для Ю. О. Жлуктенка також було характерне широке розуміння терміна «інтерференція», який він визначав таким чином: «Інтерференцією слід вважати всі зміни в структурі мови та в значеннях, властивостях і складі її одиниць, що виникають як наслідок її взаємодії з іншою мовою в ситуації мовного контакту» [Жлуктенко 1966: 44]. У цій дефініції заслуговує на увагу спроба дати визначення інтерференції, не використовуючи складного поняття мовної норми.

Підсумовуючи позицію різних дослідників, можна визначити інтерференцію як мовні зміни, причиною виникнення яких є взаємодія з іншою мовою. Однак, слід особливо наголосити на тому, що як розуміння, так і дефініція інтерференції можуть залежати від аспекту дослідження проблеми (чисто лінгвістичного, соціолінгвістичного, психолінгвістичного чи педагогічного). Звичайно, для педагогічного та соціолінгвістичного аспектів вивчення цього явища поняття норми є релевантним, натомість не релевантним буде протиставлення мови та мовлення. Отже, для визначення сутності процесів запозичення та інтерференції й з'ясування відмінностей між ними істотним є, з одного боку, встановити їхнє відношення до системи мови та до мовлення, а з другого – співвіднести з поняттям норми.

Оскільки є очевидною гетерогенність явищ, які описуються термінами і «інтерференція», і «запозичення», виникає потреба в їх певному тер-

мінологічному розмежуванні. Так, А. Є. Карлінський у власне лінгвістичному аспекті міжмовної взаємодії вирізняв явища мутації та дифузії, які описують результат контактування. Різниця між ними полягає в належності змін або до сфери мовлення, або до сфери мови. Цей дослідник сформулював два головні критерії для виділення різних наслідків взаємовпливів (розрізнення першої та другої мови білінгва і поява змін на рівні мовлення або мови) та створив на цій основі свою оригінальну класифікацію змін у мові, яка складається з чотирьох компонентів: інтерференція, інтеркаляція, трансференція, транскаляція. Звичайно, що при такому підході до проблеми на перший план виходить психолінгвістичний та лінгвістичний її аспекти. Інтерференція, згідно з цією таксономією, передбачає дослідження результатів взаємодії мов, наявних у мовленні білінгва на М2 по відношенню до М1. Інтеркаляція – це вплив М2 на мовлення на М1. Трансференція передбачає вивчення результатів впливу М1 на систему М2. Транскаляція описує вплив М2 на мову М1. З огляду на належність до системи мови трансференція та транскаляція мають діахронічний характер [Карлинский 1980: 7-8]. Важливим у загальнотеоретичному плані є також те, що А. Є. Карлінський прив'язав власну термінологію до вироблених раніше у лінгвістиці понять суперстрату (транскаляція) та субстрату (трансференція) [Карлинский 1980: 34]. При використанні цієї класифікації для соціолінгвістичного аспекту контактування може виникнути цілий ряд труднощів. Зразу постає питання розрізнення першої та другої мови білінгва, що не завжди можна адекватно зробити. Це пов'язане з тим, що протягом життя мови можуть змінити свій статус в одного й того ж двомовця внаслідок цілого ряду причин соціолінгвістичного характеру. Крім того, функціональне навантаження різних мов може бути не однаковим.

Так само звужено вживав термін «інтерференція» Е. Хауген. Він розумів її лише як певну стадію процесу взаємодії, на якій іншомовний елемент вже використовується в мові, але ще не включений остаточно до мовної системи, та виділяв такі три ланки цього процесу: перемикання коду, інтерференція та інтеграція (перетворення на норму). При цьому слід мати на увазі, що сам процес розглядався Е. Хаугеном не як дискретний, а як певний континуум, в якому відсутні чіткі межі між окремими стадіями [Хауген 1972а: 69-70]. Поряд з терміном «інтерференція» Е. Хауген оперував у своїх працях також терміном «запозичення», який він використовував на позначення «спроби відтворення в одній мові зразків (pattern), що раніше мали місце в іншій» [Хауген 1972: 81]. Він наголошував на процесуальному характері цього явища, яке передбачає проникнення до іншої мови нових структур, на відміну від перемикання коду. Головна відмінність між ними полягає в тому, що при

перемиканні коду «[...] дві мови не накладаються, а йдуть одна за одною» [Haugen 1972: 121]. К. З. Закір'янов підтримав запропонований Е. Хаугеном поділ процесу на інтерференцію та інтеграцію. Але на його думку, вони є тільки двома складовими частинами дифузії. Перша стадія дифузії – це інтерференція, яка має епізодичний характер і розуміється як відхилення від норми. «Інтерференція – це невід'ємна складова частина процесу повільного поступового проникнення того або іншого іншомовного елемента в систему сприймаючої мови» [Закирьянов 1984: 34]. Другий етап – інтеграція, під час якої остаточно закріплюється у мові вживання інновацій [Закирьянов 1984: 33]. Інтерференції К. З. Закір'янов протиставив транспозицію, різниця між ними полягає в характері переносу мовних явищ. Інтерференція характеризується як негативний перенос, транспозиція – як позитивний.

У концепції А. М. Рота розрізняються запозичення та проникнення. Запозичення – це перенесення назви разом з реалією, коли нове слово займає порожню клітину семантичної системи мови. Проникнення – це запозичення тільки назви, яка стає синонімом до старого позначення [Рот 1973: 24]. Безумовно, таке розрізнення є слушним, адже в першому разі йдеться не стільки про мовний контакт, як про культурну взаємодію – запозичення нової реалії. У другому разі, натомість, мова йде про значно глибший мовний контакт. Перший тип контакту не передбачає значної міжмовної взаємодії, другий виникає за наявності колективного білінгвізму.

А. Є. Супрун та Г. П. Кліменка дотримувалися вузького розуміння терміна «інтерференція», відносячи проблему інтерференції до психолінгвістичного аспекту контактування, що, власне, до певної міри, узгоджується з позицією інших дослідників. Соціолінгвістичний аспект міжмовної взаємодії ними описувався терміном «дифузія». На їхню думку, є недоцільним використання терміна «інтерференція» для усіх ситуацій взаємовпливу, оскільки для цього є цілий ряд придатніших термінів, які вже протягом довгого часу застосовуються в лінгвістиці: взаємовплив, вплив, проникнення, запозичення. [Супрун Кліменка 1982: 97]. У психолінгвістичному та педагогічному аспектах проблеми дослідники розрізняли негативний та позитивний результат інтерференції. Позитивний результат інтерференції – це підкріплення наявних у мові структур завдяки їх існуванню в іншій мові, що перебуває в контакті. Такий позитивний переніс можна співвіднести з процесом трансференції у концепції Я. Юхаса.

С. В. Семчинський відмовився від використання терміна «інтерференція» на позначення результату контактування через його неоднозначність, оскільки «[...] ним позначають не лише наслідки процесу взаємодії мов, а й сам процес порушення норм взаємодіючих мов» [Семчинський 1974: 19].

Результат мовної взаємодії дослідник запропонував позначати терміном «запозичення», надаючи йому широкого трактування: запозичення – це будь-які зміни, що виникають у мові в умовах контакту на всіх її рівнях. Проте у своїй роботі С. В. Семчинський використовував також термін «інтерференція», яку він визначав так: «Таким чином, лінгвістичну інтерференцію можна розуміти як взаємодію систем і елементів систем двох мов внаслідок мовних контактів» [Семчинський 1974: 76]. Отже, дослідник закріплює термін «запозичення» за результатом контакту, для підкреслення ж процесуальності запозичення іншомовних одиниць та структур застосовується термін «інтерференція». Певною мірою поділ С. В. Семчинського відповідає тричленному поділу Е. Хаугена, хоча перший не виділяє окремо інтерференцію та запозичення як послідовні в часі ланки одного процесу. Ця схожість підтверджується також уведенням С. В. Семчинським поняття іншомовної «цитати» в тексті, що можна було б співвіднести з явищем перемикання коду в концепції Е. Хаугена.

В. Ю. Розенцвейг протиставляв процеси інтерференції та конвергенції, ґрунтуючись передусім на опозиції зміни в мові – зміни в мовленні. Інтерференцію він визначав як «[...] порушення білінгвом правил співвіднесення контактуючих мов, яке проявляється в його мовленні у відхиленні від норми» [Розенцвейг 1972а: 4]. Під конвергенцією ж ним розумілася зміна «[...] контактуючих мов, яка лінгвістично описується як уподібнення характеристик їхніх позначуючих і позначуваних та правил поведінки з ними й історично інтерпретується як результат контактів» [Розенцвейг 1972а: 4]. Конвергенцію В. Ю. Розенцвейг пов'язував з постійними змінами у мові, у той час як інтерференції він приписував тимчасовий характер. На відміну від класифікацій Е. Хаугена і С. В. Семчинського, де критерієм поділу виступають результат контактування і його процесуальність, в основі таксономії В. Ю. Розенцвейга лежить вісь «синхронія – діахронія». Конвергенція – це такі окремі випадки інтерференції, які утвердилися в мовній системі з часом.

М. М. Михайлов заперечував проти застосування терміна інтерференція на позначення результатів контактування одночасно в мові і в мовленні. Він запропонував закріпити термін інтерференція за аналізом контакту на рівні мовлення. Для опису взаємодії на рівні мови, на думку дослідника, слід користуватися в залежності від специфіки конкретних випадків взаємодії термінами: запозичення, субстрат, адстрат і суперстрат [Михайлов 1972: 198]. Таким чином, різниця між дослідженням змін у мовленні і мові проводиться на діахронічно-синхронічному зрізі, так само як у А. Є. Карлінського та В. Ю. Розенцвейга.

У працях дослідників наявні також пропозиції описати процес міжмовної взаємодії в інших термінах. Так, Д. Престон охарактеризував міжмовну взаємодію за допомогою терміна «тертя» (attrition) [цит. за Sharewood Smith 1989: 190]. Термін не знайшов ще широкого застосування в зарубіжній лінгвістиці. Крім того, навряд чи доцільно відмовлятися від традиції застосування термінологічного апарату, який вживався для опису мовного контакту протягом багатьох років, і створювати принципово новий.

Отже, аналіз вживання термінів «запозичення», «інтерференція» та низки інших свідчить про відсутність чіткої закріпленості їх за певними мовними явищами та процесами. З одного боку, запозичення розглядається як процес, з іншого, – як результат цього процесу. Доцільним є розрізнення цих двох явищ, що, скажімо, можна простежити у німецькій мовознавчій літературі. Лексема, процес запозичення якої ще не закінчився, тобто яка ще не стала повноправним членом мовної системи, розглядається як *Fremdwort*. Лексема, яка стала повноправним членом системи мови, визначається як *Lehnwort*. Певною мірою перший тип співвідноситься з вітчизняним терміном варваризм. Одним з основних критеріїв їх розрізнення, на нашу думку, є відсутність або наявність повної адаптації до мовної системи. При цьому сам термін адаптація використовується у широкому значенні: не тільки фонетичне та парадигматичне засвоєння слова, але й перетворення його на твірну основу, включення до семантичних полів та синонімічних рядів.

Незважаючи на розбіжності в трактуванні термінів «інтерференція» та «запозичення», дослідники погоджуються в тому, що ці концепти представляють складну ієрархію мовних явищ, які потребують подальшого диференційованого розгляду, з чим пов'язані спроби виділити в межах поняття «запозичення» або «інтерференція» підвиди, які б адекватно описували зміни в умовах контакту, що відбуваються в різних ситуаціях і мають відмінний характер. Для цього доцільно провести типологічний аналіз наслідків міжмовної взаємодії. Одним з головних критеріїв у такій класифікації виступає співвідношення інтерференції та норми. Ця проблематика в основному характерна для праць, присвячених педагогічному (дидактичному) аспекту мовного контакту. Зокрема, Ф. Келер запропонувала тричленну типологію інтерференційних помилок, засновану на зіставленні структури одиниць обох мов. Перший тип – заміна граматичної або лексичної одиниці першої мови одиницею другої. Другий – пересічення (*Überschneidung*) одиниць обох мов, тобто в граматичній або лексичній одиниці першої мови виступають елементи другої мови. До цього типу належать інтерференційні явища, викликані відмінностями валентності одиниць контактуючих мов, різним складом прийменникових конструкцій тощо. Третій тип – це дивергенція

одиниць обох мов, коли одній одиниці першої мови відповідають дві або більше одиниць другої [Köhler 1975: 66]. Дослідниця виводить за межі інтерференції всі ті випадки відхилення від норми одної з контактуючих мов, для яких не можна знайти відповідних категорій та моделей в іншій мові. Таким чином, вона відмовляється від вивчення тих явищ, які не маніфестуються явно в іншій мовній системі, що, на нашу думку, не є виправданим, оскільки мовний вплив може мати також загальний характер каталізації або гальмування певних мовних категорій.

У дидактичному аспекті мовних контактів У. Вайнрайх виділяв на граматичному рівні такі можливі наслідки інтерференції: 1) копіювання відношень іншої мови, які передають не те значення, яке мав на увазі мовець; 2) породження висловлювання, яке є беззмисловим або його значення з'ясується з контексту; 3) недоцільне використання певного типу відношень у тій мові, яка взагалі не вимагає обов'язкового виду відношень у цій позиції [Вайнрайх 1979: 71].

Інший погляд на цю проблему знаходимо у В. Ю. Розенцвейга, який зазначав, що внаслідок інтерференції можуть створюватися: а) фрази, побудовані за правилами мови, що вивчається, які відповідають певному змісту, б) фрази, побудовані за правилами, але які не відповідають заданому змісту, в) фрази, побудовані не за правилами, і які не відповідають змісту, результат інтерференції в цьому разі залежить від її типу. Так, пряма інтерференція здебільшого призводить до помилок у мовленні, непряма ж – до відхилень від стилістичної норми [Розенцвейг 1972а: 75]. Подібні критерії для розрізнення результатів інтерференції зустрічаємо також у [Василевская 1990]. На думку дослідниці, висловлювання звичайно будується за принципом семантичної надлишковості, і через це «[...] помірна граматична інтерференція не заважає меті мовленнєвої комунікації» [Василевская 1990: 71]. На основі цього критерію вона поділила тексти, які зазнали інтерференції, на (1) такі, в яких завдано шкоди розумінню змісту точно, у деталях; (2) у яких сповільнено темп комунікації; (3) у яких спілкування супроводжується небажаними стилістичними ефектами. Заперечення в цій класифікації викликає відсутність суто лінгвістичних критеріїв для визначення ступеня спотворення тексту. На подібних засадах ґрунтується також поділ інтерференції на комунікативно-релевантну і комунікативно-нерелевантну [Лукашанец 1990: 126]. Однак, при цьому, на жаль, чітко не визначається, що саме мається на увазі під релевантністю і нерелевантністю мовних змін для комунікації. Ми вважаємо, що цей напрям дослідження є особливо актуальним для сучасного періоду, що зумовлюється необхідністю зміни методики викладання іноземних мов з метою забезпечення належних стандартів освіти, які передбачають знання

принаймні однієї чужої мови в обсязі, достатньому для спілкування. Цієї мети можна досягти лише відмовившись від традиційних методик викладання та зосередившись на вивченні комунікативно-релевантних мовних явищ. Такий підхід висуває завдання подальшої розробки критеріїв релевантності та нерелевантності інтерференційних помилок. Помилки в мовленні покладені в основу ще однієї тричленною класифікації результатів інтерференції: порушення системи («так сказати не можна»), порушення норми («так сказати можна, але так ніхто не говорить»), порушення узусу («так сказати можна, але в інших умовах спілкування») [Меркене 1990]. Остання класифікація видається нам найприйнятнішою для педагогічного аспекту теорії мовних контактів, хоча і в ній потребує уточнення використання терміна «норма» у світлі висловлених вище зауважень.

Звичайно, що в межах сучасного лінгвістичного та соціолінгвістичного підходів на перший план виступають інші критерії класифікації. Зокрема, У. Вайнрайх розрізняв у вторинній фонетичній системі білінгва такі інтерференційні вища: 1) недодиференціація, 2) наддиференціація, 3) реінтерпретація, 4) субституція звуків [Вайнрайх 1979: 46]. На лексичному рівні цей дослідник виділяв пряме перенесення послідовності фонем і розширення застосування питомого слова. При цьому в першому випадку, на відміну від другого, відбувається новий акт позначення (дезигнації). Ю. О. Жлуктенко в праці «Мовні контакти» серед основних типів інтерференції назвав такі: введення «чужого» лінгвістичного матеріалу в контекст даної мови, наділення одиниць однієї мови функціями іншої, стимулюючий або затримуючий вплив однієї системи на іншу, нівелюючий вплив з боку простіших і чіткіших моделей однієї системи на відповідні, але більш складні моделі іншої, копіювання моделей другої системи за допомогою засобів першої [Жлуктенко 1966: 48,49]. В іншій своїй праці Ю. О. Жлуктенко виділив такі два основні типи інтерференції: запозичення або перенесення мовних елементів і міжмовні ототожнення [Жлуктенко 1964: 14]. Стосовно лексичного рівня він поширив цю класифікацію додатковими різновидами міжмовної взаємодії. Перший вид – це запозичення, які можуть бути чистими або змішаними (до них відносяться лексеми, у побудові яких використовуються питомі афікси). Другий – калькування слів і фраз: калькування (нові лексичні одиниці) або кальки-поширення (виникнення у лексеми додаткового значення). Проміжне положення між цими двома видами кальок займають кальки-словосполучення. Третій – зміни в значенні слова («синонімічне розширення» у термінології автора). Слушним, на нашу думку, є те, що дослідник вказує на необхідність урахування специфіки різних мовних рівнів, оскільки на різних рівнях процес запозичення має відмінний характер, про що детальніше йтиметься далі.

В. Ф. Чемес запропонував описувати процес інтерференції в родових категоріях запозичення і калькування, продовжуючи до певної міри класифікацію Ю. О. Жлуктенка. Дослідник вказав на відмінні характеристики, притаманні цим двом категоріальним типам інтерференції в залежності від мовного рівня та виділив фонетичні, лексичні й семантичні запозичення. Різниця між двома останніми полягає в тому, що при семантичному запозиченні переноситься тільки зміст лексеми або «місце» його вираження в мові. Кальки, на його думку, можуть також з'являтися на різних рівнях мови. До лексичної сфери він відносив кальки-слова і кальки-словосполучення, які не зазнали граматичної інтерференції. До синтаксису – всі інші види калькування (кальки-словосполучення і кальки-речення) [Чемес 1986:11]. Окремо В. Ф. Чемес розглядав типи інтерференції на рівні простого і складного речення: порядок розташування синтагм, ненормативні засоби підрядного зв'язку, невідповідність зворотів, безособових конструкцій тощо.

В. Ю. Розенцвейг розділив інтерференцію на пряму та непряму. Пряма інтерференція це «[...] лінгвістичний перенос у проміжну систему зіставлення двох мов правил однієї з контактуючих мов, переважно рідної мови» [Розенцвейг 1972а: 25]. Пряма інтерференція охоплює такі конкретні мовні явища: запозичення лексичних одиниць, словотвірних моделей, калькування, правила побудови та оформлення речення, перенос правил словозміни тощо. До непрямой інтерференції належать випадки виключення з проміжної системи двомовця правил рідної й нерідної мов, що не піддаються узагальненню. Вона проявляється в спрощенні правил перетворення глибинних структур, породженні стилістично неправильних фраз, заміні морфологічних способів означення синтаксичними або лексичними, вживанні аналітичних форм тощо. Однак існують й інші погляди на розрізнення прямої та непрямой інтерференції. Зокрема, В.З. Панфілов також виділяв прямий і непрямий типи дії одної мови на іншу, трактуючи ці поняття дещо відмінно. Під прямим запозиченням він розумів перенос одиниць і моделей іншої мови, а непрямий вплив, на його думку, стосується напряму подальшого розвитку синтаксичного ладу мови [Панфілов 1970: 207].

К. З. Закір'янов запропонував розрізняти типи інтерференції за чотирма основними критеріями. За походженням вчений поділив інтерференцію на внутрішню та зовнішню. За характером переносу навичок рідної мови – на пряму та непряму. При цьому дослідник по-іншому порівняно до попередників трактував ці категорії. До прямої інтерференції він відніс ті випадки, коли має місце наддиференціація або реінтерпретація мовних одиниць, тобто коли диференційні ознаки одної мови замінюються диференційними ознаками іншої. Непряма інтерференція натомість представлена явищем

недодиференціації (наприклад помилки у використанні виду дієслова, при відсутності цієї категорії в другій мові) [Закирьянов 1984: 47]. Третя група протиставлень – за характером прояву інтерференції. Згідно з цим критерієм інтерференція поділяється на явну та приховану. При явній інтерференції білінгв використовує в своєму мовленні елементи іншої мови. Прихована ж інтерференція характеризується спрощенням, збідненням можливостей виразу, відсутністю ідіоматичності. До певної міри така дихотомія відповідає запропонованому В. Ю. Розенцвейгом поділу інтерференції на пряму та непряму. Стосовно критеріїв поділу інтерференції на явну та приховану існують також інші погляди. Зокрема, до прихованої інтерференції відносять не тільки спрощення систем, але й активізацію, збереження певних одиниць, якщо вони існують в обох мовах [Функционирование 1981: 289]. Вірогідно, що переважання серед випадків прихованої інтерференції або спрощення, або активізації певних мовних явищ можна розглядати як типологічну відмінність між контактом віддалених та близькоспоріднених мов, оскільки сприятливіші умови для активізації використання певних мовних форм існують саме у разі взаємодії близькоспоріднених мов. У свою чергу, контакт віддалених у генетичному та типологічному плані мов, швидше призводить до спрощення системи, яскравим прикладом чого є процеси, що мають місце при утворенні креольських мов. Четвертим критерієм, запропонованим К. З. Закір'яновим, є належність інтерференції до різних рівнів мови: фонетичного, лексико-семантичного, граматичного, підставою для чого є відмінності в процесі запозичення на кожному з них.

Е. Хауген не проводив класифікації явищ інтерференції з тієї причини, що цей термін використовувався в його працях звужено на позначення лише окремої ланки процесу проникнення елементів з одної мови до іншої. Проте він запропонував власну типологію запозичень, при чому сам термін «запозичення» в контексті його робіт має не статичний, а процесуальний характер [Haugen 1972: 83]. Дослідник виділив три основні типи запозичень: запозичені слова (loanwords), запозичені суміші (loanblends), запозичені зміщення (loanshifts). Різниця між ними полягає в ступені використання в процесі переносу двох основних типів адаптації іншомовних елементів: заміщення питомих одиниць (substitution) і перенесення іншомовних (importation). Запозичені слова – це перенесення іншомовних морфем без заміщення. У запозичених сумішах відбувається як процес заміщення, так і перенесення. Запозичені зміщення – це заміщення без запозичення. Фонетичний склад запозичених слів у залежності від ступеня двомовності може підпадати під процеси мінливого (erratic) заміщення, систематичного заміщення і фонемного запозичення. Запозичені суміші або містять питомі афікси, або являють

собою складні слова. Останній термін власне співвідноситься з прийнятим в європейській лінгвістиці терміном «напівкалька», тобто часткове використання питомого лексичного матеріалу, і частковий переклад, як, наприклад, у разі нім. *perlmutter* від фр. *mère-perle*. У результаті появи в мовах, що перебувають у контакті, запозичених зміщень часто можуть виникати нові омонімічні й синонімічні відношення між одиницями обох мов. Крім того, Е. Хауген виділяв новоутворення (creation), які характеризуються тим, що не мають безпосередньої моделі в мові, що здійснює вплив. Такі неологізми, на думку дослідника, не відносяться безпосередньо до сфери запозичення, а стосуються процесів, що відбуваються в самій мові, яка використала запозичені елементи для побудови власних одиниць. Однак, ми вважаємо, що поява деяких з новоутворень повинна бути предметом теорії мовних контактів у тому разі, коли поштовхом до їх виникнення став вплив іншої мови.

Розглянувши семантичну інтерференцію на матеріалі румунсько-слов'янських взаємовідносин, С. В. Семчинський прийшов до висновку, що на цьому мовному рівні інтерференція здійснюється в трьох формах: безпосереднє запозичення лексичних одиниць однієї мови іншою, структурне калькування будови лексичних одиниць та семантичне запозичення [Семчинський 1974: 170]. Опис автором першого типу як запозичення створює небажану омонімію, пов'язану з тим, що цей термін вживається дослідником у різних за обсягом значеннях. Під калькою С. В. Семчинський розумів «[...] запозичення моделі слова, переймання морфологічної структури іншомовних слів, імітування й копіювання іншомовних способів морфологічного словотворення» [Семчинський 1974: 179]. Калька обов'язково має бути новим словом у мові (певним поєднанням форми і змісту). Головна відмінність між семантичним запозиченням і калькою полягає в створенні або не створенні в мові нової фонеморфологічної єдності: «Під семантичним запозиченням слід розуміти запозичення лексичного значення під впливом полісемії іншомовного слова» [Семчинський 1974: 202]. Розглядаючи процеси в галузі семантики, С. В. Семчинський зробив важливий у теоретичному плані висновок: семантичне запозичення може мати негативний характер, що проявляється у втраті мовою успадкованого слова в результаті іншомовного впливу. На жаль, подібні випадки часто залишаються поза межами досліджень, хоча їх аналіз має велике значення для розуміння механізму змін мови.

Д. Престон виділив такі різновиди процесу міжмовної взаємодії: надузгальнення (інтрасистемний характер), трансфер (інтерсистемний характер), аналіз (використання частіше вільних, а не зв'язаних форм), забування (безслідне зникнення одиниць). Дослідник також вказав на ті елементи системи мови, в яких, на його думку, є вірогідною поява інтерференції: марковані

одиниці, невідомі, з малою частотністю, незвичні, унікальні (з слабкими зв'язками), з малою функціональною та інформативною навантаженістю, один член синонімічної пари, нерегулярні лексеми тощо (Цит. за [Sharwood Smith 1989: 191]). Процес взаємного пристосування мов (attrition), на його думку, може призвести до таких наслідків: зменшення кількості одиниць, менше розмаїття мовних одиниць, менше розрізень в системі, варіативність, неправильність (аграматичність), аналітичність, неясність (ambiguity) (Цит. за [Sharwood Smith 1989: 192]). В основному вище наведені наслідки не викликають заперечень, оскільки при інтенсивній міжмовній взаємодії, як правило, спостерігається послаблення норми, що й має наслідком більшу варіативність та появу ненормативного слововжитку. Однак, ми вважаємо, що не слід, мабуть, так категорично говорити про зменшення кількості одиниць мови, тому що навіть сам автор вказує на збільшення в умовах взаємодії кількості варіантів, що має принаймні кількісно компенсувати втрату певних елементів системи. Крім того, навіть якщо і відбувається певне спрощення в одній ланці структури, це може компенсуватися ускладненням в іншому місці. Якщо ж говорити про явище креолізації, яке, як стверджують його дослідники, веде до спрощення мовної структури в цілому, то це скоріше є питанням обмеження функцій самої мови, яка обслуговує далеко не всі комунікативні ситуації, а не спрощенням мовної структури.

Загальноновизнано, що наслідки мовного контакту залежать від цілої низки зовнішньої та внутрішньомовних чинників. Одним із ключових факторів, безумовно, є тривалість контакту. У цьому зв'язку В. Ю. Розенцвейг зазначав, що тривалий контакт може призвести до двох результатів: «З часом інтерференція або слабне, поступово поступаючись місцем переключенню з одної мови на іншу за правилами відповідності, що існують між цими мовами (тоді ми говоримо про незмішану двомовність), або прогресує, захоплюючи все ширші шари мови і призводячи до утворення мови з одним планом змісту і двома планами вираження, тобто до змішаної двомовності» [Розенцвейг 1963: 59]. Саме таку ситуацію спостерігав Л. В. Щерба у лужицьких діалектах, носії яких вільно володіли німецькою мовою: «[...] будь-яке слово цих двомовних осіб містить три образи: семантичний образ, звуковий образ відповідного німецького слова і звуковий образ відповідного лужицького слова, причому все разом утворює таку саму єдність, що й слово іншої мови» [Щерба 1974: 68].

Процес креолізації слід визнати наступним етапом, на якому власне відбувається втрата одного з двох планів вираження. Однак тривалість контакту визнається важливим фактором далеко не усіма дослідниками проблеми. Зокрема, Е. Хауген стверджував, що ступінь відхилення від іноземної мо-

делі залежить не від тривалості контакту, а від ступеня білінгвізму [Haugen 1972: 87]. Така розбіжність у поглядах свідчить про те, що при аналізі процесів міжмовної взаємодії необхідно враховувати увесь спектр факторів, які теоретично можуть впливати на перебіг контакту.

Однією з актуальних проблем теорії мовних контактів залишається питання причин виникнення змін у мовах, що взаємодіють. У цьому зв'язку Е. Хауген писав, що основною причиною появи явища білінгвізму, а, отже, й інтерференції, є певного роду лінгвістичний тиск, якого зазнає мовець. Лінгвістичний тиск є різновидом соціального тиску і він спрямований на досягнення лінгвістичної згоди, єдності в суспільстві [Haugen 1972: 66]. При цьому, посилаючись на Л. Папа, Е. Хауген вказав на той факт, що велика кількість лексем запозичується тільки через те, що вони асоціюються з новою системою політичної і лінгвістичної організації. Це підтверджується існуванням у мові іммігрантів великої кількості запозичень, що належать до політичної та економічної лексики, позначень нових для них соціальних інститутів та категорій. Подібні процеси можна спостерігати також у багатьох мовах світу, які активно запозичують сьогодні англійську економічну термінологію. Так, останнім часом в українській мові почали широко вживатися такі лексеми, як *менеджер, маркетинг, інжиніринг, логістика* та їхні похідні.

Е. Косеріу вважав істотним для розуміння механізму будь-яких змін у мові процес «прийняття», тобто поширення інновацій серед мовців. Причиною інновації завжди є потреба у висловленні, яка може бути культурною, соціальною, естетичною або функціональною [Косеріу 1963: 198]. Він взагалі відмовився від визначення різних причин змін мови. «Отже, мовна зміна має дійсно однієї дійсної причини – мовну свободу мовців і однієї універсальної основи – експресивну (і комунікативну) цілеспрямованість. Далі, зміни звичайно здійснюються за певних обставин і у відповідності з певними закономірностями, які можна класифікувати за типами експресивної цілеспрямованості» [Косеріу 1963: 285]. К.З.Закір'янов виділяв такі причини інтерференції: 1) структурне розходження між рідною мовою і мовою, що вивчається, 2) програма користування рідною мовою (досвід володіння першою мовою), 3) недостатнє знання мови, 4) психологічний бар'єр [Закирьянов 1984: 37-42].

Таким чином, усі причини появи інтерференції та, відповідно, змін у мові можна поділити на дві великі групи: внутрішні та зовнішні. Внутрішні визначаються структурними розходженнями мов, що вступають у взаємодію. До внутрішніх також можна віднести особливості перебігу психомовних процесів у окремого мовця. Серед зовнішніх причин ми виділяємо, насамперед, загальний рівень мовної компетенції (як індивіда, так і суспільства

в цілому), ставлення мовної спільноти до запозичень з інших мов, мовну політику, унормованість мови тощо. Позитивне ставлення до запозичень, звичайно, сприятиме інтенсифікації взаємодії, негативне, натомість, може призвести до виникнення пуристичних тенденцій.

Аналізуючи соціальні передумови запозичення слів, Л. А. Булаховський наголошував на значенні декількох важливих моментів, які можна розглядати як зовнішні фактори міжмовної взаємодії. Насамперед, значну роль у цьому процесі відіграє належність представників тієї або іншої професії до певної народності (цим пояснюється значна кількість ремісничих термінів німецького походження в українській мові). Крім того, велике значення у поширенні запозичень відіграли рухомі групи населення, наприклад військові [Булаховський 1959: 120-122].

Як відомо, важливим внутрішньолінгвістичним чинником міжмовної взаємодії є структурні характеристики та генетичні зв'язки мов, що перебувають у контакті. Цілком логічно з огляду на існування такого взаємозв'язку є залежність поширеності певних типів інтерференції від ступеня відмінностей між мовами. Однак це стосується не глобальних причин і наслідків процесу запозичення, а швидше кількісних показників та ступеня вираженості певних тенденцій. У літературі можна зустріти думку, що механізми інтерференції є принципово одними й тими ж, незалежно від того, які мови вступають у контакт. «Але якщо відволіктися від величини інтерференції, її механізм уявляється однаковим, чи буде контакт здійснюватися між китайською і французькою мовами, чи між двома різновидами англійської мови, якими користуються в сім'ях, що живуть по сусідству» [Вайнрайх 1979: 23]. Проте далі У. Вайнрайх звернув увагу на той факт, що в умовах контактування генетично споріднених мов може витворитися особливий тип відношень, які дослідник описав як автоматичну конверсію, тобто існування повної тождності (ізоморфізму) між одиницями контактуючих мов.

С. В. Семчинський стверджував, що процеси взаємодії близькоспоріднених і неспоріднених мов можуть відрізнятися лише інтенсивністю та кількісними показниками, зазначаючи при цьому, що спорідненість мов полегшує взаємовплив у сфері запозичення лексичних елементів і синтаксичних конструкцій [Семчинський 1974: 15]. Разом з тим дослідник запропонував свою класифікацію можливих типів міжмовної взаємодії, критерієм якої виступає генетична і типологічна схожість або віддаленість контактуючих мов. Він виділяв взаємодію (1) близькоспоріднених мов, (2) споріднених, але типологічно віддалених, (3) неспоріднених, але типологічно близьких мов, (4) неспоріднених і типологічно віддалених мов [Семчинський 1974: 247]. Подібний поділ типів контакту знаходимо також у В. Ф. Чемеса, який,

крім того, відстоював думку, що, якщо взаємодія відбувається між мовами генетично близькими, тоді спостерігається проникнення більшої кількості семантичних запозичень, для віддалених мов, натомість, характернішим є процес лексичного запозичення [Чемес 1986: 17]. Таку залежність можна легко витлумачити з позицій психолінгвістики, оскільки при контакті близькоспоріднених мов перенесення нових значень лексем спрощується завдяки позитивному трансферу, тобто значному ступеню схожості лексичної та граматичної систем.

На відміну від більшості дослідників, В. Ю. Розенцвейг вважав, що існують певні відмінності в самому механізмі процесу інтерференції в залежності від типу білінгвізму. Зокрема, він стверджував, що при координативній двомовності переключення з мови на мову відбувається на глибинному рівні, тим часом як при субординативній – відповідності між позначуваними двох мов встановлюються на поверхні, безпосередньо між словом і членами речення. Хоча така позиція видається можливою в теоретичному плані і, звичайно, становить значний інтерес для з'ясування природи двомовності, однак її доведення в практичній площині все ще залишається справою майбутнього.

За рівних соціолінгвістичних умов появу інтерференції можна очікувати в обох мовах, що взаємодіють. «Якщо ж у дійсності вона діє тільки в одному напрямку, то це визначається знову ж таки факторами неструктурного характеру, наприклад, лінгвістичною біографією учасників і культурним оточенням контакту» [Вайнрайх 1979: 108]. Стосовно цього твердження необхідно зробити застереження, що однобічний або обопільний характер впливу при контакті визначається передусім його соціолінгвістичними умовами, тобто позамовними факторами (такими, як престиж, культура, економіка). При ареальній взаємодії частіше має місце обопільний вплив (якщо знехтувати інтенсивністю цього впливу). Це також стосується випадків індивідуального білінгвізму. Якщо ж говорити про культурний дистантний вплив, то він здебільшого має однобічний характер. На практиці ця проблема скоріше зводиться до інтенсивності наслідків контакту в двох мовах, оскільки в одній мові інтерференційні зміни бувають, зазвичай, більшими. До того ж інтенсивність та напрям впливу не є константними величинами, вони можуть змінюватися з плином часу. Так, у XIX ст. для Якутії була характерною ситуація, коли росіяни переходили у спілкуванні на якутську мову [Поливанов 1931а: 99], а через сто років напрям впливу змінився на протилежний.

Отже, мова в результаті припинення культурної або економічної експансії етносу, який вона представляє, перестає бути мовою-джерелом впливів на інші мови (як свого ареалу, так і інших), що можна проілюструвати прикладом німецько-чеської взаємодії: протягом середніх віків чеська

мова перебувала під значним німецьким впливом, але починаючи з періоду слов'янського відродження цей вплив став усвідомлюватися як негативний, що проявилось в появі пуристичних настроїв, внаслідок яких чеська мова звільнилася від значного шару лексики німецького походження. Подібну ситуацію спостерігаємо також в історії російської мови, яка в період середньовіччя зазнала впливу староболгарської мови. У свою чергу колишня престижна мова може стати мовою-реципієнтом впливів іншої мови, яка в нову історичну епоху представляє нову панівну націю. Так, у свій час французька мова здійснила значний вплив на багато мов європейського регіону, в т.ч. на англійську. Сьогодні можна спостерігати протилежний напрям взаємодії. На сучасному етапі навіть виникла потреба в інституційному захисті французької мови від англійської. Подібний діалектичний процес зміни векторів впливу можна простежити також на прикладі взаємодії іранських та індоарійських мов. В часи Ахеменідської держави до індоарійських мов проникла значна кількість іранської лексики військово-адміністративного та культурного характеру. Зворотний процес (впливу індоарійської на іранські) пов'язаний з розповсюдженням буддизму та пов'язаних з ним культурних концептів [Оранский 1983].

Складним залишається також питання про одиницю дослідження в теорії мовних контактів, оскільки мовні одиниці, що вивчаються в інтерлінгвістиці, мають подвійний характер. Ю. Д. Дешерієв вказував на те, що об'єкт білінгвістичного дослідження – це складна двовимірна одиниця, тому що при аналізі слід брати до уваги дані обох мов [Дешерієв 1976б: 24]. Встановлювані між двома взаємодіючими мовами тотожності Е. Хауген запропонував називати «аналогами», бо вони займають аналогічні позиції в обох мовах. Якщо подібність між ними має виключно фонетичний характер, тоді ми маємо справу з омофонами. Якщо ж вона пов'язана з семантичною схожістю – омологами. При розгляді конкретних випадків інтерференції дослідник, натомість, користується терміном «модель» [Haugen 1972: 82]. Цим терміном послуговується також Ю. О. Жлуктенко. На відміну від терміна «аналог», термін «модель» характеризується наявністю вказівки про напрямок інтерференції, тому нам видається доцільнішим використовувати з метою опису міжмовної взаємодії термін «модель», адже він імплікує процес відтворення іншомовної структури. Термін «аналог» є скоріше придатним для конфронтативного опису мовних систем.

Таким чином, існує ціла низка відмінних поглядів на явища запозичення та інтерференції. На нашу думку, термін «інтерференція» описує насамперед процесуальний, динамічний компонент міжмовної взаємодії. Це власне сам процес переносу до мови нових моделей (або ж підкріплення тих, що

уже існували раніше). Запозичення, натомість, описує результат міжмовної взаємодії, тобто ті мовні одиниці та структури, які пройшли початкові стадії адаптації та до певної міри увійшли до складу системи.

3.4. Інтенсивність та специфіка міжмовної взаємодії на різних мовних рівнях

Проблема проникності окремих мовних рівнів до іншомовних впливів викликає стійкий інтерес. Це питання було поставлено у лінгвістиці ще в XIX та на початку XX сторіччя (Г. Шухардт, А. Мейє). Теза про найбільшу проникність для елементів іншої мови саме лексичного рівня мови в цілому з огляду на свою очевидність ніколи не викликала заперечень. Як зазначав Б.Гавранек, лексична інтерференція є можливою навіть за наявності найслабшого контакту [Гавранек 1972: 100]. Водночас у літературі можна зустріти думку, що основний словниковий запас мови не зазнає змін. Однак тривала історія мовних контактів засвідчує факти, коли склад мови внаслідок взаємодії змінився кардинально. Хрестоматійними прикладами є зміни в лексичному складі англійської мови в результаті норманського впливу або роль слов'янських мов у формуванні словника румунської мови. Об'єднує ці дві ситуації фактор престижу, який і визначив значну інтенсивність міжмовної взаємодії. Значним був також вплив китайської мови на японську, який здійснювався разом з розповсюдженням буддизму. Сьогодні в японській мові налічується близько 70% слів, які є або запозиченнями з китайської, або утворені вже на ґрунті японської мови від китайських коренів (т.зв. *kango*). Одним з наслідків такого інтенсивного процесу запозичення є існування в сучасній японській мові двох систем ієрогліфів (окремо для питомої лексики та для китайської) [Істрин 1965: 249].

Як відомо, наслідки мовного контакту можуть бути різними за обсягом. Інтенсивність міжмовної взаємодії безпосередньо маніфестується в її результатах. А. Е. Карлінський запропонував таку вичерпну градацію можливих результатів взаємодії: 1) нульовий контакт; 2) інтеграція (проникнення окремих елементів); 3) гібридизація (взаємодія цілих мовних рівнів); 4) змішування мов; 5) зміна мови [Карлінський 1980: 35-39]. Не викликає сумнівів, що існує зв'язок між інтенсивністю взаємодії мов у цілому та активністю впливів на окремих мовних рівнях. Зокрема, на стадії інтеграції зміни відбуваються здебільшого на лексичному рівні, у той час як змішування мов – це наскрізний вплив, який зачіпає абсолютно всі мовні рівні. Розходження в інтенсивності взаємодії на різних рівнях спричинені тим, що, як правило, на них діють відмінні механізми інтерференції, які або полегшують, або ускладнюють процес проникнення іншомовних елементів. Однак взаємні

впливи простежуються на усіх мовних рівнях, починаючи з фонетичного і закінчуючи синтаксичним. Можна стверджувати, що інтенсивність взаємодії визначається до певної міри структурними чинниками, а саме ступенем структурної організації одиниць певного рівня.

Традиційно фонетична система вважається мало проникною для іншомовних впливів. Зокрема, Г. Пауль вказував, що запозичення фонем може відбуватися тільки за існування сприятливих умов: це відбувається з високочастотними фонемами іншої мови, які відрізняються від усіх звуків мови-реципієнта. Важливою характеристикою фонетичної інтерференції є те, що вона, зазвичай, відбувається разом з лексичною.

Інтенсивність та характер інтерференції на фонетичному (фонологічному) рівні значною мірою залежить від характеру двомовності (переважання або координативного білінгвізму, або субординативного). У разі виключно субординативної двомовності білінгв послугується однією фонологічною системою, а у разі чисто координативної – двома. При координативній двомовності інтерференція за визначенням повинна бути відсутньою, а при субординативному в другій мові докорінно змінюється система фонологічних опозицій. Звісно, що обидві ситуації є ідеальними концептами, на практиці ми маємо цілу низку проміжних варіантів з більшим або меншим ступенем підтримання відмінностей між системами. Загалом інтенсивність фонетичної інтерференції залежить як від ступеня розбіжностей між фонологічними системами, так і від характеристик конкретної ситуації взаємодії. Якщо йдеться про ситуацію оволодіння іншою мовою, тоді двомовна людина, спілкуючись з носієм іншої мови, намагатиметься якомога правильніше вимовляти слова, що власне впливає із завдань успішності комунікації. У цьому разі інтенсивність фонетичної інтерференції в основному визначається особливостями психомовних процесів у окремого мовця. При запозиченні лексеми з іншої мови скоріше слід очікувати наближення її звукового складу до фонетичної системи сприймаючої мови. Однак, якщо контакт має тривалий характер та у мові з'явилася значна кількість запозичень, які містять нові звуки і фонemi, то це може змінити фонологічну систему мови. При цьому заповнюються, насамперед, т.зв. порожні клітини системи. «Єдиною фонологічною зміною у цій ситуації виявляється запозичення фонем, яке відбувається разом із запозиченням слів, причому в першу чергу проникають фонemi, які заповнюють порожні клітини, тобто у мові, куди вони потрапляють, є набір відповідних розрізнявальних ознак, але немає відповідної фонemi» [Взаимодействие 1980: 110]. Зазвичай, запозичення фонем іншої мови є свідченням тривалого та інтенсивного контакту. В. П. Леман вказує на розвиток в індоарійських мовах під впливом дравідійських цілого ряду

фонем з новою ознакою ретрофлексивності [t th d dh n s] [Lehmann 1992: 136]. Крім того, можуть фонологізуватися алофони, що, зокрема, мало місце при появі в російській мові фонемі /ф/. Внаслідок запозичення значної кількості лексем зазнає змін також дистрибуція фонем. Причини подібного явища можна охарактеризувати таким чином: в результаті того, що у складі запозичених лексем фонемі, які у мові-джерелі раніше мали обмежену дистрибуцію, виступають у нехарактерних позиціях, їх дистрибуція зазнає розширення. Класичним є вище наведений приклад поширення дистрибуції звуку [ф] з кінцевої позиції та позиції перед глухим приголосним на усі інші позиції в слові. В англійській мові фонемі /v/, /z/, /j/ початково використовувалися лише у французьких запозиченнях (*zoom, jounce*) [Bloomfield 1984: 447], а потім набули фонематичного статусу.

Однак, якщо екстралінгвістичні чинники націлені на призупинення адаптації іншомовної лексики, тоді фонетична форма запозичених слів консервується, відображаючи фонетичну систему мови-джерела. Така ситуація склалася в турецькій мові, в якій арабські та перські запозичення не підлягали фонетичним законам тюркських мов (сингармонії голосних). Поряд з цим вони зберігали також особливі риси в граматиці та словотворі.

Зміни на фонетичному (фонологічному) рівні можуть мати різний характер, що висуває потребу в створенні їх таксономії. Так, за критерієм структурних наслідків взаємодії для фонологічного рівня мови О.Б. Ткаченко запропонував таку класифікацію: 1) частковий аституційний вплив (додавання нових фонетичних явищ, наприклад грецький звук [ph] у латинській мові (*phantasia*); 2) частковий субституційний вплив (заміна питомих звукових рис запозиченими, наприклад, німецьке увулярне /R/ у сучасній верхньолужицькій мові; 3) загальний субституційний вплив (перехід колективу мовців на іншу мову, внаслідок чого їхня нова мова зазнає впливу старої, наприклад, процеси, що мали місце під час формування румунської мови) [Ткаченко О. Б. 1972: 173-185].

Як вже зазначалося, найбільша інтенсивність змін спостерігається на лексичному рівні. На ньому діють різні механізми інтерференції, найпродуктивнішими з яких є запозичення і калькування. Причиною появи лексичного запозичення слід визнати декілька різнопланових чинників (відповідно структурних, соціолінгвістичних та психолінгвістичних). По-перше, існування в системі мови певних порожніх місць, незаповнених лакун, які білінгв заповнює, використовуючи в мовленні на одній мові певні одиниці іншої. По-друге, престиж мови, з якої переносяться до іншої нові лексеми на позначення старих реалій. По-третє, психологічний фактор своєрідного «зношування» експресивності питомих лексем, що призводить до їх заміни

іншомовними. Запозичення може бути не тільки лексичним, а й семантичним («семантичні інклінації» в термінології Б. О. Серебреннікова). Семантичне запозичення характеризується перенесенням з однієї мови до іншої не цілої лексеми, а тільки її плану значення. Калькування відрізняється від запозичення тим, що при дії цього механізму мовних змін відбувається перенесення не матеріальних одиниць, а тільки внутрішньої структури побудови лексеми або словосполучення, яка відтворюється наявними в мові засобами. Калькування має місце як в окремих лексемах, так і в словосполученнях, які відзначаються певним ступенем фразеологізації.

Одним із факторів, які діють на лексичному рівні в ситуації міжмовної взаємодії, є структурна та генетична подібність задіяних мов. При контактуванні близькоспоріднених мов білінгв має в своєму розпорядженні словниковий запас двох мов, який у значній частині збігається. Завдяки цьому між двома мовами можуть витворитися відношення т.зв. автоматичної конверсії (термін У. Вайнрайха), яка полягає в існуванні цілого ряду фонетичних відповідників у мовах або діалектах, що взаємодіють. Користуючись цими фонетичними відповідностями, мовець може вживати за аналогією іншомовну форму навіть у тій ситуації, коли вона має в мові-джерелі відмінне значення. Через це при аналізі взаємодії близькоспоріднених мов виникає проблема трактування деяких випадків змін або як лексичних запозичень, або ж як семантичних запозичень, яка виключає однозначне вирішення. Наприклад, у діалектах української мови (а також в українській мові діаспори) спостерігається вживання слів української літературної мови із значенням, яке відповідає значенню їх фонетичних аналогів у польській мові (*реставрація* у значенні «ресторан»). У ситуації контакту віддалених мов фонетичний збіг є здебільшого випадковим, що не дає підстав відносити такі явища до семантичної інтерференції, тому в цьому разі про автоматичну конверсію можна говорити тільки стосовно інтернаціоналізмів латинського та грецького походження.

Ситуація контактування близькоспоріднених мов характеризується активізацією вживання тих лексем, які належать до спільного фонду обох мов, але які в одній з них вийшли з активного ужитку і перебувають на периферії. Подібні процеси можна спостерігати в умовах українсько-російської взаємодії в Україні [Функционирование 1981: 12]. Таке явище цілком узгоджується з тенденцією до спрощення системи, яка загалом спостерігається в умовах будь-якого мовного контакту.

У літературі висловлювалася думка, що за контакту різноструктурних мов (типологічно віддалених), як правило, не спостерігається лексичної інтерференції [Функционирование 1981: 16]. Ми вважаємо, що з цим уза-

гальненню важко погодитися, оскільки подібне твердження справджується лише в тому разі, коли білінгви мають настанову на уникнення прямих лексичних запозичень. Недооцінка ролі лексичної інтерференції при контакті віддалених мов, скоріш за все, пов'язана з тим, що в ситуації взаємодії близькоспоріднених мов вона зазвичай відзначається більшою інтенсивністю порівняно до синтаксичної, і тому в кількісних вимірах значно її переважає, у той час як при існуванні значних відмінностей у структурі мов зміни будуть рівномірніше розподілені між мовними рівнями. Однак слід мати на увазі, що пряма (експліцитно виражена) синтаксична інтерференція має місце лише в тому разі, якщо існують відмінності між мовами на синтаксичному рівні. Якщо ж ідеться про споріднені мови, тоді об'єктивно ми маємо незначну кількість розбіжностей (порівняно до кількості лексичних відмінностей). Тому взаємодія віддалених мов на синтаксичному рівні дає в процентному відношенні більшу кількість інтерференційних явищ.

Запозичуватися можуть різні групи лексики. Дуже часто з іншої мови переносяться назви реалій, в основі чого лежать об'єктивні причини необхідності поповнення словника позначеннями для нових денотатів, з якими мовна спільнота раніше не стикалася. Подібні запозичення на першому етапі можуть сприйматися як варваризми, тобто описувати життєвий простір, територіально віддалений від носія мови. Такі лексеми, як правило, широко використовуються в художній літературі зі стилістичною метою. Однак за наявності сприятливих умов вони можуть перейти до основного фонду мови. У разі взаємодії близькоспоріднених мов уведення варваризмів до тексту полегшується завдяки тому, що їхнє значення є в основному зрозумілим з контексту художнього твору. Якщо ж назва реалії переноситься з віддаленої мови, то вона, як правило, вводиться в текст з авторськими примітками. Особливий інтерес викликає те, що подібна лексика може позначати не лише фізичні реалії, відсутні в природному ареалі спільноти та її матеріальній культурі, але й нові концепти. У цьому зв'язку можна згадати ситуацію активного вживання в російській мові таких слів як *геноцидале*, *манкурт*, які не тільки надавали певного екзотичного колориту при описах колишніх республік, але й виражали нюанси значення, які важко було б виразити за допомогою питомих лексем.

На початкових етапах введення іншомовних лексем вони можуть супроводжуватися поясненнями у тексті. Зібраний нами матеріал з українськомовної преси діаспори підтверджує цю тенденцію: англійська лексема може витлумачуватися українською або навпаки, українська англійською [Зимовець 1997]. Останнє є необхідним з огляду на те, що нові покоління іммігрантів вже не володіють українською мовою в достатній мірі. Пояснення,

як правило, даються в дужках або зрідка вводяться безпосередньо в текст (наприклад: «... в Шевченка була глибоковкорінена протиросійська пристрасть (a built in anti-Russian passion)». У художньому тексті, навпаки, спостерігається, як правило, переважання саме органічного пояснення назви реалій у тексті, тобто без перекладу [Функционирование 1981: 265].

Одним з наслідків запозичення іншомовних лексем за певних умов може стати порушення динамічної рівноваги в лексичній системі. «Саме зовнішні фактори (субстрати, суперстрати, адстрати, багатомовність та креолізація, змішання декількох діалектів однієї мови тощо) є основним джерелом порушення відносної стабільності складу лексичних наборів і семантики їх окремих ланок» [Маковский 1971: 17]. Про такі порушення є підстави говорити в тому разі, коли запозичені лексеми не заповнюють порожню клітину (або лауну в термінології У. Вайнрайха), а використовуються як дублети паралельно до форм, що вже існують у мові.

Однією з актуальних проблем теорії мовних контактів на сучасному етапі є адаптація іншомовних одиниць системою сприймаючої мови. Термін «адаптація» вживається на позначення всієї сукупності процесів видозміни іншомовної лексеми, які відбуваються в мові-реципієнті. Раніше це явища позначалося також іншими термінами. Зокрема, В. Жирмунський користувався терміном «націоналізація», зазначаючи, що іноземні слова зазнають граматичної та фонетичної націоналізації [Жирмунский 1936: 195]. Механізм адаптації багато в чому залежить від умов контакту. Так, у разі взаємодії близькоспоріднених мов основна роль при включенні запозичення до системи мови належить фонетично-парадигматичній адаптації, оскільки з огляду на подібність граматичної системи часто не виникає потреби в дериваційній адаптації. Значення аналізу шляхів пристосування одиниць іншої мови до системи нової мови визначається тим моментом, що саме складність адаптаційних процесів може впливати на інтенсивність інтерференції: дієслова та прикметники не так часто, як іменники, запозичуються до слов'янських мов, тому що вони перед включенням до парадигм словозміни мають пройти стадію не тільки фонетичної, а й дериваційної адаптації. У деяких мовах навіть витворюються спеціальні фонологічні та морфологічні правила, за якими функціонують запозичення. Так, у японській мові існували відмінності між підсистемами питомої лексики та китайських запозичень: до складу китайських за походженням морфем входили фонemi, відсутні в японській фонологічній системі. І хоча зараз у результаті тривалого розвитку це протиставлення знівельоване і в японській мові з'явилися нові фонологічні опозиції, все ще можна спостерігати залишки сприйняття китайської лексики як окремої групи – як правило, у складі однієї лексеми, комбінуються

морфеми тільки однієї підсистеми (китайської або японської). Однак іноді вже можна спостерігати відхилення від цього правила [Алпатов 1983: 110]. Для сучасної ситуації в івриті також є характерним існування спеціальних фонологічних, морфонологічних і морфологічних правил, які застосовуються до запозичених лексем [Айхенвальд 1987: 7].

Незважаючи на поділ деякими дослідниками процесу запозичення на перенесення одиниці та її подальшу адаптацію, видається спірною сама можливість існування в мові неадаптованого запозичення. Будь-яка одиниця, перенесена з іншої мови, зазнає певної адаптації вже під час цього переносу. Якщо використовується повністю неадаптована одиниця, то в цьому разі власне немає підстав говорити про лексичне запозичення, оскільки йдеться про явище перемикування коду. Зокрема, А. Данчев у результаті дослідження болгарсько-англійської взаємодії прийшов до висновку, що морфологічна адаптація відбувається безпосередньо після або під час самого процесу запозичення [Danchev 1986: 16]. Таким чином, адаптація є інтегральною частиною перенесення іншомовної одиниці. Інша річ, що ступінь адаптованості запозичення до нової системи може бути різним, що значною мірою залежить від давності цього процесу, а також інших факторів.

Адаптація лексичних запозичень має різний характер. Активно ця проблематика вивчається в польському мовознавстві. Основними різновидами адаптації польські лінгвісти визнають функціональну адаптацію, завдяки якій лексема включається до граматичної системи мови-реципієнта [Z badań 1981: 53], та фонетичну, тобто пристосування звуків до нової фонологічної системи. Функціональна адаптація в свою чергу поділяється на дериваційну (суфіксальну, префіксальну, постфіксальну) та парадигматичну (дериваційно-парадигматичну, асоціативно-парадигматичну, фонетично-парадигматичну). Типовим видом парадигматичної адаптації є набуття лексемою флексії та включення її до процесу словозміни [Szydłowska-Cegłowa 1988: 39].

Фонетична адаптація передбачає субституцію фонем іншомовної лексеми питомими звуками. Таким чином, процес лексичного запозичення супроводжується змінами на фонетичному рівні, а саме субституцією окремих відсутніх у мові звуків. Фонема заміщаються також у тому разі, якщо корінь запозичуваної лексеми вже існує в мові-реципієнті в дещо іншій фонетичній формі. Так, лексема *гамбургер* переноситься до російської з проривним звуком /г/, оскільки в ній існувала давно запозичена власна назва *Гамбург*, хоча нові запозичення, як правило, відтворюються з фрикативним /х/. Загалом, двомовець може вимовляти правильно фонему обох мов, але у ситуації переносу одиниці до нового коду включається механізм економії зусиль. Крім

того, запозичена лексема незабаром поширюється і стає надбанням всієї мовної спільноти, що остаточно закріплює субститутовану форму лексеми. Проблеми з цим видом адаптації виникають за існування значних розходжень у фонематичному складі взаємодіючих мов. Так, відсутність таких фонематичних відмінностей, які притаманні англійським фонемам /a:/ та /æ/, в українській і російській мовах має наслідком відтворення їх однією фонемою /e/: *ферма, менеджер*. Дериваційна адаптація здебільшого відбувається в тому разі, коли без неї є неможливою фонетично-парадигматична адаптація. У слов'янських мовах фонетично-парадигматична адаптація є характерною для іменників, адже включення їх у парадигму словозміни не потребує трансформації словотвірної структури. Якщо закінчення не є типовим для іменників, тоді лексема включається у невідміювану групу, що ми маємо в російській та українській мові з іменниками на голосну (крім закінчень жіночого роду *-а, -я*) та в польській мові з іменниками середнього роду латинського походження (закінчення *-um*). Для інших частин мови дериваційна адаптація є необхідною умовою їх повного засвоєння мовою. Типовим різновидом дериваційної адаптації дієслів, прикметників та прислівників у слов'янських мовах є суфіксальна. У цьому разі саме суфікс визначає формальний клас лексеми. Префіксальну адаптацію в слов'янських мовах проходять дієслова при утворенні видової пари (наприклад, *ксерити/відксерити, сканувати/відсканувати*). Асоціативно-парадигматична адаптація в слов'янських мовах не є дуже поширеною та має спорадичний характер. Типовим її прикладом є віднесення в російській та українській мовах іменників до того або іншого роду відповідно до їх значення (наприклад, лексема *кенгуру* набуває жіночого або чоловічого роду відповідно до статі).

Інтеграція лексеми до системи мови-реципієнта не обмежується включенням до словникового запасу нового лексичного матеріалу в адаптованій формі. При лексичному запозиченні потрібно звертати також увагу на побудову відношень між окремими мовними одиницями, спричинену інтерференцією: йдеться про появу нової омонімії, розширення синонімічних рядів тощо. Зокрема, саме запозичення зумовило появу в українській мові таких дублетів: *абсолютний – цілковитий, лінгвістика – мовознавство, шофер – водій* тощо. «Однак наслідки перенесення слова або його відтворення, що проявляються в тій семантичній мікросистемі (або «полі»), членом якої стає нове слово, є у такій самій мірі частиною інтерференції, як і саме перенесення або відтворення одиниць» [Вайнрайх 1979: 91]. Звичайно, що внаслідок появи таких дублетів між ними починається боротьба, яка може призвести до зникнення одного з дублетів або ж до перерозподілу функцій між ними. Отже, важливу роль в остаточній адаптації лексеми грає те, наскільки ор-

ганічно вона може вписатися не тільки в граматичні, але і в лексичні підсистеми мови. Тому для з'ясування ступеня інтегрованості лексеми до системи мови варто користуватися цілою низкою різнопланових критеріїв засвоєння слова, наприклад, таких, які були запропоновані О. Г. Муромцевою: 1) фонетично-графічна передача іншомовного слова засобами мови, що його запозичує; 2) повне або часткове фонетичне засвоєння слова; 3) граматичне засвоєння, яке проявляється у входженні лексеми до певного граматичного класу слів; 4) словотворча активність, яка полягає у використанні запозичених слів як твірної основи; 5) семантичне засвоєння, яке полягає у встановленні різноманітних зв'язків з елементами словника, входженні в синонімічні ряди та створенні антонімічних пар [Муромцева 1985: 61, 62]. Однак, слід зауважити, що власне адаптаційні процеси стосуються тільки другого та третього з вище наведених індикаторів, у той час як перший пункт є критерієм перемикання коду, а четвертий та п'ятий стосуються функціонування вже запозиченої лексеми в мові.

Крім чисто лексичної інтерференції, на лексичному рівні міжмовної взаємодії вивчається також семантична інтерференція, яка виникає внаслідок існування розходжень в об'ємі значень відповідників двох мов. Екстраполяція всіх значень лексеми іноземної мови та питомого слова при збігу їх основного лексичного значення і призводить до виникнення інтерференції. Семантична інтерференція може виникати також з причини встановлення тотожності між омонімічними та частково синонімічними аналогами двох мов, тобто між одиницями, які фонетично є повністю або майже ідентичними, але які вживаються на позначення різних понять. На велику роль в інтенсифікації процесу інтерференції явища міжмовної омонімії та синонімії вказував Е. Хауген. Спірним є статус цих одиниць з позиції теорії мовних контактів. З одного боку, ми маємо випадок міжмовної омонімії та паронімії, але, з іншого боку, при контакті близькоспоріднених мов (і не тільки близькоспоріднених) часто усвідомлюється взаємозв'язок, який існує між генетично спорідненими одиницями. У цьому разі, мабуть, є всі підстави виділяти їх в окрему групу семантичних запозичень. Тому, за цією відмінністю механізму інтерференції всі семантичні запозичення можна умовно поділити на дві групи. У першій групі інтерференція з'являється внаслідок існування в обох мовах відповідників з близьким або тотожним фонетичним складом, значення яких є або омонімічним, або синонімічним (здебільшого це інтернаціоналізми або регіоналізми). У цьому різновиді семантичних запозичень часто зустрічаються корені грецького та латинського походження, які наявні у багатьох мовах світу і відзначаються в кожній з них специфічною внутрішньою формою. У деяких випадках мова йде не стільки

про омонімію, скільки про полісемію, а саме про наявність у структурі значень іншомовного аналога певних сем, які відсутні в мові-реципієнті.

До певної міри можна стверджувати, що ці інтерференційні явища займають проміжне місце між лексичною та семантичною інтерференцією. Їх спірний статус підтверджується також наявністю різних способів трактування подібних явищ різними авторами. У деяких випадках їх відносять до лексичного підрівня взаємодії [Z badań 1981: 169]. Б. Шидловська-Цегльова виділила їх в окрему групу слів латинського та французького походження [Szydłowska-Cegłowa 1988: 42]. Ю. О. Жлуктенко розглядав їх як окрему групу інтернаціоналізмів [Жлуктенко 1990: 76-90]. До другої групи семантичних запозичень належать ті випадки перенесення значення за аналогією до іншомовного еквіваленту, коли фонетичні відповідності відсутні (наприклад, в українській мові лексема *тарілка* набула додаткового значення «приймач супутникових телесигналів» під впливом англійського іменника *dish*).

На відміну від лексичних запозичень, інтерференція в галузі семантики не супроводжується процесом адаптації. Однак у деяких випадках можна говорити про існування певних співвідношень між фонетичним складом аналогічних афіксальних формантів. Так, латинські суфікси *-tio*, *-tia* регулярно відтворюється в українській мові формантом *-ція*, в польській *-cja*, англійській та німецькій *-tion*. Процес семантичної інтерференції відзначається певною відмінною специфікою перебігу в генетично споріднених та віддалених мовах. У цьому зв'язку В. Ф. Чемес вказував, що «[...] із зменшенням ступеня генетичної спорідненості, що супроводжується, як правило, і збільшенням ступеня типологічних структурних відмінностей, зменшується вірогідність калькування і збільшується вірогідність лексичного запозичення» [Чемес 1986:17]. На нашу думку, це значною мірою пов'язано зі способом трактування окремих випадків запозичення, про що вже йшлося вище. Якщо розглядати як семантичну інтерференцію велику кількість перенесень значень лексем, чий фонетичний склад збігається, а значення повністю відрізняється, то можна спостерігати інтенсифікацію семантичної інтерференції. Якщо ж подібні випадки інтерференції віднести до лексичного запозичення, виходячи з визначення семантичної інтерференції як запозичення супровідного значення при збігу основного, тоді не буде значної відмінності в специфіці перебігу семантичної інтерференції при контакті близькоспоріднених та віддалених мов.

Окремою проблемою теорії мовних контактів слід визнати проблему інтернаціоналізмів. Інтернаціоналізми в європейському регіоні – це запозичення здебільшого латинського або грецького походження. Їхньою характерною ознакою є той факт, що до більшості мов вони запозичуються не

безпосередньо, а через якусь іншу мову. Не рідким є випадок, коли ця третя мова формує нове значення інтернаціоналізму, яке й запозичується іншими мовами. З огляду на зміни значень таких запозичень у мовах-посередниках складним залишається питання про мову-джерело, тому доцільно виділяти їх в окрему групу інтернаціоналізмів. Такий підхід зустрічаємо, зокрема, у В. В.Акуленка, який на синхронічному зрізі відносить до цієї міжмовної категорії «[...] лише знаки різних мов, подібні до ступеню ототожнення як у плані змісту, так і у плані вираження» [Акуленко 1972: 18]. Ґрунтуючись на комбінації чотирьох критеріїв (подібність значення, звучання, написання та мотивування), вчений виділяє сім можливих типів інтернаціоналізмів, по-різному представлених у різних мовно-культурних ареалах світу (європейсько-американському, ареалі мов народів СРСР, близькосхідному, середньосхідному ареалі, мовах Індостану та району Індійського океану, далекосхідному ареалі).

Безумовно, головну роль у створенні інтернаціональної лексики відіграли класичні мови (латина та грецька). Однак не слід нехтувати й тим фактом, що джерелом формування спільної лексики виступали також інші мови. Л. А. Булаховський, зокрема, виділяв такі мови, лексичні ресурси яких стали невід'ємною частиною словникового запасу багатьох європейських мов: індійська, семітичні, малоазійські, давньогрецька, латинська, арабська, італійська, французька; крім того, для слов'янських мов – німецька, та специфічно для східнослов'янських – польська [Булаховський 1959: 116-117].

Калькування, на відміну від різних видів запозичення (лексичного та семантичного), характеризується перенесенням до іншої мови не матеріальної фонетичної оболонки разом із значенням чи певних сем, а відтворенням засобами мови-реципієнта структури мовної одиниці. Ця проблема викликала значний теоретичний інтерес, що проявляється в існуванні відмінних трактувань кальок у різних мовознавчих концепціях. Сам термін «калька» почав активно вживатися у французькій лінгвістиці. Класичне визначення кальки дав Ш. Баллі у «Французькій стилістиці»: «Кальками ми називаємо слова та вирази, утворені механічно, шляхом буквального перекладу, за зразком виразів, узятих з іноземної мови» [Баллі 1961: 69]. Калькування Ш. Баллі вважав особливо характерним для мов з розвиненим словоскладанням (таких, як німецька), для фразеологічного підрівня мови, для передачі абстрактних понять тощо. Проте цей термін використовується не у всіх лінгвістичних традиціях. У радянському мовознавстві він був загальноприйнятим, хоча в нього іноді вкладали різний зміст. Кальками зазвичай уважали як створення абсолютно нового слова за іншомовною моделлю, так і процес семантичного розширення значення лексичних словосполучень, що,

в принципі, узгоджується зі способом розгляду цього явища Ш. Баллі. Зокрема, Л. А. Булаховський визначав кальку як «[...] переймання з мови в мову тільки образів слів» [Булаховський 1959: 126]. Цим терміном він опишував як утворення з лексичного і формального матеріалу власної мови нових слів (наприклад, рос. *развлечение* за моделлю фр. *distraction*), так і запозичення значень (наприклад, польськ. *wdzięk* під впливом лат. *gratia* набуває значення «чарівність, грація»). Однак, деякі дослідники звужують поняття кальки, відносячи до них тільки створення абсолютно нових одиниць у мові (С. В. Семчинський). У німецькому мовознавстві на позначення кальок використовуються терміни *Lehnübertragung*, *Lehnübersetzung*, *Lehnbedeutung* [Carstensen 1965]. Е. Хауген розглядав це явище під назвою «запозичених сумішей» (*loan-blends*). В американській лінгвістиці на їх позначення також використовується термін «запозичені переклади» (*loan-translation*).

У літературі можна зустріти думку, що наявність цього типу інтерференції є свідченням значного впливу одної мови на іншу. «[...] показником глибших процесів взаємодії двох мов можуть вважатися структурно-семантичні кальки, що виникають в одній мові під впливом іншої, і зберігають структуру та семантику зразка, який калькується» [Ярцева 1978: 17]. Між кальками та лексичними запозиченнями існують відмінності з точки зору одиниць, що переносяться з іншої мови першим або другим способом. В. А. Ткаченко зазначав, що «[...] калькуються складні, мотивовані одиниці, у той час як немотивовані запозичуються» [Ткаченко В. А. 1989: 182]. Погоджуючись у цілому з цим висновком, слід, однак, зазначити, що це правило не має безумовного характеру. Вибір певного механізму інтерференції може бути зумовлений подальшим функціонуванням одиниці в мові-реципієнті, зокрема частотністю її застосування та семантичною навантаженістю. Якщо одиниця відзначається великою частотністю, то цілком вірогідним, з огляду на дію установки на збереження зусиль, є її запозичення, а не калькування. Переважання на лексичному рівні одного з цих двох механізмів (запозичення та калькування) має як свої плюси, так і мінуси. «Таким чином, застосування кальки збільшує середню довжину тексту, але зате не збільшує алфавіту морфем, а застосування запозичення скорочує середню довжину тексту, але зате збільшує алфавіт» [Ревзин 1969: 66]. Тенденція до інтенсивного вживання саме механізму калькування є часто похідною від культурних та ідеологічних настанов суспільства. Так, переклади біблійного тексту містять велику кількість кальок з древньогебрайської, що зумовлене необхідністю точного відтворення сакрального значення тексту оригіналу. Кількісне співвідношення між процесами запозичення та калькування може також детерминуватися наявними в мові пуристичними тенденціями. «Тоді

як можливості розширення словника шляхом підстановки, мабуть, необмежені, розширення словника шляхом перенесення іншомовних слів, як багаторазово зазначалося, наштовхується на певний опір у деяких мовах або у деяких сферах мови» [Вайнрайх 1972: 45].

Отже, використання такого механізму запозичення, як калька визначається декількома факторами. По-перше, калькуються одиниці, які позначають абстрактні, загальні поняття, тобто слова не з конкретною семантикою. По-друге, калькування є характерним для мов з розвиненим словотвором, насамперед, словоскладанням, оскільки мовці мають досвід аналізу внутрішньої форми слова. У такий спосіб запозичуються мотивовані одиниці. По-третє, калькування є типовим механізмом взаємодії на фразеологічному підрівні, завдяки чому мова запозичує ідіоматичні вирази. Специфіка одиниць цього підрівня виключає можливість лексичного та семантичного запозичення.

Існують також й інші класифікації кальок. Деякі автори відносять до кальок явище перенесення значення, тобто випадки семантичної інтерференції [Z badań 1981: 234]. Ю. О. Жлуктенко поділяв кальки на дві групи: «1) кальки-утворення, що являють собою зовсім нові лексичні одиниці, створені в мові-одержувачу за зразком певних моделей мови-джерела, і 2) кальки-поширення, тобто виникнення у певних слів або висловів мови-одержувача додаткових значень під впливом відповідних елементів мови-джерела» [Жлуктенко 1964: 99]. За структурним критерієм він вирізняв кальки-слова, кальки-словосполучення та кальки-фразеологізми. Серед кальок-фразеологізмів в основному наявні приклади фразеологічних сполучень, іноді фразеологічних єдностей. У своїй пізнішій роботі Ю. О. Жлуктенко запропонував дещо видозмінену класифікацію кальок: (а) власне кальки, серед яких виділяються (1) синтаксичні кальки, які охоплюють випадки незвичайного сполучення слів (типу *морський пес* «тюлень» [всі приклади в цьому абзаці з української мови діаспори]), і (2) кальки-розширення, що супроводжуються розширенням значення одного з складових елементів (*стеля цін*); (б) кальки-тлумачення, «у будові яких враховується лише загальна вказівка на значення» (*хмарочос*); (в) кальки-утворення, тобто зовсім нові моделі, що виникли внаслідок необхідності передати певне значення, яке має окремий термін в іншій мові (*переочити* «не врахувати» від англ. *overlook*) [Жлуктенко 1966: 120]. Е. Хауген розглядав кальки в групі запозичених зміщень (loanshifts) [Haugen 1972: 92]. До цієї категорії ним відносилися ті явища, які у вітчизняній традиції трактуються і як кальки, і як семантичні запозичення. Спільним між ними є відсутність переносу фонетичної єдності іншої мови. Однак, на нашу думку, між кальками та семантичними запозиченнями

існують певні відмінності, які дають підстави для їх окремого розгляду. Для поняття калькування найважливішим є принцип відтворення структури або окремої лексеми, або словосполучення, яке відзначається певним рівнем зв'язаності. Фокусом семантичного запозичення натомість є перенесення значення іншомовної лексеми на вже існуючу повністю оформлену одиницю мови-реципієнта. Так, український граматичний термін *підмет* є калькою з латинського *subjectum*, а лексема *миша* розширила своє значення на новий денотат «комп'ютерний пристрій» під впливом англійського *mouse*.

Проблема можливості граматичної інтерференції різними дослідниками вирішувалася по-різному. Ще Р. Раск вказував, що саме зміни у граматиці є істотними для констатування факту міжмовних впливів [Раск 1964]. У той час, як існування інтерференції на лексичному рівні ніким загалом не заперечується, можливість граматичної інтерференції ставилась під сумнів багатьма лінгвістами. Зокрема, Е. Сепір визнавав тільки можливість чисто поверхового впливу на морфологічному рівні. Проте він утримався від формулювання остаточних висновків про абсолютну непроникність для міжмовної взаємодії морфології, пропонуючи декілька пояснень відсутності інтерференції в цій сфері, і не віддаючи переваги жодному з них. По-перше, він уважав, що для появи наслідків взаємодії на цьому рівні потрібний значно більший період часу, ніж на лексичному, внаслідок чого історичні рамки дослідження сьогодні не дозволяють зробити висновків про граматичний вплив одної мови на іншу. По-друге, для появи морфологічної взаємодії необхідні особливо сприятливі умови, як, наприклад, нестійкість мовного типу або інтенсивність культурного обміну, що також не засвідчено відомим автору мовним матеріалом. По-третє, можливою є принципова нездатність однієї мови здійснювати вплив на іншу на морфологічному рівні [Сепір 1993: 182]. Водночас Е. Сепір визнавав існування інтерференції на синтаксичному рівні, обмежуючи її письмовим різновидом мови. На морфологічному рівні він констатував наявність проникнення тільки деяких дериваційних афіксів, що, на його думку, скоріше треба розглядати як лексичне запозичення.

Протилежної точки зору дотримувався Г. Шухардт, який уважав, що немає меж для змішування мов, і який допускав можливість перенесення з одної мови до іншої навіть флексій, які традиційно вважаються стійкими до змін елементами мови. Твердження про принципову проникність граматичного рівня для іншомовного впливу підтримував також У. Вайнрайх. Проте вчений водночас зазначав, що інтенсивність інтерференції залежить від ступеня зв'язаності одиниць цього рівня, через що дуже рідко зустрічається перенесення флексій. Однак дослідник не поширював цього твердження на всі мови світу, обмежуючи його відомими йому європейськими мовами

[Вайнрайх 1979: 63]. У. Вайнрайх виділяв такі типи граматичної інтерференції: 1) використання іншомовних морфем; 2) використання певного граматичного відношення або нехтування ним, якщо воно відсутнє в контактуючій мові; 3) зміна (поширення або звуження) функцій морфем. Певним чином, на думку автора, ці три типи інтерференції співвідносяться з виділеними ним для фонетичного рівня процесами недодиференціації, субституції та наддифереціації. К.Х. Шенфельдер зазначав, що морфологічні елементи не можуть запозичуватися безпосередньо, а тільки виділяються у складі лексичних запозичень [Schönfelder 1956: 65-66]. Л. І. Баранникова вважала граматичну інтерференцію можливою лише в тому разі, якщо її напрям збігається з тенденціями розвитку, вже існуючими у мові [Баранникова 1972]. До подібного висновку схилився також Е. Косеріу: «[...] задовго до випадіння якого-небудь елемента з системи у нормі мови вже існують ті елементи, які візьмуть на себе функції елемента, що випав. Задовго до того, як протиставлення довгих та коротких голосних зникло із системи латинської мови (як розрізнявальне зіставлення) у латині вже існував силовий наголос і розрізнення голосних за тембром, які замінили різницю за довготою-короткістю» [Косеріу 1963: 228]. Однак, не слід забувати й того факту, що в результаті тривалого інтенсивного контакту мова може зазнати значного впливу і змінити свої структурні характеристики. У цьому зв'язку В.П.Леман, зокрема, наводить приклад акадської мови, яка вірогідно саме в результаті впливу шумерської мови змінила порядок розташування прямого додатку відносно предиката з VO на OV [Lehmann 1992: 250]. Г.О.Меновщиков дотримувався думки, що проникність граматичного рівня не є типовою для контактування мов. Водночас він зазначав, що цей процес, коли він відбувається, має специфічний характер, який не повторюється за існування інших умов контакту [Меновщиков 1964: 105].

Далеко не всі лінгвісти погоджуються з тезою про незначну інтенсивність граматичної інтерференції. Деякі дослідники навіть переносять центр дослідження інтерференції саме на морфологічний рівень. Так, Е. Хауген запропонував прийняти за основну одиницю аналізу міжмовної взаємодії морфему. Саме ця одиниця, на його думку, переноситься з мови до мови під час контакту. Як запозичення або відтворення структури іншомовної морфемі ним розглядалися навіть явища синтаксичної інтерференції: «При найширшому тлумаченні термін морфема може використовуватися і для позначення значущих синтаксичних моделей, наприклад щодо випадків, коли порядок слів однієї мови впливає на порядок слів іншої мови» [Хауген 1972а: 76]. Зосередження уваги саме на запозиченні морфем ми знаходимо також у дослідника взаємодії англійської та сербо-хорватської мов М. Сурдучки [Surdučki 1978].

У літературі наявні також протилежні пропозиції звести всю граматичну інтерференцію до синтаксичної, з розглядом змін у морфології як похідних від синтаксису. Так, К. З. Закір'янов стверджував, що «Граматична інтерференція проявляється головним чином на синтаксичному рівні, у зв'язку із завданням побудови основної одиниці мовлення – речення. Що стосується морфологічної інтерференції, то вона проявляється тільки у складі синтаксичних одиниць» [Закир'янов 1984:62]. До подібного висновку прийшов В. Ф. Чемес, який зазначав, що «[...] морфологія ніби «розчиняється» в лексико-синтаксичній інтерференції» [Чемес 1986: 12]. Проте інтерференція на кожному з цих двох рівнів має специфічні риси, а також відрізняється поширеністю тих або інших її типів, що вимагає окремого вивчення явища міжмовної взаємодії окремо в галузі синтаксису та морфології. Інтенсивність інтерференції в межах граматики є різною, оскільки синтаксис, як вважає більшість дослідників, відзначається більшою порівняно з морфологією проникністю для іншомовного впливу.

Морфологічна інтерференція, як правило, має місце при глибокому мовному контакті, коли мови перебувають у тривалій взаємодії одна з одною. Вона охоплює широкий спектр явищ, починаючи від запозичення окремих морфем і закінчуючи посиленням певних морфологічних категорій. В. З. Панфілов запропонував виділяти такі інтерференційні процеси в галузі морфології: спрощення, збагачення, вплив на напрямок подальшого розвитку елементів мовної системи [Панфілов 1970: 206]. Загалом можна сказати, що ці три процеси представлені також на інших мовних рівнях. Специфіка саме морфологічної інтерференції полягає в тому, що для неї не є характерним перенесення матеріальних елементів іншої мови. Тому запозичення флексій є досить рідкісним явищем. На такий випадок вказує Г. О. Меновщиків: у медянському діалекті алеутської мови відбулися значні зміни на граматичному рівні під впливом російської мови [Меновщиків 1964: 102-105]. До цих змін, зокрема, належать запозичення дієслівних флексій, заперечної частки *не*, а також частки умовного способу *бы*. У. Вайнрайх описує випадок, коли діти, чісно рідною мовою є ретороманська, замість неозначеного артикля жіночого роду *in* використовують форму, притаманну швейцарсько-німецькій моделі – *ina*. Форманти мови-джерела можуть переноситися до іншої мови у складі запозичень. Так, в англійській мові деякі іменники латинського походження зберігають латинську форму множини **-a** (*media, data*). Подібний процес можна спостерігати в значному ширшому обсязі в німецькій мові, де іменники іншомовного походження будують множину за допомогою флексії **-s**. Контакт близькоспоріднених мов у цій галузі також відзначається певною специфікою, яка полягає в тому, що відбувається функціональний пере-

розподіл існуючих у мові флексій. Так, при російсько-українській взаємодії спостерігається інтенсифікація вживання в російській мові в Україні флексії -у в місцевому та родовому відмінках [Функционирование 1981: 275].

Поряд із запозиченням іншомовних формантів, типовими механізмами морфологічної інтерференції є процеси граматичної каталізації та нівелювання. Явище каталізації має місце в тому разі, коли, наприклад, посилюється тенденція до аналітизму в побудові форм ступенів порівняння прикметників в українській мові під впливом російської, протилежний процес граматичного нівелювання можна проілюструвати занепадом систем відмінювання іменних частин мови у балканському мовному союзі. Цей тип інтерференції (каталізація або нівелювання граматичних категорій) є домінуючим у морфології. Кальки на морфологічному рівні також становлять продуктивний механізм інтерференції, хоча за своїм значенням вони поступаються попередньому типу. Прикладом морфологічної кальки є перенесення способу побудови форм пасивного стану. Так, в естонській, лужицькій і словенській мовах з'явилася пасивна конструкція за німецькою моделлю [Вайнрайх 1979: 75]. Подібний вплив німецької мови спостерігається також у побудові пасиву в польській мові. Активізації можуть зазнавати словотворчі моделі побудови окремих частин мови та вживаність тих або інших частин мови. Так, у російській мові в Україні спостерігаємо інтенсифікацію вживання присвійних прикметників [Функционирование 1981: 299].

Інтенсивна міжмовна взаємодія може мати наслідком ситуацію, коли запозичується значна кількість лексем, які містять один і той самий афікс. З часом, за існування інших сприятливих умов, цей формант перетворюється на продуктивний у мові, яка його запозичила. Зокрема, в англійській мові широко вживаними є запозичені суфікси *-ity* (*ability*) та *-tion* (*education*). Французького походження є також продуктивні сьгодні англійські суфікси *-ible*, *-able*. Ознакою того, що нові афікси стали невід'ємною складовою частиною англійського словотвору є використання їх у похідних від англійських основ (*bearable*, *drinkable*). У лінгвістиці існують різні погляди на специфіку запозичення словотвірних елементів. Е. Сепір вважав, що перенесення іншомовних афіксів мало чим відрізняється від звичайного запозичення слів, а, отже, й виводив такі явища за межі морфологічної інтерференції. Подібні запозичення, як зазначав учений, «[...] не зачіпають центрального морфологічного завдання вираження реляційних ідей» [Сепір 1993: 180]. Подібним чином розглядав цей процес і О. Есперсен. Г. Пауль дотримувався думки, що граматична інтерференція має обмежений характер. «Слова запозичуються завжди повністю, окремі словотвірні суфікси і закінчення ніколи не запозичуються, проте при запозиченні великого шару слів, що містять один

і той самий суфікс, ці слова, точно так як і слова рідної мови з однаковими суфіксами, можуть утворити групу, яка з часом може стати продуктивною» [Пауль 1960: 469].

Як вже згадувалося, можливими (і цілком вірогідними) наслідками тривалої міжмовної взаємодії є тенденція, з одного боку, до посилення аналітизму мовної будови, а, з іншого – до спрощення мови. На наш погляд, при аналізі процесу спрощення слід враховувати два аспекти. По-перше, під спрощенням мається на увазі вживання простіших у структурному відношенні конструкцій. Таку тенденцію можна проілюструвати на прикладі побутування в російській мові в Україні усічених форм дієслів *знає, открыває* та числівника *тринадцата* [Функционирование 1981: 272]. По-друге, має місце спрощення на рівні свідомості окремого мовця. Білінгв уникає тих конструкцій, які є відмінними в обох мовах, а саме, намагається частіше вживати саме ті лексеми, які є спільними для обох мов. На синтаксичному рівні це може, зокрема, проявлятися у виборі тієї форми керування, яка є характерною для обох мов (пор. активізацію в укр.м. конструкції *їхати в Київ* замість *їхати до Києва* [Функционирование 1981: 172]. Ще одним проявом тенденції до спрощення слід визнати вирівнювання парадигм за аналогією. Так, слова з особливими моделями відмінювання можуть переходити до продуктивної моделі. Наприклад, в російській мові в Україні (усний різновид) з'являються форми множини *братья, кумы, князи* [Функционирование 1981: 276]. Тенденція до аналітизму проявляється в інтенсифікації вживання в українській мові аналітичного майбутнього часу під впливом російської.

Загальновизнано, що синтаксична інтерференція відзначається більшою інтенсивністю порівняно до морфологічної інтерференції. Між ними існує, крім чисто кількісної, також і якісна відмінність, яка полягає в переважанні в процесі інтерференції тих або інших механізмів змін. На синтаксичному рівні найбільшу кількість інтерференційних явищ дає калькування, що спричинене самим характером побудови синтаксичних конструкцій, а саме тим, що велику вагу на цьому рівні мови відіграє порядок розташування конститuentів. У синтаксисі як складові одиниці використовуються одиниці інших рівнів, що виключає можливість механічного переносу мовного матеріалу з іншої мови. У деяких випадках є підстави говорити про наявність каталітичних або нівелюючих впливів. Однак у переважній більшості випадків мова йде про калькування іншомовної конструкції. При розгляді синтаксичної інтерференції слід мати на увазі і той факт, що її часом буває дуже важко відокремити від інтерференційних явищ інших рівнів, що зумовлено наявністю тісного взаємозв'язку між окремими рівнями мови. Синтаксична інтерференція часто супроводжується лексичною, семантичною та морфо-

логічною, що ставить під питання можливість однозначного віднесення окремих інноваційних явищ до результатів взаємодії на певному рівні.

На синтаксичному рівні взаємодії, виходячи з ієрархії його одиниць, можливо окремо розглядати інтерференцію на рівні словосполучення та на рівні речення. Механізмом появи інтерференції на рівні речення є калькування конкретних моделей побудови висловлювань певного типу (насамперед, порядку слів у реченні). Процеси на рівні словосполучення характеризуються активізацією або гальмуванням вживання певних типів зв'язку, а також калькуванням структури іншомовної моделі (сполучникової чи безсполучникової). Слід зазначити, що взаємодія на синтаксичному рівні є насамперед характерною для ситуації ареального контактування, а також для усіх тих ситуацій, коли має місце безпосередній контакт між двома мовами, зокрема у разі іммігрантських мов, індивідуального білінгвізму тощо. Однак не слід й повністю відкидати можливість впливу на синтаксичний рівень у разі книжного контакту, потенціал якого був продемонстрований участю латини в формуванні деяких синтаксичних конструкцій європейських мов.

На синтаксичному рівні взаємодії, як і на інших, діє тенденція до аналітизму. Вона може проявлятися, зокрема, у перерозподілі функцій відмінків. Так, у російській мові, яка побутує в Україні, іменна частина предиката часто передається називним відмінком замість орудного [Функционирование 1981: 321]. В українській мові діаспори зустрічаємо випадки розширення функцій знахідного відмінка для вираження об'єктних відношень (наприклад: *«Його вимогу під час виступу всім бути в українських одностроях дотримувались всі»* (журнал «Українські вісті», 1991 рік, № 22).

У XIX ст. були зроблені перші спроби побудувати своєрідну шкалу відкритості до іншомовних впливів окремих частин мови. Зокрема, 1881 р. В.Д.Уїтні (Whitney) запропонував шкалу інтенсивності, на одному полюсі якої знаходилися іменники, на іншому – звуки. Між ними розміщувалися інші частини мови, суфікси і флексії. Ним також була сформульована така закономірність: «Усе, що є формальнішим, структурованим за характером, залишається у такій самій мірі вільним від проникнення (intrusion) чужого матеріалу» (Цит. за [Haugen 1972: 97]). Цієї ж думки дотримувався і Л. Теньєр. У. Вайнрайх стосовно таких відмінностей зазначав, що «[...] в мовленні білінгвів морфеми зі складними граматичними функціями менше здатні до перенесення, ніж морфеми, які виконують прості функції» [Вайнрайх 1979: 67]. Порівняймо з цим також твердження С. В. Семчинського: «Кількість інтерференцій залежить від ступеня системної організації того чи іншого рівня мови. Тому в морфології чи фонології їх завжди буває менше, аніж в лексиці» [Семчинський 1974: 83]. Ш. Рот побудував шкалу проникності

різних мовних рівнів, яка має такий вигляд: а) лексика (лексикосемантика), б) синтаксис, в) словотвір, г) фонетика (фонологія), д) морфологія. Ця крива описує процес контактування близькоспоріднених типологічно подібних мов. Для неспоріднених типологічно віддалених мов дослідник дещо видозмінив шкалу, надавши їй такого вигляду: а) лексика, б) синтаксис, в) фонетика (фонологія), г) словотвір, д) морфологія [Rot 1986: 208]. Деякі міркування щодо інтенсивності запозичень певних частин мови висловив також К.-Х.Шенфельдер, який зазначав, що переносяться насамперед іменники, значно рідше – дієслова та прикметники, інші частини мови натомість майже не запозичуються [Schönfelder 1956: 58]. Однак це твердження дослідник поширює лише на процес запозичення, а не змішування мов, коли зачепленою виявляється вся система мови, що на лексичному рівні проявляється в запозиченні одиниць основного словникового фонду [Schönfelder 1956: 11].

Існування певних відмінностей у цих шкалах свідчить про нерівномірний характер взаємопроникнення іншомовних елементів. Однією з причин цього є той факт, що інтенсивність взаємодії залежить не тільки від внутрішньомовних, але й від позамовних факторів.

Перебіг інтерференційних процесів серед різних частин мови є відмінним. Іменники багатьма дослідниками було визнано найвідкритішою до запозичень частиною мови [Булаховський 1959; Schönfelder 1956; Бакаєв 1977; Линник 1989]. Про загальний характер цієї закономірності свідчить той факт, що вона простежується в різних ситуаціях контактування. Так, 99% запозичень з амхарської мови в Ефіопії до місцевого варіанту англійської мови відноситься саме до іменників [Кнуров 1989: 4]. Подібна картина спостерігається також при контактуванні автохтонних мов з англійською у Зімбабве [Бугулов 1987]. Однією з причин активності запозичення іменників є неадекватність словникового запасу всіх мов світу стосовно нових умов життя (як природних, так і культурних). Через це запозичення-іменники здебільшого належать до таких тематичних груп, як «назви флори та фауни», «назви соціальних інститутів», «назви предметів побуту» тощо. З огляду на те, що значна кількість запозичень-іменників фіксується багатьма дослідниками при вивченні різних ситуацій взаємодії, можна стверджувати, що це явище є типовою, до певної міри універсальною характеристикою мовного контакту (з обмеженням її дії на мови, які мають категорію іменника).

Стосовно стійкості різних груп лексики можна зустріти відмінні твердження. Під час міжмовного контакту більшу схильність до змін проявляють певні її групи, основним критерієм виокремлення яких є функціональний. Так, Д. Престон виділив за цією ознакою такі одиниці мови, які зникають із

слововжитку білінгвів: марковані одиниці, рідко вживані, незвичайні, невідомі, унікальні (одиниці першої мови, які не мають аналогів у іншій), одиниці з низькою функціональною та інформаційною навантаженістю, нерегулярні, вивчені останніми, синоніми (один з синонімів зникає), малозрозумілі, зв'язані, нерегулярні (цит. за [Sharwood-Smith 1989: 191]). К.-Х. Шенфельдер, поряд з основним лексичним ядром, стійкими до іншомовних впливів одиницями мови вважав також займенники, частки, прийменники, сполучники, словотвірні елементи та числівники [Schönfelder 1956: 11]. Однак, на наш погляд, немає достатніх підстав відносити словотвірні форманти до стійких елементів мови, адже є достатня кількість прикладів запозичення суфіксів та префіксів у складі лексичних одиниць, деякі з них є розповсюдженими у багатьох мовах світу (наприклад, латинські префікси *анти-*, *ре-*).

Числівник традиційно вважається стійким до іншомовних запозичень, проте ретельний аналіз матеріалу дає підстави спростувати безперечний характер цього твердження. Відомі факти використання числівників з інших мов: у деяких монгольських діалектах використовуються китайські числівники, а у низці таджицьких говірок – тюркські [Супрун 1969: 124]. А. Є. Супрун, проаналізувавши структуру числівників у німецькій та деяких слов'янських мовах (чеській, словацькій, лужицькій, кашубських говірках), виділив дві групи запозичених числівників. Перша – це «круглі» числівники, які мають субстантивний характер. Друга група, відкрита до іншомовних впливів – це моделі утворення складних числівників (наприклад, німецька модель побудови числівника, перенесена до слов'янських мов) [Супрун 1969]. О. Єсперсен у цьому зв'язку також зазначав, що більшість японських числівників, а також лексеми *мільйон* та *мільярд* запозичені з китайської [Jespersen 1934: 211]. О. Єсперсен розглядав також питання інтенсивності запозичення інших частин мови (зокрема, щодо широкого розповсюдження в європейських мовах запозиченого прийменника *per*).

Загальноприйнятим є твердження про те, що в результаті контакту може відбуватися активізація певних категорій у мові. Водночас побутує думка, що мова приймає тільки ті запозичення, які відповідають тенденціям її власного розвитку [Баранникова 1972; Гавранек 1972; Сепир 1993]. Але іноді можна спостерігати, що саме внаслідок впливу іншої мови виникають нові опозиції, граматичні категорії тощо. Найбільш вивченим цей феномен є, мабуть, на фонетичному рівні (наприклад, деякі фонологічні опозиції японської мови, які виникли під впливом китайської [Алпатов 1983]). Поява нових явищ спостерігається і серед граматичних категорій (наприклад, відсутність відмінювання запозичених іменників у російській мові). В угорській мові внаслідок запозичення значної кількості лексем слов'янського походження відбувся

перерозподіл морфонологічної дистрибуції, що призвело до появи груп приголосних на початку слова, що не характерне для фінно-угорських мов. На початкових етапах контакту, слов'янські запозичення в угорській мові зазнавали адаптації – група приголосних ліквідувалася завдяки використанню таких прийомів, як епентеза, метатеза, протеза та випадіння приголосного. Але з часом з'явилася нова модель морфонологічної дистрибуції, яка дозволяла зайняття групою приголосних позиції початку слова [Рот 1973: 138-140].

Іноді саме під впливом контакту виникають нові типологічні характеристики певної мови. Так, на сучасному етапі фонологічна структура кхмерської мови розвивається в напрямку до складового типу, чому сприяє ареальне контактування, адже більшість мов цього регіону належить саме до такого типу (складового). Подібні тенденції засвідчені також і в фонології материкових індонезійських мов, які перебувають у такому самому оточенні [Каскевич Еловков 1983: 168]. Ця антиномія закритості та відкритості до чужого впливу певним чином відображає дві протилежні тенденції (консервативну та інноваційну), які співіснують у будь-якому соціумі і знаходять своє відображення в мові.

Таким чином, проникність різних мовних рівнів визначається не тільки внутрішньомовними характеристиками, а й належністю взаємодії до того або іншого типу. Так, при ареальному контактуванні зміни відбуваються на всіх без винятку рівнях, у той час як культурний книжний контакт обмежується здебільшого лише поповненням словникового складу мови.

3.5. Мовний контакт та мовна спільнота

Як вже зазначалося, багато хто з дослідників вважав неприйнятним визначення У. Вайнрайха з тієї причини, що в його дефініції неясно окреслено поняття норми, яка порушується в двомовній спільноті. Через це постає потреба чіткіше розглянути співвідношення понять норма мови і зміна в мові. Мабуть, найбільше уваги приділив цьому питанню Е. Хауген. Він вказував на діалектичний характер співвідношення категорій норми та інтерференції, оскільки в діяxронічному плані інтерференція має потенціал набуття статусу норми: «Але інтерференція не має завжди залишатися інтерференцією, тобто відхиленням від норми, при частому повторенні вона сама може стати нормою» [Хауген 1972а: 69]. Крім того, слід мати на увазі, що в умовах контактування змінюється сам статус норми і характер її функціонування у мові. У зв'язку з цим Е. Хауген вказував на мінливість (fluid) норми в меншинних спільнотах в Америці [Haugen 1972: 117]. Цей дослідник навіть присвятив окрему статтю розглядові функціонування норми в умовах білінгвізму. У ній він запропонував увести в термінологічний апарат

поряд з поняттям риторичної норми на позначення старої писемної норми термін «комунікативна норма», яка враховувала би конкретні особливості комунікативної ситуації. На відміну від традиційної норми, це не точно встановлені правила, а певний «спектр» ситуацій, в яких може опинитися білінгв [Haugen 1977: 93]. До певної міри розуміння Е. Хаугеном норми наближається до поняття узусу – тобто загальноприйнятого вживання мовної одиниці. Ю. О. Жлуктенко також зазначав, що норма в умовах контакту має приблизний характер [Жлуктенко 1966: 41].

Якщо розглянути сучасну ситуацію в Україні (як з українською, так і з російською мовами), то впадає в очі, що дійсно спостерігається певне розмиття норми, що проявляється у появі значної кількості випадків ненормативного слововжитку в ЗМІ (як електронних, так і друкованих). Подібну ситуацію не можливо однозначно витлумачити. З одного боку, кодифікована норма, як відомо, є важливим чинником розвитку соціуму, оскільки саме вона забезпечує адекватний інструмент спілкування. Але, з другого боку, в українській і російській мовах на території України зараз відбуваються активні процеси змін, що є відображенням докорінних суспільних трансформацій. Одним із джерел розвитку мов, звичайно, виступає взаємодія з іншими мовами, які відзначаються значним рівнем престижності (у даному разі – англійською). Крім того, мовна ситуація ускладнюється ареальною українсько-російською взаємодією, та, до певної міри, внутрішньою інтерференцією в українській мові – черпанням ресурсів з попередніх стадій розвитку. Таким чином, певне розхитування старої норми в таких умовах є об'єктивним явищем, що висуває завдання пристосування старої норми до нових реалій. Подібні зміни можна спостерігати на прикладі тієї ситуації, яка має місце в українських газетних текстах, котрі в пострадянський час, позначений відсутністю жорсткої регламентованості, відображають активні процеси українсько-російської взаємодії. Ці нові особливості текстотворення було розглянуто Т. В. Радзівською на матеріалі газети «Україна молода» [Радзівська 1999]. Проведене дослідження дозволило виявити важливі закономірності комунікації в Україні на сучасному етапі, визначити основні сфери маніфестації російського впливу в текстах ЗМІ, а саме використання свідомо чи несвідомо російських слів, фразеологізмів, алюзивних висловів, уривків із загальновідомих текстів, що створює інтертекстуальний ефект. Запропонований комплексний підхід до розгляду міжмовної взаємодії передбачає залучення чинника не лише мовної, а й культурної компетенції, що є особливо важливим в умовах масового українсько-російського білінгвізму.

При вивченні мовних контактів слід враховувати чинник не лише територіальної, а й соціальної диференціації мови, оскільки впливи можуть

активніше відбуватися в одному з соціальних різновидів порівняно до інших. Значна кількість інновацій, як відомо, з'являється в молодіжному сленгу, що висуває потребу дослідження тих процесів, які відбуваються в ньому в результаті міжмовної взаємодії. Різнобічний аналіз причин і механізмів впливу англійської мови на мову молодіжних ЗМІ в Україні представлений у праці [Радзівєвська 2003]. У ній з'ясовується, яким саме чином ресурси англійської мови задіяні в створенні нових номінацій, котрі з'являються на сторінках молодіжних журналів. Іншою важливою характеристикою цього типу текстів є їхній діалогічний характер, що, на думку дослідниці, визначається особливостями комп'ютерного спілкування, істотним компонентом якого є використання англійської мови (у значно редукованому обсязі).

Мовний контакт часто є похідною культурного контакту, результатом чого є, насамперед, збагачення лексичного складу мови. Велике теоретичне та практичне значення має розгляд тих тематичних лексичних груп, які характеризуються великою кількістю іншомовних елементів. Якщо для прямої (ареальної, контактної) взаємодії мов характерним є насамперед запозичення слів на позначення побутових реалій, то при дистантних мовних контактах можна говорити про значну кількість запозичень, які адекватно відображають пріоритетні сфери сучасного господарського та суспільного буття: економічна, політична, наукова, спортивна, мистецька термінологія.

Діахронічні дослідження запозичень до певної мови можуть пролити світло на історію культурних контактів нації в минулому. Так, в англійській мові ми бачимо значні пласти запозичень з латини, середньовічної французької мови, італійської тощо. Натомість, у ній майже відсутні запозичення з німецької, що є вказівкою на напрями культурних контактів англійців. Але стосовно цього потрібно зробити і деякі застереження. Не завжди мова, яка репрезентує вагому значну культурну традицію, здійснює помітний вплив на інші мови. Так, старогєбрейська мова не мала безпосереднього впливу на мови народів, які визнали Старий Заповіт [Сепир 1993: 240]. Запозичення конструкцій з біблійних текстів здійснювалося, як правило, з мов, на які була свого часу перекладена Біблія: грецька, латинська, старослов'янська тощо. Це є ще одним свідченням того, яке велике значення для міжмовної взаємодії мають мови-посередники.

У безпосередньому контакті зазвичай може перебувати лише незначна кількість мов світу. Так, при ареальному контакті взаємодія відбувається тільки між сусідніми мовами. При дистантному контакті теоретично збільшується кількість мов, що перебувають у контакті. Але в історичній ретроспективі можна спостерігати тенденцію, коли мова сприймає культурний вплив переважно від нації, з якою вона проживає на суміжних територіях

(так, українська мова в середньовічну епоху запозичує значну кількість латинізмів за посередництвом польської мови). Для того, щоб одна мова могла здійснювати значний вплив на іншу потрібний значний прошарок білінгвів, які усвідомлюють важливість культурного взаємообміну і свідомо переносять до своєї мови іншомовні лексеми на позначення нових понять різних галузей суспільного життя (як матеріальної, так і духовної культури). Проблема мови-посередника становить інтерес не тільки для дослідження історії конкретної мови, але й для вивчення історії етносу. Адже багато культурних термінів були перенесені не внаслідок прямого контакту, а за посередництвом третьої мови, яка сприйняла певні поняття раніше. При цьому не слід забувати, що це посередництво має не пасивний, але активний характер. Нова лексема запозичується у фонетичному складі, наближеному до її звучання у мові-посереднику. Тому є всі підстави для того, щоб розглядати посередництво як явище, що належить до проблеми мовних контактів. Ще одним аргументом на користь цього є той факт, що лексичне запозичення може жити у мові-посереднику тривалий час, перш ніж потрапить до мови-реципієнта. У мові курдів СРСР ми знаходимо значну кількість арабізмів. Але курди не були в безпосередньому контакті з арабами: ці запозичення були здебільшого запозичені за посередництвом турецької мови [Бакаев 1977].

Істотним фактором, який сприяє гомогенізації культурних, а, отже, й до певної міри, мовних концептів, є релігія. Це обумовлює й той факт, що саме мови, на яких були написані сакральні тексти, в різні періоди історії та в різних регіонах виступали як інтернаціональні мови, джерела численних запозичень у мови народів, які визнали певні тексти священними. Однак цим фактом не вичерпується значення культурних і релігійних контактів для розвитку мови. Не слід також залишати поза увагою те, що саме шляхом запозичення відбувалося розповсюдження деяких різновидів письма. У той час як ієрогліфічне письмо характеризується значною своєрідністю у різних народів, які ним користувалися (якщо знехтувати певними запозиченими елементами, котрі в ньому присутні), то буквено-звукове письмо значно розповсюдилося саме шляхом запозичення його різними народами та пристосування до власних фонетичних систем, породивши декілька інтернаціональних систем письма (хоча деякі з цих систем так і залишилися обмеженими рамками однонаціональної культури).

Звичайно, що на певному етапі розвитку теорії мовних контактів виникає потреба у філософському осмисленні результатів контактування, що і спробував зробити В. З. Панфілов у своїй праці «Взаємодія мов при двомовності з точки погляду взаємовідношення мови та мислення» [Панфілов 1970]. Він стверджував, що існування значної різниці між мовами світу не

виключає суттєвої спільності цих мов. Контакти між мовами є можливими, тому що опосередкованою ланкою виступає мислення, що призводить до зближення за певних умов одиниць мови та мислення. «Оскільки в процесі взаємодії мов при двомовності як ланка-посередник виступає мислення білінгва, у цьому процесі неминуче відкривається тенденція до такого роду змін взаємодіючих мов, в результаті яких збільшувався б ступінь відповідності мовних одиниць нелогіко-граматичного рівня відповідним одиницям мислення, а разом з тим встановлювалася б більша відповідність між цими мовами» [Панфилов 1970: 205]. Подібної точки зору дотримувався також В. Ю. Розенцвейг: «Напрошується, таким чином, така гіпотеза: в умовах мовленнєвого спілкування, яке ускладнюють контакти, глибинне, типологічно універсальне, історичне, давнє витісняє поверхове, типологічно своєрідне, історично близьке» [Розенцвейг 1972: 76]. З цього випливає, що загалом теорія міжмовної взаємодії, аналізуючи конкретні зміни у мовах у ситуації контактування, може визначити ті форми вербального вираження, які найближче стоять до категорій мислення. Підтвердженням цього є тенденція до аналітизму, яка простежується багатьма лінгвістами у мовах, які зазнали впливу іншої мови. Дотичним до цього є також вирішення проблеми співвідношення двох (або більше) відмінних мовних систем у мисленні двомовця. Як вже вище зазначалося, у залежності від способу взаємодії цих систем розрізняють координативний (паралельні системи) та субординативний (одна система підпорядкована іншій) типи білінгвізму. Подібну ідею знаходимо також у В. Ю. Розенцвейга (стосовно субординативного білінгвізму) та М. Шервуда. Е. Хауген оперував поняттям проміжної системи, але у нього вона стосується не окремого мовця, а спільноти (своєрідна іммігрантська норма). Хоча остаточно підтвердження або спростування існування такої проміжної системи залишається справою майбутнього.

Підсумовуючи, можна сказати, що проблема мовних контактів, яка була сформульована в європейській лінгвістиці XIX ст., стала однією з центральних у мовознавстві, починаючи з середини XX ст. Однією з причин дедалі зростаючого інтересу до неї є поширення останнім часом явища білінгвізму, що пов'язане з інтеграцією всього світу в одну спільноту. Перебуваючи на перехресті зовнішньої та внутрішньої лінгвістики, діакронії та синхронії теорія міжмовної взаємодії намагається з'ясувати і описати один із істотних механізмів мовних змін. Її практичне значення полягає в дослідженні процесів інтерференції і визначенні способів її усунення або послаблення. Крім того, теорія мовних контактів відіграє істотну роль у поясненні феномену мови як суспільної форми вираження сутності певного суспільства, його ідеалів та значення в контексті світової історії.

Бібліографія

- Абаев 1956:** Абаев В. И. О языковом субстрате // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – Т. IX, 1956. – С. 57–69.
- Аврорин 1972:** Аврорин В. А. Двужычие и школа // Проблемы двужычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 49–62.
- Ажнюк 1999:** Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К.: Рідна мова, 1999.
- Айхенвальд 1987:** Айхенвальд А. Ю. К характеристике иранизмов в библейском древнееврейском и библейском арамейском языках // Ирано-афразийские языковые контакты. – М.: Наука, 1987. – С. 4–7.
- Акуленко 1969:** Акуленко В. В. Вопросы изучения лексических интернационализмов и процессов их образования // Вопросы социальной лингвистики. – Л.: Наука, 1969. – С. 65–89.
- Акуленко 1972:** Акуленко В. В. Вопросы интернационального словарного состава языка. – Харьков: Издательство Харьков. ун-та, 1972.
- Алпатов 1983:** Алпатов В. М. О сосуществовании исконной и заимствованной подсистем в системе японского языка // Генетические, ареальные и типологические связи языков Азии. – М.: Наука, 1983. – С. 103–14.
- Античные 1936:** Античные теории языка и стиля. – М.-Л.: Огиз, 1936.
- Базиев 1973:** Базиев А. Т., Исаев М. И. Язык и нация. – М.: Наука, 1973.
- Бакаев 1977:** Бакаев Ч. Х. Роль языковых контактов в развитии языка курдов СССР. – М.: Наука, 1977.
- Балли 1961:** Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961.
- Баранникова 1972:** Баранникова Л. Т. Сущность интерференции и специфика ее проявления // Проблемы двужычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 88–98.
- Бибихин 1978:** Бибихин В. В. К онтологическому статусу языкового значения // Традиция в истории культуры. – М.: Наука, 1978. – С. 231–243.
- Боас 1965:** Боас Ф. Введение к «Руководству по языкам американских индейцев» // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Изд-во Просвещение, 1965. – Ч. 2. – С. 170–207.
- Бодуэн 1963а:** Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. – Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
- Бодуэн 1963б:** Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. – Т. 2. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
- Бонфанте 1964:** Бонфанте Д. Позиция неолингвистики // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – Ч. 1. – М.: Изд-во Просвещение, 1964. – С. 336–357.

- Бугулов 1987:** Бугулов И. Н. Корреляция нормы и функций английского языка в Зимбабве. – Автореф. канд. дис.... канд. филол. наук. – К.: КГУ, 1987.
- Булаховський 1959:** Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Радянська школа, 1959.
- Вайнрайх 1972:** Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. – Вып. 6. – С. 25–60.
- Вайнрайх 1979:** Вайнрайх У. Языковые контакты. – К.: Вища школа, 1979.
- Василевская 1990:** Василевская И. А. Грамматическая интерференция и смысл высказывания // Грамматическая интерференция в условиях национально-русского двуязычия. – М.: Наука, 1990. – С. 67–75.
- Васильева 2002:** Васильева Л. Штокавські літературні мови: проблеми становлення, розвитку, сучасний стан. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2002.
- Верещагин 1969:** Верещагин Е. М. Психологическая и методологическая характеристика двуязычия. – М.: Изд-во МГУ, 1969.
- Верещагин 1967:** Верещагин Е. М. Психологическая проблематика теории языковых контактов // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 122–133.
- Взаимодействие 1969:** Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. – М.: Наука, 1969.
- Взаимодействие 1980:** Взаимодействие лингвистических ареалов. – Л.: Наука, 1980.
- Винокуров 1984:** Винокуров А. М. Процессы интерференции в английском языке пенсильванских немцев в США // Психологические и лингвистические аспекты проблемы языковых контактов. – Калинин: Изд-во Калининского гос. ун-та, 1984. – С. 82–92.
- Всесоюзный 1936:** Всесоюзный центральный комитет нового алфавита Н.Я.Марру. – М.: Власть советов, 1936.
- Гавранек 1972:** Гавранек Б. К проблематике смешения языков // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. – Вып. 6. – С. 94–111.
- Гамзатов 1995:** Гамзатов Г. Г. Этническое и языковое самосознание в полиэтническом регионе // Этническое и языковое самосознание. – М.: Институт народов России, 1995. – С. 29–31.
- Горнунг 1952:** Горнунг Б. В. К вопросу о типах и формах взаимодействия языков и диалектов // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – Т. II, 1952. – С. 3–8.
- Горнунг 1956:** Горнунг Б. В. К вопросу о типах и формах взаимодействия языков и диалектов // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – Т. IX, 1956. – С. 169–173.

- Десницкая 1956:** Десницкая А. В. К вопросу о взаимодействии языков // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – Т. IX, 1956. – С. 70–77.
- Дешериев 1966:** Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков. – М.: Наука, 1966.
- Дешериев 1976а:** Дешериев Ю. Д. К методологии теории билингвизма и методике билингвистических исследований // Методы билингвистических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 6–19.
- Дешериев 1976б:** Дешериев Ю. Д. Проблема создания системы билингвистических понятий и вопросы методики ее применения в исследовании билингвизма // Методы билингвистических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 20–33.
- Дешериев Протченко 1972:** Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 26–42.
- Дешериева 1981:** Дешериева Ю. Ю. Проблема лингвистической интерференции в современном языкознании // Теоретические проблемы социальной лингвистики. – М.: Наука, 1981. – С. 240–255.
- Дьячков 1987:** Дьячков М. В. Креольские языки. – М.: Наука, 1987.
- Дьячков 1981:** Дьячков М. В. Пиджинизация и креолизация как социолингвистические процессы // Теоретические проблемы социальной лингвистики. – М.: Наука, 1981. – С. 289–305.
- Елина 1984:** Елина П. Г. Креолизация (пиджинизация) как стадия билингвизма // Психологические и лингвистические аспекты проблемы языковых контактов. – Калинин: Изд-во Калининского гос. ун-та, 1984. – С. 21–28.
- Жирмунский 1936:** Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты. – Л.: Худ. лит., 1936.
- Жлуктенко 1974:** Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. – К.: Вища школа, 1974.
- Жлуктенко 1966:** Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. – К.: Вид-во КДУ, 1966.
- Жлуктенко 1990:** Жлуктенко Ю. О. Українська мова на лінгвістичній карті Канади. – К.: Наукова думка, 1990.
- Жлуктенко 1964:** Жлуктенко Ю. О. Українсько-англійські міжмовні відносини. – К.: Вид-во КДУ, 1964.
- Жоль 1990:** Жоль К. К. Язык как практическое сознание. – К.: Вища школа, 1990.
- Закирьянов 1981:** Закирьянов К. З. Двуязычие и интерференция. – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1984.

- Заседатель 1974:** Заседатель В. Г. Проблемы языковых контактов. – Ужгород: Ужгород. ГУ, 1974.
- Зимовець 1997:** Зимовець Г. В. Міжмовна інтерференція в умовах контактного білінгвізму (на матеріалі мови української діаспори) – Авторефер. дис. ... канд. філол. наук: – К., 1997.
- Истрин 1965:** Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. – М.: Наука, 1965.
- Карлинский 1978:** Карлинский А. Е. О двух типах проявления взаимодействия языков // Психологические и лингвистические аспекты проблемы языковых контактов. – Калинин: Калинин. ун-т, 1978. – С. 111–119.
- Карлинский 1980:** Карлинский А. Е. Основы теории взаимодействия языков и проблема интерференции. – Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 1980.
- Карлинский 1984:** Карлинский А. Е. Проблемы теории языковых контактов // Языковые контакты и интерференция. – Алма-Ата: Изд-во КазГУ, 1984. – С. 3–13.
- Карлинский 1989:** Карлинский А. Е. Экспериментальное изучение лексической интерференции в прикладных целях // Сравнительно-сопоставительное изучение языка и интерференция. – Алма-Ата: Изд-во КазГУ, 1989. – С. 51–60.
- Каскевич Еловков 1983:** Каскевич В. Б., Еловков Д. И. Типологические и ареальные аспекты в анализе фонологической структуры кхмерского языка // Генетические, ареальные и типологические связи языков Азии. – М.: Наука, 1983. – С. 158–169.
- Киселева 1987:** Киселева Л. Н. Арабское согласованное определение в современном языке дари // Ирано-афразийские языковые контакты. – М.: Наука, 1987. – С. 80–87.
- Климов 1983:** Климов Г. А. Вопросы генетических, типологических и ареальных взаимоотношений кавказских языков // Генетические, ареальные и типологические связи языков Азии. – М.: Наука, 1983. – С. 34–41.
- Кнуров 1983:** Кнуров Ю. А. Английский язык в политике и идеологии развивающихся стран Африки (английский язык в Эфиопии). – Автореф. дис. канд. філол. наук. – К.: КГУ, 1983.
- Колшанский 1990:** Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990.
- Косериу 1963:** Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – Вып.3. – С. 143–343.
- Ларин 1977:** Ларин Б. А. О лингвистическом изучении города // История русского языка и общее языкознание. – М.: Просвещение, 1977. – С. 175–189.

- Линник 1989:** Линник Т. Г. Проблемы языкового заимствования // Языковые ситуации и взаимодействие языков. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 76–133.
- Лукашанец 1990:** Лукашанец А. А. Особенности грамматической интерференции в условиях близкородственного двуязычия // Грамматическая интерференция в условиях национально-русского двуязычия. – М.: Наука, 1990. – С. 120–127.
- Маковский 1960:** Маковский М. М. К проблеме так называемой «интернациональной» лексики // Вопросы языкознания. – 1961. – № 1. – С. 44–51.
- Маковский 1971:** Маковский М. М. Теория лексической аттракции. – М.: Наука, 1971.
- Март 1929:** Март Н. Я. Актуальные проблемы и очередные задачи яфетической теории. – М.: Изд-во коммунистической академии, 1929.
- Март 1987:** Март Н. Я. Баскско-кавказские лексические параллели. – Тбилиси: Мецниереба, 1987.
- Мейе 1964:** Мейе А. Ведение в сравнительное изучение индоевропейских языков // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – Часть I. – М.: Изд-во Просвещение, 1964. – С. 416–439.
- Меновщиков 1964:** Меновщиков Г. А. К вопросу о проницаемости грамматического строя языка // Вопросы языкознания. – 1964. – № 5. – С. 100–106.
- Меньшова 1995:** Меньшова Е. В. Отношение носителей русского языка к новым заимствованным словам // Этническое и языковое самосознание. – М.: Институт народов России, 1995. – С. 99.
- Меркене 1990:** Меркене Н. Межъязыковая интерференция в русской речи студентов-литовцев // Грамматическая интерференция в условиях национально-русского двуязычия. – М.: Наука, 1990. – С. 193–204.
- Михайлов 1972:** Михайлов М. М. Двуязычие и взаимодействие языков // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 197–204.
- Муромцева 1985:** Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Харків: Вид-во при ХДУ Видавничого об'єднання «Вища школа», 1985.
- Мусин 1991:** Мусин И. Х. Проблемы билингвизма в советской и зарубежной лингвистике // Русский язык в СССР. – 1991. – № 2. – С. 3–7.
- Оглоблин 1983:** Оглоблин А. К. О языковых контактах в яванском ареале // Генетические, ареальные и типологические связи языков Азии. – М.: Наука, 1983. – С. 115–130.

- Оранский 1983:** Оранский И. М. Из области индоиранских лексических контактов // Генетические, ареальные и типологические связи языков Азии. – М.: Наука, 1983. – С. 139–148.
- Очерки 1989:** Очерки языковой практики в Киргизии. Фрунзе: Илим, 1989.
- Панфилов 1970:** Панфилов В. З. Взаимодействие языков при двуязычии с точки зрения взаимоотношения языка и мышления // Известия АН СССР. – Серия литературы и языка. – 1970. – Т. XXIX. – № 3. – С. 203–209.
- Панфилов 1972:** Панфилов В. З. Взаимоотношения категорий языка и мышления при двуязычии // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 103–111.
- Пауль 1960:** Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960.
- Познякова 1995:** Познякова Т. Ю. Русский язык в полинациональном пространстве и среди полинациональных языков мира // Этническое и языковое самосознание. – М.: Институт народов России, 1995. – С. 121–122.
- Поливанов 1931а:** Поливанов Е. Д. Основные формы графической революции в турецких письменностях СССР // За марксистское языкознание. – М.: Федерация, 1931. – С. 95–116.
- Поливанов 1931б:** Поливанов Е. Д. О фонетических признаках социально-групповых диалектов в частности русского стандартного языка // За марксистское языкознание. – М.: Федерация, 1931. – С. 117–138.
- Поливанов 1931в:** Поливанов Е. Д. Стук по благу // За марксистское языкознание. – М.: Федерация, 1931. – С. 152–160.
- Потебня 1880:** Потебня А. А. Рецензия на «Народные песни галицкой и угорской Руси» // Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова. Санктпетербург, 1880. – С. 64–152.
- Потебня 1992:** Потебня А. А. Язык и народность // О. О. Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація. – Нью-Йорк: Українська вільна академія у С.Ш.А., 1992. – С. 77–114.
- Пути 1979:** Пути развития национально-русского двуязычия в нерусских школах РСФСР. – М.: Наука, 1979.
- Радзівєвська 1999:** Радзівєвська Т. В. Процес текстотворення у білінгвістичній мовній ситуації (лінгвокультурологічний аспект) // Slavia Orientalis. – 1999. – XLVIII, № 3. – С. 449–61.
- Радзівєвська 2003:** Радзівєвська Т. В. До проблеми вивчення сучасних мовних контактів (англійська мова і молодіжне спілкування в Україні) // Вісник Київського лінгвістичного університету. – Сер. Філологія. – 2003. – Т. 6, № 1. – С. 25–35.

- Раск 1964:** Раск Р. Исследования в области древнесеверного языка или происхождение исландского языка // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – Часть 1. – М.: Изд-во Просвещение, 1964. – С. 40–51.
- Ревзин 1969:** Ревзин И. И. О синхронной точке зрения в теории славяно-германских контактов // Типология и взаимодействие славянских и германских языков. – Минск: Наука и техника, 1969. – С. 53–67.
- Ризванюк 1973:** Ризванюк С. О. Українська мова в Аргентині // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 30–35.
- Розенцвейг 1963:** Розенцвейг В. Ю. О языковых контактах // Вопросы языкознания. – 1963. – № 1. – С. 57–66.
- Розенцвейг 1964:** Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты и преподавание языков // Русский язык в национальной школе. – 1964. – № 4. – С. 11–19.
- Розенцвейг 1972а:** Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика. – Л.: Наука, 1972.
- Розенцвейг 1972б:** Розенцвейг В. Ю. Основные вопросы теории языковых контактов // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. – Вып. 6. – С. 9–10.
- Рот 1973:** Рот А. М. Венгерско-восточнославянские языковые контакты. – Будапешт: Akademiai Kiadó, 1973.
- Рот 1972:** Рот А. М. Вопросы билингвизма // Acta linguistica Academiae scientiarum Hungaricae. – 1972. – XXII, f. 1-2. – С. 47–94.
- Русанівський Цілуйко 1966:** Русанівський В. М., Цілуйко К. К. Типи мовних контактів і методи їх вивчення // Методологічні питання мовознавства. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 134–145.
- Рыбалкин 1990:** Рыбалкин В. С. Арабская лексикографическая традиция. – К.: Наукова думка, 1990.
- Рыбалкин 1987:** Рыбалкин В. С. Персидские заимствования в словаре Абу Наср Исма'Ила Ал-Джаухари «Тадж Ал-Луга Ва Сихах Ал-'Арабийя» («Венец языка и правильность арабского языка») // Ирано-афразийские языковые контакты. – М.: Наука, 1987. – С. 133–138.
- Саплин 1991:** Саплин Ю. Ю. Внутрішні і зовнішні чинники білінгвістичної взаємодії лексики // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 42–49.
- Семчинський 1974:** Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. – К.: Вища школа, 1974.
- Сепир 1993:** Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи // Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – С. 26–203.
- Серебренников 1955:** Серебренников Б. А. О взаимодействии языков // Вопросы языкознания. – 1955. – № 1. – С. 7–25.
- Серебренников 1956:** Серебренников Б. А. Проблема субстрата // Доклады

- и сообщения Института языкознания АН СССР. – IX, 1956. – С. 33–56.
- Системность 1985:** Системность внутриязыковых и межъязыковых отношений: Сб. науч. тр. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1985.
- Сміт 1994:** Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994.
- Современное 1983:** Современное зарубежное языкознание. – К.: Наукова думка, 1983.
- Срезневский 1959:** Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959.
- Супрун 1969:** Супрун А. Е. О немецком влиянии на числительные в некоторых славянских языках // Типология и взаимодействие славянских и германских языков. – Минск: Наука и техника, 1969. – С. 124–134.
- Супрун Кліменка 1982:** Супрун А. Я. Кліменка Г. П. Некаторыя псіхалінгвістычныя асаблівасці беларуска-рускага двухмоўя // Пытанні білінгвізму і узаемадзеяння моў. – Мінск: Наука і тэхніка, 1982. – С. 76–105.
- Ткаченко В. А. 1989:** Ткаченко В. А. Теоретические и практические аспекты калькирования // Языковые ситуации и взаимодействие языков. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 178–191.
- Ткаченко О. Б. 1971:** Ткаченко О. Б. Питання міжмовних контактів і деякі тенденції їх висвітлення в зарубіжному мовознавстві // Мовознавство. – 1971. – № 4. – С. 3–15.
- Ткаченко О. Б. 1989:** Ткаченко О. Б. Очерки теории языкового субстрата. – К.: Наукова думка, 1989.
- Уралов 1987:** Уралов Х. У. Арабские заимствования в технической терминологии современного языка дари Афганистана // Ирано-афразийские языковые контакты. – М.: Наука, 1987. – С. 143–146.
- Филин 1972:** Филин Ф. П. Современное общественное развитие и проблемы двуязычия // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 13–25.
- Функционирование 1981:** Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении. – К.: Наукова думка, 1981.
- Хауген 1972а:** Хауген Э. Языковой контакт // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. – Вып. 6. – С. 61–80.
- Хауген 1972б:** Хауген Э. Проблемы двуязычного описания // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. – Вып. 6. – С. 277–289.
- Хромов 1987:** Хромов А. Л. Арабская лексика как средство тайноречия в средневековых ираноязычных аргос // Ирано-афразийские языковые контакты. – М.: Наука, 1987. – С. 147–149.
- Чемес 1983а:** Чемес В. Ф. Зміни в семантиці слова внаслідок міжмовної взаємодії // Українське мовознавство. – 1983. – № 11. – С. 21–25.

- Чемес 1983б:** Чемес В.Ф. Інтерференційні явища у синтаксисі літературної мови, що функціонує в іншомовному середовищі // Мовознавство. – 1983. – №4. – С. 66–68.
- Чемес 1986:** Чемес В.Ф. Функционирование литературного языка в иноязычной среде // Авторефер. дис. ... канд. филол. наук: – К., 1986.
- Чердниченко 1983:** Чердниченко А.И. Язык и общество в политике и идеологии развивающихся стран Африки. – К.: Вища школа, 1983.
- Шарадзенидзе 1983:** Шарадзенидзе Т.С. Изучение конвергенции языков и языковые союзы // Генетические, ареальные и типологические связи языков Азии. – М.: Наука, 1983. – С. 69–79.
- Шумарова 2000:** Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. – К.: Видавничий центр КЛДУ, 2000.
- Шухардт 1950:** Шухардт Г.К вопросу о языковом смешении // Избранные статьи по языкознанию. – М.: Изд-во ин. лит., 1950. – С. 174–184.
- Щерба 1974:** Щерба Л.В. О понятии смешения языков // Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 60–74.
- Эрвин-Трип 1975:** Эрвин-Трипп С.М. Язык. Тема. Слушатель. Анализ взаимодействия // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1975. – Вып. 7. – С. 336–362.
- Языковые 1984:** Языковые контакты и интерференция: Сб. науч. тр. – Алмата: Изд-во КазГУ, 1984.
- Яковлев 1995:** Яковлев А.В. О структурном изменении в этноязыковом самосознании африканерства в посттоталитарных обществах ЮАР и Намибии // Этническое и языковое самосознание. – М.: Институт народов России, 1995. – С. 170–171.
- Ярцева 1978:** Ярцева В.Н. Межъязыковые контакты и стилистическая система языка // Проблемы общего и германского языкознания. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – С. 14–25.
- Arens 1955:** Arens H. Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. – Freiburg: Verlag K.Alber, 1955.
- Ben-Zeev 1977:** Ben-Zeev S. Mechanisms by which Childhood Bilingualism Affects Understanding of Language and Cognitive Structures // Bilingualism. Pshychological, Social and Educational Implications. – N.Y.: Academic Press, 1977. – P.29–55.
- Bloomfield 1984:** Bloomfield L. Language. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 1984.
- Carstensen 1965:** Carstensen B. Englische Einflüsse auf die Deutsche Sprache nach 1945. – Heidelberg: Winter Universitätsverlag, 1965.
- Danchev 1986:** Danchev A. The English Element in Bulgarien // English in

- Contact with other Languages. – Budapest: Akademia Kiadó, 1986. – P. 7–24.
- Filipović 1986:** Filipović R. Research Guidelines for Analysing Anglicisms in Serbo-Croatian // English in Contact with other Languages. – Budapest: Akademia Kiadó, 1986. – P.333–345.
- Genesee 1977:** Genesee F. Summary and Discussion // Bilingualism. Psychological, Social and Educational Implications. – N.Y.: Academic Press, 1977. – P. 147–161.
- Haugen 1972:** Haugen E. The Ecology of Language. Stanford: Stanford University Press, 1972.
- Haugen 1973:** Haugen E. Bilingualism, Language Contact and Immigrant Languages in the United States: A Research Report // Current Trends in Linguistics. – 1973. – V. 10. – P. 505–591.
- Haugen 1977:** Haugen E. Norm and Deviation in Bilingual Communities // Bilingualism. Psychological, social and educational implications. – N. Y.: Academy Press, 1977. – P. 91–101.
- Jespersen 1934:** Jespersen O. Language. Its nature, development and origin. – London: George Allen and Unwin ltd; New York: Henry holt and Company, 1934.
- Juhász 1970:** Juhász J. Probleme der Interferenz. – Budapest: Akademiai Kiadó, 1970.
- Köhler 1975:** Köhler F. Zwischensprachliche Interferenzen. –Tübingen: Beitrage zur Linguistik, 1975.
- Lambert 1977:** Lambert W. E. The Effects of Bilingualism on the Individual. Cognitive and Sociocultural Consequences // Bilingualism. Psychological, Social and Educational Implications. – N.Y.: Academic Press, 1977. – P. 15–28.
- Lehmann 1992:** Lehmann W. P. Historical linguistics. London and New York: Routledge, 1992.
- Nelde 1986:** Nelde P.H. Language Contact as a Language Conflict // Change in language and literature. – Budapest: Akademiai Kiadó, 1986. – P.281–282.
- Perecman 1989:** Perecman E. Language Processing in the Bilingual // Bilingual across the Lifespan. – Cambridge: Cambridge UP, 1989. – P.227–244.
- Poplack Wheeler Westwood 1989:** Poplack S, Wheeler S., Westwood A. Distinguishing language contact phenomena // Bilingualism across the lifespan. – Cambridge: Cambridge UP, 1989. – P.132–154.
- Preston 1989:** Preston D. Sociolinguistics and Second Language Acquisition. – Oxford.: Basil Blackwell, 1989.
- Rot 1986:** Rot S. English in Contact with Hungarian // English in Contact with other Languages. – Budapest: Akademiai Kiadó, 1986. – P.207–230.

- Schönfelder 1956:** Schönfelder K.-H. Probleme der Volker und Sprachmischung. – Haale: Veb Max Niemeyer Verlag, 1956.
- Sharwood Smith 1989:** Sharwood Smith M. Crosslinguistic Influence in Language Loss // Bilingualism across the Lifespan. Cambridge: Cambridge UP, 1989. – P. 185–201.
- Studies 1969:** Studies in Multilingualism. – Leiden: J. Brill, 1969.
- Surdučki 1978:** Surdučki M. Srpskohrvatski i engleski u kontaktu. – Novi Sad: Matica srpska, 1978.
- Szydłowska-Ceglowa 1988:** Szydłowska-Ceglowa B. Studije jezykoznavcze nad pamietnikami emigrantów. – Warszawa – Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1988.
- Taylor 1977:** Taylor M. D. Bilingualism and Intergroup Relations // Bilingualism. Pshychological, Social and Educational Implications. – N.Y.: Academic Press, 1977. – P. 67–77.
- Yorio 1989:** Yorio C.A. Idiomaticity as an indicator of second language proficiency // Bilingualism across the Lifespan. Cambridge: Cambridge UP, 1989. – P. 55–72.
- Z badań 1981:** Z badań nad językiem polskim środowisk emigracyjnych. – Wrocław – Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1981.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

**МОВА І КУЛЬТУРА: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ЛІНГВОСЕМІОТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ
ТРАДИЦІЙНОЇ НАРОДНОЇ МОДЕЛІ СВІТУ
ЗА ДАНИМИ ПАРЕМІЙ КАЛЕНДАРНОГО ЦИКЛУ**

Вступ

Паремії, або прислів'я, являють собою істотний складник духовної культури народу (гр. *παροιμία* означає «прислів'я, приказка», а в мові Нового заповіту ще й «притча» [Дворецкий 1958, 2: 1264]; термін часом уживається й щодо інших мікротекстуальних фольклорних жанрів). Паремійним фразеологічним мікротекстам належить важлива роль серед інших фольклорних жанрів і взагалі поміж тих текстів, які функціонують у людському суспільстві (про фразеологію як таку в цьому плані див. [Телия 2004]). Справді, за умов неписьменності чи обмеженого використання писемної мови саме вони відігравали (а за наявності подібних обставин і надалі продовжують відігравати) функцію фіксації, збереження та розповсюдження інформації, життєво важливої для існування як окремої людини, так і того етносоціуму, до якого ця людина належить. Ознайомлення з автентичним (тобто штучно не спрепарованим, тим більше не фальсифікованим) паремійним матеріалом дає відчуття справжнього, реального контакту з духом і ментальністю етнічного середовища їхнього побутування й активного використання, із тим, що, здавалося б, уже навіки відійшло до минулого. Зафіксована у прислів'ях етнічна ментальність і притаманні їй мовні образи світу вражають своїм обсягом і різнобарвним багатством, складністю, різноманітністю й навіть суперечливістю, поєднуючи в собі «святе» й «грішне», «небесне» й «світське», простираючись від темних глибин до духовних вершин людського існування. Часом затемненість, непрозорість цих образів постає з позиції сучасних уявлень як особлива «поетичність», а їхня явна архаїчність – як «контрверсійна» або ж навіть політично некоректна й відтак цілковито неприйнятна для некритичного використання в сучасному суспільному дискурсі. Унаслідок цього паремійна картина народного життя відрізняється від тих його спрощених картин, що їх ми знаходимо деінде, зокрема, в ідеологічно скоригованих наукових чи художньо-літературних текстах. У цьому зв'язку можна сказати, що прислів'я як фразеологічні мікротексти знаходяться на межі між первинною моделюючою системою, якою є мова (у якій вони належать до лексико-фразеологічної системи, перехідної між лексикою та синтаксисом), і тими різноманітними вторинними семіотичними системами й породжуваними ними культурними текстами, які виникають на її ґрунті.

Об'єктом нинішньої розвідки є народні прислів'я календарної тематики, тобто ті, у яких ідеться про циклічні події природного й суспільного довкілля, більш або менш регулярно повторювані в межах річного інтервалу. Далі ми спеціально зупинимося на питанні про те, що являє собою народний календар. Однак уже на самому початку видається вартим зауважити, що з семіотичного погляду народний календар є вторинною знаковою породжуючою моделлю, завдання якої полягає в наступному: ця модель членує часовий інтервал у межах річного циклу на більші та менші відрізки – це по-перше; і, по-друге, вона приписує вичленовуванім у межах цього річного інтервалу відріzkам часу той або інший смисл. Робить це вона у той спосіб, що цим відріzkам ставляться у відповідність різні події чи ситуації – різні, але неодмінно пов'язані з кругообертанням пір року (це можуть бути події метеорологічні, фенологічні, тобто ті, що мають відношення до періодичних змін у живій природі, а також соціальні, зокрема, господарчі).

Завданням цієї розвідки є показати, яким чином відповідний паремійний матеріал може досліджуватись із метою виявлення та аналізу зафіксованої в ньому моделі світу із властивим їй історичним підґрунтям, а також зі специфічно властивими їй закономірностями устрою й функціонування. Висвітлюючи устрій цієї моделі, ми заново, із точки зору сучасної науки прочитаємо те послання, що його безіменні творці цих паремійних мікротекстів заклали в них. Але таке висвітлення й прочитання становить не лише вузько науковий інтерес; збагачуючи наші уявлення про те, яке довкілля оточувало наших предків, яким і як вони його бачили й осмислювали, студії в цій галузі розкривають численні й значною мірою ще й досі живі зв'язки, які пронизують й організують традиційну народну картину світу. Таким чином, повторне введення, але вже на істотно іншому рівні, паремійних мікротекстів до суспільного дискурсу збагачує цей останній, зокрема, у плані його можливостей рефлексії, самопізнання, самоусвідомлення й самооцінки, виявлення глибинних витоків своїх позитивних і негативних властивостей, як також і таких його рис, що залишаються ним самим непоміченими і відтак нібито неіснуючими.

Отже, метою студій у цьому напрямку є, кажучи словами М. Рильського, «народу скарб – народові вернути». При цьому, підкреслимо ще раз, треба тут сприймати такі окреслення, як «скарб» чи «перлини народної мудрості» *cum grano salis*, слід усвідомлювати не лише неоціненність цього скарбу а й згаданий вище складний характер його змісту, адекватне прочитання й витлумачення якого потребує наукового аналізу й оцінки. Водночас при цьому слід бути й максимально обережним у тому плані, щоб не змішати досліджуване і той науковий апарат, що здійснює дослідження, тобто щоб

не перенести риси, властиві виключно моделі аналізу, безпосередньо у площину аналізованого за її допомогою фактичного матеріалу.

З огляду на вимушену обмеженість обсягу цієї розвідки, ми зосередимося на розгляді таких проблем. Спершу ми дамо характеристику календарним прислів'ям як складнику народної, зокрема, народно-календарної моделі світу. Далі ми зупинимося на деяких смислових і формальних (формально-граматичних) рисах будови прислів'їв цього типу, спеціальну увагу приділяючи питанню про відображення у цій будові різних моделей структуризації річного інтервалу та з'ясуванню того, якими є мовна і культурно-історична сторони цих моделей. Оскільки ж важливою функцією календарних прислів'їв була функція передбачення подій у природному довіклілі і відповідної організації діяльності етносоціуму, то у кінцевому підрозділі буде висвітлено той семіотичний механізм, який лежить у основі т. зв. прогностичних прислів'їв.

1. КАЛЕНДАРНІ ПРИСЛІВ'Я У НАРОДНІЙ МОДЕЛІ СВІТУ

Поняття народного календаря є складним. Згідно з одним із його визначень, яке належить білоруському дослідникові М. П. Антропову, народний календар є «системою закріплених у народній свідомості постійних та рухомих дат, яка склалася в давнину і становить важливий орієнтир усього кола ритуальної поведінки в межах річного, сезонного, тижневого та добового циклів, а також основою приуроченості певних дат сільськогосподарських робіт» [Антропаў 1989: 254] (це визначення можна порівняти з іншими, які більшою чи меншою мірою є орієнтованими лише на той аспект народного календаря, котрий безпосередньо співвідноситься саме з вимірюванням часу; див., приміром, [Кравців 1995; Златковская 1983: 24-38; СЭПТФ 1991: 53]). Виходячи з прийнятої в цій праці точки зору, до сказаного можна додати, що народний (або традиційний, аграрний, сільськогосподарський) календар становить, крім того, ще й сукупність щорічно повторюваних (бодай потенціально) господарських дій і звичаїв, а також обрядів (тобто дій ритуального характеру), які є пов'язаними з чергуванням пір року й можуть у свою чергу впливати на події родинного та громадського життя (приміром, в українському селі весілля гуляли й вечорниці влаштовували після закінчення сільськогосподарських польових робіт). Є підстави розглядати народний календар як сільськогосподарський чи сільський *rag excellence*, тобто такий, що був співвіднесений у своєму існуванні саме з сільським, а не міським населенням, хоча можна також уявити й існування такого календаря в умовах етносоціуму, для якого основним видом господарчої діяльності є не аграрна, а якась інша сезонна діяльність, приміром, риболовство чи полювання. У

кожному разі необхідною умовою для виникнення й існування народного календаря в його власне господарчому аспекті видається наявність тісних і навіть життєво важливих взаємовідносин між господарюванням, з одного боку, та, з іншого, явищами й подіями природного довкілля, які мають саме календарний, тобто сезонний і, відтак, більш чи менш регулярно повторюваний характер і є здатними більш чи менш істотним чином впливати на наслідки цього господарювання (у зв'язку з осмисленням часової семантики через призму метеорологічних явищ див. [Яворская 1997], де автор, зокрема, реконструє модель смислової еволюції «погода» – «випадок» – «час»).

Серед подій та явищ, фіксованих у межах календарного циклу, доцільно розмежовувати: 1) ті з них, які своїм джерелом мають саме природне довкілля й відтак не підлягають регуляції з боку людини, яка може їх лише передбачати, прогнозувати, але не здатна втручатися в їхній перебіг та результати; 2) ті події календарного характеру, які здійснюються людиною або залежать від її діяльності чи втручання; вони, відтак, можуть оцінюватися в позитивному чи негативному плані як доцільні, необхідні чи, навпаки, як непотрібні чи шкідливі. Крім того, такі події можуть мати не лише господарський, а й соціально- чи навіть інтимно-побутовий характер.

Говорячи про суб'єктивно регульовані дії, що включають і різного роду методи впливу на довкілля, фахівці розрізняють, з одного боку, *звичаї*, а з іншого, *ритуали*, розуміючи під останніми такі обрядові події, які мають певне символічне значення, що може бути вже й не зрозумілим для виконавців, здійснюючись виключно за традицією [Токарев–Гроздова–Златковская 1973: 5-6]. Є, однак, причини вважати, що це розрізнення у своєму об'єктивному прояві є явищем вторинним, пов'язаним із відмиранням у народній свідомості тих чи інших уявлень та вірувань; свого ж часу, коли ці уявлення та вірування були живими, різниця між звичаями та ритуалами, якщо вона й була в реальності, то пролягала все ж у суттєво іншій площині, оскільки ритуали для архаїчної свідомості мали не умовно-символічний, а, навпаки, цілком «природно» вмотивований і життєво необхідний характер. У цьому плані показовим є наведений у збірці М. Номиса (із посиланням на М. Максимовича) текст замовляння при висаджуванні капусти: *«Дай же Боже, час добрий, щоб моя капусточка приймалась і в головки складалась (примовляють за першою розсадиною, на Івана Головатого, 25 травня, держучи її в руці)! Щоб моя капусточка була з кореня коренистая, і з листу головистая (голову собі обіймаючи і б'ючи у поли)! Щоб не росла високо, а росла широко (присідаючи)! Щоб була туга, як коліно! (посидівши і придавивши коліном)! Щоб була туга, як камінець, головата, як горшок, а біла, як платок (посадивши вже розсаду, накривши її горшком, на горшок поклавши*

камінця, а поверху білу хустку)!» [Номис 1993: 49]. Ясно, що виголошення цього примовляння й здійснення відповідних супутніх дій було таким само істотним і, додамо, мотиваційно прозорим у змістовому аспекті компонентом господарчого процесу, як і власне висаджування розсади. Природно вбачати джерела подібних ритуальних дій, зумовленість їхнього сенсу в архайчному (міфологічному) мисленні, хоча принагідно зауважимо, що певні звичаєві дії (такі, приміром, як обрізання хлопчиків у деяких релігійно-культурних традиціях) могли мати, поряд із міфологічно чи релігійно санкціонованим ритуальним значенням, також і відмінне від нього об'єктивно-світське підґрунтя. Цікаво зазначити, що серед прислів'їв народно-календарного циклу, які були доступні нам, немає, наскільки можна судити, таких, що б містили згадки про застосування певних ритуальних (із сучасного погляду) дій, котрі могли б уплинути на стан речей у природному довіклілі.

Таким чином, народний календар – це не що інше, як одна з форм існування того, що називають моделлю світу, тобто знакової системи, котра існує в колективній пам'яті (свідомості) етносу (точніше, етносоціуму) як у своїй організованій формі (зокрема – і передовсім – хронологічно впорядкована в межах річного інтервалу) сума знань про природне та соціальне довіклілля відповідної людської спільноти, про події, що в цьому довіклілі відбуваються, і про час, коли вони відбуваються, охоплюючи також і сукупність норм і правил, що регулюють поведінку етносу в межах зазначеного циклу. Відповідним чином ця модель поділяється на прескриптивну й прогностично-дескриптивну частини. Крім того, як це має місце й у стосунку до інших знакових систем, народний календар існує в іще двох аспектах. Сукупність згаданих дій і подій різного характеру (власне природного, а також виробничого, господарчого, громадського чи родинно-особистого), пов'язаних із чергуванням різних циклів (річного, сезонного, місячного, а також тижневого та добового) і відтак більш чи менш періодично (реально чи потенціально) повторюваних є зовнішньою, феноменологічною стороною народного календаря. Із семіотичного погляду ці дії та події становлять корпус циклічно реалізованих культурних, а також і природних (але в той чи інший спосіб культурно адаптованих чи взагалі культурно релевантних) «текстів», що їх породжує календарна модель світу; іншим наслідком діяльності цієї генеруючої моделі є породження нею смислів (сенсів), приписуваних таким текстам.

Зі сказаного вище випливає, що важливим компонентом народного календаря є його мовна (і, у загальнішому сенсі, знакова) складова, яка, однак, по-різному співвідноситься з двома названими аспектами народного календаря, феноменологічним (його тут можна було б назвати також акціональним, чи діяльним) та модельним. У діяльній вимірі ця мовна

складова виявляється в реалізації замовлянь (подібних наведеному вище), а також у традиційних календарно пов'язаних обрядових чи ритуальних формулах (таких як привітання на Різдво чи Великдень, прохання колядників на Святвечір, висловлювання, якими супроводжувався початок чи закінчення певних сезонних дій тощо), текстах відповідних обрядових пісень (веснянок, гаївок, щедрівок, колядок) і под. Що ж до другого, модельного (чи метатекстово-системного – у стосунку до згаданих вище діяльнісних й узагалі феноменологічних «текстів») виміру народного календаря, то тут його мовна складова маніфестується у вигляді більш-менш сталого (і, відтак, онтологічно невизначеного внаслідок цієї своєї засадничої варіативності) корпусу паремійних фразеологічних мікротекстів, які реалізуються принагідно, у «потрібний момент», в усному вигляді (про прислів'я як текст, що складається з одного речення, див. [Szpila 1999]; пор. [Schulze-Busacker 1984]). У своєму змісті ці фразеологізми в більш або менш усталеному вигляді узагальнюють події сільськогосподарського року, а також пов'язані з ним події родинного та громадського життя, різні прикмети метеорологічного, біологічного, астрономічного та іншого порядку тощо. Можна, очевидно, твердити, що тематично цей паремійний складник народно-календарної моделі світу не являє собою цілковитого змістового корелята подій, охоплених усіма згаданими «текстами», котрі функціонують у межах народного календаря в його об'єктивно-діяльнісному аспекті: можна в цілому припускати, що кожен із названих мовних аспектів народно-календарної моделі світу відповідає за «свою» ділянку природного (тобто як власне природного, так і охоплюваного людською діяльністю) й суспільного довкілля, так що, приміром, календарні прислів'я мають свою тематику й ілюкутивну спрямованість, а календарно-ритуальні замовляння – свою.

Ще однією істотною рисою мовного складника згаданої моделі є його хронологічна стратифікованість, тобто наявність у ньому шарів різної часової (відповідно культурно-історичної – погансько-міфологічної та християнсько-релігійної) віднесеності, а також і закодований характер певних його фрагментів, співвіднесених із такими (мовно-)культурними кодами, зміст яких став уже непрозорим для носіїв цієї моделі [Єрмоленко: 1995: 45; Єрмоленко та ін. 1998: 15].

2. СМИСЛОВА І ГРАМАТИЧНА БУДОВА КАЛЕНДАРНИХ ПАРЕМІЙ

Відповідно до загального характеру змісту календарних паремій їхня принципова пропозиційна структура може бути представлена як така, що складається із двох основних компонентів: 1) позначення певного стану речей (фактографічний компонент); 2) часовий календарний маркер (хронологічний

компонент), який співвідносить згаданий стан речей із певним більшим або меншим проміжком часу в межах календарного циклу (склад лексичних одиниць, які виконують функцію темпорального маркування, розглядається в наступному розділі). Узяті разом, ці два елементарні компоненти складають структуру тієї окремої мікромоделі світу, якою є кожне календарне прислів'я. На поверхнево-синтаксичному рівні ця елементарна структура отримує мовне вираження, а, отже, і витлумачення, яке конкретизує, а часом і деталізує її. Природно, що у формально-синтаксичному плані дана структура реалізується здебільшого як речення: укр. *На Новий рік прибавилось дня на заячий скік* [Номис 1993: 63]; *На Богоявленський празник стріляють – очищеніє од гріх миру извіщають* [тж, із посиланням на Климентія Зиновієва]; *На Стрітення зима з літом стрічаються* [тж]; італ. *Befania tutte le feste manda via, e Santa Maria tutte le ravvia* «Бефанія (Богоявлення) проганяє всі свята, а св. Марія всі їх повертає» [Красновская 1973: 28]; франц. *La Toussaint venue, quitte la charrue* «Як прийшов день Усіх святих, кидай плуга» [Покровская 1973: 33]. Похідним різновидом основної пропозиційної схеми календарних паремій є її ускладнений варіант, у якому поєднуються дві або більше елементарні структури: укр. *Прийшов Петро – вирвав листок, прийшов Ілля – вирвав і два; а прийшов Спас – бери рукавиці про запас* [Номис 1993: 60], *Спасівка – ласівка, а Петрівка – голодівка* [тж: 61]; франц. *À la Sainte-Catherine l'hiver s'achemine, à la Saint-André il est acheminé* «На св. Катерину зима рушає в путь, на св. Андрія вона вже прийшла» [Покровская 1973: 34]; нім. *Kathe stellt daz Tanze ein, du must im Stall beim Viehe sein* «Кате припиняє танці, ти маєш бути у хліву біля худоби» [Филимонова 1973: 139] (мається на увазі день великомучениці Катерини). При цьому між зіставленими в таких прислів'ях темпорально маркованими станами речей можуть мати місце різні стосунки; наприклад, такі, як у щойно наведених прикладах, де зіставлені стани речей поєднуються відношеннями часового слідування, а з формально-синтаксичного погляду вони реалізуються складносурядними структурами. Але можливими є й складнопідрядні (часом лише на глибинному рівні) конструкції, які застосовуються для передачі умовно-наслідкових стосунків між кількома різночасовими станами речей: укр. *Сухий марець, мокрий май – буде жито коби (якби) гай* [Номис 1993: 59] (цікаво, що поряд наводиться варіант, у якому вже сухий травень є запорукою урожаю: укр. *Як мокрий в апрель, а сухий май, то буде в клунях рай*); *Як піде дощ на Юр'я, то буде хліб і в дурня* [тж], *Який день на Благівіщення, такий і на Великдень* [тж: 57]; австр.-нім. діал. *Brinngt Allerheiligen oan Winter, bringt Martini oan Summer* «(Якщо) день Усіх святих (2.11) приносить зиму (зимову погоду), (то) Мартин (11.11), приносить літо (тобто відлигу)» [Листова 1973: 164].

Календарне темпоральне маркування в цих останніх утвореннях буває різним: або експліцитним у кожній складовій пропозиції (як в останньому прикладі), або ж експліцитним лише в тій, що виражає перший за порядком стан (чи стани) речей, а в наступній – імпліцитним, пор. також: укр. *Як випадуть у маї три дощі добрих, то дадуть хліба на три годи* [Номис 1993: 59] (іншими словами, якщо в травні буде три дощі, то урожаю, який збиратимуть пізніше, вистачить надовго); франц. *Si tu veux avoir du grain, sème ton blé à Saint-Martin* «Якщо хочеш бути з зерном, сій свій хліб на св. Мартина» [Покровская 1973: 33]. Приклади зворотного розподілу імпліцитної та експліцитно вираженої вказівки на календарний час також можна знайти, але вони, очевидно, є нетиповими: рос. *Не хвались, баба, тем, что зелено, а смотри, каков Петров день* (гов. об уборке сена) [ПРН 1958: 886]. У цьому останньому прислів'ї неявно вираженим є й самий умовно-наслідковий стосунок (а точніше, відсутність такого стосунку між доброю весняною травою й зібраним пізніше влітку сіном; пор. у протилежному плані: укр. *Із благовісного теляти (ягняти) добра не ждати* [Номис 1993: 57]; іншими словами: «якщо теля (ягня) народиться на Благовіщення, воно не буде здоровим»).

Часом непряму, приховану вказівку на відповідну дату календаря можна знайти й у пропозиційно простих пареміях, пор.: укр. *Зозуля мандрикою вдавилася* [тж: 61]. Утім, у даному разі непрямо вираженим є не тільки темпоральний маркер, а й співвідносний із ним стан речей; характер цього опосередкованого вираження стає зрозумілим із коментарю, доданого до цього прислів'я укладачем збірки: «Мандрики печуть ік Петру, з борошна, сиру і яєць. Після Петра, чи об Петрі, зозуля перестає кувать, – кажуть, мандрикою вдавилася» [тж]. Отже, вказівка на день поминання св. апостолів Петра й Павла (12 липня н. ст.) дається тут метонімічно (у семіотичних термінах – індексально), через згадку про ритуальний атрибут цього свята, і цей же атрибут, мандрика, виступає тут як джерело метонімічно-індексального міфу, що вказує на причину співвідносного з цим днем явища, котре відбувається в живій природі.

З іншого боку, наявність календарно-хронологічного маркера не завжди є свідченням відповідного характеру прислів'я в цілому: так, наведена Далем у розділі «Месяцеслов» паремія рос. *Худое (шелудивое) порося и в петровки зябнет* [ПРН 1958: 886], очевидно, сюди все ж не належить, а якщо й належить, то суто формально, або, сказати б, за поверхневим, дослівним характером своєї семантики; дослівно в ньому говориться про те, що невдале порося мерзне й у спеку (яка зазвичай буває на Петрівський піст), але це значення, дійсно народно-календарне, є у свою чергу лише внутрішньою формою для

вираження думки про те, що коли щось уже є поганим чи неадекватним, то воно залишається таким і за найсприятливіших умов. Як видається, аналогічним чином є підстави вбачати певне більш загальне значення й у наступній паремії, зафіксованій Климентієм Зиновієвим, де власне календарна семантика виступає як внутрішня форма, відкрита й для позакалендарних інтерпретацій: *Лѣтомъ о(т)грьѣбаю(т) ногами, а в зымѣ брали (б) и рука(ми), да не будет часомъ того часу* [Климентій 1971: 231] (пор. у пізнішій фіксації: *Літом ногою копнеш, а зимою рукою візьмеш* [ЗУПП 2004: 217]). В усталеному народному порівнянні укр. *Благовісний, мов у Петрівку теля* [Грінченко 1958, 1: 70] слово *благовісний* узагалі має значення «божевільний, несповна розуму, скажений», пов'язане зі згаданим вище повір'ям, згідно з яким усе народжене на Благовіщення не буде здоровим. Що ж до відповідного календарного змісту, то він тут є, так би мовити, інкорпорованим у загальний зміст цього усталеного народного порівняння, у якому описуються особливості людської поведінки.

У цьому ж контексті заслуговує на згадку версія виникнення фразеологізму *крутити Веремію* (*Веремія*) за В.В.Німчуком, котрий пов'язує його походження з днем Ієремії (1-го травня за ст. ст., традиційний день сівби ярини), наводячи при цьому цитату з «Української абетки» М.Гатцука (М., 1861): «[травень]. 1. Прор. **А**реми [Ієремії]. Сіўба **А**рини по оранках, **а**ки підн**а**ті з осени на-з**а**б» (с. 92). Коментуючи цю цитату, В.В.Німчук зазначає, що при таких польових роботах в суху погоду вітер міг здійснити пилюку стовпом, крутити нею в вихорах, і про це жартома казали *крутить Веремій (-ія), підняв тил Веремій (-ія)* [Німчук 1982: 67]; як буде показано далі, такий спосіб народно-календарного представлення дій патрона певної дати дійсно є типовим для прислів'їв відповідної тематики, зокрема, тих із них, які зображають метеорологічні особливості.

Таким чином, календарними *sensu stricto* ці та подібні утворення, очевидно, вважати не можна, але значення для вивчення народно-календарної моделі світу в її паремійному вираженні вони все ж мають.

Поряд із розглянутими вище пропозиційними календарно-паремійними структурами, що на поверхневому формально-синтаксичному рівні виступають як речення, джерела фіксують також утворення й іншого граматичного характеру, котрі за своїм змістом та/чи внутрішньою формою є близькими до перших, напр. (у збірці Номиса): укр. *Благовісне яйце (коко)* [Номис 1993: 57]; *Середохресна неділя; Хрести (печуть і їдять хрести, а один сховають, поки пшеницю сіять); Чистий четвер (на Білому тиждні; вранці купуються); Юрова собака (вовк)* [тж: 58]; *Переплавна (або: Права) середа. Преполовеніс; починають купаться; Розгари. На перший день на Клечаних*

святках дівчата плетуть вінки, а на перший день в Петрівку розлітають; Русали (праве те ж, що і Розгари) [тж: 60] і т.д.; пор. також у Даля: рос. *Петровка навозница. Межипарье, междупарье* [ПРН 1958: 886] тощо. Як видно, у семантичному плані такі формації не становлять однорідного класу. Одні з них, такі як *благосісне яйце* чи *Юрова собака*, позначають певні реалії, у той чи інший спосіб пов'язані з певною датою церковного календаря; але, крім того, зв'язок цих сполук із календарною тематикою маніфестується й у тому, що вони, конкретніше, їхній зміст та/або внутрішня форма, виявляються так або інакше пов'язаними з відповідними прислів'ями, пор. уже згадане укр. *Із благосісного теляти добра не ждати* чи *Святий Юр звіра пасе (вовків)* [Номис 1993: 58]. Інші ж приклади (їх переважна більшість) становлять власне народно-календарну номенклатуру, яка здебільшого складається зі словосполук (хоча трапляються також і однослівні позначення). І тут також можна часом здибати співвідносні прислів'я: напр., словом укр. *Паликона* називали день як 24-ого липня (ст. ст.), тобто мчч. Бориса й Гліба, так і 27-ого липня (ст. ст.), тобто вмч. і цілителя Пантелеймона [тж: 61]; великомученика Пантелеймона називали також і *святим Палієм* [Воропай 1991, 1: 235], і в Даля є таке, очевидно, українське, прислів'я: *Кто на Палея (Пантелеймона) работает, у того гроза спалит хлеб* [ПРН 1958: 890].

Ми долучаємо словосполучення й лексеми такого типу до корпусу календарних паремій, хоча як власне прислів'я, так і приказки (тобто паремійні утворення, що мають лише дослівне значення) у мовознавчій літературі часом розглядаються із граматичної точки зору як синтаксичні структури, що неодмінно виступають у формі речення, простого чи складного (див., напр., [ЛЭС 1990: 379, 389]), тобто як предикативні, а не номінативні одиниці (утім, як зазначає автор згаданих статей у «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» В.П. Жуков, у фольклористиці приказку розуміють як образний зворот, що не утворює цілісного речення). У кожному разі є підстави вважати, що наведені й подібні до них одиниці завдяки своєму семантичному характеру здатні функціонувати й у дійсності функціонують як односкладні називні речення з непрямою внутрішньою формою, котра витлумачує зміст, пов'язаний із відповідною датою. З іншого боку, ці та подібні факти дають підстави розглядати паремійний корпус як т. зв. природний клас, тобто як таку категоріальну сукупність одиниць, котра відзначається розмитими межами і нерівномірним розподілом властивих їм ознак.

Говорячи про народно-календарну номенклатуру, слід окремо виділити такі назви дат, як бр. *Аўдоця Вясноўка* (14.03 за н. ст.) [ЗК 1990: 371], *Герасім Грачэўнік* (17.03 за н. ст.) [тж], *Аляксей Цёплы* (30.03 за ст. ст.) [тж: 372], рос. *Василия капельника* (28.02 за ст. ст.) [ПРН 1958: 874], *Евдокии плющици*

(1.03 за ст. ст.) [тж: 875], нім. *Margareth die Wetterfrau* (13.07) «Маргарита-погодниця» [Филимонова 1978: 128] і под.; пор. також деякі народні й канонічні польські назви свят на пошану Пресвятої Богородиці: *Matka Boska Gromniczna* «Громнична Божа Мати» (Oczyszczenie N.M.P. «Очищення Пресвятої Діви Марії» – 2.02), *Matka Boska Jagodna* «Ягідна Божа Мати» (Nawiedzenie N.M.P. «Відвідини Пресвятої Діви Марії» – 2.07), *Matka Boska Roztworna* «Відкрита Божа Мати» (Zwiastowanie N.M.P. «Благовіщення» – 25.03), *Matka Boska Siewna* «Посівна Божа Мати» (Narodzenie N.M.P. «Різдво Пресвятої Діви Марії» – 8.09), *Matka Boska Zielna* «Зільна Божа Мати» (Wniebowzięcie N.M.P. «Внебовзяття Пресвятої Діви Марії» – 15.08) [НКРР 2: 410-416] (пор. і різні суто календарно-світські окреслення *Спаса* як терміна російського народного місяцеслова: *медовый, яблочный* тощо). Такі колокації складаються з імені вшановуваного в цей день святого і його «епіклези», тобто прізвиська-окреслення (пор. гр. ἑπικλησις «прізвисько, наймення (уживане, зокрема, як додаток до сакрального імені)»), яке й виражає співвідносний із цим днем стан речей. У церковно-календарній номенклатурі ці священні особи або ж зовсім не мають такого окреслення, або ж воно істотно відрізняється від народного: так, *теплий Олекса* – це, у канонічних термінах, *преподобний Алексій, чоловік Божий* (водночас пор. аналогічні, але власне канонічні найменування, такі як *Симеон Богоприїмець, Анна пророчиця, Микола добрий*, а також і їх народну видозміну, приміром, бр. *Іван Златавус* [ЗК 1990: 370], тобто Золотоуст). Дане окреслення є, як правило, постпозитивним (хоча може знаходитись і в препозиції, пор. щойно згаданого укр. *Теплого Олексу: На Теплого Олекси [...] шука риба лід хвостом розбиває* [Номис 1993: 57]). Виступає це окреслення у формі прикладки або, рідше, ад'єктивного означення (напр., у російському народному місяцеслові «теплими», крім Олексія (*Алексея*), є ще *Никола, Пахом і Василий* [ПРН 1958: 876; 873].

Дані сполуки часом можна витлумачувати як номіналізаційні конденсації, що є похідними від певних твірних у стосунку до них прислів'їв і зберігають той зміст, зокрема, міфологізований образ, що його містять останні, пор.: рос. *Самсон сено загнаивает. Самсона-сеногноя* [ПРН 1958: 886]; *Герасим Грачевник, грачей пригнал* [тж: 875]; *Два Николы – один травный, другой морозный. Два Николы – один с травой, другой с морозом* [тж: 898]; *Афанасия ломоноса. Афанасия береги-нос. Афанасьевские морозы* [тж: 873]. У словосполученні *Афанасия ломоноса* пов'язаний із відповідною датою стан речей отримав метафоричне (тобто іконічне з семіотичної точки зору) й водночас метонімічне (у семіотичних термінах індексальне) окреслення: температурний стан довкілля у його стосунку до людини метафорично

уподібнюється тут до суто механічної дії, але водночас подається вказівка на той складник зображуваного стану речей, котрий виступає як «маркований» – у тому сенсі, що на носі результат дії морозу виявляється найпомітніше і в зоровому, і в соматично-тактильному плані. У свою чергу ці конденсовані найменування можуть виступати як позначення дат у складі інших прислів'їв, семантика яких, бодай позірно, може бути й не бути пов'язаною зі змістом твірного прислів'я: рос. *Прасковиш грязнухи... На грязнуху большая грязь – четыре седмицы до зимы* [тж: 895]. *Кто на Грачевника в новые лапти обуется, у того весь день шея будет скрипеть* [тж: 876].

Серед назв дат, умотивованих іменами їхніх священних календарних патронів, існує ще один тип, у якого прикладка має істотно інший характер, а оніми фіксуються або в називному, або в родовому відмінку, пор. рос. *Мариш пустые щи* (запас капусти виходит) [тж: 878], *Мавры – зеленые щи* [тж: 882], *Акулины черные гречихи* [тж: 885], *Святого Прокла – великие росы* [тж: 888], *Фома – большая крома* [тж: 895], *Алексий – с гор вода* [тж: 876]. Характерні для російської народно-календарної номенклатури, такі колокації зустрічаються й у білоруському народному місяцеслові: *Акуліна – каровій зык* [ЗК 1990: 375] (ці утворення мають структурні паралелі серед апелятивної та онімної української та польської, а також – меншим чином – російської лексики; див., зокрема, [Унбегаун 1989: 135, 223]). У синтактико-дериваційному плані такі утворення теж можна інтерпретувати як наслідок згортання (конденсації) відповідних пропозиційних структур, але тут результатом такого згортання вже є не похідний субстантив зі словотвірним значенням особи, позначеної за певною її ознакою, а іменникове словосполучення, яке походить із твірної синтаксичної структури, котру це словосполучення заступає за принципом «частина замість цілого» (крім того, ці вторинні сполуки, можливо, прочитуються і як такі, що виражали міфологізуюче ототожнення). Але встановити співвідносну пропозиційну паремію не завжди вдається так, як у наступному прикладі: рос. *На Егория выезжает ленивая соха. Егорий ленивая сошка* [ПРН 1958: 880].

Ще одним, дещо подібним типом тут є колокація, що її представляють такі утворення, як уже згадане рос. *Афанасия – береги-нос*, а також *Святой Власий шиби рог с зимы* [тж: 874], *Евдокии – подмочи пороги* [тж: 875], *Мария зажги снега, заиграй овраги* [тж: 878], *Ирина урви берега, разрой берега, заиграй овражки* [тж: 879], *Еремея подними сетево* (1 мая) та *Еремея (Ермия) опусти сетево* (31 мая; т.е. начало й конец посева) [тж: 882], *Акулины вздерни хвосты*; *скот бесится* (строчится) *от оводов* [тж: 885]; пор. також бр. *Святы Анопры, радзі каноплі* [ЗК 1990: 375], з одного боку, й *Акуліна – задзяры хвост* [тж], з іншого. У цьому досить оригінальному типі апозитивна

прикладка реалізується як дієслівне словосполучення; у лексикографічних фіксаціях цих сполук привертає до себе увагу відсутність коми чи наявність тире після оніма, що дає можливість інтонаційно інтерпретувати відповідні приклади як кореляти імперативних структур, у яких власна назва відіграє семантико-синтаксичну роль адресата звертання, позначаючи сакрального персонажа, до котрого і спрямовується прохання. Разом із тим, колокації з Афанасієм та Єремієм можна прочитати й інакше, а саме, як *(день) Афанасія – береги нос, (день) Єремея – опусти (подыми) сетево*; тобто їх можна інтерпретувати як такі, що містять звертання до неназваного узагальненого світського адресата з нагадуванням про особливості, господарчі чи метеорологічні, які властиві відповідним датам. Такі випадки, що являють собою заохочення сакрального чи світського персонажа до тих чи інших дій, можна розглядати як свідчення того, що, можливо, ми маємо справу з утвореннями, сформованими за суто структурною аналогією, хоч і в них певний стан речей представляється як пов'язаний із священною особою покровителя тієї чи іншої дати (водночас, беручи до уваги можливість й інших чинників виникнення таких колокацій, слід згадати, як один із них, омонімію форм аориста і наказового способу у давньоруській мові).

Нарешті, слід згадати й про такий гранично сконденсований різновид вираження певної календарної дати із властивою їй ознакою, як похідні дієслова, утворені від імен святих патронів відповідного дня: укр. *амбросити* [Грінченко 1958, 1: 7], *варварити (варити)* [тж.: 126; Онишкевич 1984, 1: 183], *савити* [Грінченко 1958, 4: 94; Онишкевич 1984, 2: 200]; рос. *заегорить*. Наведені українські деривати мають загальне значення «ушанувати того чи іншого святого в день його поминання», але конкретніше тут ідеться про дотримання заборони на певні види діяльності: так, у день вмч. Варвари (17 грудня) гріхом уважалося прясти, білити й місити глину, можна було натомість тільки вишивати й сукати нитки [Воропай 1991, 1: 34]. Деінде на Варвару й наступного дня, на Саву, невільно було прясти й уваряти (зваряти) прядене (тобто виварювати його в дерев'яній зварці), золити його, а також молотити ціпами [Шмайда 1992: 5] (тим не менш, зазначені дієслова, ужиті в прислів'ях, фігурують там у контекстах, які недвозначно виражають іронічно-негативне ставлення до підпорядкування цим – і, очевидно, подібним – заборонам як до підстави ухилитися від роботи, пор.: укр. *Було не савити, не варварити, не амбросити, але куделю було кундосити (термосити)* [Номис 1993: 203] (Амбросія – через день після Сави); *Було не савити, не варварити, та на сорочку сурганити* [тж.]; *Якби не варварила і не савила, то би по величідні кросен не ставила* [Онишкевич 1984, 1: 63]; *Не савій, не варварій, бо Сава савив і варварив, а сам босий ходив* (або ж:

Варвара *варила*, а Сава *савила* [так! – С. Є.], а обоє босі ходили) [Шмайда 1992: тж]).

Що ж до змісту рос. *заегорить*, то він цілком ясно розкривається з прислів'я, у якому це дієслово виступає: рос. *Заегорит весна, так и зябкий мужик шубу с плеч долой* [НМ 1958: 38] (Георгія/Юрія – 6 травня).

3. ХРОНОЛОГІЧНЕ МАРКУВАННЯ В КАЛЕНДАРНИХ ПРИСЛІВ'ЯХ:

МОВНЕ ВИРАЖЕННЯ І ПОЗАМОВНЕ ПІДГРУНТЯ

Хронологічне маркування фактологічної складової частини календарних паремій виявляє два релевантні для нього аспекти, перший із яких, кількісний, має відношення до тривалості відповідних часових відрізків, тобто до часової довжини певних станів речей, а інший стосується якісної, смислової характеристики цих часових інтервалів. Релевантним також є й ступінь завантаженості певних дат, оскільки одна й та сама календарна дата може мати більш ніж один фактологічний сенс.

Час як форма існування й, відповідно, вимір світу, представленого в календарно-паремійній моделі, виявляється в цій моделі у вигляді певних дат, що існують у межах річного циклу власне як інтервали, чи проміжки, цього загального періоду часу; вони є співвідносними власне з річним періодом і отримують своє значення саме через нього.

Зіставлення мовних одиниць на позначення часових сегментів, виокремлюваних у межах календарних прислів'їв (це позначення може бути дуже різним за своєю експліцитністю), одразу робить помітним те, що такі часові сегменти можуть бути досить різної довжини, пор.: пол. *Jaki Jakub do południa, taka zima też do grudnia; jaki Jakub po południu, taka zima też po grudniu* «Який Яків до полудня, так й зима до грудня, який Яків після полудня, така й зима після грудня» [НКРР 1: 820] (зазначене джерело подає аж три дати ушанування відповідного святого, чи, може, точніше, три «одноміненні» дати: 25 липня, 1 травня, 1 червня); *Chrzest Jana w deszczowej wodzie trzyma zbiory na przeszkodzie* «Хрещення Яна [власне кажучи, йдеться про свято різдва Івана Хрестителя, а не про відзначення його хрещення. – С. Є.] у дощовій воді заважає збиранню урожаю» [тж: 826]; *Piętrówka na chleb kamienka* [Номис 1993: 60]; *Jako Zapusty pogodnie bywają, Świąt Wielkanocnych tak się spodziewają* «Якщо Запусти (Масниця) за доброї погоди, то сподіваються й такого ж Великодня» [Kolberg 1977: 522]; *Pogody w Kwietną Niedzielę wróżą urodzajów wiele* «Погідна Цвітоносна (Вербна, Пальмова) неділя віщує добрий урожай» [тж: 289]; франц. *A la St. Vincent claire journée nous annonce bonne année* «Ясний день на св. Вікентія нам сповіщає про добрий рік» [Токарев 1983: 61]; італ. *Gennaio secco, lo villan ricco* «Січень сухий,

селянин багатий» [тж: 58]; пол. *Od Lucyi dni dwanaście policz sobie do Wilii, patrz na słońce i na gwiazdy, a przepowiesz miesiąc każdy* «Од Лукії одрахуй собі дванадцять днів до Святвечора, дивись на сонце й на зірки і передбачиш кожен місяць» [НКРР 2: 353] (у коментарі зазначається: «У народі вірили, що дні від 13-го до 24-го грудня, як і від Святого вечора до Трьох Королів, є прогностичними щодо погоди на відповідні місяці майбутнього року» [тж]) тощо. Як видно, проміжки часу, котрі вичленовуються в наведених прислів'ях, простягаються від частини певного дня й аж до окремої пори року й річного періоду в цілому.

Узагалі ж мовний календарно-паремійний матеріал дає підстави твердити про наявність трьох різних рівнів (шкел) поділу загальнорічного інтервалу, з одного боку, і трьох семантичних різновидів лексичних одиниць для найменування інтервалів, викремлених у межах цих рівнів: це, по-перше, поділ на пори року, по-друге, це поділ на місяці, по-третє (найважливіший і найчисленніший представлений різновид), це дати, котрі визначаються як такі, що мають спеціальне релігійне значення в рамках священного року (*annus sacer*) і, відповідно, церковного календаря (місяцеслова, літургійного року). Принагідно слід згадати й такі календарні події, які, не будучи за своєю суттю церковно-релігійними, тим не менш, є пов'язаними з подіями священного року, а їхня дата визначається з опорою на дати церковного календаря; пор. укр. *масниця*, рос. *масленица*, *масленая*, пол. *Karnawał* «період від Трьох королів (6.01) до Попільняної середи (тобто початку великого посту), коли часто влаштовуються бали й розваги» [SJP 1: 889] (*Po karnawale bodaj w kryminale* «Після карнавалу хоч у в'язницю» [тж]) або щойно згадані пол. *zapusty* (відомі також як *ostatki*) «останні дні карнавалу; народні звичаї, зв'язані з цими днями» [тж 3: 950].

Серед польських календарних паремій зафіксовано також і два унікальні мікротексти, у яких у ролі темпоральних маркерів виступають назви знаків зодіаку: *Baran idzie przed Bykiem, po Bliźniętach Raki, Lew przed Panną uchodzi – te są letnie znaki; Waga chłodzi z Niedźwiedziem, Strzelec zimnem grozi, Koziorożec ład wiąże, Wodnik Ryby mrozi* «Овен іде перед Тільцем, по Близнятах Ракі, Лев перед Дівою відходить – це літні знаки; Ваги холодять із Ведмедем (Скорпіоном), Стрілець холодом погрожує, Козеріг тужавіє землю, Водолій морозить Риби» [НКРР 1: 58]; *Baran w marcu, Byk w kwietniu, a w maju Bliźnięta przybliżają się do nas z ciepłem, niebożęta* «Овен у березні, Бик у квітні, а в травні Близнята наближаються до нас із теплом, небожата» [тж]. Однак у коментарі про цей випадок говорить як про мнемотехнічний засіб запам'ятовування цих знаків зодіаку та їхнього взаємного розташування [тж].

Винятковими серед доступного нам матеріалу видаються й польські приклади, у яких інший, уже позаекліптичний астронім, а саме, народна назва сузір'я «Коси» (Оріон) [SSSL 1995, 1: 242-244] виступає як засіб календарного маркування самостійно (*Póki z wieczora nie zejdą Kosy, nie będzie cieplej dla ziemi rosy* «Доки з вечора не зайдуть Коси, не буде для землі теплої роси» [NKPP 2: 149]) або ж у сполученні з показниками іншого типу (такими як день св. Андрія чи св. Войцеха (*Jeżeli Kosy zajądą wcześniej po północy w dzień świętego Wojciecha, będzie rok suchy, jeżeli później, będzie rok mokry* «Якщо Коси зайдуть раніше по півночі у день св. Войцеха, буде сухий рік, якщо пізніше, буде рік мокрий» [тж]; *Jeżeli Kosy zajądą wczas w dzień świętego Jędrzeja, będzie wczesna wiosna* «Якщо Коси зайдуть вчасно у день святого Андрія, буде рання весна» [тж])).

Усі дати в межах церковного календаря хронологізуються, якщо йдеться про т. зв. нерухому дату, звичним способом, тобто за числом місяця. Рухомі дати є прив'язаними до дати Великодня, яка є змінною й визначається в доволі складний спосіб; приміром, святкування блгв. Тамари, цариці грузинської, припадає на неділю свв. жон-мироносиць, яка є третьою по Великодні. Що ж стосується дати самого Великодня, то вона, згідно з постановою Першого вселенського собору, визначається кількома чинниками, одним із яких є число, на яке припадає перша березнева повня місяця; див. [БЭ 1991: 554]. Календарні паремії, зокрема, прогностичного змісту, пов'язані з такими рухомими датами, оцінювалися дослідниками як безпідставні власне внаслідок цієї своєї несталості, пор. коментар О.Кольберга до прислів'я пол. *Jeśli w Wielki Piątek deszcz kropi, radujcie się, chłopie* «Якщо у Велику П'ятницю кропить дощ, радійте, селяни» [Kolberg 1977: 493]: «Ця приповідь існує в кількох варіантах, хоча й не має під собою ґрунту, оскільки Велика П'ятниця щороку припадає на різні дні березня чи квітня, але ж люд вірить тому, що колись стверджували його предки» [тж]. Проте можливо, що саме співвіднесеність таких дат із місячним календарем, тобто певними фазами місяця, позбавляє згадані твердження довільного, позірно невмотивованого характеру (якщо не брати до уваги й наявність у цих днів трансцендентального, містично-сакрального значення).

У межах як народного календаря, так і власне церковно-літургійного року є й дати змішаного характеру, напр., той же карнавал чи Петровський піст, що, з одного боку, відраховуються від постійної дати, а з іншого – обмежуються датою рухомою.

Найбільша довжина інтервалів властива, звичайно, порам року, а після них місяцям. Що ж стосується в цьому плані церковного календаря, то в ньому ця тривалість виділених часових інтервалів є досить різною, від ок-

ремої доби чи навіть її частини до тижнів (напр., *білий тиждень*, званий також *чистим*, а по-церковному – Страсною седмицею; *Хрестя*, тобто третій, Хрестопоклонний тиждень Великого посту й ін.), різних за тривалістю постів (*Петрівка*, *Пилипівка*, *Спасівка*) і загальниць (*святки*, *сирна*, чи *масляна*, *великодня*, чи *світла*, та деякі інші).

Культурно-історична співвідносність цих рівнів періодизації річного інтервалу є, звісно, різною. Пори року можна, очевидно, розглядати як найдавніший і, відповідно, ще як дохристиянський тип членування річного циклу [СЭПТФ 1991: 53-57]. Так само дохристиянським, хоча й значно пізнішим, був і римський календар, тобто поділ року на дванадцять місяців [Златковская 1983: 28-31]. Християнство принесло із собою і свій літургійний календар (хоча він у часи, скажімо, хрещення Русі-України й не був цілком таким, яким є нині), у котрому поділ на місяці не мав релігійної значущості, але, як припускають, до нас римський календар прийшов у ході тих самих релігійно-культурних контактів і впливів, наслідком яких було прийняття християнства (див. [Хренов–Голуб 1989: 83-85]); відтак він займає ніби проміжне місце між дохристиянською й християнською періодизацією річного циклу.

У порівнянні з іншими рівнями хронологічного маркування той із них, який співвідноситься з церковним календарем, є найбільше деталізованим, оскільки в цьому календарі дата кожного дня року має своє власне релігійне значення (не кажучи вже про інші, триваліші події). Тим не менш, відповідна номенклатура є представленою в проаналізованих прислів'ях вибірково: у доступному нам матеріалі далеко не кожна церковна дата використовується народним календарем. При цьому «навантаження» різних дат і, відповідно, їхніх позначень є різним: одні з них трапляються частіше, у різних прислів'ях та/або варіантах одного й того самого прислів'я, натомість інші можуть виступати навіть в одній паремії.

Крім того, та шкала у календарно-паремійній моделі світу, яка має стосунок до сезонного поділу річного інтервалу, є більш деталізованою в лексичному плані, ніж це можна було б припустити, виходячи лише зі звичного уявлення про існування чотирьох пір року та про співвідносність кожної із цих пір із трьома відповідними місяцями. Народна календарно-метеорологічна номенклатура, поряд з основними чотирма порами року, вирізняє ще й додаткові, зокрема, перехідні, напр., укр. *бабине літо* [Грінченко 1958, 1: 13-14], *провесна* (*провесинь*) [Гж, 3: 459], *одзимок*, *одзимки* [Білецький-Носенко 1966: 258], пол. *przedwiośnie* [SJP 2: 970] тощо. Такі лексеми виступають й у прислів'ях, хоч і не так часто, як позначення основних сезонів: укр. *Бабське літо до Петра тільки* [Номис 1993: 61]; рос. *В глухозимье волки стадаются*

[НМ 1992: 9]; *Без трех зазимков зима не становится* [тж: 8]; *Первозимки (зазимки) трех дней не стоят* [тж]. З іншого боку, «провесінь» є властивою й для польського метеорологічного року (пол. *przedwiośnie* фігурує, поряд із іншими подібними назвами, у вірші «Шість пір року» видатного поета і знавця польської природи ксьондза Я. Твардовського), але ж у «Новій книзі польських прислів'їв у 4-х томах» не зареєстровано жодного випадку, коли б у паремії виступала ця чи рівнозначна їй лексема. У цій же збірці є, хоча й у досить обмеженій кількості (у дванадцяти прислів'ях) народний термін *babie lato* (лексема *lato* фігурує тут у більш ніж ста прислів'ях, більшість із яких є календарними).

Аналіз змісту паремій, у яких виступають позначення сезонів, показує, що календарні межі цих останніх, із точки календарно-паремійної моделі світу, є, по-перше, достатньо розмитими і, по-друге, (у випадку назв основних пір року) можуть не співпадати із традиційно ототожнюваними з ними групами із трьох місяців. Так, із точки зору російського паремійного календаря осінь наступає вже на Іллі (тобто 2-го серпня): *Пророк Илья лето кончает, жито зажинает*. Первый сноп, первый осенний праздник [ПРН 1958: 888]. Але в збірці прислів'їв Даля також зазначається, що осінь зустрічають на другого Спаса (19 серпня – Преображення: *Встреча осени. Осенины* [тж: 891]), а також і на *Симеона Лето-проводца* (14 вересня: *Семен лето провожает. Семен бабье лето наводит; Щанины, осенины, первая встреча осени, засидки* [тж: 893]) і, крім того, на *Аспасов день* (Малая Пречистая, тобто Різдво Богородиці – 21 вересня: *Осенины. Вторая встреча осени* [тж: 893]); нарешті, *На Федору лето кончается, осень начинается. И бабье лето до Федоры не дотянет. Третья встреча осени* [тж]. Такі розходження можуть бути спричинені наявністю різних кліматичних зон, особливо коли йдеться про значний за своїм розміром мовно-культурний ареал. Крім того, ця відображена в пареміях варіативність може віддзеркалювати несталість погодних явищ або, навпаки, повторюваність їх; пор.: *Молодое бабье лето с 28 по 11 сентября, старое с 14 сентября* [тж: 891]; *Если первый снег на Сергия, то зима устанавливается на Михайлов день* (21-го листопада) [тж: 894] (пор. [Токарев–Гроздова–Златковская 1973: 16-17]). Нарешті, паремії засвідчують, що особливості семантики слів на позначення пір року в народному вжитку можуть бути пов'язані з тим, що, як показують приклади з рос. *осень*, зміст даних позначень може детермінуватися не лише суто метеоролого-кліматичними, але й фенологічними й пов'язаними з ними господарчо-виробничими ознаками (напр., осінь починається зі жнив на Іллю, тобто тоді, коли досягає хліб, тощо).

Характеризуючи третій з розглянутих типів часового членування

загальнорічного інтервалу в плані його мовної маніфестації, слід відзначити, що функцію хронологічного маркування тут виконує геортонім, тобто назва релігійного свята (гр. *'εορτή* «свято» й *'όνομα* «ім'я, наймення»), або агіонім, тобто ім'я святого (гр. *'άγιος* «святий» та *'όνομα* «ім'я, наймення»), що водночас є тут і назвою певної дати сакрального року (про ці терміни див. у словнику ономастичної термінології Н.В.Подольської [Подольская 1988: 27, 48]). У працях дослідників саме термін *культтовий геортонім* уживається як узагальнена назва культового свята (див.: [Бочарова 2002: 168; Бочарова–Плужникова 2002: 160]). Для нас, однак, важливо підкреслити, що в нашому випадку хронологічним маркером може бути ім'я святого, пам'ять якого вшановується певного дня, а також назва приуроченого до певної дати релігійного свята, також, звісно, пов'язаного з ушануванням постатей і, крім того, подій священної та церковної історії; в останньому випадку можна сказати, що зазначену функцію виконує або хрононім (тобто власне ім'я значущого відрізка часу, коли мала місце відповідна подія; таке ім'я відтак виступає у функції геортоніма, пор. назви днів страсного тижня *Великий святий понеділок* і т. д.) або власне геортонім, який може позначатися за відповідною подією (*Різдво* і под.). Можна одразу зауважити, що для онімів у цілому (за винятком тих із них, які є спеціалізованими хронологічними позначеннями, зокрема, хронологічними геортонімами, такими, приміром, як укр. *Зелені свята*, пол. *Zielone świątki*) (вторинна) роль вираження часової обставини не є характерною, однак у контексті церковного, а також і традиційного народного календаря ця функція для них, у тому числі й для імен божественних істот, є цілком типовою й природною. Водночас слід підкреслити, що, поряд із засвоєнням церковно-календарної лексики, для народного календаря є властивим й інше явище, що полягає в наданні датам, вичленовуваним у межах саме церковного року, народних власне геортонімічних назв, таких як щойно названі *Зелені свята*. Інші приклади (деякі з них зберігають елемент церковної назви дати, становлячи в такий спосіб комбіноване вираження її релігійного та світського витлумачення): день Іоанна Богослова в білорусів називається *Іван Шептун*, *Іван Пакроўны* (Покрова через кілька днів після цього) [ЗК 1990: 378], свято Різдва Пресвятої Богородиці виступає під такими найменуваннями, як *Багач*, *Багатнік*, *Багатуха*, *Гаспожска багатая*, *малая Прачыстая*, *другая Прачыстая*, *другая Спажса*, *Зельная* [тж]; свято Усікновення глави Пророка, Предтечі й Хрестителя Господня Івана називається *Галавасек*, *Галаварэз*, *Іван Крываўнік*, *Іван Постны* [тж], а в росіян цей день зветься *Іван-постный*, *полетный*, *полетовщик* [КГ 1989: 332] та *пролеток* [НК: autumn/Русская Традиция sent 2.htm]. Вони ж називають перший день нового року (за старим стилем) не лише як *Васильев день*, але і як *авсень*, *таусень* [ПРН 1958: 871], і т. д.

З точки зору тих завдань, які стоять перед нашим дослідженням, та частина паремійного календаря, яка використовує календар церковний, становить першорядний інтерес не лише через її найбільший у стосунку до інших частин обсяг. У цьому плані важить і те, що саме вона, ця частина, виявляє специфічні і, важливо підкреслити, різноманітні зв'язки з міфологічною ментальністю.

По-перше, у цьому стосунку слід сказати те, що є підстави розглядати в якості міфологічних компонентів народного місяцеслова ті його складники, котрі відображають елементи дохристиянських поганських вірувань, що їх вірування власне християнські абсорбували в процесі поширення на нових теренах. Наявність такого погансько-міфологічного субстрату в духовній культурі різних народів є добре відомим у гуманітарних науках фактом і становить важливий об'єкт студій, зокрема, філологічних, у царині етнокультурних старожитностей (див., напр., [Пларіон 1965: 265-339]). Прикладом тут може слугувати вмч. Георгій Переможець (Побідоносець), який на слов'янському ґрунті, очевидно, увібрав деякі риси громовержця Перуна [Успенский 1982: 31] (те саме стосується і пророка Іллі, пор. рос. *Илья грозы держит* [ПРН 1958: 889]), а також і весняних божеств Ярила та Яровита, пор. укр. *Святий Юрій* (23-го квітня) *по полю ходить, хліб-жито родить* [ПП 1989: 58]); впливом імен цих останніх, можливо, пояснюється, бодай частково, і поява та форма таких східнослов'янських народних відмін імені *Георгій*, як *Юр*, *Юрій*, *Еры*, *Ягорий* [Иванов–Топоров 1974: 183-184]. Здавна вважалося, що саме Юрій (Георгій) Переможець є небесним покровителем України та її народу (пор. слова зі старого запорозького маршу: *Нам поможе святой Юрій ще й Пречиста Мати..* [Шаповал 1965: 75]), тоді як, із погляду росіян, *нет за мужика поборника супротив Миколы* [НМ 1992: 43], пор. те, що говориться суб'єктом оповідання й водночас одним із персонажів твору М.С.Лескова «Старовинні психопати»: «.. Надлежит тебе знать, что святой Никола природы московской, а ты поуважай нашего «русского» Юрка.» Слово «русский», в смисле малоросийский или южнорусский, тогда здесь резко противопоставлялось «московскому», или великоросийскому, северному. ...Великорусские дела подлежали заботам чудотворца Николая как покровителя России, а дела южнорусские находили заботу и опору в попечениях особенно расположенного к малороссиянам святого Юрия или, по нынешнему произношению, св. Георгия (по народному «Юрко»)» [Лесков 7: 469]; пор. також у того ж автора: «..а Никола и есть самый первый москаль, и он нам, казакам, ни в чем не помогает, а все на московскую руку тянет» [тж 6: 202]. Ураховуючи те, що св. Миколаю

Чудотворцем було сприйнято ряд рис Волоса/Велеса, фахівці заставляють зазначений територіальний розподіл сфер їхньої опіки з тим фактом, що на східнослов'янському терені свідчення переважного культу Волоса/Велеса є поширеними в його північній частині, а Перуна – у південній [Успенский 1982: 32] (з іншого боку, зазначається, що Волос уважався за бога всієї Русі, натомість Перун був покровителем княжої дружини [Иванов–Топоров 1991–1992, 1: 227]).

Наслідки таких смислових контамінацій, які впливали на трансформацію канонічного образу священних персонажів у народній уяві, простежуються, природно, у народному календарі. Як приклад змішування поганських та християнських уявлень можна навести вміц. Варвару, котру русини сприймають, у повній відмінності до її традиційного агіографічного образу (щодо цього останнього див. [МНМ 1: 215; ПЦК 1992: 73–75]), швидше як нечистого духа в образі бридкої старої жінки, який приходить до тих, хто працює в її день (17 грудня) і завдає різних прикрощів [Шмайда 1992: 5]. Показовим у цьому ж стосунку є прислів'я, у якій погода на мученицю Євдокію має роль метеорологічної прикмети: якщо в цей день хуртовина, то українські селяни кажуть: *Явдоха хвостом крутить – буде пізня весна* [Воропай 1991, 1: 231]. Отже, атрибутом Явдохи в цьому прикладі є хвіст, який, за народною міфологією, а також за релігійними уявленнями (*хвоститище богомерзкое*) є ознакою нечистої сили, зокрема, відьом [МНМ 2: 625] (пор. також: Гоголь 1985: 170). Інші календарно-паремійні образи цієї ж святої є вже суто профанними, представляючи її вплив на метеорологічну ситуацію як втілення дій цілком світського й до того ж соціально-побутового характеру, більш або й менш співвідносної з реальним станом речей у природі (пор. *баба Йаўдоха двана́дц'ать ден' гул'аіе; баба Дук'и́а трусí сво́йí ко́жухи; Йеўдо́кі́а ма́іе двана́ц'ат' ко́жухів замочі́ти* [Могила 1984: 79]), чи просто як *Йеўдо́ка меті́* [тж]. У якості паралелі можна пригадати зображення негоди як гулянки, веселоців, присутнє в паремійному вислові *всейі́дна гул'а́іе* [тж]; йдеться про загальницю впродовж третього тижня перед Великим постом. Натомість в іншому прислів'ї заметіль у цей час витлумачується так, що це *всейі́дна диті́ну загу́біла* й шукає її [тж]; можливо, мається на увазі недавно народжене Немовля, пор. назву дуже сильного циклону, що приходить у час Різдва, ісп. *el Nico*.

Морози, які наставали на день свщмч. Власія, єпископа Севастійського, вважалися останніми, і це спостереження було зафіксовано в прислів'ї укр. *Свя́тий Вла́с збива́є рі́г з зи́ми* [ПП 387]. Лексика, ужита в цьому прислів'ї, наводить на думку, що в ньому метеорологічну закономірність передано біблійною мовою, у якій «ріг» виступає як символ могутності, а також честі й

слави [БЭ 1991: 606], пор. у Псалмах: *И вся рогги грешных сломлю, и вознесется рог праведнаго* [ПМП 1988: 74, 11]; *И вознесет рог людей Своих, песнь всем преподобным Его, сыновом Израилевым, людем, приближающимся Ему* [тж: 148, 14] (так само у Повторенні закону 13, 17, у св. ап. Луки 1, 69 тощо). Але тут звертає на себе увагу й той факт, що свщмч. Власій, який у народі й узагалі в християнському світі вважається за опікуна над худобою, надто ж великою рогатою [ПЦК 1992: 88] (пор. у Даля: рос. *У Власья и борода в масле* (заступник скота) [ПРН 1958: 74]), належав, разом із уже згаданим св. Миколою Мирлікійським, до угодників-«спадкоємців» Волоса/Велеса, однією з функцій якого саме й було опікуватися худобою, пор. назву останнього в давньоруських джерелах (Повість минулих літ): *скотій богъ*) [Успенский 1982: 127-134; Иванов-Топоров 1991, 1: 227]. Крім названої функціональної подібності, асиміляції рис Волоса/Велеса згаданим християнським персонажем сприяла ще й звукова подібність їхніх імен (до речі, те саме мало місце й у стосунку до св. Василя Кесарійського, званого «свинячим богом» (*Василий*) *покровитель свиней. Свиной праздник. На Василия Великого свиную голову на стол* [ПРН 1958: 871]). Таким чином, повертаючись до прислів'я укр. *Святий Влас збиває рог з зими* (рос. *Св. Власий шиби рог с зимы* [тж: 874]), можна висловити припущення, що метафорична (із сучасного погляду) внутрішня форма цієї та подібних паремій первісно могла бути в якийсь спосіб пов'язаною з об'єктом опіки спершу поганського, а далі християнського персонажа. Є певні паремійні свідчення, що асоціація кінця зими зі знешкодженням рогу могла мати хоч і опосередковані, але реальні, світські підстави, пор. такі прислів'я, як укр. *Місяць марець з трояка бика рог збиває* [Номис 1993: 57] (пор. також: «Лютый – це той місяць, що каже до людей: «Ех, якби я такий дужий, як мій батько, я б бичку-третяку роги скрутив». – «А хто ж місяця лютого батько?» – «Січень!» [Воропай 1991, 1: 196]; див. також російські прислів'я: *Февраль-батюшка шибаєт рог с зимы* [НМ 1992: 21]; *Март-позимье, шибаєт рог зиме* [КРЗ 1991: 18]; *Март сенному быку рога своротит* [НМ 1992: 29]. З іншого боку, є деякі свідчення принесення в жертву Велесові саме трирічного бичка [Успенский 1982: 45 (зокрема, прим. 30)].

Вмч. цілитель Пантелеймон в Україні має також ім'я *Паликоп(н)а* або *Палій* (навіть *святий Палій*), оскільки вважається, що він є охоронцем від вогню, зокрема, небесного, тобто блискавки, але може спалити копи й двір, якщо господар до цієї пори (тобто до його дня) не завезе весь зібраний хліб до свого обійстя й, отже, не пошанує цим його пам'яті (цю ж дату називають також *грізнєє* (тобто грозове) *свято* [Білецький-Носенко 1966: 324]. Подекуди Палієм називають і день пророка Іллі, який також багато в чому

вважається «спадкоємцем» Перуна (пор. [Иванов 1991, 1: 506]), а *Паликопою* – день «літніх» святих Бориса й Гліба, але можна припустити, що, на відміну від цих останніх випадків, свою роль у перетлумаченні св. Пантелеймона як *палія* та *паликопи* зіграли не лише відповідні природні обставини, а й однакові початкові звуки відповідних слів.

Імовірно, власне як наслідок впливу якихось архаїчних вірувань можна розглядати календарне повір'я, згідно з яким усе, що з'являється на світ у день архангела Гавриїла-Благовісника (саме він приніс Діві Марії Добру Звістку) буде, тим не менш, «не таким, як треба»: ягня буде *кручак*, тобто хворе («з черв'яком у голові»), а яйце буде непридатним для висиджування [Маркевич 1860: 3; Чубинський 1995, 2: 16] – і це попри те, що день архангела Гавриїла як за змістом, так і в хронологічному плані є безпосередньо пов'язаним зі святом Благовіщення (воно святкується напередодні), котре належить до дванадесятих, тобто особливо великих свят і, крім того, маючи суто релігійне значення, осмислюється також як таке, що символізує весняне пробудження природи. Очевидно, внаслідок саме зазначеного повір'я прикметник *благовісний*, крім основного, набув ще й прямо протилежних значень «народжений на Благовісника й, отже, нездатний до життя; божевільний». Словник Б. Грінченка [Грінченко 1958, 1: 70] ілюструє ці останні значення прикладами зі збірки Номиса: *Із благовісного теляти добра не ждати; благовісний, мов у Петрівку теля* (ймовірно, через гедзів і мух, що докучають тоді худобі). Але, з іншого боку, тут не можна виключити й можливість семантичного впливу з боку таких слів, як *благий* (*благенький*) «слабий, ветхий, поганий», *благуватий* «недоумкуватий», *блаженний* «юродивий», що також є спорідненими зі словом *благо*, але через певні причини (у першому й другому випадку внаслідок табуїстичної заміни негативної назви антонімом, а в третьому внаслідок семантичного розвитку «блаженний» > «юродивий» > «дурнуватий, божевільний» [ЕСУМ 1: 203]) набули й прямо протилежного змісту.

По-друге, у дещо іншому і, крім того, загальнішому теоретичному плані наявність міфологічних елементів (у тому числі й низки згаданих вище) у паремійному місяцеслові можна пов'язати з християнською міфологією, яка розглядається з точки зору її протиставлення християнській доктрині, тобто в плані опозиції міфології та власне релігії і, відповідно, теології. У такому розумінні релігія відрізняється від міфології, причому не лише за ознакою відносної хронології виникнення, а й суттєво – як «потойбічна» істина, що становить систему догматів та моральних цінностей, пов'язаних із вірою в надчуттєвий світ і трансцендентального бога, натомість міфологія в цьому співвідношенні виступає як узагальнення архаїчного «звичаю» [Лосев 1971:

457-458; Аверинцев 1999: 187-194, 211-213] (у мовному плані зазначена різниця виявляється в існуванні різкої відмінності між магічними та релігійними, зокрема, християнськими мовленнєвими актами; див. [Sambor 2001: 109-110]). Християнська міфологія, з одного боку, виявляється пов'язаною з християнським віровченням, і в той же час вона виникає як наслідок взаємодії цього віровчення з фольклорними традиціями різних народів (пор. в цьому сенсі [Гуревич 1980]). Зокрема, згідно з думкою С.С.Аверінцева, формування структури «священного року» як послідовності свят на пошану різних осіб та подій біблійної та церковної історії, накладаючись на річний цикл робіт у традиційному аграрному соціумі, ставало імпульсом для формування міфологічних уявлень, пов'язаних із цими останніми; при цьому щорічна повторюваність, ритмічна структура послідовності подій обох рядів виявляла співвідносність із характерним саме для міфологічного мислення циклічним образом часу [Аверинцев 1999: тж]. Вирішальним чинником при цьому виступає те, що в первісному, а потім в аграрному суспільстві життєдіяльність залежить передовсім від погоди, тобто в першу чергу від змін пір року та пов'язаних із цим фенологічних явищ. Це, у свою чергу, визначає первісні темпоральні уявлення про періодично відтворювані події «первинних», міфічних часів (пор. уже згадану працю [Яворская 1997]); узяті у своїй сукупності, ці фактори відображаються в організації життя соціуму за допомогою ритуалів [Элиаде 1998: 12-201]. І це ж, додамо, лежить у підставі всеохоплюючого іконізму, котрий властивий устроєві традиційного народного календаря як механізму, що генерує «тексти» культурної поведінки й надає значень «текстам», породжуваним незалежним від людини довкіллям; при цьому ці міфологічні архетипи усіх пізніших космічних еволюцій та людських діянь, стаючи в часі предметом нескінченних уподібнень, надавали усім їм їхнє священне значення [СББ 1998: 923] (у цьому контексті доречно також згадати сказане М.Кундерою з приводу цього «міфу вічного повернення»: «Міф вічного повернення *reg negationem* говорить, що життя, котре не повторюється, є подібним до тіні, воно не має ваги, воно є мертвим наперед, і яким би воно не було страшним, прекрасним чи піднесеним, ці жах, піднесеність чи краса не мають жодного значення» [Кундера 2004: 9]).

Таким чином, говорячи конкретно про вже пізніший народний календар як сукупність світських повір'їв та звичаїв, пов'язаних із датами церковного календаря, можна зазначити, що в ньому доктринальні теологічні положення, пов'язані як із письмом (*писаниєм*), так і з переказом (*преданиєм*), набували притаманної для міфу функції освячення узвичаєнь і природних подій, пов'язаних із кругообертанням пір року, водночас обростаючи вторинними суто міфологічними нашаруваннями та метаморфозами, які в той чи інший

(зокрема, прескриптивний чи дескриптивний) спосіб витлумачують ті чи інші події та явища світського календаря, пор., приміром, прислів'я, пов'язані з датуванням першого снігу, такі як укр. *Никола бородоу с'їїє; Микола потр'ес бородоу; Филип прийїхау на б'їлому кон'ї* [Могила 1984: 58] (відповідними датами є 20 грудня та 27 листопада за н. ст.) або ж і інші, зокрема, ті, що пов'язані з сільським господарством, напр., укр. *Юры(у) мо(с)ты мо(с)ту(т), а Никола зво(з)д(ъ)єм побивае(т)* [Климентій 1971: 258]; рос. *Святой Илья зажинает жниво* [ПРН 1958: 888], пол. *Gdy święty Jan łąki kosi, lada baba deszcz uprosi* «Коди святий Іван косить луки, будь-яка баба дощу випрохає» (у ту пору часто дощить) [НКРР 1: 826]; нім. *St. Gertrud die Erde öffnen tut* «Свята Гертруда відкриває землю» [Токарев 1983: 62].

Про роль календарних угодників і навіть свят як активних складників і учасників світського доквілля докладніше буде сказано нижче, натомість у цьому ж контексті видається доречним згадати й про ті випадки, коли суто темпоральні співвідношення між святами, близькими одне до одного, витлумачувалися в народному календарі в сенсі відносин спорідненості й, відповідно, за допомогою термінів спорідненості. Так, один календарний угодник (і навіть свято) могли називатися у народному місяцеслові «батьком» іншого, через те, що день першого передує дневі іншого або ж настає за ним. У білорусів день 21-го червня зветься *Іван веснавы*, а також *Мікольнік* та *бацька Микола* (*Міколін бацька із сьвалачкі яр засяваець*) [ЗК 1990: 347] (сам Микола – 22-го травня); 14-го лютого, переддень Громниць (Стрітєння) – *Грамнічны бацька* [тж: 370]; 11-го жовтня – *Пакроўны бацька* (передсвято за три дні до Покрови) [тж: 378]; день 8-го січня, *Маладзёны* або *Бабіны*, коли гостювали в бабусь, називається також і *Пакроўчык* [тж: 369]. У цьому ж сенсі слід згадати й утворену за патронімічною моделлю білоруську назву дня після Петра й Павла, *Паўлюк* [тж: 376]; відповідне слово функціонувало й у ролі емоційно-оцінного варіанта відповідного імені [Бірыла 1966: 131], що, як і деякі зі щойно наведених назв, відповідає моделі позначення нащадка, у якій назва батька поєднується з вираженою тим чи іншим чином семантичною рисою «малий» (пор. [Подольская 1988: 104]). На Харківщині *Миколиного батька* святкували після весняного Миколи, а *Петрового батька* – після Петрового дня (цей день також називали *Полупетра* [Скуратівський 1993: 91]); на Смоленщині ж після Трійці відзначають іще й *Тройчонка* (узагалі ж звичай святкувати «Миколиного батька» напередодні самого Миколи, як зимового, так і весняного, атестовано досить широко) [Успенский 1982: 42-44] (пор. також вище називання березнем лютого своїм батьком, і ще рос. *Март февралю-бокогрею – младший брат* [НМ 1992: 29]).

Процес взаємодії церковного й народного календарів мав, природно,

характер міжкультурних контактів; ураховуючи ж те, що мова церкви відрізнялася від мови носіїв традиційної культури, можна також уважати, що ці міжкультурні контакти мали також і власне лінгвістичний вимір, тобто вони були ще й контактами власне мовними (див. [Єрмоленко 1995: 47] і нижче), через це зазначена взаємодія в цілому може розглядатися як контакт мовно-культурних кодів. Але у всіх цих процесах присутнім також був і семіотичний аспект, чи, точніше, аспекти; і вихідним пунктом при цьому був позірно тривіальний, але дуже важливий у плані його наслідків семіотично релевантний факт, котрий полягав у тому, що вшанування тих чи інших подій та постатей священної та церковної історії набувало календарного, циклічного характеру, у зв'язку з чим цим постатям та подіям ставились у постійну, повторювану відповідність ті чи інші часові відрізки (найчастіше окремі дні) в межах річного циклу. Призначення дати її небесного патрона, котрий санкціонував відповідні події календарного характеру, їхня суміжність, що виникає внаслідок цього, у контексті міфологічного чи міфологізованого сприйняття вели до того, що дата отримувала назву за своїм патроном, і ця назва дати суто міфологічно зросталася зі змістом дати, сакральним, але не меншою, а часом і більшою, мірою й світським, відображаючись на ньому й у свою чергу отримуючи його відображення. Наслідком цього зростання ставав знаковий комплекс, що ми його називаємо, дещо умовно, *календарний угодник*, і в якому ім'я святого (чи свята) виступало поєднаним із певною датою та співвідносною з нею світською ситуацією, а власне канонічні уявлення про цього святого почасти співіснували, а почасти витіснялися новими, як їх називав О.Потебня, вторинно-міфологічними, згідно з якими календарний угодник-патрон дати освячує пов'язану з нею світську діяльність а чи й бере у ній активну участь.

Наприкінці цього підрозділу видається вартим зайвий раз підкреслити, що й ім'я як складник (народно-)календарної номенклатури виявляє дуже істотні й навіть суттєві зв'язки з міфологічною ментальністю, і то не лише з архаїчно-поганською, а й такою, що є присутньою у свідомості сучасних мовців й у їхньому мовленнєвому мисленні і взагалі, можна сказати, має панхронічний характер. Згідно з цією міфологемою імені, останнє становить суттєву частину, ознаку й навіть зображення свого об'єкта. Детальніше про те, яким чином ця міфологема виявляється у народно-календарних пареміях, див. [Єрмоленко 2006: 136-167].

4. ЛІНГВОСЕМІОТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ ГРАМАТИКИ САКРАЛЬНИХ НАЙМЕНУВАНЬ У КАЛЕНДАРНИХ ПАРЕМІЯХ

Як уже зазначалося, вихідною функцією священних найменувань-геортонімів (первинно як імен, так і назв релігійно значущих подій) у структурі

тексту календарної паремії є не лише ідентифікація дати того чи іншого часового інтервалу, що виділяється у межах народного календаря (ним є найчастіше доба, проте він може бути й довшим за добу, напр., у випадку багатоденних постів, або й меншим, приміром, у випадку надвечір'я); водночас календарний геортонім виконує роль хронологічного маркера, що приписується певному станowi речей, співвідносному із відповідним інтервалом. Відтак таке сакральне найменування займає в семантико-синтаксичній структурі паремії позицію темпорального адвербіалізатора; на поверхневому формально-синтаксичному рівні ця остання роль часто, хоча й не виключно, реалізується у вигляді прийменникової сполуки з функцією обставини часу, пор.: укр. *На Семена горобці збираються в табуңці* [ПП 1989: 398]; *Як на Введеніє була вода, то вліті буде молоко* [тж]; *В Петрівку мухи роблять на панів, а в Спасівку – на себе* [Номис 1993: 61]; бр. *На Яна сонца гуляе* [ЗК 1990: 375]; *Ад Васіліскі і салавей бізка* [тж: 374]; *Хто на Нупрзя насее грэч, той будзе бліны печ* [тж: 375]; рос. *На Васильев вечер прибываает дня на куриний шаг* [ПРН 1958: 871]; *Коли на Евдокею холодно, скот кормить лишние три недели* [тж: 875]; *В Сретенье метель дорогу переметает, корм подметает* [тж: 873]; *Коли есть метла да костра – будет хлеб до Петра; а синец да звонец – доведут хлебу конец* [тж]; *В Крещенье метель – на Святой метель* [тж: 872]; *День Евдокии красный (ясный) – на огурцы и грузди урожай* [КГ 1989: 128]; *Новичок под Евдокию с дождем – быть лету мокрому* [тж]; *Авдотья красна – и весна красна* [тж: 127]; пол. *Na święty Mateusz jeśli mróz, jeszcze sanie do szopy włóż* «Якщо на св. Матвія мороз, іще сані до повітки сховай» [Kolberg 1977: 251]; *Na święty Mateusz płaszcz miej, a na święty Michał futro wdziej* «На святого Матвія май пальто, а на святого Михайла одягни шубу» [тж]; *Jak Apostoł ośnieżony, święty Józef już zielony* «Якщо Апостол (св. ап. Іван – 27 грудня) засніжений, то святий Іосиф (19.03) вже зелений» [НКРР 1: 825]; *Deszcz w Jakubówkę, nie zobaczysz dębówkę* «(Якщо) дощ у Якубівку (тобто на св. Якова), не побачиш жолудів» [тж: 820] (там же подаються французька й німецька паралелі: *Si Jacques l'apôtre pleure, bien peu de glands il meure* «Якщо апостол Яків плаче, чимало жолудів він заморить»; *Regen um Jacobstag die Eichel nicht geraten mag* «Дощ у день Якова може не зародити жолудів»); нім. *Lichtmess im Klee, Ostern im Schnee* «Стрітєння у конюшині, Великдень у снігу» [Филимонова 1977: 139]; *Auf St. Peter Fest sucht der Storch sein Nest* «На свята св. Петра шукає лелека своє гніздо» [тж: 140]; італ. *Per San Martino si spilla la botte del buon vino* «На святого Мартіна відкривають барило доброго вина» [Красновская 1978: 18].

Ступенем мовної еволюції таких вторинних геортонімів-агіонімів, зумовленим обмеженням їхньої ролі цією суто периферійною з точки зору

пропозиційної структури семантико-синтаксичною функцією, і водночас мовним показником радикальності цього функціонального переосмислення є випадки, подібні деяким наведеним вище, коли агіонім виступає в прислів'ї (і, звісно, й поза ним) не як такий, а у вигляді твірної підстави похідної одиниці, єдиним значенням якої і є позначення відповідної церковно- (відповідно й народно-) календарної дати (укр. *Петрівка* «Петрів піст» [Грінченко 1958, 3: 148], укр. *Спасівка* «Успенський піст» [тж, 4: 173], пол. діал. *Jakubówka* «день святого Якова (25 липня), період нерідких злив та паводків» [НКРР 4: 193]), а також англ. *Christmas* «Різдво» [ВЛС 1980: 102], *Michaelmas* «Михайлів день» [тж: 275], що спершу позначали богослужіння, які відправляли відповідного дня (про додаткові функції геортонімів та їхніх денотатів див. нижче). На відміну від ужитого в хронологічному сенсі сакрального найменування, похідні лексеми із суто календарною семантикою можуть писатися з малої літери.

В одному з наведених прикладів (*Авдотья красна – и весна красна*) агіонім теж, звісно, позначає відповідну дату (1 березня за ст. ст. – ушанування пам'яті прпмч. Євдокії), і, природно, розгорнута синонімічна перифраза цієї паремії мала б вигляд *Если на день Евдокии погода красна...* Така редуція представлена й іншими прикладами; як проміжний етап процесу подібного згорання можна розглядати еліптичне випущення слів типу *день* чи *свято*, пор. рос. *На день Гавриила (Все, что ни родится на день Гавриила, уродливо, неспоро* [ПРН 1958: 878]) >*На (день) Гавриила* > *На Гавриила (Если прясль на Гавриила (или: после, позже Гавриила), работа не впрок* [тж].

Закріпленню результату даного еліпсиса сприяє й те, що сакральне найменування-антропонім чоловічого роду в обох таких випадках, тобто й у сполученні з іменником типу *день*, і керуючись безпосередньо прийменником *на*, виступає в омонімічних формах родового та знахідного відмінку. Аналогічним чином у випадку *С Евдокеи пригоже – все лето пригоже* [ПРН 1958: 875] відновлення випущеного слова *дня* (*С дня Евдокеи...*) не призводить до зміни форми імені; натомість у прислів'ї рос. *На Евдокеи снег – урожай, теплый ветер – мокрое лето, ветер от Москвы* (с севера) *холодное лето* [тж: 875] генитивна форма агіоніма недвозначно вказує на її залежність від відсутнього, але все ще домислюваного словесного компонента *день*, пор.: рос. *На Евдокию мороз прилучится, так и март на нос садится* [тж].

Щоправда, *на Евдокеи* може мати й інакше граматичне витлумачення, а саме, як категоріально (з переходом до категорії неістот) та фонетично асимільована (перетлумачена) форма знахідного відмінку множини *Евдокей*,

пор. рос. *Пришли Евдокеи – мужику затеи* [тж] (пор. у цьому сенсі й бр. *На Ганкі сядайце на санкі* [ЗК 1990: 381]); *С Евдокей ветры и вихри* [ПРН 1958: 875], хоча, з іншого боку, можливо, що в останньому випадку фігурує «замаскована» шляхом «зворотної» асиміляції форма родового відмінка однини *Евдокеи*. У будь-якому разі для російського народного календаря, як і для інших слов'янських, характерним є позначення дати за допомогою іменника в множині (*осенины, петровки*), причому й тоді, коли дата позначається ім'ям, яке належить одній особі (*Макриды – смотри осень по Макридам: Макрида мокра и осень мокра, Макрида суха и осень суха* [НМ 1992: 53] – 19 липня за ст. ст., поминання прп. Макрини, сестри святителя Василя Великого [ПЦК 1992: 34]). Наведемо ще кілька прикладів: *Do Gód* [pluralia tantum. – С.Є.], *to nie glód; do Gromnic, to nie masz nic* «До Різдва, то не голод, до Громниць, то нема нічого» [НКРР, т. 1, с. 138]. *Двічі на год були ярмарки у тій слободі: одна об теплому Олексію, а друга об перших Парасках* (Г.Квітка-Основ'яненко). При цьому така множина є безвідносною від того, чи відповідна дата охоплює один день, чи більше, а також чи є відповідна лексема похідною від агоніма (напр., рос. *петровки, петровицы, петровщина/петровщины* «піст перед Петровим днем» [Даль 3: 106]), а чи становить власне агонім, такий як щойно згаданий укр. *Параски* або рос. *Харитины* [КГ 1989: 18] чи *Андреи* (*И вижу я – папа.. утверждает: «К Андреям-Наливам – нальеишься ты знанием!» – «Будеешь – плод зрельй!»* – А.Белый; день 17-го липня, коли поминають св. благовірного кн. Андрія Боголюбського, у народі звався й *Андрей Налива; На Андрея озими в наливах дошли, а батюшка овес до половины дорос* [НМ 1992: 52]); також бр. *Ганни* (*Меншы святочки носяць снапочкі, святы Ганны бабки стаўляюць, святы Барыс бабки злічае* [ЗК 1990: 377]) – хоча, може, тут форма множини є бодай почасти індукованою в мовному плані тією обставиною, що родовий відмінок множини назви відповідної дати (*день Андреев / Харитин*) є ідентичним із формою присвійного прикметника, який міг би виступати у складі словосполучення типу *Андреев / Харитин день*; з іншого боку, множина називного відмінка слів жіночого роду на *-а* є тотожною їхній формі родового однини, і відповідним чином розуміння цих слів у цьому останньому граматичному сенсі (*Параски, Харитины*) може бути викликане петрифікацією їхнього вживання як рештки еліптизованої конструкції типу *день Параски / день Харитины* > *Параски / Харитины*).

Утім, і тут подекуди можливим є альтернативне пояснення: так, день 14 травня за ст. ст. у російських пареміях зветься *Сидором* (рос. *На Сидора еще сиверко* [КГ 1989: 22]) і, крім того, *Сидорами* (рос. *Прошли Сидоры, прошли и сиверы* [НМ 1992: 40]), і ця остання форма множини *Сидоры* може

пояснюватися й тим, що цього дня поминають не лише мученика Ісидора, але також й іншого угодника з тим самим ім'ям, блаженного Ісидора, Христа ради юродивого, Ростовського чудотворця [ПЦК 1992: 27].

Принагідно відзначимо, що зміни в числі могли тут мати й зворотний напрям: так, у народній уяві безсрібники й чудотворці Косма та Даміан Асійські злилися в одну особу, про що свідчить узгодження в числі з дієслівною формою однини: укр. *Скує Кузьма-Дем'ян – до весни не розкувати* [НП 2000: 40]; *Кузьма-Дем'ян – Божий коваль* [Номис 1993: 62]; рос. *Батюшка Кузьма-Демьян – куриный бог* [НМ 1992: 73] (у розділі «Висновки щодо метафори, метонімії, синекдохи» праці О.Потебні «Из записок по теории словесности» є приклад «висновку за співзвучністю»: бр. *Ты святэй Кузьма-Дземьян да скуй же нам свадзёбку!* [Потебня 1905: 512]). Така само доля спіткала апостолів Петра й Павла, пор. рос. *Петр-Павел* (літній, тобто 12 липня) *жару прибавил* [КГ 1989: 262] (пор., з іншого боку, *Петры и Павлы* [тж.]); *Петр-Павел осенний –рябинник* [НМ 1992: 64]; нім. *Peter und Paul wird dem Korn die Wurzel faul* «Петро і Павло гноїть [sic! – С.С.] корінь збіжжя» [Филимонова 1978: 128]. А в білоруському народному календарі знаходимо зразки перетлумачень церковно-календарних найменувань, які впливають на рід і навіть на відмінок: *Святое Вяличка..* [ЗК 1990: 372]; *Святое Васілля дзяжу мясіла* [тж: 369]; *Свята Пятро – ў жыце ядро* [тж: 376]); *Святы Пётра у косы звоніць, а святы Паўла граблі робіць* [тж: 375]; пор. також укр. *Коли на Громницю півень не нап'ється водиці, то на Юр'ю віл не наїється травиці* [Номис 1993: 59] і вже згадане..*Сава савила, а також..прійшла Ілля..* [тж: 60]. Можливо, що деякі з цих прикладів виникли під впливом відмінкової петрифікації та омонімії, зокрема, форми родового відмінка, у певних випадках омонімічної називному однини, пор. уже згадане бр. *На Ганкі сядайце на санкі.*

Як видно, ці та подібні їм приклади свідчать і про те, що граматична (а також, очевидно, і дериваційна) видозміна геортоніма не завжди свідчить про його цілковиту й виключну «хронологізацію» (див. також нижче).

Інший показник такого власне хронологічного (отже, й суто раціонального) сприйняття календарного сакрального найменування є притаманним польській мові: маємо на увазі властивий цій мові спосіб уживання таких лексичних одиниць чоловічого роду в складі прийменникових конструкцій, де вони виступають у жіночо-предметній формі знахідного відмінка (*mutatis mutandis*, пор. також і жіночий рід, очевидно, детермінований випущеним іменником *la fête* «свято», у таких прикладах, як франц. *à la Saint-André*, де виступають чоловічі імена). Відтак, з одного боку, знаходимо ідентичні еліптичні конструкції типу *на (до, після) Петра, на Миколу, о теплим*

Миколаю; *na świętego Jana, o świętym Janie, o Bożym Ciele, o świętej Dorocie, w świętą Barbarę* (а також *перед Петром; przed świętym Janem* і т.д.), але також і *на Миколи, на Явдохи*, й навіть уже згадане просто *Миколи, Варвари, Agaty, Jana*, пор.: укр. *У нас сьогодні Луки – ані хліба, ані муки* [ПП 1989: 390]; *Nie zawsze będzie świętego Jana* «Не завжди буде святого Яна» [Kolberg 1977: 172]; *Świętej Agaty – uschną szmaty* «Святої Агати – висохне ганчір'я» [тж: 38] (ця ж сполука в прикладі *Deszcz świętego Jana obiecuje mokre żniwa* «Дощ святого Яна обіцяє мокрі жнива» [тж] може витлумачуватися й у звичному присвійному сенсі, який тут, у свою чергу, відображає, ймовірно, вторинно-міфологічне сприйняття цього угодника). Приклади останнього роду, у яких, зокрема, виступає незвичний після приименника *на* родовий відмінок, слід, як уже частково зазначалося, розглядати найімовірніше як наслідок компресії зворотів, у складі яких виступають еліміновані лексеми *день* чи *свято*, на кшталт *na dzień świętego Mikołaja > на Миколи > Миколи*; таким компресіям, очевидно, сприяла й та обставина, що в імен, які відмінюються за чоловічою (відповідно чоловічо-особовою) відмінною форми родового та знахідного відмінку є тотожними: *на (день/свято) Петра*.

Натомість саме в польській мові виступають позначення сакральної дати типу *na/w Mateusz, na Marcin, na Anioł Pański*, пор.: *Na święty Jan jagód dzban* «На святого Івана ягід дзбан» [Kolberg 1977: 172]; *Umilkł jako w święty Jan kukulka* «Замовк як зозуля на святого Івана» [тж]. Отже, жіночо-предметна відмінкова форма знахідного відмінка агіоніма може витлумачувалася (бодай на синхронному рівні) як свідчення його розуміння лише як календарної позначки.

Наведені приклади показують ще й те, що сакральне найменування відіграє роль хронологічного маркера, співвідносного з певним бажаним чи очікуваним станом речей, не лише тоді, коли воно на рівні поверхневої формально-граматичної структури речення займає позицію обставини часу, а й у тих випадках, коли воно відіграє роль підмета паремійного речення. Однак у цьому останньому випадку семантична функція священного імені далеко не завжди обмежується вказівкою на певну дату, що й засвідчується сполучуваністю їх як підметів із відповідними значенневими класами предикатів. Порівняння цих класів, а також і пов'язаних із ними типів функціонально-семантичних ролей, чи функціональних валентностей (пор. близький у методологічному плані підхід, представлений у праці [Holk 1993], а також [Слухай 1995: 16]) свідчить про наявну в їхній послідовності певну смислову динаміку, внаслідок чого, проектуючи (з ретроспективної точки зору) упорядковане в суто логічному плані взаєморозташування відповідних різновидів народно-календарних паремійних утворень на діахронічну

площину, можна оцінювати його як таке, що відображає зворотний рух від сучасного і, відповідно, раціонального до дедалі більш архаїчного способу в представленні подій річного циклу.

Так, у пол. *Święta Hanna – to już jesienna panna* «Свята Анна – то вже осіння панна» [НКРР 1: 22] чи *Od świętej Anki zimne poranki* «Од святої Анки холодні ранки» [тж] відповідний сакральний персонаж осмислюється в суто календарно-часовому сенсі (у першому випадку, щоправда, зі своєю вторинною власне календарною антропоморфізацією). У вже згаданому прислів'ї рос. *Прошли Сидоры, прошли и сиверы* значення дієслова *прошли* можна зрозуміти лише в сенсі, пов'язаному з рухом часу, і відповідно до цього *Сидоры* сприймаються тут лише як назва дати, що вже належить минулому (аналогічно, у сенсі часової послідовності, в нім. *Auf einen heißen Sommer folgt ein strenger Winter* «Після жаркого літа йде сувора зима» [Токарев: 59]). Водночас не можна не помітити потенційної двозначності цих лексико-синтаксичних контекстів, пов'язаної з тим, що рух у часі тут цілком типово передається як рух у просторі: укр. *Прийшла Перша пречиста, стає дівка речиста* [Воропай 1991, 2: 239] (оскільки закінчилися основні жіночі польові роботи); *Як прийшла Пречиста – надворі чисто, як прийшла Покрова – на дворі голо* [ПП 1989: 396]; пол. *Święta Jagna idzie do bagna* «Свята Ягна (Агнеса) йде в болото» [НКРР 1: 11]. Можна вважати, що в таких прикладах є вже латентно закладеною міфологізація настання певної дати – представлення цього настання як прибуття вторинно антропоморфізованого геортоніма (пор. думку В.Петрова про те, що для традиційної народної свідомості характерною є не «натуралістична» концепція природи й природного, а просторові уявлення про природні процеси як про прихід і відхід, напр., колоса на поле, весни, хвороби тощо – внаслідок того, що до виникнення ієрархічних розрізень природного, людського, рослинного й речового лише категорія простору була підставою для світоглядних ототожнень, диференціацій і розчленувань [Петров 1994: 246]). Той факт, що дієслово *прийшла* виступає тут у сполученні з ім'ям-позначенням особи, приводить до того, що, поряд зі значенням «настати (щодо дати)», у цього ж дієслова активізується і його вихідне значення «прибути пішки (щодо особи чи живої істоти)», і тому подібні речення можуть одночасно витлумачуватися й у власне дослівно-хронологічному, і в міфологічному сенсах, протиставлення між якими тут ніби нейтралізується завдяки зазначеним мовним чинникам.

Відхід від такого двозначного розуміння в сторону ще більшої міфологізації настання дати має місце тоді, коли це настання детальніше й конкретніше зображується як прибуття сакрального персонажа. Це представлення

реалізується за допомогою вживання в ролі присудку таких дієслів руху, які не застосовуються для позначення руху часу, пор.: укр. *Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить* [Номис 1993: 58]; *Михайло приїхав на білому коні* [Воропай 1991, 2: 264] (прислів'я вживається, якщо на Михайла вже сніг); пол. *Święty Marcin na białym koniu jedzie* [НКРР 2: 389]; *Piotr gdy katedrę zasiedzie, mrózow już nie będzie* «Як засяде Петро в соборі, то морозів уже не буде» [тж: 936] (мається на увазі свято св. Петра із собору в Антіохії – 22-го лютого).

Якщо святий Матвій у польському прислів'ї може прибігти в снігу (*Gdy święty Mateusz w śniegu przybieżał, będzie po pas całą zimę leżał* «Як святий Матвій у снігу прибіг, той цілу зиму по пояс лежатиме» [НКРР 2: 403]), то святий Андрій, прибігши, сніг приносить із собою (*Gdy święty Andrzej ze śniegiem przybieży, sto dni śnieg po polu leży* «Як святий Андрій прибіжить зі снігом, сто днів сніг на полі лежить» [тж 1: 14]). Утім, витлумачення останньої паремії може бути трохи інакшим, пор. варіант першої: *Śnieg, co w świętego Mateusza przybieżał..* «Сніг, що на святого Михайла прибіг..» [тж 2, с.: 403]; отже, сніг може прибігти й зі святим Андрієм.

У наступному прикладі семантика дієслова «прийти» вже цілком надається до однозначної міфологічної інтерпретації, пор. рос. *Пришел Федот – беретя земля за свой род* [ПРН 1958: 883] та *Введение пришло – зиму привело* [тж: 897]. У першому випадку, якщо розглядати його ізольовано, рух угодника можна ще витлумачити як настання відповідного дня, але в парадигматичному контексті наступного прислів'я (тією мірою, якою дві подібні паремії входять до «тезауруса» того самого мовця, подібні «вертикальні» співвідношення слід розглядати як такі, що є релевантними для мовленнєвої свідомості) це ж дієслово постає і як таке, що позначає рух живої істоти в просторі, адже *Введение* тут не лише приходить, а й приводить дещо із собою. Відтак, підмет цих присудків уже не є просто позначенням дати, його денотат виступає як антропоморфізована істота чи взагалі як особа, поява якої в часі приводить до тих чи інших перемін у довкіллі, пор. також рос. *Придет Илья, принесет гнилья*. Таким чином, у ряді випадків міфологічне переосмислення настання дати як прибуття календарного святого пов'язується і з тим, що святий (свято), прибуваючи, робиться носієм певних додаткових характеристик чи, точніше, агентом певних дій, релевантних для відповідного стану речей у «земному» світі; пор. укр.: *Пришов Петро – вищикнув листок, прийшла [sic! – С.С.] Ілля – вищикнула два..* [Номис 1993: 60]; бр. *Іван Прыцік узяў куццю да й уцік* [ЗК 1990: 391] (кінець святко).

Ще виразніше перехід від руху часу до руху в просторі засвідчує прислів'я рос. *Гурий на пегой кобыле* [ПРН 1958: 897], яке настання

відповідної дати (15 листопада за ст. ст.) і метеорологічні умови, характерні для цього дня (болото й сніг), символічно зображує чи, точніше, міфологічно витлумачує (відтворюючи відповідне міфологічне сприйняття) як приїзд патрона цього дня на коні відповідної масті (пор. також рос. *весна на пегой кобыле ездит* [КРЗ 1991: 17]). Цей приклад цікавий тим, що в ньому як джерело міфологічного витлумачення явищ у природному довкіллі використовується не лише прихід «календарного» святого, а й зовнішні характеристики його коня, що іконічним чином втілюються в кольорі довкілля; пор. уже згадане українське прислів'я, що описує сніг на Михайла, *Михайло приїхав на білому коні* [Воропай 1991, 2: 364], а також пол. *Jak Marcin na białym lub pstrym koniu przyjedzie, to lekka albo mierna, a jak na czarnym, to tegą zimę przywiedzie* «Як Мартин на білому чи рябому коні приїде, то легку чи помірну, а як на вороному, то сувору зиму приведе» [НКРР 2: 389] і укр. *Осінь на двох конях їде, один день на чорному, другий день на білому* [Київська обл., с. Бортничі, запис наш] де масть коня сакральньо- (чи суто) календарного міфологізованого персонажа теж символізує погоду чи, точніше, визначає метеорологічні риси довкілля, але вже не в такий однозначно іконічний спосіб (додамо, що позначення коня певної, зокрема, рябої, масті знаходить собі паремійно-образне застосування й поза прислів'ями календарної тематики, як, приміром, у пол. *Łaska pańska na pstrym koniu jeździ* «Панська милість на рябому коні їде (тобто є мінливою)» [НКРР 3: 788]. І, врешті, у випадку рос. *На Юрья св. Егорий розъезжает по лесам на белом коне и раздает зверям наказы* масть коня вже, наскільки можна судити, не має міфологічно-модельючого значення, а дата і її патрон уже навіть роз'єднуються, про що свідчить і різниця імен (*Юрий/Егорий*, натомість дата залишається позначеною не простонародним, а церковно-календарним варіантом *Георгій*), і патрон постає вже лише як особа, причому в типовому для своєї іконографії вигляді – на коні білої масті.

Далі смислова еволюція персоніфікованого сакрального хронологічного маркера, переносючи його у світську площину, робить активним учасником подій, що відбуваються в довкіллі, як суто природному, так і культурно засвоєному (про функціональну спеціалізацію православних святих у ширшому плані див. [Айдачич 2002: 252-260]); при цьому роль його тут є амбівалентною, як «фізіогенною», так й «антропогенною»: він може виступати як чинник, що належить до власне природних сил, і як член людської спільноти, і в першому випадку він здатен діяти як негативним, так і позитивним чином (пор. народну видозміну епіклези св. Георгія *бедоносний* [Успенский 1982: 37] чи пов'язання дня мчц. Агафії (*Агафия Коровятница* – заступниця домашньої худоби [НМ 1992: 23]) із днем, коли *коровья смерть по селам*

ходить [тж], виражене в її епіклезі *коровья смерть*; пор. також укр. *Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить* [ПП 1989: 391]; *Перша Пречиста жито засіває, друга Пречиста дощем поливає, а третя Пречиста снігом покриває* [тж: 392]; пол. *Jadwiga rzepe kopie* «Ядвиги ріпу копає» [Kolberg 1977: 168]; *Barbara mrozi, Mikołaj lód wozi* «Варвара морозить, Микола лід возить» [НКРР 1: 61]; *Święta Anna grzyby sieje* «Свята Анна гриби сіє [sic! – С. С.]» [тж, с. 32]; *Pankracy, Serwacy, Bonifacy żli na ogrody chłopacy* «Панкрат, Серватій, Бонифатій для садів погані хлопці» [НКРР 2: 810]; *Piotr i Paweł suszą korzenie żyta* «Петро й Павло сушать корінь жита» [тж: 937] (пор. уже згадане протилежне за змістом прислів'я нім. *Peter und Paul wird dem Korn die Wurzel faul* [Филимонова 1978: 128]); *Święty Grzegorz, gdy już mróz z ziemi ustępuje, po grzędach w skok rozsądę sprawnych rozsypuje. Benedykt w pole z grochem, Wojciech z owsem jedzie, Marek ze lnem, a Filip tatarkę wywiedzie. Święty Krzyż owce strzyże, a Jan trawę kosi, Jakub bierze krogulca i przepiórki płoszy. Bartłomiej a Mateusz chmiel z tyczek obdziera, a Michał od pszczół słodki plastr miodu wybiera.. Tomasz domowe kole tłuste kwiczoły, Maciej do budynku rąbie drzewo..* «Святий Григорій, коли вже мороз відходить із землі, у скік розсіпає розсаду по справних грядках. Бенедикт у поле з горохом, Войцех із вівсом їде, Марко з льоном, а Пилип гречку вивезе. Святий Хрест стриже овець, а Іван косить траву, Яків бере мисливського сокола і лякає перепілок. Варфоломій та Матвій обдирають хміль з тичок, а Михайло від бджіл солодкі стільники з медом виймає.. Хома коле домашніх угодованих кабанів, Матіяш до будинку рубає дрова..» [Kolberg 1977: 159] (як бачимо, до суб'єктів антропогенної господарчої діяльності тут залучено й свято Святого Хреста); *Święty Grzegorz wielki splawnik, nad wszystkimi rzeki ławnik..* «Святий Григорій великий сплавник, над усіма річками голова..» (святкування припадає якраз на час весняних повеней) [НКРР 1: 763] бр. *Пракоп по снєзе ступає, дарогу канає* «Прокіп крокує по снігу, копає дорогу» [ЗК 1990: 369] (видається, що в цьому останньому прикладі, попри конструктивну роль угодника щодо подолання негоди, головним є все ж констатація саме останньої, тобто того, що на той час уже чимало снігу); *Барыс.. ляды палиць, зямлю греець, ячмень сеець* [тж: 374]; *Святы Зміцер – ён на ўсіх хіцер: салады салодзіць, піва робіць, сыноў жэніць, дачок выдаець* [тж: 379]; *Юстын цягне ўверх каноплі, а Харытон – лён* [тж: 375]; франц. *Saint Jean allume les feux, et saint Pierre les éteint* «Святий Іван запалює вогні, і святий Петро їх гасить» [Покровская 1973: 21]; *La Sainte Catherine amène la farine* «Свята Катерина приносить борошно» [Покровская 1978: 34] («борошно», тобто сніг – рідкісний випадок переносного позначення природної реалії в народно-календарних пареміях, які на загал таких позначень уникають); австр. (нім.-австр. діал.)

Wächst Katharina, so trocknet Andreas «Зміє Катерина, так Андрій висушить» [Листова 1973: 164]. Нарешті, й сам угодник може стати об'єктом впливу довкілля, пор. *Дмитро́ замо́к, М'іхаї́ло замо́к* [Могила 1984: 58] (мається на увазі перший сніг) чи принаймні пасивним спостерігачем того, що там відбувається: *Święty Idzi gruszkę na drzewie widzi* «Святий Ідзі (Егідій) грушу на дереві бачить» [НКРР 1: 793]. Слід, крім того, додати, що в разі активної ролі календарного персонажа відносно довкілля його вплив може репрезентуватися не «буквальним» чином, тобто співвідношення паремійного образу з певним станом справ у довкіллі може не мати характеру прямої, безпосередньої відповідності (такої, як у щойно наведених прикладах), опосередковуючись тим чи іншим міфологічним уявленням про його дії та наслідки цих дій, зв'язок між якими суперечить звичним уявленням, пор. представлення випадіння снігу як наслідку трясіння (білою?) бородою, крутіння хвостом, як гулянки, як масті коня тощо.

Таким чином, тут первісна семантична схема календарного прислів'я відповідного типу виявляє смислову зарядженість щодо її подальшого міфологічного (пере)осмислення. У кожному разі смислова роль, що її відігравав сакральний денотат у структурі відповідної світської ситуації, представленої в прислів'ї, певним чином залежала від того, про які події йшлося: чи про ті, на які людина не могла ніяким чином вплинути, чи про ті, які залежали від волі людини. У першому випадку паремія в загальному сенсі виражає певне суто дескриптивне значення (укр. *На Юря сховається в жито куря* [ПП 1989: 391]; *Йак на Івана греміт, будуть оріхи захмул'єні* (порожні) [Онишкевич 1984, 1: 292]; уважалося, що блискавка палить зерня горіхів), у другому ж випадку значення, котре вона виражає, має прескриптивний характер, указуючи на певний належний спосіб дій, що його слід дотримуватися (укр. *Догодуї бджолу до Івана, то нарядить тебе, як пана* [ПП 1989: 392]; пол. *O świętym Janie koś łąki, panie* «На святого Івана коси луки, пане» [НКРР 1: 827]. Але, як свідчать уже наведені вище приклади, священний персонаж-патрон певної дати міг активно виступати в обох випадках; зокрема, там, де йдеться про незалежні від суб'єктивного втручання людини явища, що відбуваються в природному чи навіть суспільному довкіллі, доказом впливовості геортоніма-агіоніма можуть служити прислів'я, що мають форму звертання до святого: укр. *Ох, свята Парасковія! Дай жениха поскорія!* [Номис 1993: 62]; пол. *Święty Jakubie, zamknij chmury w kadłubie* «Святий Якове, замкни хмари в кадобі» (*kadłub* «кадіб, видовбана колода, де зберігалося зерно») [НКРР 1: 822] (згадаємо також деякі епіклези, що можуть розглядатися як петрифіковані календарні замовляння, пор. рос. *Алексей-пролей кувшин, Святой Власий шиби рог с зимы*; див. також [Єрмоленко 2002:

29)]. Виступаючи ж у суто «людських» ситуаціях, сакральний персонаж міг не лише санкціонувати (у вихідному значенні кореня цього слова, пор. лат *sancio* «освячувати, тобто релігійним освяченням робити непорушним» [Петрученко 1892: 717] здійснення людиною приурочених до цієї дати дій самим лише фактом свого «патрунування» над відповідним відрізком часу (пор.: укр. *Юрії з хати всіх на поле вижене* [ПП 1989: 391]; пол. *Siewna Matka już każe siać żyto zimowe..* «Сівна Мати вже каже сіяти озиме жито...» [Kolberg 1977: 159]; *Nawiedzenie Matki Boskiej, uważajmy: ciężą kłoski, a wnet święta Małgorzata zwola chłopce, sierp dla lata* «Відвідання Матері Божої, уважаймо: важчають колоски, і ось уже свята Маргарита закличе хлопців, серп до літа» [NKPP 2: 414]); він і сам міг брати участь у цій господарській діяльності, пор.: укр. *Борис і Гліб – сіють ранній хліб* [ПП 1989: 394] (щоправда, приклад допускає подвійне прочитання, зокрема, узагальнено-особове з нульовим підметом); пол. *Święty Jan trawę kosi* «Святий Іван траву косить» [Kolberg 1977: 172]; прислів'я могло навіть спонукати патрона дати до відповідної роботи: рос. *Фекла – дергай свеклу* [КГ 1989: 366] (звісно, тут *Феклу* можна розуміти й виключно в сенсі обставини часу); бр. *Святы Анопры, радзі каноплі* [ЗК 1990: 375].

Останній приклад показує, що дії сакральних персонажів можуть мати узагальнений чи й узагалі ненаочний (звісно, із сучасного раціонально-наукового погляду) характер; у цьому сенсі можна також іще раз згадати українське прислів'я зі святим Юрієм, котрий родить жито: таке фактитивне вживання дієслова «родити» з підметом, вираженим іменником на позначення особи чоловічої статі, можливо, є церковнослов'янським (пор. у Євангелії від св. ап. Матвія (1, 2 і далі), **ЪЮРИИ РОДКЩИИ** [Евангелие 1915: 3]; див. також [ССС 1999: 583]) і, у ширшому плані, свідченням контактів традиційно-народного та церковного (у даному випадку церковнослов'янського) мовно-культурних кодів у процесі взаємодії церковного та народного календарів. Водночас такі випадки отримують витлумачення як відображення міфологічно-поганської ментальності, конкретніше, культу плодючості; зокрема, С.Сикіміч, коментуючи прислів'я серб. *Jelicije prosu sije*, вбачає у подібному граматичному контексті прояв етимологічної магії: «Етимологічна магія, спрямована на культ плодючості, реконструюється тут як праслов'янська етимологічна фігура прямо-об'єктного типу (дієслово + прямий додаток). Ця етимологічна фігура пізніше ... отримала паретимологічну модифікацію шляхом *interpretatio christiana*» [583, с. 78] (коло питань, пов'язаних із паретимологічним витлумаченням сакральних найменувань у прислів'ях календарного циклу, ми спеціально розглядаємо у [Єрмоленко: 2006: 146-167]).

Прикладка, що її святе ім'я може набувати в народному мовленні, або ж народне наймення святого часто вказують на таку «функціональну» спеціалізацію відповідного календарного угодника (пор. [Афанасьев 2002, 3: 634-635]), напр.: укр. *Євдокія-плющиха, Антон-вихровій*, рос. *Мавра зеленые щи* (вона ж *Мавра Молочница*), *Егорий ленивая сошка* (цього дня закінчували оранку), *Лукерья-комарница*; бр. *Акуліна-грэчышніца* [ЗК 1990: 375]; *Іван Калінавік, Іван Каліннік* [тж: 377]); у Польщі дні свв. Панкрата, Серватія й Боніфатія, що припадали відповідно на послідовні дні 12-го, 13-го й 14-го травня, називалися святами Садівників (*święta Ogrodników*) [НКРР 2: 392] (при цьому їхній вплив на об'єкт опіки міг бути й негативним, як це показує вже згадане прислів'я); чимало німецьких прислів'їв та прикмет пов'язані з днем св. Маргарити, який має назву *Margareth die Wetterfrau* «Маргарита погодніця» [Филимонова 1978: 128].

Таким чином, сакральний персонаж може отримувати в календарному прислів'ї різну граматичну репрезентацію, причому як на глибинному, семантико-синтаксичному, так і на поверхневому, формально-граматичному рівнях. Неодмінно виконуючи адвербіальну функцію локалізації позначуваного стану речей у часі, священне найменування може також водночас реалізуватися як підмет речення, що відтак заразом іконічно й індексально сугерує типову для підмета роль суб'єкта-агенса або ж носія дії чи стану, причому тут можливі різні ступені прояву цієї самостійної суб'єктності; пор. також рос. *Ильин день зажинает. Св. Илья зажинает жниво* [ПРН 1958: 888] чи рос. *Студита Феодора студит по двору. Феодор Студит землю студит* [тж: 897]. Такі вирази, як рос. *Вознесение с дождем, Илья с грозой* [НМ 1992: 45] або *Никола Вешний с теплом, Николай Зимний с морозом* [тж: 42] є амбівалентними в цьому стосунку, оскільки імена в них допускають двоїсте функціонально-синтаксичне витлумачення, суто глибинно-адвербіальне або разом із цим і суб'єктне.

Крім того, морфологічно-категоріальне оформлення цього календарно-сакрального часового індикатора може відрізнитися при цьому від його відповідника в церковному календарі й навіть відступати від звичних граматичних норм. Додамо, що ця різниця виявляється в суто семіотичному сенсі суголосною заміні церковного варіанта імені на народно-розмовний; численні приклади таких замін виступають у вже наведених прислів'ях: *Явдоха* замість *Євдокія*, *Анка* замість *Anna*, *Kathe* замість *Katherine* і т.д. Узагалі кажучи, явищем, характерним для народного календаря і, відповідно, для прислів'їв відповідної тематики, є те, що канонічна назва свята, у якій фігурує, причому часом не в синтаксично провідній позиції, ім'я того чи іншого святого, має тенденцію скорочуватися, заступаючись при цьому ідіонімом –

особистим людським іменем (про цей термін див. [Белецкий 1972: 168-169]), ужитим самостійно або ж із якоюсь додатковою лексемою, пор.: укр. *На Петра Вериги розбиваються криги* [Номис 1993: 63]; тут ідеться про день поклоніння чесним веригам апостола Петра [244, с. 13]. Вище вже було згадано про існування звичаю висаджувати капустияну розсаду в день, званий у місяцеслові днем третього знайдення чесної глави Предтечі й Хрестителя Господня Івана [тж: 29]; день цей у народі мав назву *Івана Головатого*, пор. і вже згадане відповідне замовляння до розсади: *Дай же, Боже, час добрий, щоб моя капустачка приймалася і в головки складалася* [тж: 49] (*голова* – традиційний епітет доброї капусти [СУМ 2: 111]). Що ж стосується дня Усікновення глави пророка, Предтечі й Хрестителя Господнього Івана, то він називається *головосікою* [Маркевич 1860: 64] (пор. також уже згадані білоруські назви цього ж дня *Галавасек*, *Галаварез* [ЗК 1990: 378]). Третя неділя Великого посту називається в церковному ужиткові Хрестопоклонною, а по-народному – просто *Хрестям* [Воропай 1991, 1: 246].

Показовим у цьому сенсі є й те, що свято, зване різдвом св. Івана Предтечі, Хрестителя Господнього [ЛК 1997: 253], у польських прислів'ях виступає як «празник святого Яна» (*Gdy deszcz w święto Jana opuści obfity, po nim kilka dni, wierz mi, nie bywa pozbytu* «Як у свято святого Яна припустить рясний дощ, після цього його, повір мені, кілька днів не позбудешся» [Kolberg 1977: 171]) чи просто як «святий Янек» (*Jutro święty Janek, puśćmy ma wodę wianek* «Завтра святий Янек, пустімо на воду вінок» [тж]) і навіть як «Ясь» (*Jak się Jaś rozplacze, Matka go nie utuli, to będzie płakał aż do świętej Urszuli* «Як розплачеться Ясь, Мати його не заколише, то плакатиме аж до святої Урсули» [NKPP 1: 826]), причому патрон цього дня фігурує в них не лише (бодай метафорично – чи міфологічно) як новонароджене немовля, але і як персонаж із властивою йому функцією хрещення, щоправда, відносно складників природного доквілля (*Już święty Jan ochrzcił wody, to da się kąpać do ochłody* «Уже святий Іван похрестив воду, можна вже купатися для прохолодження» [тж: 828]); ще більш віддаленим від власне релігійного змісту цього свята (але водночас і пов'язаним, хоч у досить довільний спосіб, із ним) є прислів'я *Gdy się Jan Chrzciel w dżdżystej kapie wodzie, deszcze żniwom bywają wtenczas na przeszkodzie* «Як Іван Хреститель у дощовій купається воді, то тоді дощі, буває, заважають жнивам» [Kolberg 1977: 171]. В іншому польському прислів'ї день різдва св. Івана Хрестителя отримує метонімічно (проте зовсім не логічно) парафразовану назву «хрещення Яна» (яка зовсім суперечить канонічним християнським уявленням про нього, але, можливо, є зумовленою опадами, які, згідно з прислів'ям, можуть мати місце цього дня): *Chrzest Jana w deszczowej wodzie trzyma zbiory w przeszkodzie* «Хрещення Івана у дощовій воді заважає жнивам» [NKPP 1: 826].

Усі ці трансформації – скорочення канонічної церковно-календарної назви, а також заміна церковно-календарного варіанта імені його народно-розмовною, зокрема, зменшувально-пестливою, відміною (здаймо також й еліпсис слів типу *день*) – виступають як (побічна, супровідна, і в цьому сенсі вторинна) іконічна ознака засвоєння елемента одного мовно-культурного коду іншим таким кодом. Але в структурі паремій народно-календарного циклу можна знайти й такі випадки знакових структур, для яких стосунки семіотичної репрезентації мають першорядне, конститутивне значення (див. далі).

5. ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОВОЇ БУДОВИ ПРОГНОСТИЧНИХ ПАРЕМІЙ У СТРУКТУРНО-СЕМІОТИЧНОМУ ВИТЛУМАЧЕННІ

Дж. Фрейзер на початку розділу «Симпатійна магія» своєї широко відомої праці «Золота гілка» зазначає: «Є підстави вважати, що аналіз тих засад мислення, на які спирається магія, вкаже, що цих засад є дві. Перша виходить із припущення, що подібне викликає подібне і, відповідно, що наслідок є подібним до причини; для другої важить припущення, що речі, які коли-небудь були суміжними одна щодо одної, продовжують впливати одна на одну навіть тоді, коли між ними вже не існує фізичного контакту» [Frazer 1978: 38]. У відповідності з цим розрізненням дослідник виділяє два різновиди магії, *гомеопатичну* (на його думку, менш удалими її окресленнями були б *міметична* чи *наслідувальна*) та *контактну* (чи *контагіозну*; використаний ним англ. термін *contagiosus* уживається в стосунку до хвороб, які поширюються через контакт, прямий або опосередкований). Далі він указує, що ці дві засади є наслідками невірного застосування асоціації ідеї спорідненості, і це дає підстави вважати, що гомеопатична магія спирається на закон подібності, а контагіозна – на закон суміжності [тж: 38-39] (пор. у цьому стосунку українські повір'я, згідно з якими для того, щоб викликати дрібний або рясний дощ, треба сипнути до криниці менше або більше маку [НП 2000: 57], або ж уявлення про те, що насіння, зібране та сховане людиною, яка потім тяжко захворіє, не зійде, а пропаде [тж: 57-58]).

Аналогічним чином фахівці говорять про роль стосунків за подібністю й за приляганням у всілякого роду ворожіннях й узагалі в тих рисах семіотичної структури замовлянь і ритуалів, які мають забезпечити їхню дієвість (пор. [Петров 1994: 246-247; Юдин; Новикова 1997: 18-20; Тайлор 1989: 94-96, 478-483]; про відображення магічних практик у метафоричній структурі внутрішньої форми лексем див. [Жуйкова 2003]). До висновку про наслідування як належність символіки, а також і як джерело каузального впливу дійшов і Л. Нідерле, характеризуючи у своїй праці «Слов'янські старожитності», присвяченій дослідженню дохристиянської культури слов'ян,

властиві цим останнім способи мислення й поведінки; згідно з цим автором, імітація водночас сприймалась і як креативна діяльність, оскільки «наслідування явища, котре виступало як мета діяльності, не лише створювало його символ, а й викликало саме це явище до життя» [с. 206 (цит. за Nёmes 2000: 40)]. Усе це зайвий раз указує на те, яку роль відіграють зазначені стосунки в міфологічній моделі світу і, відповідно, у моделюванні світу, (зокрема, дискурсивному, тобто комунікативно спрямованому), що здійснюється в міфологічній перспективі. К. Леві-Строс особливо підкреслює роль іконізму в первісному мисленні, окреслюючи його як мислення за аналогією й пов'язуючи з цим іншу його важливу рису, якою є позачасовість, прагнення «осягнути світ одразу як синхронну та діахронну цілісність» [Леві-Строс 2000: 284]; про аналогічну роль прикмет за подібністю в ренесансній «епістемі», а також про подібність як провідну засаду цієї епістемі див. [Фуко 1978: 43-47].

Утім, тут слід мати на увазі, що словосполучення типу *міфологічна модель світу* чи *міфологічний образ світу* становлять собою *contradictio in adjecto* тією мірою, якою цей образ чи ця модель передбачають засаду послідовної системності, організованої несуперечливої цілісності. Такі риси є невластивими власне міфіві, причому не через його зв'язок із «дологічним» мисленням, а внаслідок його функціональної евентуальності, тобто його орієнтованості на витлумачення окремо взятих випадків і феноменів, а не на цілісний систематизований образ, котрий, як парадигма й засада, є властивістю раціоналістичного мислення (див. [Аверинцев 1991: 22, із посиланням на праці Дж. С. Керка «Міф, його значення та функція», Берклі, 1970, та «Природа грецьких міфів», Лондон, 1974]; пор. також [Леві-Строс 15-48]). Водночас видається, що застосування цих застережень до вивчення календарно-паремійного образу світу у свою чергу вимагає інших застережень, оскільки попри те, що об'єкт нашого дослідження може бути несистемним (чи не зовсім системним) і внутрішньо суперечливим, наш опис цього об'єкта, у тому числі і його несистемних рис, як і будь-який інший аналітичний опис, не може не бути системним і послідовним [Neustupný 1966: 38], виявляючи в цей спосіб певні неочевидні, приховані за цілком реальною поверхневою суперечливістю загальніші, глибші засади його організації.

Так або інакше, впадає в око відмінність цих засад від принципів логічного (раціонального) мислення, з точки зору яких, зокрема, подібність між причиною та наслідком аж ніяк не є конститутивною рисою причинно-наслідкового зв'язку.

Якщо тепер звернутися до календарних паремій як до потенціального поля дії згаданих Фрейзером та іншими законів подібності й суміжності,

то природно, здавалося б, шукати прояви цієї дії не в тих прислів'ях, що, базуючись лише на одній глибинній пропозиції, безальтернативно жорстко, як у дескриптивному, так і прескриптивному стосунку, пов'язують дату з подією, напр. *Стрітєння. Зима з літом стрічається (зістрівається), і літо зиму поборить* [Максимович 2002: 14]; *На святого Марка сіється татарка* [Чубинський 1995, 2: 32]; *До Миколи не сій гречки, не стрижи овечки* [тж: 33]), а передовсім у тих пропозиційно складних прислів'ях, у котрих, на відміну від попереднього типу, певний альтернативно можливий стан речей у природному (в тому числі й культурно засвоєному) довіллі, приурочений до якогось часового відрізка в межах річного циклу, витлумачується як такий, що дає можливість передбачити певний інший можливий подальший стан; інакше кажучи, йдеться про випадки, коли одна із можливих у календарному циклі подій виступає в ролі прикмети, тобто знака вказівного, індексального типу, щодо того, у який саме спосіб пізніше реалізується якась ситуація. Насправді припущення про саме таку співвідносність справджується далеко не завжди і, зокрема, є справедливим не для всіх мовно-культурних ареалів, розглянутих у нашій праці. Так, народно-календарні прислів'я позірно простого типу, тобто однопропозиційні на поверхневому рівні, можуть насправді експліцитно відображати лише один із можливих станів речей, а саме, той, який є пов'язаний із даною датою (і, відповідно, з певними наслідками його реалізації). Власне в цей спосіб слід, як видається, розглядати прескриптивні календарні паремії, що говорять або ж про необхідність / небажаність здійснення певного дня (чи до / після певної дати) тих чи інших заходів, або ж, навпаки, про негативні наслідки реалізації певних дій стосовно певного часового інтервалу: у кожному з таких випадків, з одного боку, мається на увазі можливість альтернативного варіанта дій, а з іншого, тут є присутньою й імпліцитна вказівка на бажаний чи, відповідно, небажаний ефект цих варіантів; таким чином, виявляється, що у підґрунті простої – з погляду її поверхневої синтаксичної структури – паремії фактично знаходиться структура, що складається із двох складних пропозицій умовно-наслідкового типу. І от такі народно-календарні вказівки чи заборони, як і, додамо, прості дескриптивні календарні паремії, також можуть мати прогностичний характер, семіотично подібний у плані своєї мотивації (див. про це [Єрмоленко 2006 146-167]).

Відповідно до принципової схеми календарних паремій, яка включає хронологічний маркер та маркований ним стан речей, у якості параметрів, істотних для структурування прогностичного компонента календарно-паремійної моделі світу, можуть розглядатися, по-перше, календарно-хронологічний, а також і загальний семантико-класифікаційний (тезаурусна

схема; про моделювання внутрішнього світу текстів за цією схемою див., напр., [Борецкий 1979: 167-172]). При цьому в першому випадку істотним є те, які дати є більшою чи меншою мірою носіями прикметних ознак, а які пов'язуються з тим, що прогнозується; приміром, до прогностично більш навантажених дат і, відповідно, уживаніших у такому контексті хронологічних маркерів російського народного календаря належить Благовіщення, а також весняний Юрій/Георгій/Єгор(ій). Ще однією важливою хронологічною рисою змісту прогностиків, причому важливою саме в семіотично-репрезентативному стосунку, є часовий діапазон дії прикмети, тобто відносна віддаленість у часі прикмети й стану речей, на який прикмета вказує, їхня часова суміжність чи, навпаки, віддільність; важить у цьому ж плані й часова протяжність (відносна – однакова чи різна – й абсолютна) прогностично зіставлюваних станів речей.

Із точки зору впорядкування календарно-паремійної моделі світу в плані певної схеми предметно-логічної категоризації прикмет і їхніх об'єктів є підстави твердити, що вихідним пунктом систематизації можуть виступати як прикмети, так і прогнозовані ними стани речей; наприклад, істотним у цьому сенсі є те, які об'єкти довкілля можуть виступати в прогностичній ролі і, далі, які прогнози можуть пов'язуватися протягом року з тими чи іншими прогностичними об'єктами, такими, скажімо, як місяць чи зоряне небо. Так, у паремійній збірці В.І.Даля («Пословицы русского народа») знаходимо такі приклади «зоряних» прикмет: *Яркие крещенские звезды породят белых ярок* [ПРН 1958: 872]; *Звездистая ночь на Богоявление – урожай на горох и ягоды* [тж]; *На Трифона звездисто – поздняя весна* [тж: 873]; *Теплый вечер на св. ап. Иакова и звездная ночь – к урожаю* [тж: 881]; *На Иванову ночь звездно – много губ (грибов) будет* [тж: 886]; *Коли на кутью небо звездисто – богатый приплод скота и много ягод* [тж: 899]; *На Рождество небо звездно – урожай на горох* [тж: 900]; *Васильева ночь звездиста – к урожаю ягод* [тж].

З іншого боку, так само можна встановити, що саме протягом року чи й певного дня віщує про добрий чи, навпаки, поганий урожай (узагалі чи хліба як прототипового урожайного продукту, а також інших культур): приміром, серед наведених у Далья хрещенських прикмет урожайного року є *теплый день, туман, снег хлопьями, в полдень синие облака*, натомість *ясный день* на Хрещення, навпаки, є ознакою майбутнього неврожаю [тж: 872].

Нарешті, можливим і доцільним є й модельне узагальнення характеру таких прогностично співвідносних ситуацій, тобто встановлення їхніх загальніших схем; так, за свідченням С.О.Токарева, серед європейських народів «широко розповсюдженою є думка про взаємний зв'язок пір року за

схемою: якщо зима була ось такою, то літо буде ось таким» [Токарев 1983: 58].

Можливими є й такі випадки, коли аналіз структури прогностика в її цілісності потребує врахування не лише його семантики, точніше, семантики, не лише взятої самою по собі, а й у її стосунку до форми, зовнішньої чи внутрішньої (тобто знову виявляється потрібним уведення семіотичного аспекту): в уже наведеному прислів'ї *Яркие звезды породят белых ярок* паронімія *яркие* – *ярки* видається, понадто ж на тлі досить численних аналогічних випадків, структурним фактором, релевантним щодо мотивації змісту даної паремії, у якій у смислового плану важить, відтак, не лише її значення, а й деякі, здавалося б, суто формальні риси його вираження.

У плані тезаурусного впорядкування календарно-паремійної моделі й відповідного витлумачення змісту окремо взятих проverbsьких одиниць можливими є випадки, коли постає питання про те, як саме виражаються паремійна прикмета та/або її об'єкт, прямо чи опосередковано; тобто йдеться про те, відповідає чи ні внутрішня форма прогностика його дослівному значенню. Інакше кажучи, постає проблема інтерпретації такої внутрішньої форми: так, зміст численних польських прислів'ях, де «лід» певного дня сигналізує «воду» якогось іншого дня (чи навпаки), залишає нез'ясованим те, на що, крім плюсової температури повітря, вказує «вода» як знак-індекс цілісної ситуації в довіллі: чи на розмерзлу чи замерзлу воду у водоймах та калюжах, чи на танення снігу, чи на дощ, чи на все це разом, чи ні на що інше, окрім себе. Ясно, однак, що аналіз значення таких паремій мусить фіксувати не лише глибинні, а й суттєві поверхневі компоненти їхньої семантики. Можливим є залучення, у якості доказу на користь того чи іншого прочитання таких двозначних випадків, експліцитних паралелей, пор.: *Boże Narodzenie po wodzie, Wielkanoc po lodzie* «Різдво по воді, Великдень по льоду» – *Jak Gody są kopne, to na Wielkanoc śnieg* «Як Різдво грузьке, то на Великдень сніг» – *Kiedy Gody mróz zaścina, na Wielkanoc chłapanina* «Як Різдво мороз скусє, то на Великдень сльота» [НКРР 1: 138]. Однак в інших прислів'ях із протиставленням «вода» – «лід» перший член цього протиставлення експлікується вже інакше: *Święta Barbara po lodzie, Boże Narodzenie po wodzie* «Свята Варвара по льоду, Різдво по воді» – *Gdy w świętą Barbarę geś po stawie chodzi, na Boże Narodzenie pływać po nim się godzi* «Як на святу Варвару гуска по ставу ходить, на Різдво не проти плавати по ньому» [тж: 62]. Використання таких паралелей є хоча й інформативним, але все ж не доказовим, особливо в тих випадках, коли альтернативна інтерпретація теж має логічні підстави, не виключає першої й так само має паралелі. У кожному разі рисами, релевантними для втіленої в подібних прислів'ях моделі світу, слід вважати як певну невизначеність референційного поля потенцій-

но охоплюваних ними метеорологічних явищ, так і наявність тих чи інших опозитивних ознак, які є спільними для прогностичних чи прогнозованих станів речей і становлять узагальнене вираження альтернативних реалізацій відповідних типів цих останніх: у польських різдвяних прогностиках такою опозитивною парою буде «мороз» – «відлига». Ці протиставлення займають ніби проміжне місце між значеннями конкретних прислів'їв та їх узагальненими семантичними категоріями (у даному разі таким загальним категоріальним маркером буде «погода»), показуючи, які саме способи «предметної» реалізації є суттєвими для останніх. Кількісна характеристика маніфестації встановлених опозитивних ознак, а також і тезаурусних лексичних одиниць дає уявлення про їх відносну важливість для календарно-паремійної моделі світу.

Що ж стосується з'ясування того, чи мають паремійні прикмети об'єктивне підґрунтя (а якщо мають, то в якому ступені), то відповідь на це питання, природно, виходить за межі дослідження календарних паремій методами дисциплін філологічного й узагалі гуманітарного циклу (у цьому стосунку див. [Sadowska 1999], а також і проект «Російські прислів'я про погоду» [RWP]); зі свого боку, лише польові студії й опитування інформантів можуть дати відповідь на те, як самі члени тих етносоціальних спільнот, у середовищі яких побутують і активно вживаються дані прислів'я, сприймають й оцінюють ці останні, зокрема, у плані характеру імплікативного зв'язку, що лежить у їхній основі, об'єднуючи їх базові складники. Проте деякі свідчення в цьому плані може дати й матеріал самих прислів'їв; і саме відповідний паремійний фактаж становить інтерес у плані маніфестації в ньому стосунків семіотичної репрезентації.

Як уже про це було сказано, природно вважати, що засадничим для семантико-синтаксичної структури прогностичних паремій є умовно-наслідковий і відтак індексальний зв'язок між прикметою, з одного боку, та прогнозованим нею станом речей, з іншого. Як зазначається у спеціальній літературі, конкретніший логічний характер відношень, окреслених у загальному сенсі як імплікативні (умовно-наслідкові), може бути досить різним. Серед них виділяються такі типи: 1) власне причинні зв'язки; 2) зв'язки, у яких один факт висувається як умова для існування іншого факту; 3) зв'язки, при яких знання про один факт являє собою логічну підставу для твердження нашого знання про інший факт [Кондаков 629 (за Д.П.Горським)]. До сказаного видається необхідним додати, що перші два згадані типи, з одного боку, і третій, з іншого, видаються різноплановими, оскільки в останньому випадку усвідомлюється лише сама наявність певного реального стосунку, який поєднує один факт із іншим, але природа цього стосунку залишається

нез'ясованою. Відтак можна сказати, що знання про цей стосунок має не онтологічний, а лише феноменологічний характер, фіксуючи його як явище, але не розкриваючи його сутність (можна додати, що в дійсності імплікативний зв'язок третього типу може бути не лише причинно- чи умовно-наслідковим, а й іншим, приміром, у тому випадку, коли обидва факти є різними необхідними наслідками однієї й тієї самої причини). Однак і такий імплікативний зв'язок також можна розглядати як знаковий, тобто як відношення між знаком і його об'єктом.

Узагалі кажучи, прикмети, про які повідомляється в прогностичних прислів'ях, можуть у цьому сенсі бути різними й осмислюватися теж по-різному: чи то як необхідна умова (тобто умова у власному розумінні цього слова), чи то як достатня умова (тобто причина), чи то як знак певної майбутньої події. Тим не менше, у текстах прогностичних паремій релевантні з їхнього погляду імплікативні стосунки репрезентуються дещо по-іншому. Так, можна знайти випадки, коли прикмета зображується як причина прогнозованої нею події, пор.: рос. *В Сретенье метель дорогу переметает, корм подметает* (к неурожаю) [ПРН 1958: 876] чи вже згадане *Яркие крещенские звезды породят белых ярок*. Але поміж польських календарних паремій частіше все ж зустрічаються вказівки на суто знаковий (і навіть спеціально комунікативний) характер прикмети, пор.: пол. *Dzień świętego Jakuba przed wschodem pogodny, że napełnisz gumna, masz znak niezawodny* «День святого Якова перед сходом сонця погідний – маєш достовірний знак того, що твої стодоли будуть повні» [НКРР 2: 264]; *Czwarty grudzień jaki, cały grudzień taki, piąty grudzień stycznia czyni znaki, szósty grudzień luty przepowiada, siódmy grudzień nam o marcu gada* «Яке четверте грудня, такий і весь грудень, п'яте грудня робить знаки січня, шосте грудня передвіщає лютий, шосте грудня нам говорить про березень» [тж 2: 750]; *Pogoda w Kwietną niedzielę wróży nam urodzajów wiele* «Погідна Вербна неділя нам передвіщає багатий урожай» [тж 2: 836]; *Jasny dzień Nawrócenia dobre czasy, a wietrzny walki, wojny, krwi rozlanie znaczy* «Ясний день Навернення (св. ап. Павла) означає добрі часи, а вітряний – битви, війни, кровопролиття» [тж]; *...na Nawrócenie Pawła deszcz, to drogości pewny wieszcz* «...На Навернення Павла дощ із певністю пророкує дорожнечу» [тж] тощо; пор. укр. *В лютім Дорота заповідає снігу й болота* [ПП 1989: 386].

З точки зору прийнятої в праці М. І. Борецького семантичної класифікації [Борецкий 169-172] наявні в цих прислів'ях слова відповідного значення належать до підкласу 1 («Утворення думки») класу VIII («Розум»). Серед лексики польських різдвяних прислів'їв до цього ж ряду належать *widzenie* «видіння, образ» (*Na Boże Narodzenie masz lutego widzenie* «На Різдво маєш

образ лютого» [НКРР 1: 140]), *zgadnąć* «здогадатися (про значення прикмети)» (*Śnieg w święto Narodzenia na sady gdy spadnie, kwitnąć będą obficie, i prostak to zgadnie* «Якщо у свято Різдва сніг падатиме на сади, вони рясно цвістимуть, і темна людина про це здогадається» [тж]), *wysnuwać* «робити висновок (із прикмети)» (*Gdy na pełni księżycza Gody przypadają, łagodną resztę zimy z tego wysnuwają* «Як Різдво припадає на повню, із цього роблять висновок про те, що решта зими буде м'якою» [тж: 139]) тощо.

Однак дуже часто календарне прислів'я не містить у своєму лексичному складі жодних указівок на те, який характер має зв'язок між прикметою та її об'єктом. Покажемо у цьому плані є те, що деякі паремії-прогностики, котрі мають у своєму складі компоненти із саме такою функцією, мають також і варіанти, семантично немарковані в цьому стосунку, пор.: пол. *Jeżeli w kwietniu pszczoły nie latają, znak jest zimnego powietrza i słoty* «Якщо у квітні бджоли не літають, це знак холодного повітря й негоди», з одного боку, і *W kwietniu gdy pszczoła jeszcze nieruchliwa, mokra wiosna zwykle bywa* «Коли у квітні бджола ще не рухається, то зазвичай буває мокра весна» [тж 3: 597], з іншого; пор. також пол. *Pogoda koło świętego Urbana, a deszcz koło świętego Wita, ma być znak żyznego roku* «Погідно о святім Урбані, а дощ о святім Віті мають бути знаком урожайного року»; *Pogoda na Urbana i deszcz koło Wita, będzie rok żyzny i dorodne żyta* «Добра погода на Урбана і дощ на Віта, то буде рік урожайний і багаті жита» [тж 4: 597].

Подібна семантична немаркованість прогностиків у зазначеному відношенні дає підставу висунути обережне припущення про те, що, за винятком маркованих щодо причини чи умови випадків, паремійні прикмети сприймалися відповідним чином, тобто як прикмети й не більше, як саме знаки із загальним, недиференційованим значенням імплікативності; це можна зіставити *mutatis mutandis* із характером властивої архаїчної ментальності картини світу, для структури якої є притаманною відсутність власне причинових зв'язків (проте місце цих останніх посідають зв'язки за суміжністю й подібністю) [Новикова 1993: 17-22]. А це у свою чергу робить можливим, ба навіть виправданим і необхідним семіотичне переформулювання деяких із зазначених вище схем структурування прогностичного компоненту календарно-паремійної моделі світу, пов'язаних, зокрема, з упорядкуванням прогностиків за конкретними стосунками між прикметами та прогнозованими станами речей: так, встановлення діапазону таких станів речей, співвіднесених із певною прикметою, можна розглядати як завдання визначення полісемії останньої, а з'ясування кола прикмет, що співвідносяться із (більш або менш) тим же станом речей, постає як встановлення стосунків близько- й рівнозначності, тобто цілковитої та відносної синонімії, між різними прикметами.

З іншого боку, стосунки між прогностичним знаком (ознакою) та прогнозованим ним позначуваним природно оцінювати з точки зору їхньої семіотичної репрезентативності (вмотивованості), у тому числі й безвідносно до того, яким є суто логічний характер цих стосунків. Такий аналіз співвідношення прикмети та її об'єкта з іманентно-семіотичної точки зору являє собою важливий аспект дослідження устрою народно-календарної моделі світу саме як знакової структури. Не маючи змоги вивчати та оцінювати за допомогою філологічних методів об'єктивні підстави конкретних прогностиків, ми все ж можемо здійснювати зіставний аналіз змісту пропозиційних паремійних компонентів, об'єднаних прогностичним стосунком, розглядаючи ці два співвідносні члени як дві сторони знакового утворення, позначення й позначуване, пов'язані тим чи іншим репрезентативним зв'язком (чи його відсутністю); завдання при цьому полягатиме в тому, щоб виявити (чи, навпаки, зафіксувати відсутність) у них, точніше, у їхніх референтів таких емпірично доступних рис, що їх можна було б інтерпретувати як свідчення внутрішньо-знакової (не об'єктивно- чи суб'єктивно-реальної причинно-наслідкової) вмотивованості прогнозу, а також конкретного семіотичного характеру цієї мотивації. Мовним матеріалом, на якому маніфестуватиметься цей стосунок знакової репрезентації й об'єднувані ним члени цього стосунку, буде, як уже зазначено, змістова сторона паремії.

Першим, що звертає на себе увагу при розгляді значень прогностиків у даному аспекті, є те, що й назва прикмети, і назва її об'єкта можуть бути однорідними у певному сенсі й евентуально відноситися до одного й того самого семантичного класу й тематичного розряду; тобто прогнозоване категоріально відноситься до того самого стану речей, що й прикмета (і, між іншим, може бути однаковим із нею у стосунку до часової протяжності), і може навіть позначатися так само, пор.: укр. *Який день на Благовіщення, такий [день] і на Великдень* [Номис 1993: 57]; *Яка Оксана, така і весна* [Козак 1992: 11]; *Який буде день на Пуцення, такий буде Великдень. Який буде перший понеділок посту, такий буде по Великодні* (так само про вівторок, середу і т.д.) [Воропай 1991, 2: 207]; рос. *Какова Евдокия (1.03 за ст. ст.), таково и лето* [ПРН 1958: 875] (цей приклад засвідчує, що мова може йти про подібність у певному плані, адже важко очікувати від березневого дня, що він у своїх рисах нагадуватиме літню погоду); *В Крещенье метель – на Святой метель* [Гж: 872]; пол. *Czterdziestu męczenników jakich, czterdzieści dni takich* «Яких Сорок мучеників, таких і сорок днів» [Kolberg 1977: 98]; *Czwarty grudzień jaki, cały grudzień taki..* «Яке четверте грудня, такий і весь грудень.» [НКРР 2: 750]; *Jak grudzień się zaczyna, taka ma być zima* «Як починається грудень, така зима має бути» [DK 2002: №23]; нім. *Nasser Januar*

– *nasses Frñjahr* «Мокрий січень – мокра весна» [Токарев 1983: 59]. Отже, у таких випадках знак є таким самим, як і позначуване ним, подібне позначається подібним, прикмета й прогнозоване нею є категоріально тотожними й у цьому сенсі симетричними.

Слід зауважити, що інколи, як можна було вже помітити, ця подібність суміщається з часовою дотичністю, часом приблизною, пор.: укр. *Коли перший день в Новому році веселий, то й рік буде такий* [ПП 1989: 386]; рос. *Коли первый день в году веселый (счастливый), то и год будет таков* (и наоборот) [ПРН 1958: 872]; пол. *Jakiś na Wilije, takiś cały rok* «Як тобі на Святвечір, так і цілий рік» [НКРР 1: 139] (можна припускати, що мається на увазі новий рік, тобто часовий період, який починається щойно за тиждень після Святвечора); *Gdy w Narodzenie pogodne, będzie tak cztery tygodnie* «Як на Різдво погідно, буде так чотири тижні» [НКРР 1: 138]. Польське прислів'я, пов'язане з днем св. Медарда (8.06), у своїх численних і досить різноманітних варіантах говорить про те, що погода (здебільшого погана), яка має місце цього дня, триватиме потім ще сорок днів: *Jak się na Medarda pogoda zepsuje, to potem dni czterdzieści niebo posikuje* «Як погода зіпсується на Медарда, то потім небо попірськує сорок днів» [НКРР 2 434]; *Jaki Medard dzień obwieści, takich będzie dni czterdzieści* «Який день покаже Медард, таких буде ще сорок» [тж]. У такому випадку схожість встановлюється між першою (меншою) та другою (більшою) частинами єдиного (чи приблизно цілісного) часового інтервалу.

В інших випадках подібність може сполучуватись із відмінністю; відтак ця остання спирається на певне *tertium comparationis*. Цією основою для порівняння може бути колір доквілля, як у наступних польських прислів'ях, у яких Різдво виступає як метеоро- і фенологічна прикмета (у них же заслуговує на увагу міфологізоване представлення, як належних до повторюваного річного циклу, подій священної історії, з одного боку, і, з іншого, міфотворче витлумачення кольору доквілля), пор.: *Zielone Boże Narodzenie, biała Wielkanoc* «Зелене Різдво, білий Великдень» [НКРР 1: 141] (тут же подано, як паралель, нім. *Grüne Weinachten, weiße Ostern* «тс.»); *Jeśli na polu czarno, gdy się Chrystus rodzi, to będzie białe na łanie, kiedy Chrystus zmartwychwstanie; a jeśli [w] Gody zielono, to na Wielkanoc śniegu będzie po kolano* «Як у полі чорно, коли Христос народжується, то буде лан білим, коли Христос воскресне; а якщо на Різдво зелене, то на Великдень снігу буде по коліно» [тж]; *Kiedy Pan Chrystus w czarnym się rodzi, to w białym zmartwychwstanie* «Коли Господь Христос народжується в чорному, то в білому воскресне» [тж: 142].

В уже згаданих польських пареміях типу «Різдво по воді, Великдень на льоду (і навпаки)» йдеться про ту саму речовину, але в різних її агрегатних

станах, плинному й твердому, тобто про відмінність у межах більш загальної подібності. Те саме стосується й більш абстрактних рівнів семантики цієї паремії: температура довкілля певного дня сигналізує те, якою температура буде іншого дня, причому ці температури в даному випадку будуть істотно відмінними; один тип погоди вказує на інший.

Про саме таку співвіднесеність ознаки та її означуваного, очевидно, свідчить і можливість їх взаємного обернення, тобто перетворення прикмети на означуване й навпаки, результатом чого є їхній схіастичний (дзеркально-симетричний) розподіл (якщо А, то Б, а якщо Б, то А), пор.: пол. *Boże Narodzenie po wodzie, Wielkanoc po lodzie* «Різдво по воді, Великдень по льоді» [НКРР 1: 338]; *Boże Narodzenie po lodzie, Wielkanoc po wodzie* «Різдво по льоді, Великдень по воді» [тж]; *Kiedy w styczniu lato, w lecie zimno za to* «Як у січні літо, то літом зате буде холодно» [тж 3: 344] і *Po styczniu jasnym i białym w lecie będą upały* «По січню погідним і білим улітку буде спека» [тж]; пор. також бр. *Kali польскія Каляды траишчаць, дык наши плюшчаць, кали ж польскія плюшчаць, то наши траишчаць* [ЗК 1990: 381] і, крім того, укр. *Якщо на Варвару гострі морози, то на зиму готуй вози, а якщо розтане, то кажси – оглянути сани* [ПП 1989: 399], де також фактично представлена схема «Якщо А, то Б, а якщо Б, то А», але в якому прогнозована температура довкілля отримує суто господарче витлумачення й відповідне перифрастичне вираження. Так або інакше, такі співвіднесені ознаки, які встановлюються на різних рівнях семантичної структури імплікативних прогностиків, становлять важливе свідчення того, які параметри («холод» – «тепло», «погода» – «негода», «дощ» – «суша») є визначальними для структурування смислового простору народно-календарної моделі світу.

Прогностики, які за своєю семіотичною структурою відповідають двом першим типам (повна подібність знака й означуваного – звісно, у певному сенсі – та їхня видова відмінність у межах родової подібності), можна назвати гомогенними. Поряд із ними існують також прогностики гетерогенні, тобто такі, у яких ознака й прогнозоване нею є суттєво різними; до таких, приміром, належать згадані вище прислів'я, у яких урожай пов'язується, як з імплікативною умовою, із погодою: хоч у принципі такий зв'язок є, звісно, цілком реальним, але категоріально це, звичайно, два зовсім різні розряди; пор. також: пол. *Gdy suchy marzec, kwiecień mokry, maj przychłodny, wtenczas wnosi gospodarz, nie będzie rok głodny* «Як березень сухий. Квітень мокрий, май прохолодний, тоді господар робить висновок, що рік не буде голодним» [Kolberg 1977: 250-251]. Сказане стосується й прогностичного «прочитання» окремих метеорологічних ознак: нім. *Abendtau in Mai bringt Wein und vieles Heu* «Вечірня роса у травні приносить вино й багато сіна» [Токарев

1983: 59]; укр. *Якщо на Григорія на скиртах сіна й соломи іній, то.. літо буде дощове* [Козак 1992: 8]; *Якщо в січні дуже холодно, гриби з'являться пізно* [тж]; бр. *Дождж на Якуба – для жалудов ззуба, а як Ганна с дажджом – дык гарох с чарвяком* [ЗК 1990: 376].

Разом із тим виявляється, що й у ряді таких гетерогенних прогностичних прислів'їв можна знайти певні риси подібності між ознакою та означуваним, і через це встановлення зв'язку між прикметою та прогнозованим нею виявляється пов'язаним із їхньою схожістю (про значення подібних стосунків паралелізму для структурної організації замовлянь див. [Юдин 1997]). З іншого боку, ці окремі, часткові (зокрема, кількісні) схожі риси категоріально відмінних станів речей, як правило, мають для цих останніх суттєвий характер: пор. укр. *Коли на Мартина (14.04 за ст. ст.) буде хороша погода, то буде хороше на людей і на урожай* [Номис 1993: 58]; *Як випадуть в маї три дощі добрих, то дадуть хліба на три годи* [тж: 59] (щоправда, тут три годи можуть бути лише симетричною щодо ознаки гіперболою означуваного, або ж однакова кількість днів і років може бути пов'язаною з сакральним характером відповідного числа: *Бог любить трійцю*); *Мало снігу на гіллі дерев – улітку буде мало ягід* [Козак 1992: 9]; рос. *Богоявление под полный месяц к большому разливу* [ПРН 1958: 877]; *Когда прорубь (Иордань) полна воды, разлив будет большой* [тж] (у двох останніх прикладах можна припускати наявність не лише «параметричної», а й істотної співвідносності між прикметою й прогнозованим нею явищем); пол. *Gdy Gody pod pełnią, to rok urodny, a jak na wiotku, to rok głodny* «Як Різдво на повню, то рік урожайний, а як в останній чверті, то рік голодний» [НКРР 1: 139] (місяць у останній чверті вважався старим і слабим [SSSL 1996: 198] і, отже, чим менший місяць після повнолуния на Святвечір, тим менший урожай); пор. також: *Śnieg na święto Narodzenia na sady gdy spadnie, kwitnąć będą obficie..* «Якщо сніг спаде на сади на Різдво..» [НКРР: тж]; *Jeżeli na Boże Narodzenie lub Nowy Rok szron pokryje drzewa obficie, owoc w przyszłym roku zrodzi się gęsty i dorodny* «Якщо на Різдво чи Новий рік іній рясно покриє дерева, то в новому році фрукти зародять густо й крупно» [тж: 140]; якою б не була об'єктивна залежність між (різдвяним) снігом і цвітінням, а також між (різдвяним чи новорічним) інеем та урожаєм фруктів, важко не помітити подібність між снігом, що вкриває гілки (і є прототиповим, «взірцевим» білим об'єктом), і рясним білим – *білосніжним* – цвітом на тих самих гілках у першому польському прикладі (тут також можна вбачати схожість між рясними опадами у вигляду снігу й рясним плодом, що спадає з дерев) або між густим інеем та густим плодом на деревах у другому.

Імплікативні прогностичні кореляції, які встановлюються в межах

таких прислів'їв, як і в попередньому випадку, також мають оцінюватися як істотні для структурної організації народного календаря протиставлення.

Абстрактніша співвідносність за подібністю з прогнозованим, притаманна гетерогенним прогностикам, може часом сприйматися як така, що є неочевидною чи такою, що вбачається лише із суб'єктивної точки зору, але це у свою чергу може свідчити про те, що ця ознака може суб'єктивно інтерпретуватися у цьому чи й іншому сенсі також і носіями традиційної календарної моделі світу; пор. уже згадані російські паремії, де зоряне небо передвіщає урожай на горох, ягоди й навіть гриби, а також і укр. *Коли під Новий рік небо в зірках, буде урожай грибів* [ПП 1989: 386]: чи справді тут можна вважати, що в пареміях у якості паремійної ознаки осмислюється (а, отже, спершу встановлюється) подібність між зірками, з одного боку, й горохом та ягодами (й навіть грибами), з іншого? (Свідченням встановлення мовленнєвим мисленням подібності в таких випадках може бути, серед іншого, тотожна лексична сполучуваність, приміром, із дієсловами типу укр. *висипати* у значенні «з'являтися у великій кількості густо покриваючи поверхню».) Аналогічно амбівалентним видається й польське прислів'я, де жолуді, які восени рясно спадають із дуба, передвіщають чи, з огляду на експліцитно виражену причинну залежність прогнозованої ознаки, навіть зумовлюють снігопади: пол. *Zbytek na święty Michał żółędzi wiele śniegu w Boże Narodzenie napędzi* «Надмір жолудів на святого Михайла нажене багато снігу на Різдво» [НКРР 2: 446]. Очевидно, що при аналізі прогностиків у семіотично-репрезентативному плані брати до уваги такі двозначні непевні подібності можна й треба, але саме як суб'єктивно встановлювані й сприймані, отже, такі, що потребують спеціальної оцінки.

Говорячи про риси подібності в гетерогенних прогностиках, слід згадати й про те, що й у них можна знайти приклади використання, як ознаки й означуваного, логічно протилежних і в той самий час взаємопов'язаних, отже, співвідносних на якомусь загальнішому рівні рис, причому ці останні можуть також виступати в обернено-симетричному розподілі, пор.: пол. *Widne Gody, ćmawe stodoły* «Ясне Різдво, темні стодоли» (темні, тобто ущертъ заповнені) [тж]; *kiej Gody jasne, to stodoły ciemne, kiej Gody ciemne, to stodoły jasne* «Як ясне Різдво, то стодоли темні, коли Різдво темне, то стодоли ясні» (ясні, тобто порожні) [тж]; нім. *Im Januar viel Wasser – wenig Wein, wenig Wasser – viel Wein* «У січні багато води – мало вина, мало води – багато вина» [Токарев 1983: 59].

Отже, навіть коли прикмети та прогнозовані ними стани речей є за своїм характером різноплановими, то й тоді в прогностиках відображається прагнення виявити риси подібності між означуваним та ознакою як підставу

для встановлення їхньої співвіднесеності; але тут, проте, вдається знайти й протилежні випадки, пор. у цьому плані вже наведене польське прислів'я, у якому фіксується зв'язок між снігом і цвітом на фруктових деревах, і варіант цієї ж паремії, де згадана подібність не підкреслюється й узагалі, можна сказати, оминається (хоча, як уже зазначалося, можна тут домислювати подібність між рясним снігом і плодом): пол. *Jeżeli śnieg, gdy Bóg się rodzi, owoc bardzo się obrodzi* «Якщо сніг, коли Бог народжується, фрукти зародять» [НКРР 1: 140] (пор. також наведене вище польське прислів'я із «прогностичним» інєєм і рос. *Какова богата опока* [іній. – С.Є.] *на деревьях, таков цвет будет на хлебе* [ПРН 899], з одного боку, і *На рождество опока – урожай на хлеб.* [тж], з іншого); щоправда, у плані паралелізму можна звернути увагу й на співвідносність однокореневих дієслів *się rodzi* й *się obrodzi*.

Необхідно відзначити, що пошук подібності між ознакою й означуваним у календарно-паремійних прогностиках може поширюватись і на їхнє мовне вираження, як у згаданому вище російському прислів'ї, де вказується вплив *ярких* зірок на появу білих *ярок*; пор. також укр. *Хто в маї звінчається, буде вік маяться* [Номис 59]. Використовуючи образ М. Фуко, про подібний стан справ можна сказати так: «Величезне, спокійне дзеркало, у глибині якого речі відображаються, відсилаючи одне до одного свої образи, насправді шелестить словами. Німі віддзеркалення подвоєні словами, які вказують на них» [Фуко 1978: 44]; можна тут пригадати вислів і набагато давнішого автора, Тита Макція Плавта, «*nomen est omen*», тобто ім'я – це провість (прикмета). Таке осмислення мовної форми (як зовнішньої, так і внутрішньої) відповідних слів у календарних пареміях особливо характерне для назв релігійних свят та імен «календарних» святих, причому й поза імплікативними прогностиками; це явище висвітлюється у низці розвідок, у тому числі й наших [Афанасьєв: 2002; Потебня: 1905; Толстой-Толстая: 1995; Єрмоленко: 1995; Єрмоленко: 2006].

Тимчасом видається доцільним проаналізувати раніше виділені нами різновиди прогностичних прикмет ще в одному аспекті. А саме, якщо поглянути на ці різновиди з точки зору семіотико-типологічної класифікації знаків, чи, точніше, репрезентаційних стосунків між знаком та його об'єктом, яка належить Ч. С. Пірсу й у якій враховується характер мотивації форми знака з боку його об'єкта (див. [Reigse 1985: 4-23]), то серед імплікативних календарних паремій-прогностиків удається встановити такі типи знакової структури:

1) Гомогенність і подібність, точніше, видова тотожність прикмети й позначуваного нею: у Пірса цьому різновидові відповідають знаки з іконічною структурою репрезентації (чи іконічні знаки), причому їх перший за

порядком і найбільш конкретний різновид, зображення (likeness), якраз і відзначається найбільшою, найповнішою подібністю до свого об'єкта. Водночас належність прогностичної ознаки й прогнозованого до того самого виду (що може сигналізуватися тотожним лексичним вираженням відповідних денотатів або ж застосуванням конструкцій типу *який..., такий...*) можна витлумачити не лише як їхню суттєву подібність, тобто наявність у них тотожних суттєвих рис, а й водночас як їхню внутрішньокатегоріальну внутрішньовидову суміжність, тобто як їхню належність до екстенціоналу (обсягу) одного й того ж самого поняття (чи, може, точніше в цьому випадку говорити не про поняття, а про концепт).

2) Гетерогенність прикмети й позначуваного. Як було вказано, цей тип може відзначатися гетерогенністю, котра або ж є цілковитою, або все ж супроводжується подібністю, що в певному сенсі існує між ознакою й означуваним. Цій різниці з точки зору класифікації Пірса відповідають два наступні типи:

2-а) гетерогенність із частковою подібністю. Семіотична структура прикмет, що містяться в прогностиках даного типу, співвідноситься з іншим різновидом іконічних знаків, а саме, із їх найабстрактнішим варіантом, що визначається Пірсом як (семіотичні, чи знакові) метафори. Метафорична ікона репрезентує свій об'єкт не прямо, а опосередковано, шляхом указівки на інший, але в певному відношенні подібний до нього об'єкт, і через те можна сказати, що семіотична метафора, як і мовна, витлумачує один об'єкт із точки зору, чи у світлі, іншого; пор. у цьому плані сніг на деревах як прикмету рясного цвіту, з одного боку, й метафоричне уживання слова типу укр. *сніг* для зображення весняного цвітіння фруктових дерев чи й узагалі квіток білого кольору (пор. [СУМ 9: 423, 427; SJPD-PE]), і взагалі сприйняття снігу як «прототипового» об'єкта-носія цього забарвлення.

І ця, часткова в даному випадку, подібність може витлумачуватись в індексальному плані, причому не лише як суміжність певних спільних ознак, які знаходяться в зоні перехрещення множин рис двох інтенціоналів (поняттєвих чи концептуальних змістів). Із раціонального погляду це, звісно, саме так, але згідно із засадничою для успадкованої з міфологічного мислення (і відповідно трансформованої) засади про те, що наслідок є подібним до причини (див. вище в цьому розділі, а також [Єрмоленко 1995: 47]), однією з властивостей прикмети (у тому разі, коли вона належала до іншої категорії, ніж прогнозоване) ставала подібність до останнього (пор., зокрема, старий український звичай умиватися водою, де охолоджувалися великодні крашанки, чи утиратися червоною крайкою для того, щоб щоки були рум'яні, чи давати коровам корінь маслянки, жовтий на колір, для того, щоб корова була молочна, а молоко її жовте [Воропай 2: 130]), а також безліч випадків

аналогічних свідомих чи підсвідомих пов'язань у сучасній побутовій свідомості).

2-б) Гетерогенність із повною відмінністю прикмети та позначуваного. У класифікаційній схемі Пірса знаком, що не виявляє ані подібності, ні репрезентаційно значущої суміжності зі своїм об'єктом і, отже, взагалі не має будь-яких реально виражених відношень і зв'язків із цим останнім, виступає цілком довільний і умовний символ.

3) Залишаються, однак, ті прикмети, які є гомогенними (однорідними) у стосунку до свого означуваного, але й відрізняються від нього як належні до різних видів одного й того самого роду. *Mutatis mutandis* сказане стосується також і випадків, коли ознаку й прогнозоване нею поєднує стосунок між логічно протилежними, а відтак і співвідносними рисами категоріально відмінних об'єктів; можна також сказати, що цей тип 3-а сполучає риси типів 3) та 2-а). Таким чином, ці ознаки все ж відповідають своєму означуваному, вони є тотожними з ним, але в більш загальному, чи узагальненому, сенсі, як різні й навіть протилежні складники того самого категоріального цілого. Це у свою чергу дає підставу вбачати наявність поміж ними, по-перше, стосунків типу *pars pro pars*, тобто «частина замість іншої (у нашому випадку контрастної) частини цілого», а в абстрактнішому плані – стосунків суміжності. Згідно із семіотичною типологією Пірса, такі стосунки притаманні знакам-індексам, що репрезентують свій об'єкт, пов'язуючись із ним саме завдяки такому відношенню суміжності, наприклад, причинно-наслідкової (причина як знак наслідку чи навпаки), чи часової, чи просторової, чи якоїсь іншої; у даному ж випадку суміжність має характер внутрішньокатегоріального «сусідства» двох об'єктів чи явищ як взаємопов'язаних проявів однієї й тієї самої субстанції чи сутності (пор. сказане із витлумаченням опозиції як реалізації принципу метонімії внаслідок наявності в опозитивному стосунку концептуальної суміжності; див. [Wolffhagen 1996]).

Таким чином, у прогностиках цього останнього типу внутрішньокатегоріальна видова суміжність прикмети та означуваного сполучається з їхньою внутрішньокатегоріальною родовою тотожністю; інакше кажучи, ці прогностики суміщають у своїй семіотичній структурі ознаки двох типів, індексального та іконічного, причому іконічність цих прогностиків, тобто відповідність між прикметою та означуванним, має тут не конкретний і наочний, а узагальнений, абстрактний характер, котрий виявляється достатньо специфічним чином. З іншого боку, відмінність у лексичному позначенні прикмети й прогнозованого нею теж виступає як іконічна риса, що сигналізує зазначену видову відмінність.

Така відповідність фіксується в класифікації Пірса як характерна для

ще одного, другого по порядку й за ступенем абстрагованості різновиду знаків-ікон, а саме, для семіотичних діаграм, які відображають узагальнені, зокрема, формально-структурні, риси своїх об'єктів. У якості прикладів іконічних діаграм, як правило, наводяться знаки, що відтворюють таке формально-структурне, приміром, кількісне, співвідношення різних у відповідному відношенні, але й категоріально співвіднесених елементів чи сторін позначуваного об'єкта. У даному випадку спільна структурна категоріальна риса теж є єдиною й недиференційованою, а диференціюють її прикмета й позначуване, взяті разом, як однородові складники певного (структурного) цілого (чи як дві різні величини на одній і тій самій параметричній шкалі, чи дві похідні тієї самої функції).

Отже, гомогенні й водночас диференційовані прикмети та позначувані ними об'єкти й явища в семіотичному плані теж становлять змішаний тип, у якому сполучаються риси індексальності та абстрактної іконічності. Водночас видається за необхідне підкреслити, що індексальний (чи, якщо завгодно, семіотико-метонімічний) аспект у знакових структурах цього типу є провідним, хоча водночас він спирається на їхній абстрактно- чи (енантіо-) іконічний (енантіосемічно-метафоричний) аспект, з одного боку, і діаграма-тично сигналізується у своєму матеріальному вираженні, з іншого.

Двоїтий знаковий характер диференційованих гомогенних прогностиків виділяється й тоді, якщо спробувати провести паралелі між їхньою будовою та будовою непрямої внутрішньої (семантичної) форми у випадку переносного вживання: так, як відомо, типом семантико-дериваційних стосунків, для якого властивим є використання (або й конструювання) асоціації стосунків за суміжністю як підстави семантичної деривації, є метонімія; але в той самий час переносне вживання, при якому один вид уживається замість іншого, виступає в «Поетиці» Аристотеля як третій різновид у його чотиричленній класифікації метафор (див. [Аристотель 1978: 147]; іншими різновидами є позначення роду замість виду й навпаки та перейменування на підставі певних пропорцій).

Нарешті, слід пригадати й про такі прислів'я, де зазначається, що стан довкілля певної дати обов'язково збережеться ще якийсь визначений відтинок часу, у який ця дата входить. У цьому випадку маємо суттєву якісну гомогенність прикмети, дотичної до прогнозованого нею в часі; у семіотичному плані структуру такої прикмети визначає стосунок знакової репрезентації за асоціацією типу *pars pro toto*, а в семіотичних термінах Пірса ця структура становить індекс із іконічним підґрунтям, яке в цьому випадку реалізується тотожним чином; отже, й тут репрезентаційний стосунок є за своїм характером двоїтим.

Говорячи про семіотичну сутність імплікативних прогностиків у цілому, можна зробити висновок про те, що виявлення зазначених закономірностей в іманентно-знаковій структурі календарних прикмет дозволяє встановити важливі риси логічного механізму формування сенсу останніх, указуючи, зокрема, на те, що це формування відбувалося за принципом «подібне зумовлює (породжує) подібне». Якими б не були об'єктивно-реальні чинники, що лежать у підставі тієї чи іншої прогностичної прикмети, конститутивними для цих останніх у тому разі, якщо вони виступають як умотивовані знаки, є риси, пов'язані з тотожністю чи подібністю (а в крайньому разі з протилежністю в межах більш загальної, глибинної тотожності, що може розглядатися як та сама подібність чи тотожність, але в її гранично малому прояві) із прогнозованим. Риси суміжності, зокрема, причинно- (чи умовно-)наслідкової, хоч і можуть бути присутні, але, наскільки можна судити з проаналізованого матеріалу, мають підпорядкований характер.

Цей висновок цікаво порівняти із зауваженням І. М. Д'яконова про те, що в архаїчному мисленні зв'язок за схожістю сприймався як найнижчий в ієрархічному стосунку до зв'язків різних інших типів, таких, як метонімія чи синекдоха, чи подібність за функцією (так, у мовах часто трапляються однокореневі й навіть ідентичні слова, що позначають функціонально подібні феномени, напр., гієну чи шуліку, або ж різні рослини-фарбники, але майже немає слів, які позначають предмети, зіставлявані лише за їхньою зовнішньою схожістю (напр., таких, котрі позначають жирафу й гієну за ознакою плямистості) (див. [Д'яконов 1990: 32, 196]).

У цілому ж розглянутий у підрозділі матеріал свідчить про те, що для народного календаря як моделі світу була характерною тенденція не лише вирізняти ті чи інші події й явища, хронологізуючи їх у межах річного інтервалу, а й фіксувати наявність між деякими такими подіями та явищами певних циклічно повторюваних стосунків, витлумачуваних у семіотичному плані як відношення знакової індексальності. У свою чергу цю тенденцію тут супроводжувало прагнення представляти ці стосунки не просто в «безумовний спосіб», а як умотивовані; при цьому незалежно від того, яке «мета-семіотичне» окреслення ця мотивація дістає в текстах прислів'їв (причинне чи власне знакове; частіше вона не дістає його зовсім), у структурно-семантичному плані вона постає в цьому разі як така, що базується на семіотично-репрезентативних засадах, і при цьому вихідний для них принцип індексальності втілюється тут у конкретніших підпорядкованих йому відношеннях як іконічності (аналогії, подібності), так і вмотивованої індексальності (суміжності, дотичності, часом детермінованості), котрі при цьому виступають у доволі різнобічних взаємозв'язках.

Бібліографія

- Аверинцев 1991:** Аверинцев С. С. Античная риторика и судьбы античного рационализма // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. – М.: Наука, 1991. – С. 3-26.
- Аверинцев 1999:** Аверинцев С. С. Софія-Логос: Словник. – К.: Дух і Літера, 1999.
- Айдачич 2002** – Айдачич Д. Спеціалізація святих у фольклорі православних християн // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2002. – Вип. № 6. Філологія. – С. 252-260.
- Антропаў 1989:** Антропаў М. П. Народны каляндар // Этнаграфія Беларусі. – Мінск: БСЭ, 1989. – С. 351-352.
- Аристотель 1978:** Аристотель. Поэтика. Книга III. // Аристотель и античная литература. М.: Наука, 1978. – С. 107-229.
- Афанасьев 2002:** Афанасьев А. Н. Мифы, поверья и суеверия славян. Поэтические воззрения славян на природу: Т. 1-3. – М.: Эксмо / Спб: Terra fantastica, 2002.
- Белецкий 1972:** Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). – К.: КГУ, 1972.
- Білецький-Носенко 1966:** Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1966.
- Бірыла 1966:** Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёна, імёны-мянушкі, імёны по бацьку, прозвішчы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966.
- Борецкий 1979:** Борецкий М. И. Художественный мир басен Федра, Бабрия и Авиана // Новое в современной классической филологии. – М.: Наука. – 1979. – С. 167-199.
- Бочарова 2002:** Бочарова І. Парадигматична організація геортонімів (назв релігійних свят) // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2002. – Вип. № 6. Філологія. – С. 168-177.
- Бочарова–Плужникова 2002:** Бочарова І., Плужникова Т. Найменування «подвижницьких» свят // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2002. – Вип. № 6. Філологія. – С. 159-167.
- БЭ 1991:** Библийская энциклопедия. – М.: Терра, 1991.
- ВЛС 1978:** Великобритания. Лингвострановедческий словарь / А. Р. У. Рум, Л. В. Колесников, Г. А. Пасечник и др. – М.: Русский язык, 1978.
- Воропай 1991:** Воропай О. Звичаї нашого народу: Т. 1-2. – К.: Оберіг, 1991.
- Гоголь 1985:** Гоголь Н. В. – Миргород. – М.: Советская Россия, 1985.
- Грінченко 1958:** Грінченко Б. Д. Словарь української мови: Т. 1-4. – К., 1907-1909 (перевид. фотоспособом – К., 1958).
- Гуревич 1980:** Гуревич А. Я. Народная магия и церковный ритуал //

- Механизмы культуры. – М.: Наука, 1980. – С. 3-27.
- Даль:** Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4. – Спб., М., 1880 (перевид. фотоспособом. – М.: Русский язык, 1981).
- Дворецкий 1958:** Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. – Т. 1-2. – М.: Государственное издательство национальных и иностранных словарей, 1958.
- Дьяконов 1990:** Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. – М.: Гл. ред. вост. лит., 1990.
- Евангелие 1915:** Господа нашего Иисуса Христа Святое Евангелие от Матфея, Марка, Луки и Иоанна на славянском и русском языках. – М.: Синодальная типография, 1915.
- ЕСУМ:** Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. – К.: Наукова думка, 1982-2002.
- Єрмоленко 1995:** Єрмоленко С. С. Лінгвістичні аспекти взаємодії церковного та народного календарів і міфологічна концепція О. О. Потебні // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 45-54.
- Єрмоленко 2002:** Єрмоленко С. С. Из семіотичних спостережень над граматикую сакральних імен у прислів'ях календарного циклу (за матеріалами збірань В. І. Даля) // Владимир Иванович Даль и современные филологические исследования. Сб. научн. работ. – К.: Київський університет, 2002. – С. 23-30.
- Єрмоленко 2006:** Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знака структура мовних одиниць. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006.
- Єрмоленко та ін. 1998:** Єрмоленко С. С., Харитонова Т. А., Ткаченко О. Б., Яворська Г. М., Ткаченко В. А., Шамота А. М. Мова в культурі народу // Мовознавство. – 1998. – № 4-5. – С. 3-17.
- Жуйкова 2003:** Жуйкова М. В. Метафора й обряд // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 55-60.
- ЗК 1990:** Земляробчы календар: Абрады і звычайі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990.
- Златковская 1983:** Златковская Т. Д. Исторические корни европейского календаря // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев. – М.: Наука, 1983. – С. 24-38.
- ЗУПП 2004:** Багмет А., Дашенко М., Андрущенко К. Збірка українських приказок та прислів'їв: 2-е вид., стереотип., з репринтного відтворення вид. 1929 р. – К.: Техніка, 2004.
- Иванов 1991-1992:** Иванов В. В. Илия // МНМ. – Т. 1. – С. 504-506.
- Иванов-Топоров 1974:** Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области

- славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. – М.: Наука, 1974.
- Иванов–Топоров 1991-1992:** Иванов В.В., Топоров В.Н. Велес // МНМ. – Т. 1. – С. 227.
- Ларіон 1965:** Ларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. – Вінніпег: «Волинь», 1965.
- КГ 1989:** Круглый год. Русский земледельческий календарь. – М.: Правда, 1989.
- Климентій 1971:** Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – К.: Наукова думка, 1971.
- Козак 1992:** Козак Г.Я. Прикметі вір, але і перевір. – Миколаїв: Укрсорт-насіновоч, 1992.
- Кондаков 1975:** Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975.
- Кравців 1995:** Кравців Б. Народний календар // Енциклопедія українознавства. – Львів: Молоде життя. – 1995. – Т. 5. – С. 1697-1698.
- Красновская 1973:** Красновская Н. А. Итальянцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Зимние праздники. – М.: Наука, 1973.. – С. 18-32.
- Красновская 1978:** Красновская Н. А. Итальянцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Летне-осенние праздники. – М.: Наука, 1978. – С. 8-19.
- КРЗ 1991:** Грошев В. Д. Календарь российского земледельца (народные приметы). – М.: РСХА, 1991.
- Кундера 2004:** Кундера М. Невыносимая легкость бытия. – Спб.: Азбука-классика, 2004.
- Леві-Строс 2000:** Леві-Строс К. Первісне мислення. – К.: Укр. центр духовн. культури, 2000.
- Лесков:** Лесков Н.С. Собрание сочинений: В 11 томах. – М.: ГИХЛ, 1956-1958.
- Листова 1973:** Листова Н.М. Австрийцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Зимние праздники. – М.: Наука, 1973. – С. 162-178.
- ЛК 1997:** Литургический календарь Апостольской Администрации для католиков европейской части России. Лето Господне 1998. – М.: Издательство О.О. Францисканцев, 1997.
- Лосев 1964:** Лосев А.Ф. Мифология // Философская энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1964. – Т. 3. – С. 457-467.
- ЛЭС 1990:** Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская

- энциклопедия, 1990.
- Максимович 2002:** Максимович М. Дні та місяці українського селянина. – К.: Обереги, 2002.
- Маркевич 1991:** Маркевич М. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860 (Перевидання фотоспособом: Час, 1991).
- МНМ:** Мифы народов мира. Энциклопедия / Гл. ред. С. А. Токарев: Т. 1-2. – М.: Сов. энциклопедия, 1991-1992.
- Мои́ла 1984:** Мои́ла О. А. Метеорологическая лексика украинских говоров (лексико-семантическая, ареальная и генетическая характеристика) : Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1984.
- Німчук 1982:** Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наукова думка, 1982.
- НК:** Народный календарь // www.gramota.org.ru/kalendar/
- НМ 1992:** Народный месяцеслов. Пословицы, поговорки, приметы, присловья о временах года и о погоде – М.: Современник, 1992.
- Новикова 1993:** Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. – К.: Дніпро, 1993. – С. 7-29.
- Номис 1993:** Українські приказки, прислів'я і таке інше: Уклав М. Номис. – К.: Либідь, 1993.
- НП 2000:** Народні повір'я. – К.: Народознавство, 2000.
- Онишкевич 1984:** Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: Т. 1-2. – К.: Наукова думка, 1984.
- Петров 1994:** Петров В. Передхристиянські релігійно-світоглядні елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К.: Віпол, 1994. – Т. 2. – С. 244-249.
- Петрученко 1892:** Петрученко О. Латинско-русский словарь. – М., 1892.
- ПМП 1988:** Православный молитвослов и псалтирь. – М.: Изд-во Московской патриархии. – 1988.
- Подольская 1988:** Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: 1988.
- Покровская 1973:** Покровская Л. В. Французы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Зимние праздники. – М.: Наука, 1973. – С. 33-52.
- Покровская 1978:** Покровская Л. В. Французы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Летне-осенние праздники. – М.: Наука, 1978. – С. 20-38.
- Потебня 1905:** Потебня А. А. Из записок по теории словесности. – Харьков: Ист.-филолог. об-во, 1905.

- ПП 1989:** Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / АН УРСР. Ін-т мистецтвозн., фолькл. та етнографії ім. М. Т. Рильського; упоряд. М. М. Пазяк; відп. ред. С. В. Мишанич. – К.: Наукова думка, 1989.
- ПРН 1958:** Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – М.: ГИХЛ, 1958.
- ПЦК 1992:** Православний церковний календар. – К.: УПЦ КП, 1992.
- Скуратівський 1993:** Скуратівський В. Місяцелік. Український народний календар. – К.: Мистецтво, 1993.
- Слухай 1995:** Слухай (Молотаєва) Н. В. Художественный образ в зеркале мифа этноса: М. Лермонтов, Т. Шевченко. – К.: б.вид., 1995.
- ССС 1999:** Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). – М.: Русский язык, 1999.
- СУМ:** Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
- СЭПТФ 1991:** Свод этнографических понятий и терминов. – Вып. 4. Народные знания. Фольклор. Народное искусство. – М.: Наука, 1991.
- Тайлор 1989:** Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М.: Политгиздат, 1989.
- Телия 2004:** Телия В. Н. Фактор культуры и воспроизводимость фразеологизмов – знаков-микротекстов // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: Сб. статей в честь Н. Д. Арутюновой / Отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 664-673.
- Токарев 1983:** Токарев С. А. Приметы и гадания // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев. – М.: Наука, 1983. – С. 55-67.
- Токарев–Гроздова–Златковская 1973:** Токарев С. А., Гроздова Н. И., Златковская Т. Д. Введение // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Зимние праздники. – М.: Наука, 1973. – С. 5-17.
- Толстой–Толстая 1995:** Толстой Н. И., Толстая С. М. Народная этимология и этимологическая магия // Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. – С. 317-332.
- Унбегаун 1989:** Унбегаун Б. Русские фамилии. – М.: Прогресс, 1989.
- Успенский 1982:** Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – М.: МГУ, 1982.
- Филимонова 1977:** Филимонова Т. Д. Немцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Весенние праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 139-162.
- Филимонова 1978:** Филимонова Т. Д. Немцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Летне-осенние праздники. – М.: Наука, 1978. – С. 123-142.

- Фуко 1978:** Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – М.: Прогресс, 1978 // www.philos.msu.ru/txt/fuko_4.txt.
- Хренов–Голуб 1989:** Хренов Л. С., Голуб И. Я. Время и календарь. – М.: Наука, 1989.
- Чубинський 1995:** Чубинський П. П. Мудрість віків (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): Кн. 1-2. – К.: Мистецтво, 1995.
- Шаповал 1965:** Шаповал І. В пошуках скарбів. – К.: Дніпро, 1965.
- Шмайда 1992:** Шмайда М. Зимові свята (з календарної обрядовості) // Нове життя. – 1992. – № 50. – С. 5.
- Элиаде 1998:** Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость. – Спб.: Алетейя, 1998.
- СББ 1998:** Словарь библейского богословия / Под ред. К. Леон-Дюфура и др. – К.: Кайрос / М.: Истина, 1998.
- Юдин 1997:** Юдин А. В. Ономастикон русских заговоров. Имена собственные в русском магическом фольклоре. – М., 1997 // www.ruthenia.ru/folklore.judin1.htm.
- Яворская 1997:** Яворская Г. М. «Время» и «случай»: фрагмент семантического поля времени в славянских языках // Логический анализ языка. Язык и время. – М.: Наука, 1997. – С. 44-50.
- DK:** Dziennik Kijowski. Pismo społeczne, ekonomiczne i literackie.
- Frazer 1978:** Frazer J. G. Złota gałąź. – Warszawa: PIW, 1978.
- Holk 1993:** Holk A. G. V. van. Миф в грамматике падежей (на материале славянских мифологических текстов) // XI. medznarodnэ zjazd slavistov: Zbornik resumй. – Bratislava: Veda. – 1993. – S. 97-98.
- Kolberg 1977:** Kolberg O. Przysłowia. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977.
- Němec 2000:** Němec I. K sémantickému modelu imitace – kreace – fikce // Studia etymologica brunensia. – Praha: Euroslavica, 2000. – S. 37-42.
- Neustupný 1966:** Neustupný J. On the analysis of linguistic vagueness // Travaux linguistiques de Prague. – 1966. – Fasc. 2. Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue. – P. 39-51.
- NKPP:** Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich: T. 1-IV. – Warszawa: PIW, 1969-1978.
- Peirce 1985:** Peirce Ch. S. Logic as semiotics: the theory of signs // Innis R. E. Semiotics: an introductory anthology. – Bloomington: Indiana University Press, 1985. – P. 4-23.
- RWP:** Russian weather proverbs. Folk sayings about weather // www.math.

montana.edu/~nmp/materials/ess/russian/int_weather/proverbs/proverbs.html.

- Sadowska 1999:** Sadowska J. Czy święta Agnieszka otwiera wiosnę? czyli o skutecznym przepowiadaniu pogody // Acta universitatis lodziensis. 1999. – Folia ethnologica. – 10. Próby etnologicznych analiz. – S. 75-82.
- Sambor 2001:** Sambor J. Magiczne i religijne (chrześcijańskie) akty mowy // Człowiek – dzieło – **sacrum**. – Opole: Uniwersytet Opolski, 2001. – S. 103-112.
- Schulze-Busacker 1984:** Schulze-Busacker E. Proverbe ou sentence: essai de définition // La locution. – Montréal: Ceres, 1984. – P. 134-167.
- SJP:** Słownik języka polskiego. Pod red. M.Szymczaka. – T. 1-3. – Warszawa: PWN, 1978-1981.
- SJPD-PE:** Słownik języka polskiego / Pod red. W. Doroszewskiego. – T. 1-11. – Warszawa: PWN, 1958-1969. – Przedruk elektroniczny.– Warszawa: PWN, 1996.
- SSSL 1996:** Słownik stereotypów i symboli ludowych. – T. 1. Kosmos: niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie. – Lublin: UMCS, 1966.
- Szpila 1999:** Szpila G. Przysłowie – semantyka tekstu jednozdaniowego // Język polski. – 1999. – R. LXXIX. – Z. 5. – S. 371-379.
- Woßhagen 1996:** Woßhagen Ch. Opposition as a metonymic principle // Metaphor and metonymy group abstracts. Workshop on metonymy: Hamburg University, June 23-24, 1996 // www.ccat.sas.upenn.edu/~haroldfs/dravking/indexical/metonymy/htm.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ МОВНІ ЗМІНИ, ЧАС І СОЦІУМ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

1. ХАРАКТЕР МОВНИХ ЗМІН У ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОМУ КОНТЕКСТІ

Період кінця ХХ-го і початку ХХІ-го ст., який прийнято називати зламом тисячоліть, позначений глобалізаційними змінами в світі, які створюють нові соціосеміотичні середовища для функціонування мови і стають поштовхом для значних мовних зрушень. Процес глобалізації пов'язується дослідниками з комплексом явищ у фінансово-економічній, політичній, інформаційній та інших сферах. До фінансово-економічних новацій відносять виникнення транснаціональних корпорацій, створення глобальних фінансових груп, а також розробку високих технологій та створення Інтернету як складників науково-технічної революції. В політичній сфері період глобалізації позначений створенням європейських структур – військових, політичних, культурних (НАТО, ЮНЕСКО, ЄС тощо).

Новими явищами інформаційної сфери стали розробка технологій для маніпуляції свідомістю, включаючи рекламу, вироблення стратегій для реалізації «інформаційних війн», експорт західних цінностей, одним з наслідків чого стала глобалізація англійської мови [Удовик 2002: 205-345]. До цього комплексу явищ належать і численні соціальні, культурно-світоглядні складники – глобалізація екологічних проблем, злочинності, постмодернізму [ibid.: 289-319].

Ознакою сучасного соціального розвитку став новий інформаційний режим, зобов'язаний своїм виформуванням інформатизації з її віртуальними, соціально-інформаційними технологіями. Як зазначає Н.Сляднева, «сутність поняття «новий інформаційний режим» полягає передовсім у якісно іншому рівні інтелектуалізації інформаційного простору (ноосфери), необхідному для сталого розвитку суспільства, підвищення міри його керованості, нейтралізації фактора індетермінізму соціальних процесів» [Сляднева 2003: 569].

Такі складники глобалізації як науково-технічна революція і створення транснаціональних корпорацій сягають своїм корінням попередніх періодів, проте інтенсивність глобалізаційних процесів 90-х років та їх вплив на мовні зрушення слід пов'язувати, на наш погляд, з двома фундаментальними обставинами – по-перше, з соціополітичними змінами в зв'язку з руйнацією ідеології «закритих систем» у східній Європі та поступовим входженням східноєвропейських країн до загальносвітового контексту і, по-друге, формуванням інформаційного (пост-індустріального) суспільства як загаль-

носивітової тенденції – суспільства, в житті якого інформація посідає дедалі помітніше місце і стає безумовною цінністю. Висунення інформації в ряд ключових світоглядних понять стало ознакою сучасного філософського і загальнонаукового осмислення взаємозв'язку матеріального й ідеального та процесу його пізнання [Новик, Абдуллаев 1991; Синергетическая парадигма 2000]. Крізь призму цього поняття стали вивчатися явища різного походження й природи, що дозволило розглядати їх під кутом зору «одного знаменника». Загалом погляд на життя як на інформаційну взаємодію, котра є складником усього живого, тобто постулювання інформаційного компонента як головного в живій природі (пор. ідеї Пригожина і Стенгерс), хоча й відбиває уявлення, які знаходяться ще в стані зародження, відповідає загальному напрямку когнітивної еволюції [Кузнецов 2003].

Мовні зрушення, передусім у європейському регіоні, що стали об'єктом уваги лінгвістів в останні два десятиліття, охопили морфологічний, синтаксичний, фонетичний, лексичний, словотвірний рівні мови і відкрили для лінгвістів нові перспективи діяльності, пов'язані з описом та систематизацією нових мовних фактів. Ці дослідження до сих пір проводились головню під кутом зору двох екстралінгвістичних чинників, у яких вбачали основний стимул мовних змін: 1) вплив на європейські й інші мови англійської мови і 2) зникнення ідеологічного контексту, в якому функціонували східноєвропейські мови.

Перший аспект став об'єктом дослідження переважно західноєвропейських лінгвістів, які відзначають, що вплив англійської мови охопив не лише лексико-синтаксичний репертуар мови, але й стереотипи мовлення, дискурсивні форми, моделі текстотворення й мовної поведінки як у західноєвропейському ареалі, так і певною мірою на «вестернізованих ділянках» азійського, африканського та інших ареалів; напр., [Ammon 1994; Büyükkantarcioglu 2004; Cristal 1997; Fishman 1994; Flowerdew 2002; Hibbert 2004; Hoffman 2000]. Цей вплив фіксується дослідниками щодо нідерландської, німецької, ісландської, французької, португальської та інших мов європейського ареалу, а також мов у Південній Америці, Африці, Китаї, Тайвані. Відзначаються обсяг і деякі з причин проникнення одиниць англійської мови до інших. Так, А. Сварардоттір констатує використання англійських запозичень і в усній, і в писемній ісландській мові, зокрема в обстежених нею текстах сучасних газет, приватних щоденниках, спонтанному мовленні [Svavarsdottir 2002]. Дослідники розглядають функціонування англійської мови як лінгва франка в зв'язку з розрізненням «мов для спілкування» і «мов для самоідентифікації», які, з одного боку, впливають на саму англійську мову, а з другого, – призводять до змін у національних, регіональних, місцевих мовах й діалектах,

з якими вона контактує [House 2002; McEntee-Atalianis 2004]. Серед причин, які призводять до проникнення лексико-синтаксичних засобів й дискурсивних форм англійської мови в інші, дослідники відзначають таку «традиційну» причину, як завдання перекладати певні типи документів (особливо, пов'язані з міжнародною діяльністю), котрі раніше не були у вжитку в країні, де функціонує мова-реципієнт, і при цьому виробляти такі дискурсивні форми, які б забезпечували успішність комунікації [Limon 2002].

Іншою причиною є широке функціонування англійських запозичень у мовній практиці існуючих у сучасному соціумі субгруп, які гуртуються за інтересами (альтернативна медицина, йога, екологія і под.), для яких англійська мова відіграє певну символічну роль. Це пов'язано з тим, що носії мови-реципієнта – члени таких соціальних груп, усвідомлюють себе як частину глобального або космічного руху з основною орієнтацією на англо-американський стандарт. Саме цим, за даними Е. Брунстад, характеризується роль англійської мови в сучасній мовній ситуації в Норвегії [Brunstad 2002]. Англійські запозичення в слов'янських мовах, зокрема польській, мають наслідком і запозичення англо-американських соціальних та комунікативних цінностей і відтак здійснюють вплив на рівні культурних концептів [Duszak 2002].

Загалом треба зазначити, що хоча англійська мова є неединою світовою мовою, поняття глобалізації прямо чи непрямо ототожнюється дослідниками з англізацією – Englishization, ставлення до якої більшості лінгвістів влучно відбиває телескопічна одиниця glocalization. Одним з її аспектів є таке розповсюдження англійської мови на інших територіях, яке містить у собі не лише загрозу для розвитку інших мов, а й перспективу їх повного витіснення. Цей аспект експансії англійської мови дає підстави для її кваліфікації деякими дослідниками як мови-кілера, яка становить реальну загрозу для багатомовності, та прогнозу щодо глобального монолінгвізму (creeping global monolingualism). Див., напр., [Kamwangamalu 2003], де розглянуто мовну ситуацію в Південній Африці. Пор. також [Manczak-Wohlfeld 2002; Hibbert 2004].

Безперечно, подібні явища фіксуються і щодо східноєвропейських мов; найбільша увага в їх дослідженні приділяється лексичним запозиченням, новим словотвірним моделям, в той час як дискурсивні інновації залишаються переважно поза розглядом; див., напр., [Ажнюк 2001; Дачкова 1994; Крысин 1996; Полякова 2004; Stoichitou-Ichim 2002]. Проте, для більшості східноєвропейських дослідників характерним є погляд на подібні явища не як на безпосередній глобалізаційний вплив англійської мови, а як на наслідок соціополітичних переорієнтацій в цих державах, зникнення ідеологічної цензури та ідеологічного фактора загалом. У контексті соціальних змін

кінця ХХ ст. запозичення англійських одиниць або дискурсивних форм і комунікативних стереотипів набуває соціосеміотичного звучання й може розглядатись як знак (чи знаки) нового стилю мовної поведінки, що відповідає стандартам «відкритого суспільства». Про це щодо мовної ситуації в Росії писав, зокрема, Л. П. Крисін, який серед основних причин вживання запозичень відзначав «усвідомлення своєї країни як частини усього цивілізованого світу; переважання інтегративних, об'єднавчих тенденцій над тенденціями, що відбивають протиставлення радянського суспільства і радянського способу життя західним, буржуазним зразкам; переоцінка соціальних цінностей і зміщення акцентів з класових і партійних пріоритетів на загальнолюдські; зрештою, відкрита орієнтація на Захід у галузі економіки, політичної структури держави, у галузях культури, спорту, торгівлі, моди» [Крысин 1996: 143-144]. Безперечно, ці характеристики цілком доречно віднести і до мовних ситуацій в інших країнах пост-радянського простору і в цьому розумінні їх можна вважати типовими для контексту глобалізаційних процесів.

Завдяки масовому, інтенсивному характеру мовних зрушень цілком закономірним виглядає порівняння мовної ситуації в Росії зі змінами післяреволюційного періоду, яке зробила М. Я. Гловінська. Вона пише: «Мовна ситуація другої половини 80-х – початку 90-х років у багатьох аспектах нагадує післяреволюційну добу. Подібними є соціолінгвістичні обставини, що виникли завдяки новим формам суспільного і політичного життя» [Гловинская 1996: 237]. Ослаблення мовних норм, за спостереженнями дослідниці, виявилось в двох напрямках: по-перше, у вигляді активізації взаємовпливу норм певного типу мовлення (наприклад, офіційно-ділове мовлення підпало під значний вплив норм побутової мови і жаргонів); по-друге, з'явилося чимало порушень мовних правил та виникли масові мовні помилки. Тому завданням дослідника, що стикається з інноваційними процесами, стає розрізнення маргінального, неістотного, викликаного випадковими чинниками, і того, що належить до основного напрямку мовних змін, відповідає загальним умовам функціонування мови і внутрішньому розвитку мовної системи. В зв'язку з цим авторка відзначає: «Слід відрізнити подібні тенденції від універсальних мовних процесів, що діють завжди, у всіх мовах, на тлі яких і виявляються актуальні тенденції даної мови. Ми маємо на увазі аналогію і контамінацію, десемантизацію існуючих одиниць і протилежний процес – їх семантичну диференціацію, прагнення до короткості, компресії, еліптичності мовлення і, навпаки, її експліцитності. Результати дії цих різних механізмів, якщо вони мають різнонаправлений характер, і свідчать про наявність певної мовної тенденції» [Гловинская 1996: 238].

2. СУЧАСНІ МОВНІ ЗМІНИ І ГІПОТЕЗА ПРО МОВНУ ЕВОЛЮЦІЮ

Отже, інтенсивний характер сучасних мовних змін разом з інтенсивністю сучасних комунікативних процесів, зокрема процесів міжкультурного обміну, констатується багатьма лінгвістами, які наголошують на їх значущості для сучасної мовної ситуації в світі. При їх обговоренні природно виникає необхідність пошуку адекватної теоретичної платформи для їх інтерпретації. Характер емпіричного матеріалу, який також розглядатиметься нижче, примушує згадати про праці Т. М. Ніколаєвої, в яких висловлено її погляди на мовну еволюцію, що були сформульовані, зокрема, у вигляді гіпотези в статті «Диахрония или эволюция? (Об одной тенденции развития языка)» [Николаева 1991]. Розбудована в пізнішій книзі дослідниці «От слова к звуку» [Николаева 2000], ця гіпотеза формулюється як гіпотетичне твердження про закон мовної еволюції, за яким «мова намагається передавати все більшу кількість інформації за одиницю часу» [ibid.: 30]. Ця теза охоплює як звукову будову мови, так і смислову і конкретизується в двох позиціях:

1. Тенденція до передачі дедалі більшого обсягу інформації за одиницю часу здійснюється в мовах двома способами: а) компресією, б) суперсегментацією.

2. У мовах, що еволюціонують найбільше, сформульована вище тенденція реалізується найбільшою мірою [ibid.: 30].

До виявів звукового аспекту цієї тенденції належать певні різновиди звукової компресії – пришвидшене, алегрове мовлення, явище коартикуляції в межах складу і слова, модифікація безнаголосних складів; суперсегментація у вигляді формування стягнення (стягненості) фразового контуру. Щодо конкретного втілення стягненості та її ролі в забезпеченні «просунутості» мови в аспекті мовної еволюції Т. М. Ніколаєва зазначає: «Безперечно те, що саме найвиразніша стягненість – liaison – була тією необхідною умовою, яка зробила французьку мову міжнародною впродовж довгого часу» [Николаева 2000: 32].

До незвукової (зокрема, семантичної) компресії і суперсегментації належать флективно-фузійні процеси, «синтаксичні звороти», конструкції з *verba infinita*; це будь-яка мовна техніка в організації висловлення, що забезпечує наявність пресупозитивної інформації в ньому, тобто інформації формально не вираженої. Таким чином, це явище охоплює всі випадки розвитку мовної техніки оформлення висловлення, яка слугує для того, аби «збільшення» плану змісту не призводило автоматично до «збільшення» плану вираження. Як приклад одного з виявів такої техніки можна назвати номіналізація – відпредикатні імена, які акумулюють у собі семантику цілого речення: *Його приїзд нас здивував* = *Він приїхав. Це нас здивувало.*

Якщо звернутися до розгляду втілення цієї тенденції в мовних формах під кутом зору дискурсивного аналізу і соціальної комунікації, тобто подивитися на неї крізь призму функціонування мови в певних дискурсивних сферах, то можна поставити питання про неоднаковий характер реалізації цієї тенденції в різних соціокомунікативних середовищах. Очевидно, наприклад, що сфери бізнесової або газетної (мас-медійної) комунікації передбачають за своєю природою високий темп інформаційного обміну, який впливає на формування повідомлення згідно з зазначеною тенденцією, в той час як комунікація з естетичною домінантою не передбачає цього. Якщо висловлена гіпотеза правильна і, дійсно, тенденція до вираження більшої кількості інформації (змісту) без збільшення звукового (для усного мовлення) або графічного (для писемного мовлення) ресурсу відбиває реальну ситуацію, то природно припустити, що соціальна комунікація розвиває в собі певну дискурсивну сферу, в якій ця тенденція найбільше виражена. На наш погляд, такою сферою у сучасній комунікації є комп'ютерний дискурс (КД), утворений процесами комунікації за допомогою комп'ютера, який став символом «нового інформаційного режиму». Численні спостереження над особливостями формування повідомлення при комп'ютерному спілкуванні дають підстави для припущення, що в ньому формуються нові стереотипи продукування й сприйняття мовленнєвого повідомлення, які здатні відсунути на периферію широко вживані мовні стереотипи і дискурсивні форми «доглобалізаційного» періоду.

3. Комп'ютерний дискурс як мовне середовище нового типу:

ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ

Розглянемо деякі особливості комп'ютерної комунікації, які впливають з тієї тривіальної обставини, що вона здійснюється завдяки технічному приладу. Це дозволяє зіставляти її з телефонною комунікацією. Проте тут є й кардинальна різниця. Телефонна комунікація реалізує майже всі форми вербального усного спілкування між двома учасниками комунікації (форми ділової, приватної, службової, довідкової, медичної комунікації) за умови нейтралізації візуального каналу сприйняття. Внаслідок цього в процесі телефонного спілкування втрачається інформація, що передається паралінгвістичними засобами – жестами, рухами рук, очей, мімікою тощо. Отже, це комунікація збіднена відносно до тієї, що реалізується безпосередньо. Натомість можна сказати, що вона ґрунтується на стереотипах останньої, відтворює їх, не привносячи принципово нових змін ні в мовленнєві жанри, в яких вона втілюється, ні в лексико-синтаксичні засоби, які відповідають ситуації спілкування (ділова, дружня, офіційна тощо). Її можна кваліфікувати як варіант безпосередньої комунікації, але дещо збіднений, порівняно з нею.

Особливістю комп'ютерної комунікації і КД є синтезування двох кодів – коду усного (безпосереднього) мовлення і коду писемного мовлення. Ця особливість неодноразово відзначалася дослідниками й інтерпретувалась у різний спосіб. Так, польська дослідниця М.Домбровська, аналізуючи два нові жанри КД – епістолярні тексти електронної пошти і короткі текстові повідомлення (short text messages), зазначає, що вони складають гібрид писемної і усної мови [Dąbrowska 2002]. Е.Джонссон, вивчаючи дискурс електронної пошти, стверджує, що електронне листування «порушує кордон між традиційними поняттями писемної й усної комунікації» [Jonsson 1998]. Однак, на наш погляд, точніше було б казати про те, – і саме цю думку ми обстоюємо, – що в даному разі ми стикаємося зі створенням нового коду (субмови), нової семіотичної системи, похідної від існуючих дотепер і вироблених культурою. Це код, що синтезує в собі ознаки кодів писемної й усної комунікації як паритетних складників, а повідомлення, що формується в межах КД, слід відрізнити від тих, які спостерігаємо в приватному листуванні (традиційний епістолярний дискурс) – писемній комунікації, яка запозичує певні ознаки усної. Пор. також [Cristal 2001; Harrison 1998; Monada 1999; Upton 2002]. Винятковість КД і коду, який обслуговує цю дискурсивну сферу і виробляється в ній, полягає саме в тому, що в ньому перетинаються два ключових для культури способи функціонування мови – усний і писемний, і цей перетин становить умови породження висловлення в КД, його функціональний фон.

Справді, умови формування повідомлення і здійснення комунікативного акту в КД за параметром часу наближаються до безпосереднього мовлення, за якого контакт співбесідників не опосередкований часом (пор. традиційна епістолярна комунікація) – певним його проміжком або періодом. Цей комунікативний акт намагається звести «фактор часу» до нуля і прирівняти комунікативні ситуації комп'ютерного і неопосередкованого (безпосереднього) спілкування, в яких породжується повідомлення. З цим, зокрема, пов'язано те, що й ділова комунікація між незнайомими особами в межах ділового (офіційного або напівофіційного) комп'ютерного спілкування супроводжується швидким нівелюванням статусної різниці, комунікативної дистанції, що виражається в переході на неформальні звертання, формули вітання, прощання, вживання неофіційної лексики і под. Перебіг комунікації відбувається аналогічно до діалогічного спілкування: тут здійснюється обмін короткими повідомленнями або комунікативними актами (стимулюючими або реактивними), завдяки чому комунікант позбавлений необхідності формувати складну текстову побудову, тобто забезпечувати певну композиційну структуру, зв'язність між субтекстами, певну «сюжетну» лінію тощо.

Явище синтезу писемного і усного кодів слід, очевидно, пов'язувати з віртуальністю комп'ютерного спілкування, яке і зробило можливим порушення фундаментального протиставлення, виробленого в ході розвитку цивілізації. Віртуальність можна тлумачити як нейтралізацію реально існуючих соціально детермінованих норм спілкування в різних соціокомунікативних ситуаціях з властивими їм соціокультурними і семіотичними нормами. Вони формуються не лише узагальненим протиставленням «офіційне – приватне (неофіційне)»: їх детермінація і конкретний характер визначаються просторово-часовим контекстом, типом події, які створюють безліч «фреймів» для спілкування і диктують вибір конкретних мовних засобів, доречних у даній ситуації. Нейтралізація фізичного і соціального фону спілкування, яким відзначається комп'ютерне спілкування, має своїм природним наслідком блокування відчуття реальності, зняття соціально релевантних зобов'язань щодо нормативної мовної поведінки, нейтралізацію соціального контролю над нею, сприяння атмосфері умовності міжособистісного спілкування. Це створює прагматичне підґрунтя для сприйняття ситуації комунікативними партнерами як такої, що знаходиться в площині «соціальної умовності». Це і дає змогу твердити про віртуальний характер спілкування.

Разом з тим комп'ютерне спілкування реалізується завдяки обміну писемними творами і відтак у своїй основі є різновидом писемної комунікації, яка «робить ставку» на візуальне сприйняття повідомлення. Тому один з напрямів діяльності комуніканта, що спілкується з іншими у межах КД, є переклад усного повідомлення (повідомлення, що первісно породжується та існує у відправника як усне) у письмове, згідно з його візуальним сприйняттям реципієнтом. Відбувається перекодування усного повідомлення у писемне, однак у ході перекодування здійснюється вироблення нових способів запису повідомлення, частково відмінних від традиційних, проте похідних від них. Так, широко вживаним у КД є графічне перекодування лексичних одиниць певної мови, яке відштовхується від писемного кодифікованого способу її представлення і є похідним від нього, хоча й зазнає впливу усної мови. Пор. перекодування англійських слів, словосполучень та висловів зі скороченням кількості знаків, вторинним використанням функціонуючих у культурі знаків, тобто знаків, належних іншій системі, аббревіатур. Напр., 1) **Hope 2 c U again** передає вислів *Hope to see you again*; 2) **b4 Icu 2moro** передає повідомлення *Before I see you tomorrow* 3) **CUL**, виражає *See you later* (прикладі з [Ермакова 2000]).

Показовим у цьому відношенні є феномен використання емотиконів – знаків паралінгвістичних дій, що широко використовуються в КД, а також експліцитних висловів щодо стану свідомості автора в момент комп'ютерного

спілкування. Емотикони, зокрема смайлики, утворюються завдяки комбінації графічних знаків і покликані передавати певні емоції, що в реальній комунікації виражаються завдяки усмішкам, мімічним жестам, рухами очей, рук, плечей тощо. Напр., :-) – вираження задоволення, радості; :-(– вираження незадоволення, негативного стану; 8-O – вираження подиву і захоплення (приклади з [Ермакова 2000: 252]). Їх вироблення та вживання є вторинним по відношенню до писемного мовлення, хоча й створює ілюзію безпосереднього відображення паравербального компонента реального висловлення (усмішки, посмішки, жести, що виражають подив, радість, іронію і под.) У процесі усного безпосереднього спілкування смисли, що їх покликані виражати жести, міміка, інтонація, не потребують вербального дублювання, і лише писемна мова створює дискурсивну техніку для відображення паравербальних дій, їх відтінків та інтенсивності мовленнєвої дії. Так, класичний роман при зображенні ситуацій спілкування розробив такий стереотипний засіб як ремарка, яка доповнює репліку персонажа. Напр., – *Правда, бгатику, їй-богу правда! – сказав, похитуючи головою, Черевань.* (П. Куліш. Чорна рада). «*Kindnesses all my life*», *echoed Rawdon, scratching down the words, and quite amazed at his own facility of composition* (W. M. Thackeray. *Vanity Fair*). – *Спасибо, Верочка. – Аносов нагнул голову к борту шинели, понюхал цветы и вдруг улыбнулся славной старческой улыбкой* (А. Куприн. Гранатовый браслет).

Важливо зазначити, що розвиток такої дискурсивної техніки може ґрунтуватися, з одного боку, на зовнішній по відношенню до описуваної ситуації позиції суб'єкта, завдяки чому створюється гетеродігетична оповідь, а з другого, – на його авторефлексії як мовної особистості, в текстову компетенцію якої входить досвід породження текстів, що концептуалізує мовну поведінку і текстотворення як синтез вербального і паравербального. Іншими словами, суб'єкт в КД – це комунікант, який 1) знає, що мовні дії (референтний об'єкт) складаються з вербального і паравербального компонентів, і 2) знає завдяки знайомству з наративними текстами, що в стереотипі їх опису входять обидва ці компоненти. У будь-якому разі поведінка суб'єкта повідомлення в КД відзначається високою авторефлексією. Таким чином, створення й вживання емотиконів як елементу коду, що виникає завдяки синтезу усного й писемного мовлення, є вторинним явищем у КД, виникнення якого мотивується існуванням писемного мовлення і розвинутою мовною свідомістю.

Відомо, що особливістю формування повідомлення в КД є специфічне використання графічних знаків – використання капіталізації, мультиплікації окремих букв чи розділових знаків, вживання великої літери всередині сло-

ва для акцентування смислу, що стоїть за внутрішньою формою слова, або іншого смислу і под., напр.: *ооочень*. Це явище заслуговує на увагу саме в контексті питання про поєднання кодів усного і писемного мовлення в КД, оскільки воно безпосередньо пов'язане зі сферою творчої діяльності носія мови в КД і демонструє її механізми. В КД, як бачимо, спостерігається перенесення основної творчої активності носія мови до сфери комбінаторики графічними знаками, – передусім, буквами, а також розділовими знаками та іншими символами, які не є одиницями усного мовлення. Разом з цим варто згадати, що найбільш традиційною сферою прикладання творчих зусиль носія мови в мовній діяльності є комбінаторна діяльність, в якій носій мови оперує лексемами, створюючи їх нестандартне сполучення, прикладом чому тут можуть слугувати тропи і фігури мовлення, котрі є виявом деавтоматизованої мовної поведінки. Причому в даному разі, тобто в комп'ютерному спілкуванні, носій мови оперує одиницями усного і писемного мовлення. Якщо зіставити ці процеси, то слід зауважити, що при формуванні писемного висловлення в КД відбувається перенесення механізмів деавтоматизованої мовної діяльності, «опрацьованих» у сфері усного мовлення, в писемний регістр і тут нові одиниці стають носіями емотивного значення, забезпечують експресивність мовлення.

Безперечно, проблема синтезу (або перетину) в КД кодів усної і писемної мови потребує багатоаспектного розгляду і не може обмежуватися лише декларуванням самого факту. Проте вже зараз ясно, що зазначена особливість забезпечує КД роль виняткового явища в системі сучасної комунікації, яке здатне здійснити вплив на інші дискурсивні сфери і змінити їх. Іншими словами, на нашу думку, є певні підстави думати про каталізаційну роль КД в процесах мовної еволюції на сучасному етапі. До цього спонукають принаймні дві обставини. Перша – та, що КД створює «новий інформаційний режим» для функціонування мови, пов'язаний з поєднанням кодів усної і писемної мови, і відповідне середовище для цього, в якому посилюються процеси компресії і суперсегментації. Як зазначалося, в КД вживається чимало утворень, отриманих завдяки графічному (і семіотичному) спрощенню написання слів, опущення розділових знаків, які є виявами компресії плану вираження висловлення. Вставні конструкції, скорочення, створені завдяки абрєвіатурам цілих висловів, а також індивідуальні авторські скорочення, складні в семіотичному відношенні вислови, що супроводжуються смайликами, смисл яких може бути тотожним окремому реченню, представляють тенденцію до суперсегментації. Так, стандартним у КД є вживання таких одиниць: *PMJI = Pardon My Jumping In*, *BSU = Be Seeing You*, *AAMOF = As A Matter Of Fact*, *GON = God Only Knows*. Позначення *N/S*, *N/D* (*non-smoker*,

non-drinker) є індивідуальними скороченнями, які, з графічної точки зору, є компресованими одиницями, що укрупнюють в одну одиницю певну синтагму. Див. також наведені вище приклади створення абревіатур, перекодування слів, використання емотиконів.

Друга обставина полягає в тому, що в межах КД реалізуються численні жанри усного і писемного мовлення, які мають тривалу традицію в сучасній культурі, внаслідок чого створюються «альтернативні» комп'ютерні варіанти усталених жанрів. Це жанри академічного дискурсу (комп'ютерні наукові журнали, наукові конференції, персональні сторінки вчених тощо), довідково-енциклопедичного дискурсу (довідники, словники, енциклопедії), рекламного дискурсу, офіційного або напівофіційного ділового дискурсу (документація різного типу, обговорення ділових пропозицій), політичного дискурсу (програми партій, матеріали дебатів, «компромати», агітаційно-інформаційні матеріали, тексти угод тощо), побутового дискурсу (всі жанри приватного спілкування) та ін. Висловлення, що породжуються в цих дискурсах, відтворюють властиву їм функціональну специфіку і водночас підпадають під комунікативно-прагматичні умови формування повідомлення в КД, завдяки чому зазнають певної модифікації. Так, дослідження приватних оголошень в Інтернеті, зроблене А. Назаренко, показало, що ці тексти набувають нових стилістичних ознак: вони включають синтаксичні побудови, властиві розмовному мовленню – поліпредикативні конструкції, еліпсис, вставні конструкції, незакінчені речення, напр., ... *let me just tell you bits about myself...am a little taller than average, into computer networking, looking for a friend, am 28, loves sports, music, driving, traveling, cooking, socializing among friends and mostly importantly am God fearing indeed am a committed xtain*, де *xtain* означає *Christian* (приклад з [Назаренко 2004: 14]). У ці тексти нерідко вносяться т.зв. паузи хезитації («fill-ups»): *well, hi, mmm..., hmm, you understand, and all, s to say, you see, you know*. Вони підкреслюють спонтанний характер породження тексту, який фіксує у «непрепарованому» вигляді мовленнєвий потік. Див., напр., *So, if you think you are a calm and tender kind of woman, then please contact me. If you are like ladies in «Das Nibelungenlied», mmm... you are still welcome, to be honest* (приклад з [Назаренко 2004: 13]). Комп'ютерні оголошення включають також запитання (*Care to join me?*), вигуки та інші експресивні вислови (*So here I am!*), властиві розмовній мові. Усі ці явища не типові для «звичайних» газетних оголошень подібного типу і ніколи в них не вживаються (хоча б з огляду на існування послівного тарифу). Німецька дослідниця А. Баррон, котра аналізувала т.зв. спами, що пропонують і рекламують медичну продукцію, констатує, що в них вживаються графостилістичні засоби, які передають експресію, властиву живому спіл-

куванню, напр., *Buy Phenterminee, Viagraa & more with NO pprescriptionnN!* [Barron 2006: 895].

Створення й функціонування в КД специфічних компресованих одиниць, емотиконів, абревіатур, перекодувань тощо, завдяки яким здійснюється комунікація, передбачає й існування відповідної мовної спільноти. Ця мовна спільнота представляє сучасну комп'ютерну субкультуру, в надрах якої виробляються певні норми поведінки, своєрідний етикет, моральні принципи та критерії оцінки [Ермакова 2000]. Звісно, істотною ознакою мови, що нею послуговуються члени цієї, хоч і вельми неоднорідної, спільноти, є елемент ізотерики, намагання виробити одиниці професійної мови, закритої для інших, чужих. Воно й виступає як фактор, що стимулює розвиток таких засобів, підтримує мовне середовище та оберігає його межі, якими б умовними вони не були.

Проте ця ознака, а також інші особливості комп'ютерної мови дають підстави характеризувати спільноту, що нею послуговується, не як мовну, а як дискурсивну спільноту. Слід згадати, що поняття «мовна спільнота» (speech community) вживається в соціолінгвістиці й етнографії переважно щодо ситуацій функціонування різних мов на одній території для позначення сукупності мовців, що послуговуються ними. Відтак це поняття має релятивний характер. Крім того, важливою ознакою мовної спільноти є переважне врахування усного мовлення. Виділення поняття «дискурсивна спільнота» пов'язується передусім з соціокультурними параметрами й ускладненими формами функціонування мови в соціумі, зокрема писемними. (Пор. поняття «поле дискурсу», що його увів М. Халлідей стосовно функціонування мови в різних соціокомунікативних сферах). Б. Херцберг, який, за думкою Дж. Свейлза [Swales 2000: 2], один із перших почав використовувати це поняття, звертав увагу на певну сукупність ознак: те, що мовна практика в групі є формою соціальної поведінки; що дискурс виступає засобом підтримки й розширення знань у групі, залучення нових її членів; те, що дискурс характеризується епістемічним і конститутивним складниками групового знання.

На думку Дж. Свейлза, важливою ознакою дискурсивної спільноти є орієнтація на соціориторичний компонент спілкування, який визначається комунікативними потребами групи [Swales 2000: 21-27]. До основних характеристик дискурсивної спільноти він відносить такі: 1) наявність низки загальних цілей, що поділяються членами групи; 2) виробленість механізмів спілкування між членами групи; 3) використання цих механізмів для обміну інформацією; 4) використання й впровадження в мовну практику певних комунікативних жанрів відповідно до цілей; 5) вироблення специфічних

лексичних засобів; розрізнення в групі членів за параметром обізнаності і кваліфікації («новачків» і «досвідчених»).

На наш погляд, найбільш істотною ознакою дискурсивної спільноти є наявність специфічних механізмів спілкування згідно з загальними цілями інтеракції, в ході якої виробляються норми і стереотипи спілкування, що поділяються всіма членами спільноти. Відтак у мовній практиці використовується певний набір мовленнєвих жанрів і лексико-синтаксичних засобів, володіння якими також становить важливу ознаку дискурсивної спільноти. До цих характеристик слід додати і те, що володіння дискурсивним репертуаром є критерієм і засобом самоідентифікації й протиставлення не-членам дискурсивної спільноти.

Видається, що відносно сфери КД є всі підстави твердити про сформованість дискурсивної спільноти, адже в її межах створено цілком специфічні стереотипи обміну інформацією (лексико-синтаксичні, паралінгвістичні, текстотвірні), які стали нормою комунікативних процесів і по суті зазнали конвенціоналізації. Володіння цими засобами є ознакою більшої або меншої належності до дискурсивної спільноти комп'ютерників. Важливо зазначити, що сформованість дискурсивного репертуару і володіння ним членами дискурсивної спільноти підтверджується його «екстраполяцією» на інші дискурсивні сфери, тобто фактами дискурсивних запозичень, коли жанри і лексико-синтаксичні засоби КД використовуються в іншому дискурсі. Перенесення лексико-синтаксичних і жанрових стереотипів мовної поведінки, що характеризують КД, в комунікативні ситуації іншого типу засвідчує, що володіння ними є репрезентативним елементом мовної свідомості комуніканта, його незаперечної належності до комп'ютерної дискурсивної спільноти.

Так, обстежені нами тексти сучасних молодіжних журналів (початок ХХІст.) в аспекті специфіки текстотвірчої діяльності показали, що вона знаходиться під істотним впливом комп'ютерної комунікації і відтворює її особливості: це номінації з внутрішньофразовими мовними перемиканнями, колажні лексичні утворення з вживанням кирилиці й латинки, мовна гра, побудована на графічних інноваціях, діалогізація викладу [Радзівська 2003]. Внаслідок породження текстового твору з такими компонентами він втрачає ознаки зв'язного (наративного) тексту й фактично наближається до текстової фіксації чату.

Загалом, сприйняття подій, явищ, оточуючих предметів, дій людини крізь призму комп'ютерної лексики стає дедалі типовішим для мовної поведінки молоді. Див., напр., репліку з побутового діалогу: *Мамо, скоріше, ми запізнюємося, чого ти глючиш* (Київ, 2003), а також наступний опис ситуа-

ції, що є фрагментом зі статті одного з молодіжних журналів: *Двое людей «в черном» не спеша вышли из автомобиля, потом снова зашли и снова вышли. «Переагружаются» – подумала я* (журнал «Молоко», № 5, 2001, с. 21).

4. ХАРАКТЕР ВПЛИВУ КОМП'ЮТЕРНОГО ДИСКУРСУ НА ІНШІ ДИСКУРСИВНІ СФЕРИ

Можна, таким чином, констатувати, що у надрах КД формуються умови, які максимально сприяють створенню нових способів (одиниць) передачі інформації – таких, що представляють тенденцію до передачі максимуму інформації за одиницю часу виразніше, ніж одиниці літературної мови, і узгоджуються з нею. Разом з цим в процесі комунікації в певній обмеженій мовній спільноті ці одиниці конвенціоналізуються, входять у досвід комунікантів і утворюють своєрідний код, який згодом може використовуватися при породженні повідомлень в інших комунікативних ситуаціях. Це дає підстави для припущення (а, можливо, і твердження) про каталізаційну функцію КД щодо процесів мовної еволюції і мовних змін.

Видається, що цей процес доречно зіставити з висвітленим Ю. М. Лотманом явищем вторгнення в культуру в певні історичні періоди «інших» мов і культурних кодів, яке може мати і неоднаковий обсяг, і неоднакові походження й механізми дії, в зв'язку з чим «культурний контекст абсорбує до себе елементи, що вторгаються в нього ззовні» [Лотман 1992: 206]. Розглядаючи різні випадки такого втручання, Ю. М. Лотман відзначає: «...вторгнення може бути настільки енергійним, що привносить не окремий елемент тексту, а ціла мова, котра може або повністю витіснити мову, в яку втручається, або утворити з нею складну ієрархію, як, приміром, відношення латини та національних мов у Середньовічній Європі. Нарешті, вона може відігравати роль каталізатора: не беручи участі безпосередньо у процесі, вона може прискорити його динаміку» [Лотман 1992: 206-207]. При реалізації каталізаційної функції неабияке значення має мода, регулярна зміна якої є ознакою динамічної соціальної структури [Лотман 1992: 125].

Видається, що у впливі коду, який виробляється в межах КД, на функціонування мови в інших дискурсах можна вбачати принаймні два аспекти – інтерференційний і каталізаційний. Інтерференційний полягає у прямому запозиченні певних одиниць КД і їх більш-менш широкому вживанні: *онлайн*овий, *юзати*, *глючити* (= *діяти уповільнено*), *е-мейл* (пошта), які загалом не є численними. Каталізаційний аспект слід пояснювати престижністю КД і модою на властиві йому мовні засоби. Він пов'язаний з виробленням під впливом комунікації в межах КД нових механізмів породження повідомлення і його одиниць стосовно інших дискурсивних сфер, що забезпечують компресію повідомлення, створюють інформаційно насичене середовище.

Каталізація як непрямий напівприхований вплив виявляється у впровадженні нових стандартів «пришвидшеного» породження повідомлення, швидкого темпу комунікації, які «тягнуть» за собою зміну в нормах вербального оформлення повідомлення. Розглянемо один приклад. Текст реклами радіо, що подається нижче (зафіксовано в київському метро, листопад 2004), демонструє реалізацію механізмів збільшення інформації, що передається, без збільшення «довжини» повідомлення, тобто кількості знаків:

ST★R
TYEMO
AVTO.FM.99.4
Y ZIRKOVOMY
FORMATI

(= стартуємо, авто F.M.99.4, у зірковому форматі).

Синтагматична будова реклами відповідає «рваному» синтаксису, який можна вважати одним з основних механізмів генерації комп'ютерного повідомлення. Змішування латинських літер і кирилиці (також графічний стереотип у КД) несе смисл сучасності, привабливості, європейського стилю. Сегментація першого слова і виділення з кореня графічної частини «стар» слугує для вираження смислу високої позитивності об'єкта, що рекламується. Тут має місце субституція букви іконічним знаком і, внаслідок цього, прирощення смислів за рахунок дублювання інформації, вираженої вербально, інформацією, вираженою іконічно. Такий спосіб семантичного прирощення можна було б позначити як вербально-іконічна редуплікація, якби не синкретичний спосіб її вираження з інкорпорацією іконічного знака у вербальний.

Якщо подивитися на таке повідомлення з позицій нормативної граматики, то слід було б зробити висновок про те, що компресія досягається за рахунок порушення відповідних норм орфографії, пунктуації й синтаксису і охоплює як план вираження, так і план змісту даного повідомлення. Такі факти і дають підстави для припущення про каталізаційну функцію КД щодо процесів мовної еволюції і мовних змін у сучасному глобалізаційному контексті.

Механізм каталізаційного впливу можна окреслити у такий спосіб:

1. Під впливом комунікативно-прагматичних умов текстотворення і породження діалогічних реплік та лінійних утворень, що займають проміжне положення між текстом і окремим висловленням, у межах комп'ютерної комунікації виникають певні способи позначення позамовних реалій, способи пакування інформації, де маніфестується тенденція до мінімізації плану вираження. Тим самим виробляються нові складники мовної техніки пород-

ження повідомлення і його одиниць. У культурно-семіотичному контексті вони швидше за все оцінюватимуться носіями мови як «сучасні», «престижні», «модні» і отримують вищу, порівняно з традиційними засобами вираження, оцінку.

2. У процесі комп'ютерної комунікації, в ході якої поступово виробляються конвенціональні норми і стереотипи, а також специфічні етичні норми (постулати) спілкування, формується разом з цим дискурсивна спільнота, члени якої володіють новою мовною технікою і постулатами спілкування. Це означає, що складником комунікативної (мовної, стилістичної) компетенції носіїв мови, що належать до цієї спільноти, стають знання щодо норм і стереотипів спілкування в КД та їх висока оцінка з-поміж інших засобів обміну інформацією.

3. Володіння технікою породження висловлення згідно зі стереотипами комп'ютерного спілкування та його висока оцінка в соціумі можуть виступати як чинники, що впливають на екстраполяцію засобів комп'ютерного спілкування на інші дискурсивні сфери і мовленнєві жанри, які пов'язані з тенденцією до пришвидшеної передачі інформації. Ця тенденція властива багатьом жанрам некомп'ютерної комунікації (оголошення, рекламні тексти, наукові статті, резюме, відкриті й приватні листи, інформаційні листи) і в багатьох випадках діалогічному спілкуванню.

Зазначимо, що така екстраполяція може мати два напрями – загальний і конкретний. Перший задає загальну стилістику спілкування, до ознак якої належить компресія плану вираження, вироблення нових засобів експресії, пришвидчення темпу й ритму спілкування. Другий напрям може бути реалізований у вигляді включення одиниць, породжених у межах КД і тому відповідно маркованих, до текстів, призначених для функціонування в традиційній текстовій або безпосередній комунікації. Цей процес може здійснюватися у вигляді заміни певних дискурсивних форм і лексико-синтаксичних засобів «традиційної» текстової комунікації на ті, що вироблені в межах КД. Таким чином, механізм цього впливу відтворює механізм мовних змін, який описано нами щодо ідеологізованої соціокомунікативної системи, основною ознакою якої є вершинний статус ідеологічного мовлення в соціокомунікативній системі, що створює передумови для його проникнення в інші дискурсивні сфери [Радзиевская 1996].

5. Про деякі сучасні тенденції формування висловлення і тексту

Розглянемо деякі мовні факти сучасної соціальної комунікації, що мають безпосереднє відношення до гіпотези Т. М. Ніколаєвої. Серед цих фактів є чимало таких, що охоплюють сферу функціонування текстів, створення

нових текстових жанрів, причому як суто текстових (вербальних), так і семіотично ускладнених, що включають візуальний компонент і відтак реалізують багатоканальну передачу інформації (вербальний, візуальний, слуховий компоненти). Саме таку природу мають сучасні рекламні тексти (радіо- і телереклама), а також кліпи, які стали репрезентативними складниками сучасної соціальної комунікації. Вагомість місця, що займають в ній ці тексти, і пов'язана з нею їх популярність, мають наслідком формування у реципієнтів відповідних стереотипів сприйняття, тобто сприйняття побудованих у такий спосіб текстів як рецептивної норми. А відтак природним наслідком цього явища стає формування уявлення про одноканальний текст, напр., чисто вербальний, як певне відхилення від норми і відповідна його оцінка й реакція на нього.

Іншим важливим наслідком цього стану речей в сфері рецепції текстів стає вироблення норми, яка стосується швидкості рецепції інформації – співвідношення інформації і часу в процесі сприйняття тексту. Виробляється установка на швидке споживання текстового повідомлення, внаслідок чого лише короткі вербальні тексти (серед усього масиву вербальних текстів, в тому числі великих за обсягом наративних текстів) отримують більші шанси для споживання, в той час як наративні (напр., романні) твори великого обсягу і складності зберігають свої позиції лише за соціопрагматичної «підтримки» (відзначення вагомою премією, широка рекламна кампанія, скандально відомий автор, сенсаційний зміст, незвичні супутні обставини і под.).

5.1. Тенденція до інформатизації тексту в газетному дискурсі в Україні (90-і рр.)

Одним із виявів тенденції до збільшення інформативності тексту став досвід прагмастилістичного оновлення в сфері газетного дискурсу, представлений публікаціями газети «Киевские ведомости» (далі – КВ) періоду початку – середини 90-х рр. ХХ ст.; про це див. [Радзиевская 2000]. Основним і фактично єдиним, крім інтерв'ю, текстовим жанром цієї газети стала коротка інформаційна замітка. Річ у тім, що газета КВ була заснована на початку 90-х рр., коли відчувалася нагальна потреба реформування мови засобів масової інформації, зокрема газет, у зв'язку з тими соціально-політичними і культурно-семіотичними зрушеннями, які стали ознакою кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. і були пов'язані з відходом від стилістики радянської преси, яка стала асоціюватися з ідеями тоталітаризму.

Новаторська для тогочасного газетного дискурсу позиція «Киевских ведомостей», що виділяла це видання з-поміж інших, втілилась у чіткому визначенні пріоритетів при відборі лексико-синтаксичних засобів і жанро-

вого репертуару. Було відкинуто традиційні для радянської преси засоби виразності – поетична лексика, фразеологізми, метафоричні словосполучення, звороти, одиниці з експресивним значенням, поява яких пов'язана з завданнями емоційного, пристрасного викладу. Нагадаємо, що емоційність, вплив на читача були ознаками дискурсивної практики в сфері радянської преси, добре відрефлектованими її дослідниками [Стилистика... 1981: 6, 7, 16]. Завдяки невживанню подібних засобів у текстах КВ до мінімуму було зведено елементи «старого» експресивного репертуару газетного тексту, що стало відчутною новацією в мас-медіа.

Водночас відбулося й різке звуження жанрового репертуару: якщо ознакою радянської преси була розробка й використання різноманітного жанрового репертуару (комюніке, повідомлення, коментар, фейлетон тощо) переважно риторичного спрямування, що мало на меті виховання свідомості радянської людини, то КВ обмежилися жанром короткої інформаційної замітки або короткої статті, що розвиває одну тему чи сюжет. Синтаксичні побудови в статтях відзначалися неускладненістю, нерозгалуженістю, короткістю, підпорядкованістю завданню надати чітку і прозору інформацію, яка може бути з легкістю сприйнята читачем. Див. типовий зразок такого тексту: *Как и предполагали «Ведомости», стоимость именного приватизационного сертификата в Украине повышена почти в 50 раз – до 50 миллионов карбованцев. Решение об этом было одобрено позавчера на заседании президиума Кабинета министров, сообщает Интерфакс-Украина. Повышение стоимости сертификата произойдет одновременно с проведением индексации основных фондов, решение о которой также получило одобрение членов президиума правительства. По оценкам экспертов, стоимость основных фондов будет проиндексирована в 48-54 раза (03.1994)*. Симптоматично й те, що заголовок статті тут не є образно-метафоричною номінацією (пор. *Книгу – на колеса*), які були властивими радянській пресі, це повне висловлення, яке відбиває основний зміст тексту: *Жизнь дарницких стариков облегчит красный крест* (4.03.1994, с.6). Таким чином, чіткий виклад зі збереженням темо-рематичної структури, необтяженість орнаментальними елементами, опора на структури первинного синтаксису забезпечують текстові умови для швидкої передачі інформації та легкості її сприйняття й засвоєння. Створений текстовий механізм передачі інформації можна вважати таким, що цілком відповідав загальним комунікативним потребам та тенденціям розвитку мови. Це підтверджується фактом високої ефективності комунікативних процесів, які здійснювалися завдяки текстам КВ, адже на початку і в середині 90-х рр. газета стала найпопулярнішою в Україні. Це означає не що інше, як її високу позитивну оцінку читачами, її привабливість для читачів,

відповідність її текстів (і разом з цим створених ними механізмів обміну інформацією) прагненням комунікантів та їх очікуванням.

5.2. Запозичення моделей синтетичних текстотипів

У контексті ідеї про вплив фактора часу на мовну еволюцію саме в аспекті формування мовних механізмів, що забезпечують передачу дедалі більшої інформації за одиницю часу, видається доцільним згадати про розрізнення текстів аналітичного і синтетичного типів [Радзівєвська 1999]. Ці типи текстової організації виділяються нами за співвідношенням семантичної (референційної) та прагматичної підсистем, які покликані відбивати відповідно ті комплекси смислів, що стосуються позамовної дійсності (предметна інформація), і ті, що стосуються векторів «автор – текст», «автор – адресат» і пов'язані з відображенням у тексті ставлення комунікативного суб'єкта до зображуваного, його інтенцій, зв'язку з адресатом.

Аналітичну прагмасемантичну організацію має текст, що тяжіє до автономізації семантичної і прагматичної підсистем, кожна з яких намагається виробляти окремий репертуар плану вираження. Такий текст розвиває у собі потужний прагматичний механізм контакту з адресатом, він здатен містити інформацію про ситуацію, що призвела до його створення (напр., передісторію створення тексту) і под. Цим типом організації характеризується науково-популярний текст, який поряд з фрагментами, що висвітлюють наукову предметну галузь, яка популяризується, включають фрагменти (окремі висловлення, абзаци, субтексти), покликані урізноманітнити й пожвавити виклад, додати «необлігаторну» інформацію щодо життя вчених, їхніх стосунків, історію певного відкриття. До таких текстів належать традиційні мемуарні тексти, автор яких часто повідомляє, за яких обставин виникла ідея створення спогадів, як відбувається процес згадування, як працює його пам'ять, в якому стані спливають на думку ті чи інші спомини про минуле. Текст аналітичної прагмасемантичної організації відбиває комунікацію, націлену на процес, одна з провідних функцій якої буде фатична.

Текстам із синтетичним типом прагмасемантичної організації властива інкорпорація прагматичної підсистеми в семантичну і маніфестованість цих систем у одних дискурсивних формах. Цей тип представляють афоризми, наукові, науково-реферативні, довідкові тексти. Так, спосіб кодування інформації в афоризмах завдяки тропам забезпечує їх привабливість для адресата і виступає як прагматичний механізм забезпечення контакту, а перерформування афоризму здатне зруйнувати весь текст. Тому прагматичний механізм тут вбудовується в семантичну структуру тексту. Тексти синтетичного типу здійснюють, як правило, комунікацію, націлену на резуль-

тат, на досягнення певного комунікативного ефекту, на швидке сприйняття й засвоєння інформації. Синтетичною будовою, як показують сучасні дослідження [Гладь 2006], характеризуються короткі англомовні тексти, що містять функціонально неоднорідні елементи – носії емотивної інформації. Ці сигнали емотивності, представлені мовними одиницями різних типів на всіх ділянках художнього тексту, покликані сформуванню у читача емоційне ставлення до певних ситуацій, представлених у тексті. Всі вони утворюють «емоційно значущу підструктуру художнього тексту – його емотивний профіль» і забезпечують не тільки розвиток сюжету, але й необхідний естетичний вплив художнього твору на реципієнта.

Природно, що до потреб пришвидшеної передачі інформації, які корелюють з тенденцією збільшення інформації при передачі за одиницю часу, більше пристосовані тексти синтетичного прагмасемантичного типу. Хоча слід бути справедливим і визнати, що синтезування семантичного і прагматичного компонентів у тексті може спостерігатися лише завдяки існуванню певної традиції культивування текстового типу, його кристалізації як жанру, яка дозволяє реципієнтові адекватно сприймати наявні в тексті сигнали встановлення, підтримки контакту, сигнали естетичного і/або емотивного впливу, сигнали, що відбивають логічне виділення або пов'язані з категорією важливості і под. Реальні механізми такого синтезування загалом позбавлені будь-якої спрощеності, одноманітності і реалізуються як складні і нетривіальні процеси, направлені на поєднання різних структур. Аби розглянути один такий випадок, звернемося до сучасних довідково-інформаційних текстів, які репрезентують синтетичний тип організації тексту, і розглянемо його докладніше, ніж попередній, оскільки довідково-інформаційні тексти майже не вивчалися в межах дискурсивного аналізу.

Довідково-інформаційний текстотип в його сучасному стані, який представляють довідники й енциклопедії різного типу, доволі пізні явище в культурі. Вторинність є однією з його фундаментальних ознак. Справді, вторинністю характеризується його семантико-інформаційна структура, вторинним, а точніше, похідним, є характер формування семантико-синтаксичних і структурно-композиційних ознак. Як довідники, так і енциклопедії укладаються на базі вже існуючих текстів для фіксації і збереження знань, набутих на момент створення довідково-енциклопедичного видання, в зв'язку з чим його семантико-референційна структура (предметна інформація) є похідною від семантичної структури першоджерел і виробляється завдяки їх переробці.

Макромодель довідково-інформаційного текстотипу формується у вигляді низки однотипних текстів, пов'язаних між собою певною умовною

ознакою. Зазвичай, це принцип алфавітної послідовності або інший принцип, який розглядається як зручний для подальшого користування текстом. Цей принцип значно пізніше, з розширенням комп'ютерної дискурсивної практики, почав асоціюватися з терміном «гіпертекст».

Довільність співвідношення між структурними компонентами довідково-інформаційного тексту – субтекстами, виявляється в можливості міняти їх місцями, що не призводить до інформаційних втрат, або вносити додаткові статті, тобто доповнювати існуючий текст новими статтями. Можна сказати, що макро модель довідково-інформаційного текстотипу має адитивний характер. Разом з тим структурно-композиційний принцип побудови тексту у вигляді гіпертексту, що складається з низки субтекстів, спрощує модель рецепції текстової інформації і передбачає можливість безперешкодного звернення до окремого субтексту, а також вчасне отримання відповіді на інформаційний запит.

Семантико-синтаксичні ознаки субтекстів також формуються, втілюючи інтенцію швидкого і зручного для користувача отримання необхідних відомостей. Довідково-інформаційний субтекст елімінує наративні структури, тропи, будь-які експресивні засоби, засоби моралізації, аргументації і зв'язності викладу, егоцентричні слова (категорія дейксису). Так, речення в довідково-інформаційному тексті елімінує елементи не лише суб'єктивної модальності (напр., модуси *вважаємо/гадаємо, що Р*), а й модальності знання, припущення (*виявлено, показано, доведено, описано, продемонстровано, що Р*); вони зводять до мінімуму засоби логічної або часової зв'язності, зокрема сполучники *але, однак, оскільки, тому, відтак, отже*. Будучи засобами формальної зв'язності у реченні, подібні елементи відбивають у писемному мовленні процес мисленнєвої діяльності, що виявляється «зайвим» для довідково-інформаційного тексту і кваліфікується як інформаційний шум. Те саме стосується дискурсивних слів, що позначають ставлення мовця до змісту (*справді, очевидно, природно, зрозуміло, безумовно* та ін.), часток (*навіть, лише*), які мають модальний компонент у своєму значенні. Довідково-інформаційний текстотип елімінує і будь-які тропи і фігури мовлення – метафору й метонімію, порівняння, повтори, перифрази, інверсії, гіперболи, літоти тощо.

Спектр використання комунікативних моделей речення в довідково-інформаційному текстотипі зводиться фактично до модальності констатації, що корелює з завданням передачі істинної об'єктивної інформації. Мінімізація в тексті показників зв'язності призводить до автономності окремих висловлень, речень або груп речень, які осмислюються як зв'язні завдяки віднесеності всіх висловлень до назви статті. Відношення «назва статті

– текст статті» корелює в комунікативному аспекті з відношенням «питання – відповідь», є її операціональним аналогом. Іншими словами, структурно-композиційне співвідношення «назва статті – текст статті» моделює й задає спосіб рецепції тексту, який ініціюється інформаційним запитом.

Щодо інформаційної структури субтексту, то тут слід наголосити і на тому, що, подібно до текстів газетних новин, які будуються за принципом «ключова інформація спочатку» [Дейк 1989: 125], тобто за принципом позиційної фіксованості релевантної інформації, довідково-інформаційний субтекст тяжіє до формування свого інформаційного центру в ініціальній позиції, в той час як фінальний блок тексту припадає на його інформаційну периферію. Як правило, інформаційний центр маніфестується висловленням-дефініцією з супутніми повідомленнями. Саме за таким принципом будується енциклопедична стаття. Як ілюстрацію наведемо початок статті «Відповідальність процесуальна» з сучасної юридичної енциклопедії: *ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРОЦЕСУАЛЬНА – заходи примусу щодо учасників цив. або крим. процесу, які порушують порядок суд. засідання. Відповідно до ст.164 Цивільного процесуального кодексу України головуючий або суд можуть застосовувати такі заходи впливу: попередження; штраф; заміна прокурора або адвоката без шкоди для справи; відкладення слухання справи в разі невідкорення [...]* (Юридична енциклопедія, Т.1, К., 1998). Тут, як бачимо, ініціальну позицію займає дефініція предмета, що містить ключову інформацію, а друге речення подає конкретизовану додаткову інформацію стосовно сучасного українського законодавства, тобто має додатковий, «менш важливий» характер. Позиційна фіксованість релевантної інформації стає в таких текстах умовою її легкого розпізнавання в тексті.

Отже, відзначаючи основні ознаки довідково-інформаційного текстотипу в його сучасному стані ми виділяємо елімінацію модальної інформації при збереженні диктальної, мінімізацію зв'язності, позиційну фіксованість у тексті інформаційного центру, пряме співвідношення структури субтексту «назва – текст» з діадою «запитання – відповідь», адитивний характер макромоделі тексту. Така будова тексту забезпечує його ефективне функціонування в соціальній комунікації: довідково-інформаційний текстотип акумулює в собі механізм швидкого отримання, сприйняття і засвоєння потрібної користувачеві інформації. Конститутивною ознакою довідково-інформаційного текстотипу є його функціональний зв'язок з діловою комунікацією на відміну від комунікації розважальної, що передбачає використання експресивних засобів і відповідних комунікативних стратегій.

Серед вироблених культурою текстотипів цей текстотип, як показує дискурсивна практика, є одним з найбільш пристосованих до потреб збереження

інформації і реалізації швидкого доступу до неї. Як такий він, очевидно, і усвідомлюється носіями мови, про що свідчать численні факти перенесення моделей довідково-інформаційного текстотипу до інших дискурсивних сфер і оформлення недовідкових текстів за моделлю довідкового. Маємо на увазі численні видання переважно побутової тематики, адресовані садівникам-любителям, собаководам, любителям птахів, тварин, риб, рослин (квітникам, кактусоводам), колекціонерам, що містять поради й відомості, а також видання для розваг, «цікавого» читання. Як один з прикладів можна навести видання «Обо всем на свете» (М., 2002), котре представляє собою низку тематично не пов'язаних між собою текстів, кожний з яких розповідає про історичну подію, діяча культури, рослину, тварину, предмет побуту, звичай тощо. Тим самим в ньому відтворюється адитивний принцип поєднання статей за моделлю довідково-інформаційного текстотипу і співвідношення назви і тексту за діадою «питання – відповідь». Графічне й дизайнове оформлення текстів відповідає енциклопедичному стандарту: текст друкується стовпцями. Разом з тим кожний текст за своїми дискурсивними ознаками є розповіддю про окреме явище, предмет, історичну подію або особу і розрахований на читання для розваги, а не для звернення за довідкою. Напр., *После смерти Ганнибала Ганнон и его сторонники торжествовали. Теперь им никто не мешал проводить свою политику – во всем уступать римлянам и заниматься только торговлей. Но это и погубило Карфаген* (ст. «Как сильные говорят со слабыми»). Поряд із традиційною назвою об'єкта, що є предметом розповіді в статті (*Александрия, Орловские рысаки, Кенгуру, Колибри*), назва статті тут часто формулюється у вигляді запитання або як дескрипція об'єкта: *Как появился кроссворд? Что такое «узел»? Священный камень* (про лазурит). *Цветок царя Соломона* (про лілію).

Таким чином, даний текст побудовано з використанням певних ознак моделі довідково-інформаційного текстотипу: це поєднання в одному гіпертексті автономних текстів, які містять різноматичні відомості (адитивний принцип), наявність однієї теми в тексті, що передбачає його кореляцію з діадою «питання – відповідь». Водночас «Обо всем на свете» не є довідником і представляє собою зразок твору, призначення якого – задовольнити цікавість, а основна модель рецепції – не звернення за довідкою в рамках певної професійної діяльності, а читання для розваги. Відтак у даному разі стикаємося з випадком застосування елементів моделі довідково-інформаційного текстотипу при побудові тексту іншого функціонального призначення для забезпечення ефективної комунікації. Той факт, що вибір укладача як носія мови і носія певної мовної свідомості припадає в даному разі на модель довідково-інформаційного тексту, засвідчує те, що вона усвідомлюється як

така, що відповідає критерію ефективності комунікації, оптимізації комунікативного процесу, асоціюється з сучасними стандартами прищвидшеного інформаційного обміну. Відтак у текст, не призначений для ділової (фахової) комунікації, інкорпорується механізм, пристосований для задоволення потреб швидкого інформаційного обміну. Таких випадків текстотворення, за нашими спостереженнями, стає все більше і цей феномен, очевидно, слід інтерпретувати як наслідок загальної тенденції до нового стилю спілкування.

Отже, тексти, подібні до розглянутого, репрезентують випадок, коли певна макромодель тексту, прийнятий спосіб пакування довідкової інформації використовується для створення тексту іншого соціокомунікативного призначення саме тому, що за ним стоїть модель, яка забезпечує швидке надання й засвоєння інформації. Один текстотип запозичує спосіб пакування інформації в іншого саме внаслідок того, що другим вироблено такий спосіб її оформлення й відповідну рецептивну модель, що відповідає сучасним стереотипам обміну інформацією.

5.3. Перетин кодів у межах писемного висловлення і тексту

Іншим явищем, яке можна розглядати як вияв тенденції до збільшення при передачі обсягу інформації за одиницю часу, є перетин у тексті (повідомленні) двох, трьох або більше кодів. Під кодом у даному разі ми розуміємо не лише окремі мови, а й будь-який усталений репертуар мовного ідіому, що визначає мовну свідомість носіїв мови. Йдеться про репертуари, вироблені функціональними стилями мови або сформовані в межах певних соціальних ідіомів (молодіжний сленг, професійний жаргон тощо). Це також може бути ідіолект письменника або політичного діяча, персонажа фільму, відомої в соціумі людини. В такому широкому розумінні перетину кодів під нього підпадає і таке явище як інтертекстуальність, зокрема, використання т. зв. прецедентних текстів. Всі явища перетину кодів мають у тексті, як правило, певне, – часто вагоме, прагматичне навантаження: вони актуалізують культурну пам'ять реципієнта, індукують додатковий інформаційний шар, впливають на збереження або зміцнення комунікативного контакту між адресатом і автором тексту, вносять у текст певну експресію і под. Проте тим спільним, що об'єднує всі ці конкретні функції і завдання поєднати різнокодові і різнорепертуарні елементи у межах одного повідомлення, є те, що всі вони, не збільшуючи лінійного плану вираження повідомлення, створюють інформаційно об'ємне повідомлення. Ця інформаційна об'ємність висловлення або тексту досягається за рахунок того, що їхній план вираження пристосований до симультанної передачі інформації референційного (предметного) і прагматичного типів, а також смислів, пов'язаних

з культурною пам'яттю носіїв мови, яка активізується в момент передачі інформації.

Говорачи про перетин кодів, інкорпорацію одних репертуарів у інші в сучасних інформаційних потоках, не можна оминати таке символічне явище, як створення креолізованого тексту завдяки введенню у відео- або аудіо-текст (кінофільм, радіопередача) рекламного тексту, що є найпоширенішою ознакою сучасного телевізійного мовлення і частково радіомовлення. Смісл цієї інкорпорації, крім очевидного прагнення адресації найбільш масовій аудиторії, полягає у збільшенні обсягу повідомлюваного за рахунок не послідовного, а майже симультанного сприйняття інформації. Послідовність у процесі рецепції передбачає певну психологічну паузу, якою би реально нетривалою вона не була, і разом з тим сприйняття різножанрових і різнорепертуарних текстів як окремих комунікативних подій. Феномен неоднорідного у семіотичному відношенні креолізованого тексту полягає у формуванні норми сприйняття інформації, яке намагається подолати фактор часу, і у прагненні досягти симультанності сприйняття різнотипової інформації. Зазначимо принагідно, що ця мета в процесі текстотворення досягається за рахунок уведення до фону повідомлення (кадру) в основному тексті предметів реклами, коли у кадрі поряд з позитивним героєм з'являються об'єкти реклами (сигарети, годинник, предмети побуту певних марок тощо).

Регулярне включення рекламного повідомлення до складу кінофільмів або радіопрограм має тривалу традицію, впровадження і дотримання якої впливає на вироблення стереотипу рецепції й формування відповідних очікувань реципієнта. Сприйняття такого креолізованого тексту стає рецептивною нормою носія мови. Про її сформованість свідчить буквально відтворення цієї моделі побудови тексту в літературно-белетристичній сфері, тобто перенесення її до сфери створення чисто вербального тексту. Маємо на увазі роман Ф. Бегбедера «99 франков» (М.: Иностранка, 2003, – 213 с.; F. Beigbeder. 99 francs. P.: Editions Grasset, 2000). В ньому між розділами, що розвивають сюжетну лінію, представлено текстові вкраплення у вигляді опису рекламного ролика – своєрідні рекламні паузи. Така структура тексту розрахована на фрагментарне сприйняття, яке реалізує себе у режимі постійної зміни різнорепертуарних субтекстів і сприяє зниженню концентрації уваги у читача.

Статусу символу щодо цих процесів набувають і численні номінації, котрі фігурують у рекламних та інших текстах, де поєднано одиниці різних алфавітів – коди, котрі представляють різні мови. Як правило, це поєднання одиниць українського, російського і англійського алфавітів, до яких додаються й інші графічні знаки та символи (напр., @, #, &, *). Пор. назву п'єси,

поставлену у Театрі російської драми ім. Лесі Українки, JULIA@ROMEO.com («Norway. Today»), яка в репертуарному списку, що подається російською мовою, виглядає як суцільне іншомовне вкраплення (січень, 2005). Див. також: *VIP-услуги, UMC-Бизнес, DVD-формат, VGA-выход; КлинSA, картина мира, яркие инДуВиДы, МУзыкальные Хитовочки* (останні чотири приклади з дисертації Т.Полякової [Полякова 2004: 14]). Яку додаткову інформацію містить така номінація, крім предметної, ідентифікуючої позамовний об'єкт? Це передовсім інформація прагматичного типу, що стосується моделювання суб'єкта й адресата спілкування. Вона сигналізує, що вони постають як такі, що а) належать до спільноти, члени якої володіють різними кодами (мовами); б) відкриті для контакту і здатні оцінити «інноваційну технологію» в створенні даної номінації; в) підтримують сучасний (авангардний) стиль спілкування.

Як один з виявів перетину кодів можна розглядати інтертекстуальність художнього тексту, яка широко вивчалась у контексті постмодерністичних студій (праці Ю.Кристевої, Р.Барта та ін.). Поняття інтертекстекстуальності, що є спорідненим уведеному М.М.Бахтіним поняттю діалогічності, представляє текст як інформаційне утворення, сформоване в культурному просторі обміну текстовими повідомленнями, що спирається на культурну пам'ять, передовсім пам'ять щодо функціонування й засвоєння текстів. Під цим кутом зору інтертекстуальність є фундаментальною ознакою кожного тексту, що дає підстави ставити знак рівності між текстом й інтертекстом. За Р.Бартом, «кожний текст представляє собою нову тканину, що виткана зі старих цитат», яка, проте, є результатом автоматичного або неусвідомлюваного цитування на загальному тлі анонімних формул (цит. за: [Ильин 2001: 102-103]).

Р.Богранд і В.Дресслер визначали інтертекстуальність як «залежність між породженням або рецепцією одного даного тексту і знанням учасників комунікації інших текстів» [Beaugrande, Dressler 1981: 188]. У цьому визначенні виділено по суті інтерактивний аспект текстової комунікації – різновид інформаційної взаємодії. Цитування, приховані і неприховані запозичення, алюзії, парафрази є в такому розумінні виявами перетину кодів (ідіолектів) і створюють семантично насичений інформаційний простір цілого тексту. Вміння їх зчитувати й розпізнавати забезпечує інтенсивний характер інформаційного обміну, що ґрунтується на подоланні лінеарності інформаційного потоку.

Крім перетину кодів як ідіолектів (тобто на рівні конкретних текстових «індивідів») спостерігаємо перетин кодів на рівні текстотипів, який реалізується у вигляді поєднання в одному тексті стилістично маркованих

елементів, належних різним текстотипам. Так, енциклопедії для дітей (тип довідково-інформаційного тексту) поєднують суто довідкові засоби пакування інформації – визначення, речення-дефініції, констатації, що містять фактологічну інформацію, і риторичні засоби, властиві публіцистичному стилю. Дослідження сучасних явищ у науковому дискурсі також доводять, що науковий дискурс еволюціонує завдяки складним процесам взаємодії Я і ДРУГОГО (ІНШОГО), особливо в аспекті використання «чужого слова», а також діалогізації наукового мовлення. Так, С. В. Малихіна продемонструвала, що сучасні науково-гуманітарні тексти з «креативною» прагматикою створюють своєрідний жанр наукової публіцистики, яку дослідниця характеризує, спираючись на вислів Р. Барта про те, що в текстах використовується весь простір мови з усіма його порушеннями логіки, зміщеннями кодів, їх взаємопереходами, діалогом, взаємним пародіюванням [Малихіна 2000: 7].

Ми не будемо продовжувати низку фактів перетину стилістичних кодів і лише звернемо увагу на один прецедент використання двох мовних кодів у межах газетного дискурсу. Йдеться про численні російські номінації та похідні від них одиниці в корпусі обстежених нами українських газетних текстів – публікацій в газеті «Україна молода» середини 90-х рр. [Радзівська 1999]. Нами було виділено три групи «іншокодових» вкраплень у газетних текстах. Першу групу склали лексичні утворення оказіонального характеру, некодифіковані одиниці, створені за моделями російської мови, або запозичення (*оборонка, потасовка, розборка, дайшник*). Другу групу утворили українські номінативні засоби, які містять алюзії до російських літературних та інших текстів (назви фільмів, пісень, репліки літературних персонажів тощо). Вони відтворюються або як парафраз, або як дослівна цитация: 1) *Власний банк – не розкіш, а засіб просування до стабілізації*. 2) *Сусіди, давайте жити дружно*. Третя група складається з номінативних засобів, що представляють код російської мови неопосередковано. Пор. 1)...*Кравчук кидається в вир представників «третього сословия*». 2) *Російські мас-медіа та й громадськість, назавжди відділена прикордонною смугою від «березок середньої полоси*».

Важливо зазначити, що майже всі, за нечисленними винятками, одиниці іншомовного, у даному разі російського, походження в текстах газети виконують експресивну функцію. Вони вживаються саме як елементи «чужого мовлення», іншого мовного репертуару, про що свідчить широке використання лапок, які функціонують як сигнали цитування – не лише фрагментів інших текстів, а й інших лексичних одиниць, і відтак їх використання має статус літературного прийому. Таким чином, якщо розглядати корпус газетних текстів як відбиття процесу творчого використання різних

складників мовної компетенції в процесі текстотворення, то слід сказати, що одна з основних стратегій в побудові тексту є цілком у дусі постмодерністичної доби – це поєднання різнокодових елементів задля створення певної експресії.

Поряд з перетином кодів (у найширшому розумінні) серед явищ, які репрезентують тенденцію до передачі більшої кількості інформації без збільшення обсягу плану вираження належать і деякі нові явища в оформленні висловлення та його частин, а також окремих номінацій. Це технічні інновації, «скеровані» переважно на те, щоб виробити засоби для зменшення одиниць плану вираження при збереженні кількості інформації, що передається, порівняно з існуючими. До таких явищ належить заміна атрибутивних, генитивних та деяких інших сполук номінативним утворенням з дефісом, завдяки чому відбувається мінімізація плану вираження: *кибернетический террорист – кибер-террорист; пиаровские методы – пиар-методы, пользователь интернета – Интернет-пользователь*, пор. також численні номінативні перетворення за зразком *банк «Мрія» → Мрія-банк*. У більшості випадків «скорочений варіант» у семантичному відношенні є цілком прозорим, що дозволяє йому безперешкодно замінити той варіант, що більше відповідає граматичним нормам. Пор. *роуминг-партнер, боулінг-клуб* (проте не **шахмат-клуб, *тенніс-клуб*).

До числа подібних явищ належить своєрідне «стягнення» словосполучення з однорідними членами речення за моделлю редуплікації, чому сприяє семантико-синтаксична близькість одиниць, котрі стають компонентами нового утворення. Зв'язок між ними оформлюється графічно – за допомогою традиційного дефісу або нетрадиційної дужки (/). Напр.: *Дети пели весело-звонко* (замість *Дети пели весело и звонко*). *Абоненты SIM-SIM могут принимать/отсылать SMS и получают входящие звонки, пользуясь услугой одностороннего роуминга во всех сетях роуминг-партнеров* (журн. «Высшая Лига», дек.2004, с.98). До явищ розвитку безсполучникового зв'язку, який також є виявом певної компресії плану вираження, належить широко вживана модель заголовків з двома крапками, напр., 1) *Інформаційно-аналітичні центри: структура і методи діяльності*. 2) *Лексема предел: логіко-філософський концепт, об'єкт лінгвістики та одиниця мови*. До подібної техніки оформлення висловлення належить вживання будь-яких знаків, які здатні замінити повнозначні лексеми, певні форманти, які є носіями граматичного значення, виражають синтаксичні зв'язки і под.: *Читаєш «УМ» + пишеш листи = отримувєш СД (дубль шість)* (газ. «Україна молода», 1.04.2006, с.10). Поряд із вживанням нетрадиційних графем (+, = тощо) в синтаксичних одиницях писемного мовлення для передачі додаткової інформації

використовується й капіталізація певної частини лексеми, напр., *Дід Мазай на підВОДІ* (газ. «Україна молода», 7.04.2006, с.22), де міститься натяк на одну з тем публікації.

Розгляд цього ряду явищ може бути продовжений парентетичними конструкціями, які стали ознакою майже всіх функціональних стилів мови, крім суто офіційного. Див., напр., *Самым же агрессивным (и получившим самые низкие оценки) оказался порошок «Вика» (производитель – Славянское ПО «Химпром») – с явным запахом соды, абсолютно не пенящийся и не отстирывающий загрязнений* (газ. «Зеркало недели», 4.04.1998), де дві вставні конструкції відбивають семантику окремих повідомлень, а все висловлення має вигляд багатоярусної упаковки інформації, яка могла б бути розгорнута у зв'язний текст. Цей спосіб пакування інформації, як бачимо, виступає одним із засобів подолання лінійності мовного коду, введення механізму симультанної передачі інформації.

* * *

Ми розглянули деякі мовні явища, які властиві сучасному функціонуванню мови і представляють тенденцію, пов'язану зі співвідношенням мови і часу. Розглянуті факти демонструють, що ця тенденція, зміст якої був гіпотетично постульований Т. М. Ніколаєвою, набуває певної матеріалізації: глобалізаційні зміни і потреби пришвидченого обміну інформацією стимулювали вироблення й впровадження в мовну практику тих механізмів, які відповідають цій тенденції. Як бачимо, вони пов'язані значною мірою з намаганням подолати лінійність мовного знака й плану вираження природної мови в цілому. І це, як демонструє, зокрема, розглянутий матеріал, досягається за рахунок уведення в одне повідомлення різнокодових підсистем, у тому числі знаків іконічної природи, цю тенденцію представляють факти сучасного функціонування мови в різних дискурсах достатньо виразно. Тому, якщо під кутом зору розглянутого матеріалу спробувати зробити прогноз тих завдань, котрі набувають актуальності для лінгвістики в зв'язку з глобалізаційними процесами, то слід зазначити їх інтердисциплінарний характер та безпосередню дотичність до завдань загальної семіотики, що передбачає розвиток галузей, які поєднують здобутки двох, трьох і більше наукових галузей.

6. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВИ В КОНТЕКСТІ СОЦІОСЕМІОТИЧНИХ ЗМІН:

ФАКТОР ЧАСУ, МОВНА СВІДОМІСТЬ ТА ІНШЕ

Зазначені вище мовні явища відбивають характер функціонування одиниць різних мовних рівнів і є на перший погляд доволі різнорідними. Разом з тим видається, що вони мають спільне походження і можуть розглядатися під кутом зору одного «спільного знаменника». Цей «спільний знаменник»

слід, на наш погляд, пов'язувати з кардинальними змінами в характері членування соціального часу, яке здійснюється через кількість подій, у тому числі комунікативних, що припадають на одиницю реального часу і визначають структуру інформаційного обміну. Характер членування соціального часу виступає як семіотична ознака, яка водночас є ознакою буття носія мови в сучасному соціумі.

Збільшення кількості соціальних подій, що припадає на часову одиницю, призводить до ущільнення реального часу і породжує у носія мови відчуття зменшення його лінійного обсягу. Відтак соціальний час під впливом динаміки економічних, соціально-політичних й семіотичних процесів піддається своєрідній компресії, яка здатна впливати на характер перебігу комунікативних подій і, відповідно, «тягне» за собою зміни у функціонуванні мовних засобів. У цих процесах створюються нові текстові, мовні і комунікативні прецеденти, котрі відкривають перспективу подальшого їх закріплення в мовному узусі. В свою чергу такі зміни можуть мати наслідки і для лексики, і для граматики мови. Динамічний, прискорений характер комунікативного обміну, мовні новації, що з'являються в ньому, різноманіття форм функціонування мови в сучасному світі висувають завдання фіксації нових фактів з подальшою їх інтерпретацією і, можливо, прогнозуванням, зокрема створенням сценаріїв можливого розвитку.

Поряд з впливом фактору часу на процес породження висловлення і тексту, однією з особливостей сучасного періоду в розвитку мов і мовних ситуацій є розширення соціокомунікативних сфер і ускладнення форм функціонування мови за рахунок формування різних дискурсів. З розвитком суспільства ті сфери життя людини, де мовна діяльність не посідала раніше ключового місця і лише супроводжувала певну діяльність (напр., діяльність, пов'язану з накопиченням матеріальних ресурсів; діяльність, пов'язану зі здійсненням владних функцій чи розв'язанням конфліктів військовим шляхом) заступили місце комунікативній діяльності. Це мало наслідком породження і культивування різних дискурсивних практик, які виформовували відповідні дискурси в їх сучасному вигляді – політичний (програми партій, політичні декларації, парламентські дебати, політичні виступи), юридичний (кодекси законів і коментарі до них, договори, мовленнєві жанри адвокатської практики, судочинство і под.), мас-медійний (публікації в мас-медійних виданнях, теле- і радіопередачі, інтерв'ю і под.), рекламний (тексти відео- і радіореклами, щитова реклама як атрибут міського середовища, текстова реклама в пресі). Подібних дискурсивних сфер стає все більше, а форми функціонування мови в них ускладнюються, взаємодіють, змінюються, часто за рахунок дискурсивних запозичень. Ця тенденція змушує деяких

лінгвістів писати про ущільнення сфер безпосередньої (face-to-face) комунікації, одномовного (monolingual) спілкування, тотальну гібридизацію, креолізацію та змішування мовних засобів у процесі функціонування мови [Jacquemet 2005].

Серед дискурсивних сфер особливе місце належить комп'ютерному дискурсу, який, з одного боку, будучи протиставленим безпосередньому спілкуванню, характеризується в соціальній комунікації маркованістю, а з другого, – реалізуючи в комп'ютерному режимі ті чи інші мовленнєві жанри, зменшує сегмент їх функціонування, зменшуючи «територію» безпосереднього спілкування. Пор. напр., феномен вітання Інтернет-листочками, корпус яких охоплює різноманітні типи свят – національних, сакральних, професійних, особистісних та ін. [Слухай 2004: 87–98]. В зв'язку з цим, очевидно, можна твердити про те, що в системі соціальної комунікації набуває ваги субститутивна функція комп'ютерного дискурсу. Принаймні на сучасні процеси мовного розвитку він впливає в двох аспектах. По-перше, як комунікативний простір, у якому реалізується прецедентна практика створення текстів, побудованих на змішуванні кодів усного і писемного мовлення. В ньому створюється не лише потужне середовище, в якому існує механізм породження подібних текстів, а й корпуси таких текстів – результати текстотвірної діяльності. Природним наслідком практики комп'ютерної комунікації сучасного носія мови стає формування мовної і комунікативної компетенції у відповідному напрямі. По-друге, комп'ютерний дискурс каталізує семіотичні процеси поєднання в одному повідомленні різних знакових репертуарів, знаків різної природи. Цей механізм побудови висловлення й тексту, схоже, займає все більш помітне місце серед існуючих технік формування тексту.

Ще однією важливою особливістю сучасного періоду розвитку мови стає посилення конкуренції між мовами світу. Вона є наслідком загальної інтенсифікації соціально-політичних процесів, з одного боку, а з другого, – викликана інтенсифікацією в сучасному світі процесів інформаційного обміну. Натомість, якими б не були причини такої конкуренції, вона залишається реалією сучасного функціонування мов світу, в якому одні мови, втрачаючи свою демографічну і комунікативну потужність, поступово наближаються до маргінальних або наполовину мертвих мов, інші, навпаки, активізують свій вплив і відроджують утрачені функції. Так, у сучасному світі почали відроджуватися напівзабуті міноритарні мови – уельська, бретонська, галісійська, провансальська, гагаузька та ін. Симптоматично те, що в сучасних наукових дослідженнях лише одна зі світових мов – англійська, асоціюється з глобалізацією, в той час як будь-яка інша мова, що характери-

зується меншою комунікативною або демографічною потужністю, розглядається як «неглобальна» (non-global languages) [O'Driscoll 2004].

Проблема співвідношення мов у міжнародному вимірі, яка перемістилась у фокус уваги спеціалістів з соціології мови та соціолінгвістики, мала наслідком спробу твердити про необхідність розвитку нової галузі – «економіки мови» (economics of language) [Gunaratne 2003], яка, втім, пов'язується не стільки з економічною проблематикою, скільки з філософським осмисленням мовних явищ та прагненням враховувати концептуалізацію дійсності, властиву східній філософії. Одним з ключових понять при такому підході стає поняття міжнародного мовного порядку (international world order), складовою частиною якого є структурація об'єкта через виділення ядра та периферії. Відтак виділяються центри і центральні мови та периферія і периферійні мови, причому при доведенні саме такого розподілу апелюють до діалектичних закономірностей, відбитих у поняттєвих апаратах різних філософських традицій – «теза – антитеза», «інь – янь» і под. [ibid.: 28]. До кола питань, що їх дискутують соціологи мови в зв'язку з реаліями інформаційної доби, належить і питання мовних перегонів. «Виживання мов залежить від їхньої здатності змагатися з іншими в світовій системі» [ibid.: 29], причому в цьому процесі істотними чинниками, що діють pro і contra, виступають комп'ютерний переклад, соціальний статус мови (престижність або непрестижність), а також фактор економічного циклу [Dixon 1997].

Таким чином, сучасні соціополітичні процеси призводять до 1) динамічних змін у способах використання не лише лексико-синтаксичних ресурсів мови, а й одиниць і граматики інших семіотичних систем, у контексті яких функціонує природна мова; 2) змін у співвідношенні між мовами в аспекті їх пристосованості до виконання завдань пришвидженої передачі інформації, і тим самим призводять до функціональної нерівності мов; 3) інтенсивних зрушень у мовних ситуаціях різних регіонів світу, до перерозподілу функцій мов, змін демографічної і комунікативної потужності ідіомів у різних ареалах. Безперечно, не можна стверджувати, що ці явища не були властиві всім попереднім періодам розвитку мови, навпаки, вони супроводжували практично всі періоди розвитку цивілізації, проте в наш час набули й набувають більшої питомої ваги в зв'язку зі збільшенням сегмента інформаційного обміну в житті людини.

Важливою особливістю глобалізаційного періоду стала раціоналізація ставлення до мови і в цілому збільшення в соціальній комунікації рефлексії щодо мови. Загалом ставлення до мови як елемент рефлексії окремої людини, мовної спільноти чи соціуму можна розглядати як у синхронії в аспекті порівняння особливостей національного ставлення до мови в різних

країнах, так і у діяхронії в аспекті еволюції домінуючих настановлень по відношенню до мови в різні історичні періоди, які пов'язані з рівнем розвитку суспільства, матеріальним виробництвом, стилем життя, типом культури. Щодо контексту глобалізаційного періоду, то тут слід наголосити на тому, що якою би не була національна специфіка ставлення до національної мови (мов) у конкретних сучасних соціумах, очевидною є певна спільність рефлексії по відношенню до мови, сформована невід'ємними реаліями життя та набутим завдяки їм соціокомунікативним досвідом. Серед складників такого досвіду назвемо два – знання про те, що мова може виступати як репресивний засіб, і знання про те, що мовленнєва діяльність може бути скерована на маніпулювання свідомістю.

Актуалізація в соціальній комунікації інформації щодо використання мови як репресивного засобу (напр., у зв'язку з обговоренням процесів русифікації в Україні та Прибалтиці та ін.) сприяло усвідомленню цієї соціальної функції мови, внаслідок чого вона почала розглядатися як один із засобів здійснення влади (пор. [Блакар 1987]). Додатковим фактором кореляції понять «мова» і «влада» в свідомості носія мови стає прийняття законодавчих актів щодо використання мови, її функціонування на певній території, завдяки чому носії мови перетворюються на суб'єктів норм права з можливістю відстоювати свої права в суді з усіма психологічними наслідками, що звідси випливають. З іншого боку, ставлення до мови в сучасному суспільстві підживлюється і формується дедалі більш чітким усвідомленням маніпулятивної функції мови, оскільки використання окремих мовних засобів і мовленнєвих творів для впливу на свідомість тих чи інших соціальних груп з боку певних політичних сил стало щоденною реалією соціальної комунікації. Цей аспект функціонування мови, що найбільше пов'язується з технологіями піару в сучасній мас-медійній комунікації, має, як відомо, давню традицію вивчення, напр., [Болінджер 1987; Вайнрих 1987; Клемперер 1998; Почепцов 2000; Слухай 2004]. Він виступає активним чинником для вироблення носієм мови відповідних стратегій декодування повідомлень, які базуються на селективних процедурах і впливають на загальне ставлення до мови.

У 1968 р. проф. В. А. Звєгінцев у своїй книзі «Теоретическая и прикладная лингвистика» в екскурсі в історію лінгвістики відзначав зміну її місця в системі наукового знання, а також зрушення у ставленні суспільства до мови, яке характеризувало середину ХХ ст. Він писав: «Змінилося і саме ставлення до мови. Новітні розвідки в галузі мови вселяють до неї відчуття, схоже на недовіру. Раніше мовою користувалися бездумно, легко і вільно, захоплювалися її різноманіттям і невичерпністю, милувалися гнучкістю і барвистістю і любили віддану, шанобливу та інтимною любов'ю, змі-

шаною з почуттям гордості. А тепер ретельно дізнаються, чи добросовісно мова виконує свої функції, чи не дозволяє собі яких-небудь надмірностей, що відхиляються від формальних приписів логіки, чи достатньо повно і точно передає «інформацію», «обшарюють» її, міряють її вздовж і впоперек критеріями об'єктивних математичних моделей. Ось так поступово і було виховано підозрілу відчуженість по відношенню до мови, що викликала почуття, близьке якщо не до ворожості, то принаймні до недовіри» [Звегинцев 1968: 13]. У цьому висловленні звертає на себе увагу акцент, зроблений на формуванні нового погляду на мову як на об'єкт наукового дослідження. Однак останнє зауваження В. А. Звегинцева про підозрілу відчуженість по відношенню до мови виглядає занадто гіперболізованим і відноситься швидше до сучасного періоду, в якому романтичному ставленню до мови заступає місце ставлення раціоналістичне, дистанційоване, опосередковане знанням про можливість вживання мовних засобів з первісно не властивими їм функціями. Схоже, що отримуючи подібні негативні конотації, мова як концепт культури поступово мігрує по вісі «культурний верх – культурний низ»: якщо традиційно, в процесах формування літературних мов, її місце було закріплене за першим членом опозиції, то тепер можна спостерігати тенденцію до її поступової міграції в бік другого члена опозиції з багатьма конкретними наслідками, що з цього випливають. У цьому контексті цілком закономірним виглядає загальна сленгізація мови, тенденція до обмеження вживання питомої лексики, звуження у функціонуванні синонімічних засобів, виведення на периферію соціальної комунікації текстів неутилітарного призначення з вираженою естетичною функцією (пор., поетичний дискурс), що зрештою сигналізує про збільшення сегмента «культурного низу» в мовній поведінці комуніканта, зокрема, в процесах номінативного вибору.

Підсумовуючи сказане, ще раз звернемо увагу на ознаки функціонування мови, що виразно виявляються в контексті глобалізаційних процесів. Це тенденція до розвитку й ускладнення мовних засобів у різних дискурсивних сферах та виникнення нових дискурсивних сфер, вироблення нових дискурсивних форм (мовленнєвих жанрів, текстотипів тощо), пристосованих до пришвидшеної передачі інформації, що породжує численні креолізовані утворення, які не відповідають нормам і стереотипам попереднього періоду функціонування мови. Внаслідок цього зберігається тенденція до набуття мовою раніше не властивих їй функцій, формується раціоналізоване ставлення до неї, а вплив англійської мови (Englishization) спричинює зниження цензу національного компонента в культурі етносу.

Бібліографія

- Ажнюк 2001:** Ажнюк Б. М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 48 – 54.
- Блакар 1987:** Блакар Р. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 88 – 125.
- Болинджер 1987:** Болинджер Д. Истина – проблема лингвистическая // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 23 – 43.
- Галичкіна 2001:** Галичкіна Е. Н. Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках (на материале жанра компьютерных конференций. – Автореф. дис. ... канд. филол. н. – Волгоград, 2001.
- Гладь 2000:** Гладь С. В. Емотивність художнього тексту: семантико-когнітивний аспект (на матеріалі сучасної англомовної прози). Автореф. дис. ... канд. філол. н. – К., 2000.
- Гловинская 1996:** Гловинская М. Я. Активные процессы в грамматике // Русский язык конца XX столетия (1985 – 1995). – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 237– 304.
- Дачкова 1994:** Дачкова Л. Трилер, екшън, хит, хевиметъл. Това на български ли е? // Социолінгвістика. – София: Буллекс, 1994. – С. 132 – 136.
- Дейк 1989:** Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989.
- Ермакова 2000:** Ермакова О. И. Этика в компьютерном жаргоне // Логический анализ языка: Языки этики. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 246 – 253.
- Звегинцев 1968:** Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М: Просвещение, 1968.
- Ильин 2001:** Ильин И. П. Постмодернизм. Словарь терминов. – М.: ИНИОН РАН – INTRADA, 2001.
- Клемперер 1998:** Клемперер О. LTI. Язык третьего рейха. – М.: Прогресс – Традиция, 1998.
- Крысин 1996:** Крысин Л. П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык конца XX столетия (1985 – 1995). – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 142 – 161.
- Кузнецов 2003:** Кузнецов Н. А., Любецкий В. А., Чернавский А. В. О понятии информационного взаимодействия, 1 : допсихический уровень // Информационные процессы. – 2003. – Т. 3. – № 1. – С. 1–22.
- Лотман 1992:** Лотман Ю. М. Культура и взрыв. – М.: Гнозис, 1992.
- Малихіна 2000:** Малихіна С. В. Функціональний аспект «чужої мови» в науковому тексті. Автореф. дис. ... канд. філол. н. – Харків, 2000.

- Назаренко 2004:** Назаренко А. В. Лінгвістичні особливості англомовних персональних оголошень в мережі Інтернет. – К., 2004. – Рукопис.
- Николаева 1991:** Николаева Т. М. Диахрония или эволюция? (Об одной тенденции развития языка) // Вопросы языкознания. – 1991. – № 12. – С. 12–26.
- Николаева 2000:** Николаева Т. М. От звука к тексту. – М.: Языки русской культуры, 2000.
- Новик, Абдуллаев 1991:** Новик И. Б., Абдуллаев А. Ш. Введение в информационный мир. – М.: Наука, 1991.
- Полякова 2004:** Полякова Т. М. Лексичні інновації іншомовного походження в сучасній російській мові (на матеріалі мови ЗМІ останнього десятиріччя ХХ – початку ХХІ ст.). Автореф. дис. ... канд. філол. н. – К., 2004.
- Почепцов 2003:** Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для професіоналов. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2003.
- Радзиевская 1996:** Радзиевская Т. В. О некоторых особенностях текстообразования в советский период // Езыкът на тоталитарното и посттоталитарното общество. – София: Издателство «Проходка и Качармазов», 1996. – С. 48–55.
- Радзієвська 1999:** Радзієвська Т. В. Процес текстотворення у білінгвістичній мовній ситуації (лінгвокультурологічний аспект) // *Slavia orientalis*. – 1999. – Т. 48. – № 3. – С. 449–462.
- Радзиевская 2000:** Радзиевская Т. В. К характеристике современного газетного дискурса в Украине // Русский язык и литература в учебных заведениях. – 2000. – № 3. – С. 1–5.
- Синергетическая парадигма 2000:** Синергетическая парадигма. Многообразии поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция, 2000.
- Слухай 2004:** Слухай Н. В. Міфологічні джерела прагматикону текстів масмедіа. – Сімферополь: Кримськ. держ. інж.-пед. ун-т, 2004.
- Сляднева 2003:** Сляднева Н. А. Информационно-аналитическая деятельность: проблемы и перспективы // Аналітика, експертиза, прогнозування. – К.: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2003. – С. 553 – 571.
- Стилистика... 1981:** Стилистика газетних жанров. – М.: Изд-во МГУ, 1981.
- Удовик 2002:** Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2002.
- Ammon 1994:** Ammon U. The present dominance of English in Europe. With an outlook on possible solutions to the European language problems // *Sociolinguistica*. – 1994. – № 8. – P. 1–14.
- Barron 2006:** Barron A. Understanding spam: A macro-textual analysis // *Journal of Pragmatics*. – 2006. – V. 38. – № 6. – P. 880–904.

- Beaugrande 1981:** Beaugrande R.-A. de, Dressler W. Introduction to Text Linguistics. – London; N.-Y., 1981.
- Brunstad 2002:** Brunstad E. Global Linguistic Values & The Role of English in Norwegian New Age Discourse // Globalization: English and Language Change in Europe (Abstracts). – Warsaw: University of Warsaw, 2002. – P.2.
- Büyükkantarcioğlu 2004:** Büyükkantarcioğlu N. A sociolinguistic analysis of the present dimensions of Turkey // International Journal of the Sociology of Language. – 2004. – № 165. – P. 33–58.
- Cristal 1997:** Cristal D. English as a Global Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Cristal 2001:** Cristal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Dąbrowska 2005:** Dąbrowska M. English Impact on the Electronic Media Communication // Globalization: English and Language Change in Europe (Abstracts). – Warsaw: University of Warsaw, 2002. – P.5.
- Dixon 1997:** Dixon R.M.W. The Rise and Fall of Languages. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Duszak 2002:** Duszak A. Power and Insecurity through Language: Exploring the Case of English in Today's Polish // Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Series B. – 2002. – V.317. – P. 102–113.
- Fishman 1994:** Fishman J. «English only» in Europe? Some suggestions from an American perspective // Sociolinguistica. –1994. – № 8. –P. 65–72.
- Flowerdew 2002:** Flowerdew J. Globalization Discourse: A View from the East // Discourse and Society. – 2002. – V.13. –№2. – P. 209–225.
- Gunaratne 2003:** Gunaratne S.A. Indo-European, English and International language order // International Journal of the Sociology of Language. – 2003. – № 164. – P. 1–32.
- Harrison 1998:** Harrison S. E-Mail Discussions as Conversation: Moves and Acts in a Sample from a Listserv Discussion // Linguistik Online. – 1998. – V. 1. – № 1.
- Hibbert 2004:** Hibbert L. Globalization, the African Renaissance, and the Role of English // International Journal of the Sociology of Language. – 2004. – № 170. – P. 81–93.
- Hoffman 2000:** Hoffman Ch. The spread of English and the growth of multilingualism with English in Europe // English in Europe: The Acquisition of a Third Language. – Clevedon: Multilingual Matters, 2000. – P. 1–21.
- House 2002:** House J. English as Lingua Franca – a Threat to Multilingualism? // Globalization: English and Language Change in Europe (Abstracts). – Warsaw: University of Warsaw, 2002. – P. 12.

- Jacquemet 2005:** Jacquemet M. Transidiomatic Practices: Language and Power in the Age of Globalization // *Language and Communication*. – 2005. – № 25. – P. 257–277.
- Jonsson 1998:** Jonsson E. *Electronic Discourse. On Speech and Writing on the Internet*. – Lulea: Lulea University Press, 1998.
- Kamwangamalu 2003:** Kamwangamalu N.M. Globalization of English, and language maintenance and shift in South Africa // *International Journal of the Sociology of Language*. – 2003. – № 164. – P. 65–82.
- Lawson 2002:** Lawson S. *Global Use of European Languages: a Case Study from Tourism // Globalization: English and Language Change in Europe (Abstracts)*. – Warsaw: University of Warsaw, 2002. – P. 18.
- Limon 2002:** Limon D. *Strategies for the Translation of New Text Types between Slovene and English // Globalization: English and Language Change in Europe (Abstracts)*. – Warsaw: University of Warsaw, 2002. – P. 19.
- Mondada 1999:** Mondada L. *Formes de séquentialité dans les courriels et les forums de discussion. Une approche conversationnelle de l'interaction sur Internet // Apprentissage des Langues et Systèmes d'Information et de Communication*. – 1999. – V. 2. – № 1. – P. 3–25.
- Manczak-Wohlfeld 2002:** Manczak-Wohlfeld E. *Does Spread of English Constitute a Threat for Polish? // Globalization: English and Language Change in Europe (Abstracts)*. – Warsaw: University of Warsaw, 2002. – P. 19.
- McEntee-Atalianis 2004:** McEntee-Atalianis L.J. *The Impact of English in Postcolonial, Postmodern Cyprus // International Journal of the Sociology of Language*. – 2004. – № 168. – P. 77 – 90.
- O'Driscoll 2001:** O'Driscoll J. *Hiding your Difference: How Non-Global Languages Are Being Marginalized in Everyday Interaction // Journal of Multilingual and Multicultural Development*. – 2001. – № 6. – P. 475–490.
- Stoichitoiu-Ichim 2002:** Stoichitoiu-Ichim A. *The English Element in Romanian Post-communist Media // Globalization: English and Language Change in Europe (Abstracts)*. – Warsaw: University of Warsaw, 2002. – P. 30.
- Svavarsdottir 2002:** Svavarsdottir A. *English Borrowings in Spoken and Written Icelandic // Globalization: English and Language Change in Europe (Abstracts)*. – Warsaw: University of Warsaw, 2002. – P. 30.
- Swales 2000:** Swales J.M. *Genre Analysis. English in Academic and Research Settings*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Upton 2002:** Upton T. *Understanding direct mail letters as a genre // International Journal of Corpus Linguistics*. – 2002. – № 7. – P. 65–85.

ЗМІСТ

Від редактора.	3
Розділ I. ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ МОВ	
І МОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	
1. Проблема мовної стійкості та її джерел.	5
1.1. Основні засади.	5
1.2. До проблеми мовної стійкості українців (питання внутрішніх перешкод).	16
1.3. Передумови і фактори формування мовної стійкості у слов'янських народів.	22
1.4. Єврейське мовне відродження як універсальний досвід людства (еталон мовної стійкості).	31
2. Мовний аспект неповноти культури і шляхів її подолання.	37
2.1. Соціальна неповнота нації, її причини і мовно-культурні наслідки.	37
2.2. Тип виникнення нації і здобуття нею повноти на новій мовній основі («народження через смерть»).	50
3. Тип збереження (поновлення) соціальної й культурно-мовної повноти шляхом захисту від спроб асиміляції. Два її різновиди.	78
3.1. Збереження і здобуття абсолютної національно-мовної й культурної повноти у випадку її поверхневого порушення.	79
3.2. Відновлення доглибної соціальної й культурно-мовної неповноти (за браку або наявності в далекому минулому державної традиції).	91
4. Особливості здобуття соціально-національної й культурно-мовної повноти українцями на тлі європейського і світового історичного досвіду.	103

5. Своєрідність сучасної мовної ситуації в Україні після здобуття нею державної незалежності. Гальмівні чинники на шляху досягнення національної повноти.	122
Бібліографія	126

Розділ II. ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ КОНТАКТІВ

1. Місце теорії мовних контактів у лінгвістиці. Основні завдання теорії мовних контактів	130
2. Історія дослідження міжмовної взаємодії	143
2.1. Вивчення мовних контактів на ранніх етапах розвитку науки	143
2.2. Початок наукового дослідження змішування мов у XIX ст.	146
2.3. Розгляд проблеми контактування у першій половині XX ст.	151
2.4. Активізація вивчення мовних контактів у другій половині XX ст.	160
2.5. Психолінгвістичний вектор у дослідженні мовних контактів.	165
2.6. Соціолінгвістичний аспект контактування	169
2.7. Дослідження креольських мов	172
2.8. Ареальна лінгвістика	175
2.9. Побудова типології мовних контактів	177
3. Ключові проблеми теорії мовних контактів та відмінності в їх трактуванні	185
3.1. Формування поняттєвого апарату теорії міжмовної взаємодії	185
3.2. Основні напрями дослідження білінгвізму	188

3.3. Процеси запозичення та інтерференції: відмінні точки зору на проблему	192
3.4. Інтенсивність та специфіка міжмовної взаємодії на різних мовних рівнях	209
3.5. Мовний контакт та мовна спільнота	230
Бібліографія	235

**Розділ III. МОВА І КУЛЬТУРА: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ
ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
ЛІНГВОСЕМІОТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ
ТРАДИЦІЙНОЇ НАРОДНОЇ МОДЕЛІ СВІТУ
ЗА ДАНИМИ ПАРЕМІЙ КАЛЕНДАРНОГО ЦИКЛУ**

Вступ	246
1. Календарні прислів'я у народній моделі світу	248
2. Сміслова і граматична будова календарних паремій	251
3. Хронологічне маркування в календарних прислів'ях: мовне вираження і позамовне підгрунття	259
4. Лінгвосеміотична характеристика особливостей граматики сакральних найменувань у календарних пареміях	271
5. Особливості смислової будови прогностичних паремій у структурно-семіотичному витлумаченні	285
Бібліографія	303

**Розділ IV. МОВНІ ЗМІНИ, ЧАС І СОЦІУМ
У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ**

1. Характер мовних змін у глобальному контексті	310
2. Сучасні мовні зміни і гіпотеза про мовну еволюцію	314
3. Комп'ютерний дискурс як мовне середовище нового типу: основні особливості	315

4. Характер впливу комп'ютерного дискурсу на інші дискурсивні сфери.	323
5. Про деякі сучасні тенденції формування висловлення і тексту	325
5.1. Тенденція до інформатизації тексту в газетному дискурсі в Україні (90-і рр.).	326
5.2. Запозичення моделей синтетичних текстотипів	328
5.3. Перетин кодів у межах писемного висловлення і тексту	333
6. Особливості функціонування мови в контексті соціосеміотичних змін: фактор часу, мовна свідомість та інше.	338
Бібліографія	344

МОВА І МОВОЗНАВСТВО В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Монографія

Редагування авторське
Верстування – *С. Шередега*

Підписано до друку: 26.11.2007 р.
Формат 60x84^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура «Таймс».
Обл.-вид. арк. 23,31. Ум.-друк. арк. 20,46. Наклад 500 прим. Зам. № 952.

Видавничий Дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
04080, м. Київ, а/с 41, тел./факс: (044) 238-64-47; 238-64-49